

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Саша Д. Станојевић

**ДИПЛОМАТСКЕ АКТИВНОСТИ
БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА У
СТВАРАЊУ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКОГ
САВЕЗА 1912. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Ниш, 2015.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Saša D. Stanojević

**DIPLOMATIC ACTIVITIES OF
BALKAN COUNTRIES IN THE
CREATION OF A MILITARY-
POLITICAL ALLIANCE IN 1912**

Doctoral Dissertation

Niš, 2015.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

др Божица Младеновић, редовни професор на Департману за историју
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Чланови комисије:

др Милош Јагодић, ванредни професор на Одељењу за историју Филозофског
факултета Универзитета у Београду

др Милош Ковић, доцент на Одељењу за историју Филозофског факултета
Универзитета у Београду

др Милић Милићевић, научни сарадник на Историјском институту у Београду

Датум одбране: 01.09.2015.

ДИПЛОМАТСКЕ АКТИВНОСТИ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА У СТВАРАЊУ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКОГ САВЕЗА 1912. ГОДИНЕ

Резиме: Предмет дисертације је ангажовање балканских званичника вођено маниром тајне дипломатије, које је 1912. године довело до стварања војно-политичке алијансе, у историографији познатије под именом Балкански савез. Основни циљ спроведеног истраживања је покушај да се на основу расположиве архивске грађе и релевантне литературе изнесе што детаљнији след догађаја који је водио зближавању Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе. Савез је након дуготрајних и мукотрпних преговора формално уоквирен склапањем низа билатералних уговора, споразума и конвенција. Међусобни договор био је првенствено усмерен ка заједничком циљу у смислу борбе за коначним ослобођењем сународника и територија које су се још увек налазиле под вишевековном окупацијом од стране Османског царства. Акција савезника успешно је реализована у Првом балканском рату.

Овај подухват, поплочан прегалаштвом дипломата, било је изузетно тешко привести жељеном крају. На путу је стајало много искушења: међусобни антагонизми, супротстављени интереси, отпори политици компромиса, контрадикторни утицаји великих сила, недовољна војна припремљеност, али и страх од евентуалног неуспеха и могућих последица, који је на моменте водио слабљењу вере и деморализацији. Рад на савезништву је, при коришћењу повољних околности попут Италијанско-турског рата, упоредо доприносио формирању све снажнијег осећања заједништва међу балканским народима. Без обзира на касније импликације, једна од хипотеза односи се управо на моменат где ова успешна дипломатска мисија представља сасвим јединствен пример позитивне сарадње у њиховој бурној повести.

Постављени задаци при обради теме реализовани су најпре прикупљањем необјављених историјских извора, публикованих збирки докумената, мемоарске грађе, литературе, чланака и студија по стручним часописима и зборницима радова. Након овога је следила њихова анализа, селекција и обрада у складу са уобичајеним истраживачким методама и постулатима историјске науке.

Након приказа предисторије Савеза, у дисертацији су појединачно обрађене релације између држава чланица. Осим тога, приказан је и однос

великих сила које су биле пажљиви пратиоци (а неке, попут Русије, и активни учесници) дешавања на Балкану. Место турске империје при овим активностима дато је засебно. Како би тема била позиционирана што јасније, композицију рада чини пет тематских целина, хронолошки издељених на више потпоглавља. Комплетан списак коришћеног материјала приложен је на крају рада.

Кључне речи: дипломатија, Балкански савез, 1912, Србија, Бугарска, Грчка, Црна Гора, велике силе, Османско царство.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа историја

УДК број: 949.7:327.3"1912"

Класификациона ознака: Н 240 Савремена историја (приближно од 1800. до 1918. године)

DIPLOMATIC ACTIVITIES OF BALKAN COUNTRIES IN THE CREATION OF A MILITARY-POLITICAL ALLIANCE IN 1912

Summary: The topic of the dissertation is the engagement of the Balkan officials, in the manner of secret diplomacy, that led to the formation of military-political alliance, known in history as the Balkan League. This research, based on the archives available and relevant literature, has attempted to present in detail the train of events that led to the rapprochement of Serbia, Bulgaria, Greece and Montenegro. The League was after long lasting and painstaking negotiations formally outlined by conclusion of a series of contracts, agreements and conventions. The mutual contract was primarily aimed at the common goal of fighting for the final liberation of its compatriots and territories under the centuries long Ottoman empire rule. The allies action was successfully realized in the Balkan War I.

It was hard for this undertaking, backed up by the work of the diplomats, to reach its desired goal. There were many obstacles on the way, such as mutual antagonisms, opposing interests, resistance to the compromise policy, contradictory influence of the Great Powers, inadequate military readiness, but also fears of eventual defeat and possible consequences that led to the lack of faith and demoralization at times amongst the allies. Work on the Alliance with the use of favourable conditions such as Italian - Turkish war, contributed parallelly to the formation of stronger feeling of communion amongst the Balkan peoples. Regardless of later implications, one of the hypothesis refers to the very moment when this diplomatic mission presents a unique example of positive cooperation in an otherwise turbulent history.

Presented tasks during the treatment of the topic were first realized by collecting unpublished historical sources, published collections of documents, memoirs, literature, articles and studies in professional journals and collection of papers. After this, the analysis, selection and processing of the data followed as required by the established methods of research and postulates of historical science.

After the presentation of prehistory of the League the relations between the state members were examined individually in the dissertation. Apart from this, attitude of the Great Powers, some of them as mere observers and some like Russia as active participants, towards the events that took place in the Balkans is also shown. The place of Turkish empire in relation to those activities is being presented

separately. In order to highlight the topic more precisely the paper is composed of five thematic units chronologically divided into several subchapters. A complete list of material used is enclosed at the end of the paper.

Key words: diplomacy, the Balkan League, 1912, Serbia, Bulgaria, Greece, Montenegro, the Great Powers, the Ottoman Empire.

Scientific field: History

Specific scientific field: General history

UDC number: 949.7:327.3"1912"

Classification code: H 240 Modern history (approximately from 1800 to 1918)

САДРЖАЈ

Предговор	1
Увод	8
1. Српско-бугарски преговори.....	22
Од Анексионе кризе до јесени 1911. године.....	22
Дипломатска бура: јесен 1911/пролеће 1912. године	41
Од склапања Уговора до избијања рата.....	82
2. Грчка дипломатија и савезници	125
Рад на савезу до потписивања уговора с Бугарском	125
Дипломатске активности од маја 1912. године до почетка сукоба.....	150
3. Црногорска дипломатија и савезници	172
Деловање црногорске дипломатије до лета 1912. године	172
Период пред ступање у војну	194
4. Савез и велике силе	205
Русија.....	207
Аустро-Угарска.....	229
Немачка	239
Велика Британија	245
Француска	254
Италија	260
Сједињене Америчке Државе	266
5. Османско царство и стварање Савеза	272
Закључак	294
Извори и литература	298

ПРЕДГОВОР

Ратови вођени на Балкану током 1912. и 1913. године (Први и Други балкански рат) исцрпно су историографски обрађени. Међутим, комплексни процес вођења бурних дипломатских активности који им је претходио, а који је имао за циљ формирање Балканског савеза, још увек оставља доста истраживачког простора. С тим у вези се и предмет нашег интересовања у обради дисертације односи управо на његово стварање.

Према свом значају Балкански савез далеко превазилази појаву регионалног карактера. Као историјска појава он заузима значајно место не само у националним повестима држава које су представљале његове чланице, већ и у балканској и светској историографији уопште. Томе у прилог говоре чињенице да су последице створеног савеза били Балкански ратови 1912/13. године, у којима је Османско царство претрпело озбиљан ударац, затим измењена геополитичка карта југоистока Европе, али и извршена смена феудалног друштва у корист нових класних, друштвено-економских, политичких и културних односа. Имајући у виду акцију балканских савезника као значајну европску геополитичку компоненту, овом завршном фазом у решавању Источног питања створени су и услови за увод у први рат глобалних размера.¹

Стварање Савеза, вођено у четвороуглу између Београда, Софије, Атине и Цетиња, било је обавијено велом тајне. По започетом рату, на страни се могло чути да је балканска алијанса зато пре личила на заверу, него на савез. Стога је ова инспиративна тема врло рано привукла пажњу ондашњих бројних домаћих и страних историчара, дипломата и публициста.

Многобројне студије које су се бавиле дипломатском и војном историјом надаље су неминовно у већој или мањој мери своја поглавља посвећивала овој теми.² Прва монографија која је конкретно за свој предмет истраживања имала

¹ В. Стојанчевић, „Савремена политика, историја и картографија о балканским ратовима 1912. и 1913. године: методолошко-историографски приступ“, *Историјски часопис*, XXXI/1984, 168; М. М. Миладиновић, „Социолошко-историјски приступ балканским ратовима 1912-1913. године“, *Нишки зборник*, 20/1996, 101.

² О Балканском савезу се непосредно по завршетку ратова на Полуострву писало у: Р. Gibbs, В. Grant, *The Balkan War: Adventures of War with Cross and Crescent*, Boston 1913; А. М. Петровић, *Европа и Балкански савез*, Београд 1913; О. Бауер, *Балкански рат и немачка светска политика*, прев. Д. Симоновић, Београд 1913; R. Rankin, *The Inner History of the Balkan War*, London 1914; J. G. Schurman, *The Balkan Wars 1912-1913*, Princeton 1914; F. M. Anderson, A. S. Hershey, *Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa 1870-1914. Prepared for the National Board*

дипломатију у вези Балканских ратова, а на коју су се ослањале многе касније, јесте Ернста Кристијана Хелмрајха из 1938. године. Међутим, њена пажња била је тек делом усмерена на његово иницирање, будући да се студија бавила и даљим развојем бурних дипломатских активности кроз оба балканска рата.

Историчари у чијим је опусима проблематика која се односи на Балкански савез нарочито заступљена јесу Михаило Војводић, Георги Марков, Хелен Гардикас Кациадакис, Димитрије Ђорђевић, Саво Скоко, Радослав Распоповић, Елена Стателова, Љиљана Алексић-Пејковић, Хенрих Батовски и други. Балкански савез неопходна је епизода и многобројних синтеза националних историја, наведена уз општи приказ политичких прилика држава које су биле његове чланице. Иако активностима о стварању Савеза нема конкретно посвећене синтезе, о њему се говори у низу дела балканских историографија које имају шире тематске и хронолошке оквире.³ Појединачни проблеми у вези овог питања присутни су и по радовима објављеним у разним научним часописима и тематским зборницима радова (видети списак чланака на крају).

Ова сасвим занимљива историјска тема заступљена је и у вредним сведочанствима њених актера. С озбиром на конспирацију у ангажовању, без

for Historical Service, Washington 1918; N. Buxton, L. C. Leonard, *Balkan Problems and European Peace*, New York 1919. У периоду између два светска рата и надаље ову тему са нешто веће временске дистанце осветљују: В. Поповић, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1928; Ц. П. Гуч, *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, прев. Ј. М. Јовановић, Београд 1933; В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937; Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars: 1912-1913*, Cambridge 1938; *Историја дипломатије, Т. 2, Дипломатија новог доба (1872-1919)*, прир. В. М. Хвостов, И. И. Минц, Београд 1949; L. S. Stavrianos, *Balkan Federation: a History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden 1964. Важније студије новијег датума на ову тему су и: R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, London 2000; И. Кочан, *Битка за Македонија. Турска историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебен осврт за Македонија*, Скопје 2010; I. Despot, *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties: Perceptions and Interpretations*, Bloomington 2012.

³ С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, прев. Ч. Антић, Београд 2004; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995; Е. Стателова и др, *Историја на българската дипломатия 1879-1913 г.*, София 1994; Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996; D. J. Cassavetti, *Hellas And The Balkan Wars*, London 1914; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1998; D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1966; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956; Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan imbroglio. Greek Foreign Policy 1911-1913*, Athens 1995; Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011; К. Nikolaidis, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen 1912-1913*, Wien-Leipzig 1914; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968.

њих би укупна каснија представа о бурним и умногоме скривеним активностима била далеко суженија.⁴

Грађа на којој је дисертација заснована прикупљана је из више архива и библиотека у четири државе: Србији, Бугарској, Црној Гори и Грчкој. Код српских архива, доминирају извори преузети из Архива Србије. Уз њега је мањи део документарног материјала прикупљен у Архиву Српске академије наука и уметности, као и у Архиву Југославије. Када су у питању црногорски архиви, истраживање је вршено у Архивском одељењу Народног музеја Црне Горе и Архивском одељењу Историјског института Црне Горе. Грађа бугарске провенијенције скупљена је у Централном државном архиву. Резултати истраживања грчке историографије о раду на стварању Балканског савеза обрађени су и преузети из већ објављених студија и чланака. Поред необјављене архивске грађе, драгоцене у изради биле су публиковане збирке докумената. Поред домаћих издања,⁵ нарочито корисни били су објављени извори руске и британске провенијенције.⁶ Сабрана документа, мемоарска грађа, монографије и разни чланци и прилози из научних часописа и зборника радова прикупљани су по следећим библиотекама: Народна библиотека Србије у Београду, Национална библиотека „Свети Тирило и Методије“ у Софији, Библиотека Аристотеловог

⁴ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, London 1915; М. Миловановић, „Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, објављено у: С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968; М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, Београд 1996; Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић и српско-бугарски савез“, *Политика*, бр. 8564-8566 од 13-15. марта 1932; М. Спалајковић, „Два краља. Историска цртица“, *Нови живот*, I/1920; А. Тошев, *Балканските войни*. Т. 1, *Предистория и причини*, Софија 1929; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, књ. 1, прев. Ј. Качаки, Београд 2009; А. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War, 1911-1917*, New York 1920; И. Фичев, *Балканската война 1912-1913. Преживелици, бележки и документи*, Софија 1940; Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза са Бугарском пред рат 1912. год.“, *Ратник*, IV/1932; Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, *Политика*, бр. 8567-8568, 16-17. март 1932; П. Пешић, „Прва војна конвенција између Србије и Црне Горе“, *Време*, бр. 2481 од 18. новембра 1928.

⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903-1914*, књ. V, св. 1-2, прир. М. Војводић, Београд 1984; *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918. Зборник докумената са коментаром*, прир. Г. Перазић, Р. Распоповић, Подгорица 1992; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, Т. 1 (1876-1918), прир. М. Stojković, Београд 1998.

⁶ *Балканската война или Руската оранжева книга: дипломатически документи, издадени отъ руското външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостровъ, августъ 1912 г.юли 1913 г.*, Софија 1914; „Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912 г.“, *Красный Архив*, 1(8)/1925; 2(9)/1925; *British Documents on the Origins of the War: 1898-1914*, ed. G. P. Gooch, H. Temperley, London 1933/1934; *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878-1917*, Москва 1938; Н. М. Потапов: *руски војни агент у Црној Гори*. Т. 1, *Извештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902-1915 г.*, прир. Н. И. Хитрова и др., Подгорица-Москва 2003.

универзитета у Солуну, Библиотека Историјског института Црне Горе у Подгорици, Библиотека Матице српске у Новом Саду, Библиотека Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ у Београду, Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ у Нишу, Библиотека Филозофског факултета у Нишу.

Након прикупљеног материјала на српском и страним језицима (бугарском, руском, енглеском), коришћењем основног историографског метода рада на тексту извршена је његова детаљна критичка и компаративна анализа. Садржај дисертације представља детаљну синтезу овако спроведеног истраживања и научне обраде теме која се тиче стварања Балканског савеза из 1912. године.

Циљ дисертације је да се, што је могуће детаљније и на једном месту, расветле активности које су вођене дипломатским каналима на Балкану и које су коначно довеле до успешног и за многе неочекиваног стварања једног од најинтригантнијих тајних војно-политичких савеза у новијој историји. Историја дипломатије сама по себи представља важну и занимљиву област историографских истраживања, док дипломатија балканских држава спада у ред оних истраживачких проблема чијој су додатној актуелности и поновним преиспитивањима свакако допринели и конфликти настали распадом југословенске државе с краја XX века, те још увек недовршени геополитички процеси на Полуострву.

Балкански савез представља јединствен пример сарадње међу балканским народима, по чему је такође посебан. У историографији која је третирала ово питање наилази се с њим у вези на низ различитих назива, углавном у зависности од провенијенције и приступа према његовом суштинском уређењу. Разлике у именовану проистичу из дефинисања карактера савеза, односно од тога да ли се он посматра у политичком, дипломатском или војном смислу. Иако термин *Балкански савез* доминира, у историјским изворима и литератури унеколико су заступљени још и називи попут *Балканска алијанса*, *Балканска лига*, *Балканска унија*, *Балканска коалиција*, *Балкански блок*, ређе *Балкански ратни савез*⁷ или, како га је на једном месту сасвим занимљиво и романтичарски именовано Владимир

⁷ Архивско одељење Историјског института Црне Горе (даље: АОИИЦГ), бр. ф. 81, збирка Јована С. Пламенца (даље: ф. 81, ЈП), „Постанак Балканског савеза“, 84-85.

Стојанчевић, *Савез слободних балканских држава*.⁸ Термин који се ипак у протеклих стотину година издвојио као уобичајен јесте *Балкански савез*.⁹

Дипломатске активности у стварању Савеза вођене су маниром онога што бисмо могли назвати „тајном дипломатијом“. Делатност ретких актера укључених у рад на његовом формирању подразумевала је најстрожу дискрецију. Зато је кореспонденција између њих вршена врло пажљиво и строго поверљиво. Онда када се нису могли уприличити директни сусрети међу његовим креаторима, преписка о томе ишла је углавном преко шифрованих телеграма, поверљивих и јавних извештаја, али и приватних писама. Миловановић и Гешов су, на пример, о савезу правили договоре лично преко Спалајковића; Венизелос је са Гешовим планове ковао користећи услуге Баучера; краљ Никола је са Софијом преговарао директно преко Колушева. Страни дипломатски представници по балканским престоницама су својим владама, пре свега у Петрограду и Лондону, такође држећи до дискреције слали поверљиве извештаје. Од стране Хартвига и Некљудова је у руској царској влади са читавом радњом детаљно био упознат Сазонов и „још свега три лица“, како је руски министар иностраних дела саопштавао својим савезницима. Бакс-Ајронсајд је своје претпостављене у Лондону обавештавао углавном преко Николсона и то личним писмима која нису пролазила кроз канцеларију Форин офиса.

Ове специфичне околности биле су нарочито важне при истраживању. Тајновитост је неминовно историографију и комплетнија каснија проучавања ових дипломатских активности учинила напорнијом код прикупљања детаља који би јасније расветлили читаву ствар. Што се доступне грађе тиче, руководиоци укључених министарстава иностраних дела су већ с јесени 1911. године редовно скретали пажњу својим дипломатама на страни (од којих иначе многи нису ни били упознати са детаљима) да о раду на склапању савеза не пишу отворено у својим званичним извештајима. Како због тога у архиве нису ушла многа писана документа (нарочито лична писма која даље често нису била завођена и чувана) и како су у многим писаним извештајима дипломата свесно изостављане деликатне појединости које нису изношене у писаној форми,

⁸ В. Стојанчевић, „Савремена политика...“, 179.

⁹ Н. Batowski, „The Failure of the Balkan Alliance of 1912“, *Balkan Studies*, 1/1966, 111-112.

прикупљање употребљивих информација за комплетну анализу овог питања било је умногоме сложено.

Рад на савезу је за многе друге дипломатске центре, који су живо настојали да дођу до каквих сазнања, све мање био тајна како је 1912. година одмицала. Постојећа архивска грађа зато доноси много више информација у завршној фази дипломатских активности, које су се тичале склапања завршних уговора и непосредних припрема за акцију с јесени исте године, будући да су намере савезника тада биле већ сасвим очигледне. Уосталом, тајно деловање балканских дипломата дотле је већ било приведено свом успешном крају. Са друге стране, управо због тога су нарочит значај имала наведена сведочанства савременика и непосредних учесника догађаја у виду публикованих књига, чланака или новинских фељтона.

Композиција дисертације сачињена је тако да се након уводног дела рад дели на пет поглавља. У *Уводу* је дат неопходан преглед ранијих настојања у смислу стварања заједнице држава и народа на Балканском полуострву, а која су искристалисала основ за касније успостављену форму савеза. Даља поглавља поређана су тематски. Њихов хронолошки оквир односи се на време у коме су током 1911. године започете конкретније активности па до завршне фазе у јесен 1912. године, непосредно пред рат са Османским царством, у којој је заокружено стварање билатералних политичких и војних конвенција. Дисертација се у складу с постављеном истраживачком темом не бави даљим развојем ратних прилика.

Прво поглавље (*Српско-бугарски преговори*), односи се на дипломатске активности вођене између Београда и Софије, својеврсну осовину Балканског савеза. Као најобимније, подељено је на три потпоглавља (*Од Анексионе кризе до јесени 1911. године; Дипломатска бура: јесен 1911/пролеће 1912. године* и *Од склапања Уговора до избијања рата*). Друго поглавље (*Грчка дипломатија и савезници*) односи се на активности Атине у постизању споразумевања с осталим балканским државама, а издељено је на два дела (*Рад на савезу до потписивања уговора с Бугарском и Дипломатске активности од маја 1912. године до почетка сукоба*). Црногорско учешће у стварању савеза описано је у трећем поглављу (*Црногорска дипломатија и савезници*), које такође садржи два потпоглавља (*Деловање црногорске дипломатије до лета 1912. године* и *Период пред ступање у војну*). Целина која се односи на учешће и однос великих сила

према стварању Балканског савеза (*Савез и велике силе*) издељена је појединачно према државама (*Русија; Аустро-Угарска; Немачка; Велика Британија; Француска; Италија и Сједињене Америчке Државе*). Будући да је Савез био директно усмерен против Османског царства, завршно пето поглавље посвећено је односу Порте према овим активностима (*Османско царство и стварање Савеза*). На крају је изнет *Закључак*, а потом и списак коришћених извора и литературе.

Ради појашњења често навођених дипломатских звања кроз рад, треба напоменути још и то да балканске државе у међусобним дипломатским релацијама нису имале амбасадоре већ отправнике послова, овлашћене министре или управнике посланстава, који су са осталим службеницима (секретарима, нижим чиновницима, осталим члановима мисија) деловали при посланству у одређеној престоници. Наиме, дипломатска пракса успостављена након Бечког конгреса 1815. године подразумевала је да су само признате велике силе, Аустрија (Аустро-Угарска), Прусија (Немачка), Велика Британија, Русија и Француска могле међусобно размењивати амбасадоре, представнике највише категорије. У том смислу су им се крајем XIX века придружиле још и Сједињене Америчке Државе и Јапан. Остале земље у то време нису могле да одржавају ове односе на амбасадорском нивоу, већ су њихови представници имали горе наведене рангове.¹⁰ У савременој дипломатској пракси, уређеној према *Бечкој конвенцији о дипломатским односима* из 1961. године,¹¹ многе од ранијих титула и почасних дипломатских звања, овде често присутних, престале су да важе.

Датуми су наведени по новом календару. Изузетак представљају они који су присутни у цитираним и јасно назначеним деловима, али је и ту уз њих у угластој загради предочено датирање по новом.

¹⁰ Č. DŽ. Vopicka, *Tajne Balkana. Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, prev. i pril. O. Potežica, Beograd 2009, 39.

¹¹ „Већка конвенција о дипломатским односима од 18. априла 1961. године“, *Службени лист СФРЈ (додатак)*, 2/1964.

УВОД

Тежња ка зближавању балканских народа кроз различите форме и манифестације једна је од најзначајнијих и најтрајнијих политичко-друштвених идеја на Полуострву. Изражавајући стремљење ка слободној и самосталној егзистенцији, она је играла неизмерно важну улогу у историји овдашњих народа, али и у ширем развоју међународних односа у другој половини XIX и почетком XX века.¹²

Доминантан фактор и заједнички именитељ у сарадњи балканских народа и држава у њиховој новијој историји (до 1912. године) био је слом Османског царства на Полуострву и коначно ослобођење од вишевековне окупације, али и све присутнија тежња младих националних држава ка економском осамостаљењу и културној еманципацији. Идеја о конкретнијем савезништву јавила се тако још са самим почецима борбе против Турака.¹³

Уз постојеће националне програме, контакти и међусобни преговори у спољној политици вођени су интензивније од половине XIX века, добијајући реалне основе са даљим сазревањем националне свести. Ово питање нарочито је добило на значају са другим доласком на власт Михаила Обреновића, када је потенцијални шири савез по први пут почео да добија јасније контуре. Начело *Балкан балканским народима* рођено је управо у то време у Србији, а споразумна радња народа подразумевала је не само остварење ослободилачких планова, већ и онемогућавање претензија појединих великих сила према деловима Полуострва.¹⁴

Књаз Михаило је првенствено рачунао са револуционарним расположењем хришћанског становништва у Турској, као реалном чињеницом која се имала уносити у политичке рачуне. Са друге стране, веровао је у довољну слабост Царства и способност Србије и осталих балканских држава да се са њим обрачунају. Како је једино заједничка акција могла бити продуктивна, српски владар је велику наду полагао у општи савез. Иако је на томе радио током читаве своје друге владе, тек се од аустро-пруског рата 1866. године

¹² Е. Стателова, „Идеја зближення балканских народова в Болгарий в первом десятилетии 20-го века“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 109.

¹³ С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928, 35-36.

¹⁴ М. Војводић, „Идеја балканског савеза у српској политичкој мисли крајем 19. и почетком 20. века“, *Европа и источно питање*, ур. С. Терзић, Београд 2001, 187.

дошло до закључивања уговора са владама појединих балканских држава. Са Црном Гором савез је потписан исте године, са Грчком 1867-1868, уговор о пријатељству са Румунијом направљен је 1868, а са Бугарским револуционарним комитетом уговор о стварању „Бугаро-Србије“ („Србо-Бугарске“, „Југословенског царства“)¹⁵ сачињен је 1867. Ових година направљен је и споразум са Штросмајером¹⁶ и његовом Народном странком у Хрватској. Тако је деловање српске спољне политике проширено на све околне земље, чиме је Србија добила велики део Балкана за поље свог политичког рада.¹⁷

Закључени уговори односили су се на војне операције и заједничке дипломатске акције усмерене на сарадњу у припреми устанака у Османском царству. Међу њима је Уговор о савезу склопљен између Србије и Грчке представљао темељ ондашње политике балканског споразумевања.¹⁸ Одбрамбени савез између две државе у случају рата предвиђао је планове поделе по којима би се Србија старала о Босни и Херцеговини, а Грчка о Тесалији и Епиру. Међутим, и поред релативно повољних околности, очекивани сукоб је изостао. Један од одлучујућих проблема са којима се овај широки покрет суочио био је недостатак средстава и недовољно одлучна организација. Снаге држава нису биле у складу са овако експанзивном спољном политиком.¹⁹ Пропуштање читавог низа повољних прилика за дизање ширег устанка и вођење рата допринела је једино томе да Србија, која је у Европи и Балкану овом акцијом стекла изванредан углед, искористи ситуацију ради добијања конкретних уступака од Турске (ослобођење градова).²⁰

Иако рад на овој првој организованој акцији за ослобођење балканских народа није уродио плодом, идеја потребе за узајамним деловањем пустила је

¹⁵ Бугарска емиграција је 1867. године у Букурешту закључила уговор „о братском уједињењу Срба и Бугара у једну Југословенску царевину“, чији би први цар био кнез Михаило Обреновић (Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић и српско-бугарски савез“, *Политика*, бр. 8564 од 13. марта 1932, 2).

¹⁶ Гарашанин је 1866. године преговарао са Штросмајером о „заједничкој радњи“ којом би се основала југословенска заједничка држава. Штросмајер је уз пристанак на заједничко деловање обећао и помоћ у акцији Србије у Босни. По плану Орешковића, који се налазио у улози посредника између Гарашанина и Штросмајера, устанак у Босни и Херцеговини требао је почети нападом на турске покрајине из свих околних југословенских земаља: Србије, Хрватске, Славоније, Далмације, Црне Горе. Према овом плану донекле се и поступило у каснијем устанку у Херцеговини (В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, 178).

¹⁷ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли...*, 177-178.

¹⁸ С. Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903): борба за Балкан*, Београд 1992, 135.

¹⁹ С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, прев. Ч. Антић, Београд 2004, 111, 124.

²⁰ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли...*, 178-179.

снажног корена,²¹ константно се развијајући у потоњим временима.²² Без обзира на то што је ондашња политика стварања балканског савеза имала доста мањи значај и снагу него што је то на појединим местима у историографији истицано, она је ипак дала резултате који су касније постали важан чинилац колективне политичке свести на Балкану и важан елемент будуће стратегије балканских држава.²³ Михаило је овим делом створио узор савеза балканских држава које су, коначно удружене, кренуле у одлучујући сукоб са Османским царством на јесен 1912. године.²⁴

Док се у догађајима из 60-их година XIX века балканским народима и давала извесна слобода у деловању, даљу иницијативу на Полуострву су све више преузимале велике силе. Санстефански мир из 1878. године створио је такозвану Велику Бугарску на огромно разочарење и протесте Србије и Грчке. Берлински конгрес, на коме је Јован Ристић тада преурањено предлагао концепт о балканском савезништву, умногоме је опет изменио новоскројену карту Полуострва. Стога се на Конгрес углавном и гледа као на зачетак каснијег рата.²⁵ Он је уједно показао и недопустивост да само једна од великих сила присваја решавање Источног питања, без усаглашавања интереса осталих учесника европског концерта.²⁶ Међу балканским државама, које се овим мировним уговором нису могле сматрати задовољним, нарочито је била разочарана Бугарска. Последица тога била је да су свом снагом отворени етнографско-политички спорови око Македоније између Срба, Бугара и Грка, заоштрени надаље до бруталног узајамног обрачунавања. Због овога се чинило да је свака даља претпоставка о заједничком споразумном и конструктивном раду изгледала апсурдна.²⁷

Када су у питању главни спољнополитички циљеви Црне Горе у периоду пре њеног међународног признања, они су се превасходно односили на стицање

²¹ Када је савез 1912. године заиста и створен, Стојан Новаковић је говорио како је њиме победила управо идеја кнеза Михаила, првог владара на Балкану који је радио на његовом остварењу (М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 111).

²² В. Чубриловић, *Историја политичке мисли...*, 181; С. К. Павловић, *Историја Балкана...*, 110.

²³ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 136.

²⁴ J. von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 3, prev. N. Smailagić, Zagreb 1979, 429.

²⁵ В. Порковић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1990, 101-105; F. Fox, *The Balkan Peninsula*, London 1915, 46.

²⁶ Г. Марков, „Балканското решение на Източния въпрос 1911-1913 г.“, *Македонски преглед: списание за наука, литература и обществен живот*, 4/2002, 7-8.

²⁷ А. М. Петровић, *Европа и Балкански савез*, Београд 1913, 22.

независности и територијално проширење државе. Будући да је на поменутом конгресу реализован први од ова два задатка, потреба за проширењем услед економске неразвијености, неплодности земљишта и скучености животног простора остала је императив у спољној политици ове државе. Овај задатак најчешће је формулисан у виду захтева за ослобођењем и уједињењем још увек неослобођеног српског народа у суседним крајевима.²⁸

Међусобни антагонизми на Полуострву вешто су подгревани спољним утицајима. Снажну акцију у том смислу нарочито су развили државници Аустро-Угарске, са циљем да што више заваде балканске народе и угуше им свако осећање заједништва.²⁹ Ратови који су се на Балкану водили с краја XIX века стварали су додатне тензије, не нудећи коначна решења. Српско-бугарски сукоб из 1885. године још је више затровао односе између два по много чему сродна народа, док су се аустро-угарска и немачка дипломатија овим ратом служиле као аргументом како би при евентуалном нестанку такозване европске Турске на Балкану настала једна серија крвавих ратова. До још једног сукоба дошло је између Грка и Турака на Криту 1896. године, након прогласа анексије острва Грчкој и искрцавања грчких трупа. У њему су Србија и Бугарска остале неутралне. Грчка је претрпела пораз и платила ратну одштету. Крит је ипак добио својеврсну независност са посебним парламентом и законодавством, али са султановим суверенством и под контролом Европе, чије су трупе запоселе острво ради одржавања реда.³⁰

Због невеликог међусобног поверења, услед бројних нагомиланих неприлика које су оптерећивале балканске земље и њихове народе и владе, дипломатија међу суседним државама је у наредном периоду деградирана скоро на конспиративни ниво.³¹ Због опасности од нових сукоба су велике силе, а посебно руска влада као блиска словенским народима, даље тежиле контролисанијем и усаглашенијем раду држава на Полуострву. Русија је инсистирала на опрезној политици, са намером да се Србији и Црној Гори не да простора за искоришћавање повољних околности око започињања рата против Османског царства. Резултат ангажовања Русије, као једине силе која је била упућена у суштину будућег споразума, била је српско-бугарска Угодба од 3.

²⁸ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996, 496-497.

²⁹ М. Војводић, „Идеја балканског савеза...“, 188.

³⁰ А. М. Петровић, *Европа и Балкански савез*, 22-23.

³¹ W. M. Sloane, *The Balkans: a Laboratory of History*, New York 1914, 186.

марта 1897. године, која се односила на статус бугарског и српског народа у Царству.³²

Државе уговорнице су се постигнутим споразумом обавезале да не предузимају никакве једностране акције које би могле пореметити *status quo*, односно никакву војну нити политичку акцију. Позив да приступи Угодби као трећи владар са Балкана добио је и црногорски књаз Никола, како би међу словенским суверенима била успостављена „братска љубав и слога“. Како је договору приступила и Црна Гора, тиме је створен споразум између три балканске државе. Иако није имао карактер уговора о савезу, њиме је ипак усаглашен заједнички рад на свим питањима из односа према Османском царству. Међутим, питања око очекиване будуће расподеле територија представљале су ону кључну препреку због које споразум није могао да се одржи. Различно виђење решавања македонског питања, при чему је српска страна нудила поделу територија а бугарска аутономију области, још увек није остављало простора склапању савеза. Српско-црногорски интимнији уговор у виду пројекта „Владаоца Србије и Црне Горе“, који је требао јасније утврдити задатке обе земље у непосредној будућности, такође није имао изгледа на успех. Односи између две земље су штавише у наступајућем периоду поново ушли у нови период затегнутости, да би врхунац кризе наступио након Ивањданског атентата на краља Милана 1899. године. Овим је споразум балканских држава практично постао мртав.³³

Још један амбициозни предлог о бугарско-грчко-српском савезу, инициран 1891. године од стране грчког председника владе Харилаоса Трикуписа, такође није реализован.³⁴ Оживела идеја о савезу у овом случају подразумевала је да балканске државе могу комбиновати у рату против Турске тако што би се подела ослобођених територија решила принципом *do ut des*, тј. узајамним уступањем. озбиљно решен на деловање, Трикупис је у том смислу чак и посетио Београд и Софију. Његова идеја се у српској престоници сматрала врло захвалном, док је у Софији примљена са резервом. Бугарски председник владе Стефан Стамболов је као разлог за суздржаност наводио нестабилну

³² М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1998, 118-128.

³³ А. Христов, *Кратка историја на ослободителната војна 1912-1913 година*, Софија 1946, 10; R. Rankin, *The Inner History of the Balkan War*, London 1914, 140; Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 501-504.

³⁴ R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, London 2002, 4.

позицију наследника кнеза Александра, Фердинанда. Гурање земље у авантуристичку политику при таквим околностима је по њему био велики ризик. Предлог је стога одбијен, а пројекат је на подстицај Беча још и денунциран Цариграду, иако су до Порте већ стигли слични гласови од Феридун-бега, захваљујући једној индискрецији почињеној у Београду.³⁵ Прави разлог изношења детаља Порти од стране Стамболова, чиме је делотворно уништена још једна нада за реализацијом заједничког подухвата и што је изазвало велики презир, било је очекивање уступака за бугарско становништво у Македонији.³⁶

Договори на стварању српско-грчког савеза вођени су с прекидима и надаље током деценије на измаку XIX века. Почетни преговори између две земље неуспешно су завршени 1893. године, када су обе владе због других важних питања у унутрашњој политици скренуле своју пажњу са овог проблема.³⁷ У њима се, међутим, показало да стране, осим у извесним тренуцима, нису изражавале превише воље да нађу компромис (првенствено по питању Македоније, али и црквеног питања) и остваре међусобно савезништво. Значајнији моменат био је тај што је Стојан Новаковић упорношћу и предузимљивошћу направио успешну полазну основу о подели интересних сфера у Македонији, чиме је постављен озбиљан будући задатак. Нови преговори између две Краљевине покренути су тек средином 1899. године (са новим покушајима и током наредне три године), али су и они окончани без успеха јер се осим изражавања добре воље и расположења надаље тешко одмицало.³⁸

Уз наведене иницијативе, форма удруживања кроз другу половину XIX века била је иначе присутна и у виду различито пројектованих идеја федерација и конфедерација, будући да се о стварању заједништва на Балкану у то доба доста расправљало по читавој Европи.³⁹ Њих су заступале првенствено левичарске снаге, а посебно социјалдемократе. Разни покушаји формирања организација на балканском простору које су тежиле успостављању оваквих

³⁵ R. Rankin, *The Inner History...*, 140.

³⁶ R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917, 147.

³⁷ В. Поровић, „Преговори о балканским савезима“, *Годишњица Николе Чупића*, XLVII/1938, 1-3.

³⁸ М. Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791-1918): огледи и расправе*, Београд 2007, 337-338.

³⁹ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли...*, 200.

савеза нису имале значајнијег утицаја, а слично је било и са покушајима извана попут *Лиге балканске конфедерације*⁴⁰ која је успостављена 1894. године у Паризу под покровитељством *Међународне лиге за мир и слободу*.⁴¹ Стварање балканске конфедерације реално је ипак захтевало више етике у међународној политици, а с друге стране мање себичности и жеље за владањем над другим народима код великих сила.⁴²

С почетка новог века је неслагање између хеленских и словенских тежњи на Полуострву и даље остављало утисак немогућности превазилажења узајамних несугласица. Грчка је стога 1901. године покушала да побегне из својеврсне изолације улазећи у краткорочну антанту са Румунијом, стављајући се током овог периода на слепо под вођство Аустро-Угарске.⁴³ По питању Македоније је у дипломатској игри око овог простора учешће тако узео и Букурешт који је, иако није имао претензија на њену територију, организовао пропаганду међу тамошњим Власима (Куцовласима). Прави разлог овом ангажовању лежао је у коришћењу створеног проблема као компензационог инструмента у вези са румунско-бугарским спорењем око Добруце.⁴⁴

Све неопходнија сарадња балканских влада, која је умногоме зависила од српско-бугарских односа, била је надаље нужна због погоршаног стања у европским вилајетима Турске. Односи између Софије и Београда после 1903. године притом су се унеколико поправили и поред озбиљних размимоилажења по питању Македоније.⁴⁵ Бугарско-српски односи су од ове године кренули путем извесног побољшања, иако су и надаље били прилично нестабилни.⁴⁶

Дешавања на простору Македоније, где су се прилике од ове године почеле усложњавати, створила су узбуркану политичку атмосферу која је довела до покушаја завођења реформи на основу неуспелог Мирцштегског

⁴⁰ У овом случају планирано је да се Конфедерација састоји од следећих јединица: 1) Грчка и острво Крит; 2) Бугарска; 3) Румунија; 4) Србија; 5) Босна и Херцеговина; 6) Црна Гора; 7) Македонија и Албанија; 8) Тракија са Цариградом као слободним градом и центром конфедерације; 9) Јерменија; 10) Приобални региони Мале Азије. Предвиђено је да свака од ових држава има потпуну аутономију; да се општи интереси регулишу на састанцима делегата у Цариграду; да се свим мерама осигура одржање федерације; да се спрече међусобни конфликти и да се све постојеће снаге Конфедерације ставе на располагање било које државе чија би независност или интегритет била угрожена (L. S. Stavrianos, *Balkan Federation: a History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden 1964, 151).

⁴¹ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 150-151.

⁴² В. Чубриловић, *Историја политичке мисли...*, 201.

⁴³ R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality...*, 148.

⁴⁴ N. Buxton, L. C. Leonard, *Balkan Problems and European Peace*, New York 1919, 28.

⁴⁵ С. К. Павловић, *Историја Балкана...*, 288.

⁴⁶ М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 394-396.

програма. Балканско питање поново је постало важан предмет интересовања европских сила, док је један од главних мотива овог ангажовања стајао у тесној вези са нараслим англо-германским антагонизмом.⁴⁷ Реформе, које су у европској Турској према наведеном програму спровођене под надзором официра жандармерије великих сила између 1903. и 1908. године нису побољшале стање тамошњег хришћанског живља. Штавише, ствари су се додатно погоршавале, тако да је било јасно да се балканско питање мора решити по другачијим основама.⁴⁸

Начелни споразум у договорима вођеним у ово време између Црне Горе и Србије, тачније током 1903. и 1904. године, полазио је од већ постојеће реформске акције. Па ипак, преговори су вођени доста споро. Уз обострано одуговлачење, на њихов ток прилично је утицала ситуација у којој се Србија нашла након Мајског преврата и њеног погоршаног међународног положаја. Уз опште разлоге, извесног значаја имали су и посебни моменти који су били везани за поделу Старе Србије између две државе. Историјске традиције везане за ову област, посебно за Призрен и Пећ, било је питање престижа обе владајуће династије, а што је оптерећивало и ранији покушај стварања савеза из 1897. године. Предвиђени споразум коначно није потписан, а преговори настављени и током 1905. године такође су се завршили неуспехом.⁴⁹

Спољно-политичка лутања држава с Полуострва неминовно су морала водити подређености интересима великих сила и њиховим све већим интересовањем у решавању Источног питања. У ситуацији у којој је међу њима долазило до све озбиљнијих несугласица, стварали су се услови где је склапање савеза постајало извесније. Наговештај измењеног стања био је нови покушај стварања савеза између Србије и Бугарске из 1904. године.⁵⁰ Ова и наредна година биле су плодне по питању обновљених преговора. Како је у то доба Русија била окупирана проблемима на Далеком истоку и како је претила опасност од стране агресивне иницијативе Аустро-Угарске ка Косовском вилајету и Солуну и турског сукобљавања са Бугарском, српска влада се обратила својим суседима предложивши им споразумевање о одбрани интереса

⁴⁷ „Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912. г.“, *Красный архив*, 8/1925, 4.

⁴⁸ Д. Поповић, *Балкански ратови 1912-1913*, прир. Д. Т. Батаковић, Београд 1993, 47.

⁴⁹ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 510; Љ. Алексић, „О српско-црногорским преговорима о савезу 1904-1905. године“, *Историја 20. века*, Београд 1959, 355.

⁵⁰ Д. Стојановић, *Искушавање начела: Српска социјалдемократска партија и ратни програм Србије 1912-1918*, Београд 1994, 22.

у духу начела *Балкан балканским народима*.⁵¹ Током преговора се дошло до извесних конкретних резултата, нарочито на пољу српско-бугарске сарадње, као и између Београда и Цетиња.⁵²

Српско-бугарски преговори, који су започети убрзо након што је Никола Пашић постао министар иностраних дела фебруара 1904. године, били су најпре подстакнути безбедносним потребама у односу према Аустро-Угарској и Турској, док су на бугарској страни били усмерени и према Грчкој која је сумњичена за дослух са Турском. Договори који су трајали релативно кратко, свега три недеље током марта месеца, започети су управо у Пашићевој кући.⁵³

Охрабрене од стране Италије, која је имала своје интересе усмерене ка извесним територијама Османског царства, две државе закључиле су тајни споразум 30. марта 1904. године. Њиме је решено да се сачува *status quo*, да се подржи Мирцштегски програм реформи, да се две владајуће династије међусобно подржавају, да се пружа узајамна војна помоћ у случају напада, да се настави уједињена акција у Македонији и Старој Србији и да се ради на повољном решењу албанског питања за Црну Гору. Донета је и одлука да се сви проблеми који се не би могли решити повере Русији или арбитражи у Хагу. Протоколом потписаним наредног дана две владе су Новопазарски санџак третирали као део Косовског вилајета. Другим речима, Бугарска је обећала помоћ Србији у супротстављању анексији тог региона од стране Аустро-Угарске. Уз ово су нешто касније (јула) Бугарска и Србија закључиле и тарифни уговор. Он је, међутим, довео до узнемирења у Бечу након његовог јавног изношења од стране бугарске владе пред Собрање. Ово је било учињено без консултовања Србије која је, због дотле опрезног наступања, тиме била непријатно изненађена.⁵⁴

Међутим, као кључна тачка у размимоилажењу две владе стајало је и даље македонско питање, по коме је остварено најмање реалног напретка. Пашићеви покушаји за покретање нових договора бивали су у потоњем периоду осујећени од стране нереалних бугарских потраживања.⁵⁵ Идеја о међубалканском споразумевању се у Бугарској ипак ширила током прве

⁵¹ М. Војводић, „Идеја балканског савеза...“, 193.

⁵² Љ. Алексић, „О српско-црногорским преговорима...“, 328.

⁵³ В. Ћоровић, „Преговори о балканским савезима“, 10.

⁵⁴ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars: 1912-1913*, New York 1969, 7.

⁵⁵ D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1966, 422.

деценије XX века, али је ово питање везано за спољнополитичку оријентацију земље и даље било важна тачка сукобљавања на тамошњој политичкој сцени.⁵⁶

Нестабилни односи између два суседа временом су постали толико лоши да је раније успостављени политички савез, иако формално важећи, постао мртво слово на папиру. Штавише, током 1907. године, напетост је нарасла до те мере да се у неким тренуцима (маја и јуна) у Београду сматрало како постоји могућност да Бугарска објави рат Србији.⁵⁷ Бугарски министар војни, Михаил Савов, саопштио је такву намеру и италијанском посланику у Софији. Ово је дало повода да се Београд обрати Русији за заштиту, док су у исто време започети и разговори са Портом ради могућег споразума против Бугарске.⁵⁸

Бурна 1908. година на Полуострву (анексија Босне и Херцеговине, Младотурска револуција, бугарско проглашење независности) узнемирила је не само овдашње народе, већ и читаву Европу. Она је у кључној мери утицала на даље успостављање невољне али нужне сарадње. Због овога су дипломатске активности добиле нови импулс. Тако се већ током 1909. године по Београду могло чути скандирање: „Живело српско-бугарско пријатељство!“, „Живео балкански савез!“.⁵⁹ Директна последица ових догађаја била је та да су балканске државе, уз активно руско охрабривање, ушле у серију дугих и тешких преговора, овога пута успешно окончаних.⁶⁰

Сасвим огољена политика германског империјализма у вези пројектованог продирања на [југо-]исток и претње по нарушавање равнотеже на гео-политичкој карти Европе, од овог момента је допринела благонаклонијем ставу сила Антанте према политици договора на Балкану, додуше уз још постојећу пажњу према турским позицијама. Утицај Русије је у том погледу био кључан. Извољски је тако у свом чувеном говору на Божић 1908. године пред Думом отворено прокламовао идеју балканске лиге. У својим закључним примедбама истакао је, између осталог, како „Бугарска, Србија и Црна Гора морају бити прожети свешћу о неопходности моралне и политичке уније“.⁶¹

⁵⁶ Е. Стателова, „Идея сближения...“, 129.

⁵⁷ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 10.

⁵⁸ С. Скоко, „Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година“, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје, 1/1968, 67.

⁵⁹ И. Кочан, *Битка за Македонија. Турската историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебен осврт за Македонија*, Скопје 2010, 65.

⁶⁰ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 159.

⁶¹ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 20.

У исто време Грчка се још увек налазила у својеврсном изолованом и неугледном међународном положају. Поједини атински интелектуалци су са своје стране маштали о освајању Османског царства изнутра, док извесни чиниоци политичког живота нису искључивали ни војну сарадњу Грчке и Турске против словенских држава. Иако је и Венизелос покушавао с мирним решавањем појединих питања, то се није дало остварити због непопустљивости Младотурака. Како неутралност из периода пре Венизелоса више није одговарала грчким интересима, Атина је у складу са развојем догађаја морала да одлучи коме ће табору прићи. Кључна ствар при опредељењу био је договор између Србије и Бугарске уз руско учешће, којим се предвиђала међусобна подела великог дела европских посета Турске, у шта Грчка још увек није била укључена. Стога је грчка влада и уложила велики труд у смањивању напетости у односима са Бугарском.⁶²

Анексија је учинила и неминован заокрет у спољнополитичком деловању Црне Горе, будући да се она дотле надала евентуалном ширењу ка појединим окрузима у Херцеговини (Гатачком, Билећком, Невесињском). Како се од ове намере сада морало одустати, приоритет је дат потенцијалном прикључењу Скадра и операцијама дубље у унутрашњост потоње Албаније и делу Старе Србије (Пећ, Призрен). Црна Гора је стога након проглашења за краљевину убрзано кренула у припреме за војну акцију, иако је то било противно обавезама из склопљене Војне конвенције са Русијом. Будући да је руска влада због унутрашњих разлога и укупне позиције на Балкану још увек инсистирала на очувању *status quo*-а, њен однос према намерама Црне Горе имао је пре свега карактер стишавања политичких страсти. Такав приступ био је изражен не само од стране Русије, већ њеним посредством и од других балканских држава, све до пред сам почетак сукоба. Стога, у време када се непосредно радило на стварању блока балканских држава, Црна Гора није била адекватно упозната са резултатима који су у том смислу били остваривани.⁶³

Укључивање пете балканске државе у потенцијални савез, Румуније, није се сматрало извесним. Владајући кругови ове државе стајали су у тесној вези не само са Тројним савезом, већ и са Портом која је настојала да Румунију привуче

⁶² Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос: Грчка, Балкан, Европа*, Београд 2009, 64-65.

⁶³ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 523-524.

на своју страну.⁶⁴ У говору грофа Берхтолда пред аустријском и мађарском делегацијом парламента од 1. маја 1912. године, у жеку припрема балканских савезника, између осталог је чак изнета и похвала на рачун Румуније као верног савезника Аустро-Угарске. За краља Карола, везаног дугогодишњим пријатељством са царем Францом Јозефом, сматрало се да следи истоветне политичке циљеве Беча.⁶⁵ У јуну је у један мах накратко изгледало могуће да би се евентуално и ова држава могла прикључити савезу. Румунски министар иностраних дела покренуо је са бугарским отправником послова у Букурешту тему о очајном стању у Турској. Међутим, када је бугарска влада показала вољу да отвори разговоре о могућности споразума у случају турске пропасти, румунска влада је одбила да о томе води даље разговоре.⁶⁶ Имајући ове околности у виду може се рећи да је чланицама Балканског савеза, а нарочито Бугарској, коначно и неутрални статус Румуније био задовољавајући. Притом у Софији нису били забринуте евентуалном интервенцијом свог северног суседа, будући да су се у том погледу ослањали на заштиту Русије и на савезни договор закључен са Србијом.⁶⁷

Кључни преговори између Србије и Бугарске имали су уочи склапања савеза две фазе: прву, која је обухватала период од времена након Анексионе кризе па до Италијанско-турског рата, а која је трајала од 1909. до 1911. године, и другу, с којом се започело у јесен 1911. године и која је резултирала успешним закључењем војно-политичког савеза. Карактеристика прве фазе је неодређеност, константни Миловановићеви покушаји да се крене с мртве тачке, сондирање терена по европским дипломатским центрима и неодлучност са бугарске стране. У другој фази испољен је далеко озбиљнији рад и напорни преговори који су потписивањем уговора успешно привели крају дуго очекивани споразум.⁶⁸

Онда када је решавање Источног питања покренуто управо од стране једне од чланица европских сила (Италије), било је сасвим разумљиво да се при започетој ликвидацији Турске и тамошњи народи „природно и праведно“

⁶⁴ Г. Барболов, „Одношението на Румъния към Балканския съюз и Балканските войни (1912-1913 г.)“, *80 години от Балканските войни*, ред. Т. Митев, М. Йонов, София 1995, 111-119.

⁶⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, књ. 1, прев. Ј. Качаки, Београд 2009, 130-131.

⁶⁶ С. Станојевић, *Српско-турски рат...*, 64.

⁶⁷ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия 1879-1913 г.*, София 1994, 435.

⁶⁸ Д. Ђорђевић, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912 године“, *Историјски часопис*, 9-10/1959, 471.

групишу.⁶⁹ Коалиција балканских хришћанских држава је под оваквим условима постала једна реална демократска снага и то у ситуацији много пре него што је постала и дипломатска чињеница.⁷⁰

Круна дипломатских активности савезница били су сачињени билатерални уговори строго тајног карактера. Формални савез балканских држава успостављен је током 1912. године уговорима између Бугарске и Србије, Бугарске и Грчке, Србије и Црне Горе, као и усменим договором између Бугарске и Црне Горе. Грчка је имала одређене усмене споразуме са Црном Гором и Србијом, али конкретан уговор о савезу само са Бугарском. Имајући ово у виду може се рећи да је Софија била својеврсни центар дипломатских дешавања у припреми савеза, одакле је и долазио највећи притисак за рат са Турском. Тајност склопљених уговора била је предмет честих критика, нарочито од стране оних земаља које су тиме биле доведене у узнемиравајуће стање (Османско царство, Аустро-Угарска монархија). Због тога су оне уговоре касније углавном негирале, сматрајући их правно ништавим.⁷¹

Бугарска, због свог војног потенцијала означавана и као „Пруска Балкана“, није тек тако постала епицентар дешавања. Она је већ дуже време била главни предмет руске дипломатске пажње на овим просторима. На њу се у Петрограду гледало као на земљу која је у претходној деценији економски и културно знанто узнапредовала, због чега је стекла статус одлучујућег фактора међу државама на Полуострву.⁷²

Будући да је у историји дипломатије XIX века дошло до склапања већег броја војних савеза на билатералној и мултирателалној основи, осим великих сила су и земље чланице Балканског савеза на овакву врсту повезивања гледале као на важан спољнополитички инструмент.⁷³ Ипак, у односу између савезница и великих сила главно питање се овде односило на држање ових других у случају рата и колико би и на који начин оне помагале или ометале потенцијалну акцију. Ово је био главни разлог због кога су балканске државе

⁶⁹ В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, 145-146.

⁷⁰ G. Young, L. H. Courtney, *Nationalism and War in the Near East*, London 1915, 149.

⁷¹ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 89; *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918. Зборник докумената са коментаром*, прир. Г. Перацић, Р. Распоповић, Подгорица 1992, 72.

⁷² „Дипломатическая подготовка...“, 8.

⁷³ З. Вучинић, *Војни савези од Свете алијансе до НАТО*, Београд 1996, 20, 71-75.

све време настојале да активности држе у највећој тајности.⁷⁴ План се по балканским престоницама вешто скривао, због чега је већина дипломатабила прилично или сасвим необавештена о развоју догађаја. Ово је интересантно и стога јер су се прилике и актери по ондашњим релативно малим балканским престоницама међусобно добро познавали, због чега су вести лако продирале у јавност.⁷⁵ Дешавања на Балкану привлачила су огромну пажњу ондашњих медија. О догађајима који су водили брисању Царства са простора Европе писало се много по страницама домаће и иностране штампе.⁷⁶

Када су бројчани показатељи у питању, илустрације ради ваља поменути да је површина Османског царства на европском тлу уочи рата била 169.300 км², Бугарске 96.300, Грчке 64.600, Србије 48.300, Црне Горе 9.000. У исто време број становника европске Турске износио је 6.130.000, Бугарске 4.329.000, Србије 2.912.000, Грчке 2.632.000, Црне Горе 250.000.⁷⁷

Уочи склапања првог оперативног савеза између четири државе, 1912. године су активности дипломата, са својом предисторијом која је у не увек доследном континуитету трајала око пола столећа, достигле врхунац. Његовим закључењем је балканско питање, отворено ослободилачким револуцијама с почетка XIX века, ушло у своју завршницу. Обновљене и младе државе тиме су створиле удружени потенцијал који је, за разлику од ранијих покушаја, био у могућности да створи својеврсну „седму европску велику силу“, у здруженом налету сруши османску власт и сломи отпор европског концерта по питању интересног очувања *status quo* позиције на Балкану.⁷⁸

⁷⁴ Први балкански рат 1912-1913, књ. 1: *Операције српске војске*, група аутора, Београд 1959, 147.

⁷⁵ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе сазнале за склапање Балканског Савеза 1912 године“, *Историјски гласник*, 4/1954, 130.

⁷⁶ Б. Младеновић, „Срби у делу немачке штампе 1912-1913. године“, *Историјски часопис*, LIII/2006, 301.

⁷⁷ J. G. Schurman, *The Balkan Wars 1912-1913*, Princeton 1914, 31.

⁷⁸ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995, 138.

1. СРПСКО-БУГАРСКИ ПРЕГОВОРИ

ОД АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ ДО ЈЕСЕНИ 1911. ГОДИНЕ

Савез је осим ослобођења територија од Османског царства представљао и једино решење којим би се балкански народи и државе заштитили од економских и политичких претензија других заинтересованих сила, у првом реду Аустро-Угарске.⁷⁹ Окосницу таквог савеза имао је чинити споразум Србије и Бугарске, на чему се у годинама пред његово формирање нарочито ангажовала српска дипломатија. Како се након анексије Босне и Херцеговине и у самој Бугарској почела осећати потенцијална опасност од аустро-угарских империјалистичких намера, и овде се почела јављати „трезвена“ струја. Међу бугарским политичарима и у јавности почели су се уважавати српски интереси у Македонији, због чега је било све више спремности на компромис око ове области. У годинама пред стварање Савеза бивало је све више оних који су уочавали нужност заједничке акције, и то не само међу политичарима, већ и код научника, културних и јавних делатника.⁸⁰ Након многобројних неуспелих покушаја, две државе су крајем 1911. године биле спремне на повезивање ради остварења начела *Балкан балканским народима*.⁸¹

⁷⁹ Миловановић је још 1898. године истицао како кључ Источног питања није био, како се то на први поглед могло мислити, у Цариграду, нити у Бечу или Берлину, Петрограду, Лондону или Паризу. Тај кључ је, по њему, био управо код самих балканских народа, посебно у Београду и Софији, у рукама српских и бугарских државника (V. Petrović, „Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića u zaključivanju Srpsko-bugarskog ugovora o savezu 1912. godine“, *Međunarodni problemi*, 3/1988, 431).

⁸⁰ Иван Вазов, један од највећих бугарских књижевника, академик и политичар, још је 1905. године о српско-бугарском зближавању рекао: „Балкански савез је једна реч којој ја од свег срца желим да добије тело и крв и да се што пре оствари. А зашто се до сада није остварило то? Томе су узроци многи: грешке из наших историја, наша прошлост стара и скорашња; недостатак зрелих политичких мисли код оних који руководе судбином наших двају народа, само Словенима својствена слабост за међусобице и супарништво. Као што се види, многи непријатељи за остварење ове идеје /.../ Нека се наоружамо куражју на узајамне уступке; нека имамо херојства да заборавимо све тесногруде националне рачуне и да мислимо само на једно: да ће и српски и бугарски народ бити слободни, силни и велики само братским ступањем напред у чврстом политичком савезу.“ („Балкански савез“, *Балкански рат у слици и речи*, бр. 6 од 24. фебруара 1913, 84); Велчо Велчев, угледни бугарски новинар, публицист и политичар, исте године је по овом питању изнео бритку констатацију: „Онај који докаже немогућност постигнућа идеала Балканског Савеза доказао је и неминовну погибију балканских држава“ („Балкански савез“, *Балкански рат у слици и речи*, бр. 10 од 24. марта 1913, 159).

⁸¹ Љ. Алексић-Пејковић, „Савез Србије и Бугарске – окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима)“, *Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи*, ур. С. Терзић, Београд 2002, 119-138.

Као што је каснији долазак Ивана Евстратијева Гешова на власт у Бугарској с пролећа 1911. године дао ветар у леђа старој тежњи, тако је од далекосежног значаја било преузимање вођења Министарства иностраних дела од стране Милована Ђ. Миловановића јуна 1908. године. До овог је дошло после четрдесетодневне кризе владе, у време крупних догађаја на Балкану.⁸²

На Миловановићево почетно иницирање ближег споразумевања са Бугарском, кабинет у Софији још увек није делио мишљење српског шефа дипломатије око важности унапређења међусобних односа. Влада Александра Малинова сматрала је да су интереси Бугара у то време били мање погођени од српских. Генерал Стефан Паприков, ондашњи министар иностраних дела, отворено је говорио како Бугарска није имала разлога да помаже интересе Србије, сматрајући да је Миловановићева намера да она заправо „спасава Српство“. „Срби хоће да расправе са нама Македонско питање, јер им оно измиче из руку, и хоће нешто да узму на наш рачун... Не брзати, не одбити, оставити отворена врата, тражити да Србија предложи, па ћемо проучити предлог, али Бугарска неће правити никакав предлог“, био је став утицајног генерала.⁸³

Бугарски посланик у Београду, Андреј Тошев, говорио је да је од 1909. године настојање на споразуму постала „Миловановићева фикс-идеја“. Ни недељу дана од признања анексије, Миловановић је писао Малинову о предлозима споразума, наглашавајући следеће: „Солидарност српско-бугарска прва је, најнеопходнија погодба која се ничим не може надокнадити, за самосталност Балканског полуострва и решење балканског проблема на основи: Балкан балканским народима“. Међутим, требало је проћи доста времена док је сазрело узајамно поверење, док се отргло утицајима Беча и док се нашао утицајан посредник у виду Русије, коју је Миловановић настојао да увуче у преговоре чинећи од ње не само сведока, већ и својеврсну трећу уговорну

⁸² Како је сведочио Миловановићев дугогодишњи блиски сарадник Јован Јовановић Пижон, на питања пријатеља у вези примања ресора у овако деликатно време: „како иде?“, Миловановић је у шали одговарао: „Утрапи ми Баја [Пашић, прим.] јарца.“ Уз то би изнео анегдоту из младости с јарцем који је јурио њега и другове из гимназије, по порти Вазнесењске цркве: „У порти био црквењаков јарац; чим сиђемо са часа у порту на игру а јарац нас јури. Морали смо га по један редом држати за рогове док се други играју. Дошао на мене ред. Ја га ухватих, али он све бешњи. Близу мене стоји Сима (Аврамовић). Ја му се окренем: „Симо, молим те, придржи јарца док дођем, сад ћу се вратити“. Чим га Сима узме, јарац га поче вртети и вући по порти, а ја се склоних ка излазу, па се са друговима смејем Сими... Ето, тако сад мени Баја...“ (Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2).

⁸³ Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

страну.⁸⁴ Да је Анексионом кризом убрзано стварање савеза сведочи и каснија изјава аустро-угарског министра иностраних дела, грофа Леополда фон Берхтолда, из октобра 1912. године, о томе како се требало суочити са чињеницом да је метод деловања Беча при анексији дао први импулс балканској унији.⁸⁵

Миловановић се након првих неуспешних покушаја приближавања Софији неуморно враћао на ствар. У овој радњи, коју је настојао спроводити преко српских дипломата у бугарској престоници, он се користио и другим тамошњим представницима, попут руског посланика Сергејева или италијанског Баролија.⁸⁶ Приликом посете бугарској престоници фебруара 1909. године, у разговорима које је водио са краљем Фердинандом I, Малиновим, Паприковим и другима, Миловановић је стекао утисак да је идеја споразума и тамо добијала све више простора.⁸⁷ Генералу Паприкову је говорио о још једном кључном фактору у спољној политици Србије који је стајао у вези са пројектованим савезом – о идеји југословенства. Наиме, у Београду се још тада сматрало да би се након стварања савезништва и ослобођења од Турака могло на сличан начин снажније наступати и у односу према ривалској Двојној монархији.⁸⁸

Један незанемарљив моменат у личним релацијама из овог периода свакако је унеколико утицао на даљи развој прилика. Марта исте године дошло је до натегнуте ситуације између министра иностраних дела Алојза фон Ерентала и Фердинанда, која је имала извесних негативних рефлексија у односима између Софије и Беча, нарочито код бугарског монарха. Наиме, на тражење Фердинанда да при посети престоници Монархије буде примљен са царским почастима, барон Ерентал му је 7. марта одговорио овако: „Кажите кнезу [обраћајући се бугарском посланику, прим.] да му стојим увек на

⁸⁴ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 139, 141-143.

⁸⁵ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 11.

⁸⁶ Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

⁸⁷ М. Миловановић, „Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, објављено у: С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968, 368.

⁸⁸ „За нас [Србе, прим.] стоји још један важан фактор који говори у корист споразумевања са Бугарском. Све док не створимо савезништво са вама, наш утицај на Хрвате и Словенце ће бити безначајан. Без обзира на разлике у вери, ови народи у великој мери имају исту културу као ми. Они још увек не виде Србију као центар, међутим, могуће их је привући. Биће другачије за све нас заједно када ви и ми формирамо један моћан блок. Онда ће сви православни и католички Срби, Хрвати и Словенци у суседној Монархији неминовно почети да гравитирају ка нама“, образлагао је Миловановић Паприкову (R. С. Hall, *The Balkan Wars...*, 10).

располагању, али ако он, кнез, мисли да ће нас присилити да му дамо оно што је добио од Русије [где је примљен са краљевским почастима при одласку на сахрану великог кнеза Владимира, иако Русија још увек Фердинанда није била званично признала за краља, прим.] он се сигурно вара... Преко мојих усана неће прећи реч Величанство, на коју титулу ваш кнез претендује.“ На ово је Фердинанд прекинуо сваке везе с Еренталом, за кога је говорио да је „накриво насађен“. Иако је овај неспоразум касније изглађен, остала је жаока, јер, по свему судећи, бугарски монарх ово није никада заборавио. У вези с тим је аустро-угарски посланик у Софији, гроф Турн, молио свог шефа дипломатије да му „што пре да могућност да поштеди своју обућу од бугарске прашине“, јер му није пријало то што га је Фердинанд због ове посете наводно игнорисао пред колегама.⁸⁹

Ангажовање Миловановића је с пролећа већ давало позитивније резултате. Руски посланик у Београду, Николај Хенрикович Хартвиг, је већ априла могао извести да се у српској престоници према Бугарској опажају све веће симпатије. Оне су се дале приметити и кроз натписе у штампи, али и према становишту владе. Миловановић је у вези са превирањем у Цариграду, када је истог месеца на место султана дошао Мехмед V, телеграфисао српском посланству у Софији да су поводом актуелних догађаја у Турској неопходни договори ради одбране заједничких интереса. Међутим, са друге стране Малинов још увек није показивао адекватну заинтересованост.⁹⁰

Утисак српског војног изасланика, мајора Данила Калафатовића који је у бугарску престоницу дошао половином августа, био је по питању односа између Србије и Бугарске тај да су они „коректни, али хладни и без пријатељства“. Дипломатски представник у Софији, Светислав Симић, поверио се у то време Калафатовићу како бугарски званичници никада нису са њим хтели да „претресају македонски проблем“, те да су најбрижљивије избегавали сваки неслужбени разговор о тој теми. Миловановић је око тога ипак био у сталној преписци са својим послаником, за кога се држало да је велики поборник споразума. Симић је храбрио свог министра на акцију, али је предочавао да

⁸⁹ Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 1.

⁹⁰ Д. Поповић, *Балкански ратови...*, 49.

„ствар није зрела“.⁹¹ Међутим, Калафатовић је приметио како су се од јесени догађаји у том смислу унеколико почели мењати.⁹²

У ово време су око питања Македоније вођени важни разговори између Миловановића и искусног бугарског дипломате Димитра Ризова. Два политичара покушала су да септембра нађу основ за постизање споразума. Ризов није прихватио српски предлог о подели, нудећи образовање једне аутономне области која би обухватила солунски, битољски и косовски вилајет јужно од Шар-планине. Македонија би према Ризовљевом плану тако имала словенски карактер, Бугарска би добила Једренски вилајет са Дедеагачем и Кавалом, док би Србији припао Новопазарски санџак, албанско приморје код ушћа Дрима и Стара Србија до Шаре. Миловановић није био спреман да прихвати овај предлог, сматрајући да се Македонија не би могла одржати као засебна целина, те да би је било боље поделити одређивањем међусобних граница.⁹³ Бугарско инсистирање на стварању аутономне Македоније током преговора са Србијом и Грчком је за бугарске владајуће кругове било заправо први корак у остварењу њеног коначног присаједињења Бугарској, по истом обрасцу којим је раније Источна Румелија присаједињена овој земљи 1885. године.⁹⁴

Осим Миловановићеве пролећне посете Софији, у овој години дошло је до још једног сусрета којим је створена атмосфера која је могућност споразума чинила додатно извеснијим.⁹⁵ Посета Фердинанда Копаонику од 13. октобра (означена као научна екскурзија) у друштву свог престолонаследника, затим Љубомира Јовановића, министра унутрашњих дела, професора Недељка Кошанина, Саве Урошевића, Јована Цвијића, била је од великог значаја за даљи развој односа, док је истовремено у Бечу изазвала знатно подозрење. Цвијић је био изненађен ботаничким знањем Фердинанда, док је краљ, опет, хвалио ерудицију српских научника. Након боравка на Копаонику, Фердинанд је свратио и у Београд, где га је на станици дочекао краљ Петар I Карађорђевић, престолонаследник Александар и чланови владе. Одатле су скупа отишли у двор, где се бугарски монарх задржао око два часа. При разговору са краљем

⁹¹ Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

⁹² Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза са Бугарском пре рат 1912. год.“, *Ратник*, IV/1932, 3-4.

⁹³ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 145.

⁹⁴ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, 83.

⁹⁵ Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010, 507.

Петром, Пашићем, Миловановићем и другим српским званичницима, оставио је пријатан утисак. Највећи део времена био је одвојен за разговор са Миловановићем и Хартвигом. Од свих је, међутим, највећи скептик према бугарском монарху био краљ Петар, а уз њега још и Хартвигов секретар Василиј Штрандман. Руски дипломата је од свог ранијег боравка у Софији добро познавао Фердинанда Кобуршког и није ни за час мењао стечено уверење о његовој неискрености.⁹⁶

Иако разговори нису оставили до краја утисак да је бугарски монарх у том тренутку рачунао на савез са Србијом, осетило се да је хтео да му остави отворена врата, односно да ће одредити правац своје политике по том питању онда када буде био сигуран која ће страна превагнути. Миловановић је за сваки случај своју пажњу надаље појачао и ка Цариграду, што је испунило његову активност у наступајућем периоду.⁹⁷

Миловановић је иначе по именовану за министра био стално на путу и у контакту са свим меродавним факторима у европској политици. Посетио је скоро сваку престоницу Старог континента (осим Атине и Цетиња), говорећи о важним питањима, при којима су главно место имали споразум између Србије и Бугарске и препрека планираном аустро-угарском силаску на Солун.⁹⁸ У настојању да дâ шири замах својој политици, Миловановић је током 1910. године припремио читав низ краљевих посета страним дворовима. Маниром „летећег дипломате“, постао је државник који је тако увео праксу сталних посета и непосредних контакта. Краљев пут за Петроград било је његово прво организовано путовање на неки од европских дворова након преврата из 1903. године, после чега су уследиле и друге посете.⁹⁹

Посета краља Петра руској престоници 1910. године била је важна утолико пре што је том приликом покренуто питање односа између Србије и Бугарске. У краљевом друштву били су Пашић и Миловановић, који су о овоме опширно разговарали са Пјотром Столипином, руским председником Министарског савета и Александром Извољским, шефом дипломатије. Миловановић је чак искористио моменат да на захтев Извољског преда нацрте

⁹⁶ J. M. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

⁹⁷ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 146-147.

⁹⁸ J. M. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 1.

⁹⁹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 151.

формула којима би се споразум могао постићи, након чега је руски министар прихватио да се о томе отвори разговор са Бугарима.¹⁰⁰

Питање јединственог покровитеља у рачуници балканских народа било је нарочито важно. О природном ослањању на Русију при овим преговорима указивао је све више и генерал Паприков, који је надаље заузимао место бугарског посланика у руској престоници. Његово мишљење је било да се најпре утврди једна руско-бугарска конвенција, а да се затим ради на споразумевању са суседним државама. У једном писму из Петрограда сугерисао је Софији: „Ми не можемо бити нигде и ни са ким. Сувише смо мали и слаби да би се ослонили искључиво на своје снаге. Морамо наћи своје место“. Без обзира на то што је раније Паприков био противник деобе Македоније, осећајући нужност компромиса ради остваривања вишег заједничког циља упозоравао је своју владу по питању територијалних уступака: „Што више одуговлачимо са тим [савезом, прим.], толико ће концесије касније бити захтевније. Ако се споразумемо са Србијом, лако ћемо то учинити и са Грчком.“¹⁰¹

Прилике на Балкану додатно су се компликовале покретом Албанаца. Њихови захтеви за уједињењем четири вилајета у једну велику аутономну јединицу истицани су непрекидно, још с почетка века. Уз губљење одређених повластица незадовољство је водило низу устанака који су у знатној мери дестабилизовали Царство.¹⁰² Нерешено албанско питање представљало је тако један од кључних фактора у даљем следу догађаја.¹⁰³

Софија је свој циљ у вези са Македонијом једно време покушала издејствовати управо преко Албанаца и то тако што би, користећи се њиховом борбом, остварила планирану аутономију у Македонији. Фердинанд је стога марта 1910. године, приликом посете Цариграду, изјавио како су за њега догађаји у Албанији имали прворазредни значај. Отворенија сарадња бугарских комитета и Албанаца наступила је на прелазу из 1910. у 1911. годину. Међутим, у даљем развоју догађаја се у Софији, а нарочито код бугарских дипломата у западноевропским престоницама, све више увиђала опасност од албанских мегаломанских планова и њихове планиране простране аутономије под

¹⁰⁰ Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 508; М. Миловановић, „Историк преговора...“, 368.

¹⁰¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 424.

¹⁰² С. К. Павловић, *Историја Балкана*, 249-255.

¹⁰³ М. Екмечић, „Албански фактор у избијању Првог балканског рата“, *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, ур. В. Стојанчевић, Београд 2007, 9-18.

окриљем и заштитом Цариграда, што се није много разликовало од почетног програма Призренске лиге из 1878. године. Бугарски посланик у Лондону, Михаил Мацаров, изјавио је у вези с тим касније, у првој половини јуна 1912. године, свом српском колеги да су Албанци непомирљиви непријатељи и Срба и Бугара и да представљају озбиљну претњу по хришћанско становништво.¹⁰⁴

У настојању да појача утицај руске дипломатије на бугарску владу довитљиви Миловановић се служио разним средствима. Преко париског *Матена* је септембра 1910. године протурио вест о турско-румунској војној конвенцији, која је на многе деловала забрињавајуће. Српски дипломата је у овом видео згодан начин да се Софија определи на заједништво са Србијом. Иако уистину није постојао никакав писмени уговор, ову вест прихватила је не само сва европска штампа, већ и дипломатија. Међутим, и поред очекивања Миловановића да ће се Бугарска овим узнемирити, у Софији и даље није било одговарајуће реакције.¹⁰⁵ Без обзира на иницијативу Београда и сугестија из Петрограда, Малиновљева влада још увек није показивала спремност да ступи у преговоре, првенствено због одсуства жеље да се Србији призна право на области у Македонији.¹⁰⁶

Упркос ставу званичне Софије, током ове године било је све више речи међу дипломатским круговима, али и по штампи, о извесном зближавању две државе ради заједничке војне акције против Турске. У Београду се, додуше, још увек сматрало да је за саму акцију рано, а што је свакако стајало у вези са сугестијом Извољског српском шефу дипломатије, кога је позивао на стрпљење. „Док Русија не буде била спремна у војном погледу и док се између Србије и Бугарске не би постигао један споразум по коме би евентуално могле ићи раме уз раме, како се у Петрограду очекивало, о некаквом оружаном конфликту против Турске не би требало ни да се размишља“, уверавао је Миловановић Тошева септембра. Уз то је поручивао бугарском посланику у Београду да би до пролећа 1912. године и проблем српског наоружања требао бити окончан.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Б. Храбак, „Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910-1912. године“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XXXV/2005, 140-142,150.

¹⁰⁵ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 75-76.

¹⁰⁶ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 369.

¹⁰⁷ Централен државен архив, ф. 176к, оп. 2, арх. е-ца 673 (даље: ЦДА, ф. 176-2-673), Тошев Малинову, № 1042 од 7/20. септембра 1910.

Тошев је у то време стекао утисак како се код Миловановићевог дотле благонаклоног односа према Турској „примећује извесна промена“.¹⁰⁸ Средином октобра бугарски посланик обавестио је Малинова о гласинама поводом тајног дипломатског рада око српско-бугарског зближавања, који се одвијао под патронатом Петрограда. Тошев је имао сазнања да њиме руководе Миловановић, Хартвиг и српски посланик у Петрограду, Димитрије Поповић. У извештају је додао да ангажовање Хартвига притом не би требало бити изненађујуће, будући „да је позната његова рола у Београду“ по питању жеља за савезом између два суседа.¹⁰⁹

Мирослав Спалајковић, који је имао знатну улогу у овим активностима, је и пре свог одласка за Софију током јесени имао сусрете са Тошевим у којима су водили разговоре о споразуму. Двоје колега су се слагали у томе да је савремени ток догађаја налагао једну здраву политику у којој би се дошло до обострано корисног решења.¹¹⁰ Симић је, међутим, са своје стране истицао да су још и током новембра сви његови лични напори у том смислу били безуспешни услед неповерења Фердинанда према Београду.¹¹¹ Међутим, да је „дошло време да се отпочну озбиљнији разговори између Софије и Београда“ чуло се овог месеца са звучнијег места – од руског посланика у Софији, Дмитрија Константиновича Сементовски-Курила, по његовом повратку из Петрограда. Снабдевен новим инструкцијама по питању руске балканске политике, пре доласка у бугарску престоницу Курило је на један дан као гост свратио у Београд. Овде је водио разговор са својим колегом Хартвигом, али и са Тошевим.¹¹²

Још од самог почетка руске иницијативе за српско-бугарским зближавањем, Ризов је био један од ретких који је, иако са извесне просторне дистанце због његовог службовања у Риму, процес пратио с будном пажњом. Стога и не изненађује што је у каснијој конкретнијој фази преговора био један од кључних учесника. Међу важнијим изворима из којих је Ризов црпио информације било је руско посланство у италијанској престоници. Овде је вешти дипломата средином новембра сазнао за вести које су умногоме утицале

¹⁰⁸ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 1042 од 7/20. септембра 1910.

¹⁰⁹ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 1154 од 2/15. октобра 1910.

¹¹⁰ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 1153 од 2/15. октобра 1910.

¹¹¹ S. Skoko, „Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912-1913“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 2, ur. Ž. Avramovski, Beograd 1982, 93; исти, „Руската арбитража...“, 69.

¹¹² ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 1268 од 22. октобра/4. новембра 1910.

на даљи ток догађаја на Балкану. Наиме, већ по постављењу Сергеја Дмитријевича Сазонова на место министра иностраних дела у Петрограду (8. новембра), руски шеф дипломатије послао је заповест Хартвигу да начини „пријатељске кораке“ пред носиоцима власти у Србији ради постизања споразума. Ризов је од свог извора у посланству сазнао и то да је Хартвиг свом претпостављеном одмах одговорио како је „већ учинио нужне поступке и да се сусрео са најбољим расположењем за један такав договор“. Међутим, Хартвиг је сматрао да у Београду влада сумња према томе да ли ће се на иста осећања наићи и у бугарској престоници. У руском посланству у Риму веровало се да је Сазонов сличну заповест послао и свом изасланику у Софији, што је јасно указивало да је нови министар био чврсто решен да предузме иницијативу у којој би руска дипломатија играла водећу улогу на Балкану.¹¹³

Хартвиг је поверену му мисију прихватио крајње озбиљно. „Ни случајно не пропушта да ми говори о том питању [савезу, прим.], понављајући једна те иста образложења“, извештавао је Тошев крајем године свог министра, додајући: „Ништа иначе није у стању да скрене г. Хартвига од те мисли, која га не напушта“. Међутим, иако је бугарски посланик био сумњичав према идеји савезништва, чак је и он осећао да је влада у Софији требало да са своје стране покаже добру вољу по питању зближавања са својим западним суседом. Његов предлог Малинову стога се тичао најпре пажљивог покретања договора око једног узајамног трговинског споразума.¹¹⁴ О овом предлогу се у Софији озбиљно размишљало. То питање, које је требало представљати увод у даље политичко зближавање, иначе је било предмет разговора и приликом нове Миловановићеве посете Софији с почетка 1911. године.¹¹⁵ Формирање комитета који се имао бавити економским зближавањем, као и узајамне посете и активности његових чланова, у Софији је привукло знатну пажњу страних дипломатских представника, нарочито представника Берлина.¹¹⁶

Генерал Паприков је споразумевање сада већ сматрао неопходним. Српском колеги Поповићу је у руској престоници јануара сликовито описивао стање на Балкану следећим речима: „Освануће зора без петлова“, алудирајући

¹¹³ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 539 од 6/19. новембра 1910.

¹¹⁴ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 1494 од 14/27. децембра 1910.

¹¹⁵ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 57 од 15/28. јануара 1911.

¹¹⁶ Архив Србије, фонд Министарство иностраних дела, Политичко одељење (даље: АС, МИД, ПО), 1911, фасцикла VIII, Спалајковић Миловановићу, № 192 од 14/27. маја 1911.

на то како ће се велике силе окористити на рачун балканских народа, „међутим, ми мали не смемо допустити да зора осване без нас!“¹¹⁷

У Србији се сматрало како би сваки други савез у коме она као држава не би учествовала, евентуално могао бити уперен против њених интереса. Како је фебруара извештавао Тошев, у Београду је било присутно убеђење да се иза свих пријатељских манифестација између Бугарске, Црне Горе и Грчке коначно крила Аустро-Угарска, „као шеф оркестра“. О овом питању расправљало се и у српској скупштини, где су се могли чути упозоравајући гласови да би евентуално споразумевање између ове три државе било неминовно уперено против српских интереса у Македонији.¹¹⁸

Бугарски посланик је сматрао да на русофилство у Србији не треба превише рачунати, због ранијих неоправданих српских очекивања и неиспуњених руских обећања. Због тога је Тошев рачунао и с тим да би руска дипломатија својим деловањем, свесно или несвесно, могла да „гурне српски брод у аустријске воде“. На овакве закључке наводио га је разговор који је имао са Новаковићем,¹¹⁹ у коме је српски политичар критиковао однос Петрограда према Србији и њеним интересима. У истом извештају је око очекивања евентуалне помоћи у решавању балканских проблема од стране великих сила Тошев додао правилну опаску да, уосталом, нико никоме не чини гратис услуге.¹²⁰

На бугарској политичкој сцени је било присутно мишљење да ће рад на споразуму под покровитељством Русије бити могућ само онда кад у Софији буду на власти Гешов и Стојан Данев, до чега је на пролеће заиста и дошло.¹²¹ Образовање коалиционог кабинета 29. марта није прошло без тешкоћа, из разлога што вође Народне и Прогресивнолибералне странке, Гешов и Данев, нису могли лако да се договоре око места министра председника. Развио се неочекивани спор, у коме је коначно избор Фердинанда пао на Гешова, док се

¹¹⁷ Д. Поповић, *Балкански ратови...*, 76.

¹¹⁸ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 148 од 9/22. фебруара 1911.

¹¹⁹ Новаковић је, рачунајући на то да су велике силе заинтересоване само за своје интересе, сматрао да балканске државе међу њима не могу наћи подршку за своје националне циљеве. Иако је схватао да је у везивању пре свега Србије и Бугарске русофилска оријентација важан обједињујући фактор, рачунао је с тим да је Русија била наклоњена балканском савезу не због његовог офанзивног карактера, већ ради контроле на Балкану (М. Војводић, „Стојан Новаковић о савезу балканских држава“, *Глас*, 15/2010, 176-177, 180).

¹²⁰ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 148 од 9/22. фебруара 1911.

¹²¹ АС, МИД, ПО, 1911, ф. VIII, Миловановић Поповићу, № - од 23. маја/5. јуна 1911.

Данев задовољио местом председавајућег у Народном собрању.¹²² Како су примарни спољнополитички интереси бугарске политике били усмерени на проблематично питање Македоније и Тракије, примајући дужност председника бугарске владе и министра спољних послова Гешов је овај проблем поставио за свој главни задатак. Увиђајући да се балкански народи у остварењу својих интереса не могу поуздати у политику великих сила, Гешов је био мишљења да је једини пут бугарске дипломатије склапање уговора са Србијом.¹²³

На првом пријему дипломата по преузимању кормила владе, Гешов је изјавио секретару српског посланства Милану Ђ. Милојевићу да је његова давнашња жеља била да се установи српско-бугарско пријатељство о коме је и он, како му је рекао, још 1885. године размишљао.¹²⁴ У Београду је промена владе дочекана са великим одушевљењем, али и очекивањима. Сматрало се како је при овим околностима наступио најповољнији моменат. Утисци које је Миловановић донео са собом из Софије, где се сада сусрео са владајућим двојцем, били су врло добри.¹²⁵ Гешов је прихватио разговор, мада, како у својим сведочанствима наводи Миловановић, „у први мах околишно и обазриво“. Српском шефу дипломатије Гешов је дао начелни пристанак за стварање савеза, с оградом да би се у преговоре могло ући тек онда када буду завршени избори за Собрање и када влада буде добила чврсту парламентарну подлогу.¹²⁶

Попут својих колега у другим балканским престоницама, Гешов је такође покушао са вођењем мирољубиве и конструктивне политике у односима са Портом. Разлог оваквом наступању лежао је такође у намери да се олакша живот бугарском становништву по европском делу Царства. Међутим, нагомилани проблеми у вези са анархичним стањем у Македонији и одуговлачење Цариграда по питању обећаног повезивања турске и бугарске железнице, неминовно су изазвали промене у његовом ставу. Уз то, све

¹²² Г. Марков, „Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911 г.)“, *Военноисторически сборник*, 6/1987, 97.

¹²³ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, London 1915, 2, 34.

¹²⁴ J. M. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

¹²⁵ ЦДА, ф. 176-2-673, Ризов Гешову, № 173 од 28. марта/10. априла 1911.

¹²⁶ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 369.

учесталији инциденти на бугарско-турској граници довели су до стварања израженијег антитурског расположења у бугарској јавности.¹²⁷

Распламсавање устанка Албанаца подстицало је Миловановића на бржи рад. Зато је 15. априла позвао на разговор Тошева. Преко овог дипломате је бугарској влади проследио предлог о закључењу савеза, нудећи притом да конкретни преговори отпочну што пре у Београду или Софији. Српски министар иностраних дела је предложио и да би било угодно да се организује сусрет између њега и Гешова у иностранству. Тошеву је и овом приликом предочио нужност пуног споразумевања у наступаћим догађајима.¹²⁸ Међутим, оно што је узнемирило бугарског посланика и кабинет у Софији било је Миловановићево позивање на заједничку војну акцију против Турске.¹²⁹

Српски шеф дипломатије није ни слутио у којој ће мери његова отвореност наредних дана узбуркати бројне дипломатске духове! Свакако недовољно спреман за веће потресе, затечени Гешов је овај предлог брже-боље проследио Петрограду преко члана руске дипломатске мисије у Софији, Лева Владимировича Урусова. Затим је разговарао и са секретаром српског посланства, Милојевићем, који га је са своје стране уверавао у то да је Тошев погрешно протумачио српског министра. Гешов је зато свом посланику у Београду упутио строго поверљиво писмо 1. маја, у коме му је скренуо пажњу на читав случај. Међутим, Тошев је инсистирао на томе да тврдње српског дипломатског службеника у Софији не стоје у складу са истином, те да је одлично разумео шта му је речено. Миловановић је у вези са овако грубим денунцирањем од стране Гешова био прилично изненађен. У поверењу је рекао Тошеву како му је „било много криво“ због тога што је све било пренето

¹²⁷ F. M. Anderson, A. S. Hershey, *Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa 1870-1914. Prepared for the National Board for Historical Service*, Washington 1918, 422; E. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 422-423.

¹²⁸ Г. Марков, „Към предисторията на Балканския съюз...“, 164; С. Скоко, „Руската арбитража...“, 70; Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 421-422.

¹²⁹ Миловановићев предлог изгледао је овако: „Како ствари данас иду у Турској, бура на Балкану је близу. Ако не ове године, а оно до године могу настати озбиљни догађаји. Они не треба да нас затекну неспремне, несложне. Разговори између г. Гешова и мене треба да почну одмах /.../ За Србију је животни интерес излаз на Јадранско море, а за то су Србији потребни Скопље и Велес /.../ Бугарска ће добити ипак лавовски део. Него, главно је разговарати, па кад се дође до основа, онда ће се ићи и до коначног решења Балканског питања, управо, до ликвидације турског питања у Европској Турској. Ако ли то не иде онда ће се радити нешто друго. Ако се сложимо на заједничку војничку акцију онда ћемо наћи место да дигнемо устанак и уђемо у рат, да не чекамо да нам га други објављују /.../ У погледу тактите: саопштити само нешто Русији, а Црну Гору и Грчку обавестити кад буде већ нешто утначено.“ (Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 1).

управнику руског посланства, и посебно зато што је „гледано кроз руску призму, питање попримило облик који није требало да добије“. Српски дипломата је био мишљења да је Петрограду и могло да се повери нешто, али не све. Међутим, испоставило се чак да је Урусов послао Анатолију Анатољевичу Нератову (који је заступао министра Сазонова при његовим честим одсуствима ради лечења) строго поверљиви Тошевљев извештај из српске престонице, кога је добио од Гешова. Може се наслутити колико је Тошев био затечен када му је Хартвиг 4. маја у Београду лично показао препис истог. Петроград је био незадовољан тиме што је Миловановић с једне стране наводно подржавао *status quo*, одбијао предлоге Цетиња о заједничкој акцији, па чак и инсистирао код руског посланства да утиче на Црну Гору око очувања мира на Балкану, док је с друге стране „разговарао с Бугарима другим језиком“. Међутим, Руси су у читавој ствари приметили још нешто. Наиме, Урусов је стекао утисак да су Бугари били у великој мери суздржани у односима са Србијом, те да су били склонији зближавању с Турцима.¹³⁰

Тошева је иначе 1. маја посетио и Пашић, износећи му предлог о разграничењу у Македонији. Српски политичар тражио је за Србију територију која би ишла северно од линије река Брегалница-Велес-Драч. Остале албанске и јужномакедонске области су по њему требале припасти Грчкој, док би све остало ушло у састав Бугарске. Посланик Софије у својим мемоарима додаје и то како му је Пашић у наговорима „лукаво“ набацивао да би за Србију било боље да Цариград падне у бугарске, него у руске руке.¹³¹

У свом извештају од 5. маја бугарски посланик је известио Гешова о, према њему, неоправданим стремљењима Србије и Грчке ка Македонији. Зато и није био за овакву деобу, рачунајући с тим да је у питању област која је по њему претежно насељена Бугарима, те да је најбоље решење аутономија. Оно што према његовом мишљењу, изнетом на тражење Гешова, није било спорно у одређивању сфере утицаја јесте био крај северно од Шар-планине, Скопске Црне Горе и линије коју чини Јужна Морава ка Врању, који је сматрао неспорно српским. Све јужно од тога (изузев уског приобалног појаса уз Егеј који би био грчки) по њему је била неспорно бугарска територија. Иако Тошев није био

¹³⁰ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Гешову, № 418 од 21. априла/4. маја 1911.

¹³¹ А. Тошев, *Балканските войни*. Т. 1, *Предистория и причини*, София 1929, 308; Б. Храбак, „Бугарска и ВМРО...“, 144.

сасвим искључив по питању савеза, он је према њему могао да дође у обзир само у случају да се „Срби одрекну својих стремљења јужно од Шар-планине“. Могућност поделе и евентуалних уступака видео је једино онда ако разрешење турског проблема не би било могуће без учешћа Србије. У том случају разграничење је према њему могло ићи линијом Јужна Морава-река Моравица, настављеном код села Оризари изнад Куманова, одакле би ишла даље северно од Скопља, завијала на југ долином реке Треске и настављала према Дебру и Јадранском мору.¹³²

Бугарски премијер је вести из Београда ревносно прослеђивао Петрограду, истичући како су краљ и влада у Софији били збуњени и изненађени српским предлозима. Међутим, денунцирање је пре шкодило бугарској, а не српској влади. Како је Миловановић о свему у поверењу већ обавештавао Хартвига, са руске стране је Гешовљев иступ окарактерисан као „рђав знак за искреност и добра споразумна расположења бугарске владе“. Гешов је стога кривицу пребацивао на Тошева. Оно што је још више љутило бугарског председника владе било је то што је његов посланик у Београду у разговорима са Миловановићем око евентуалне поделе говорио о питању Скопља, чиме је прерано наговестио решеност бугарске владе да учини концесије Србији. И заиста, из српске престонице већ се отворено стављало Софији до знања колики је значај македонског питања у политици Београда поруком да „смо ми [Срби, прим.] на све спремни и да ћемо ући у сваку комбинацију, с Богом или с ђаволом, ако буде требало спречавати решење Македонског питања на штету наших животних интереса...“¹³³

Гешов је био доведен у неспокој „великим претензијама Београда“. У Софији су били затечени идејом да било шта јужно од Шар-планине може бити српско, али су налазили да, уколико догађаји налажу евентуално зближавање и ако Бугарска сама не би могла да реши проблеме с Турском, може бити компромиса. Српски предлог овом приликом није примљен, али је он био немерљиво важан за даљи ток преговора, управо због тога што је у бугарским дипломатским круговима по први пут изнето мишљење о одступањима.¹³⁴

¹³² ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Гешову, № 420 од 22. априла/5. маја 1911; А. Тошев, *Балканските войни...*, 309; Г. Марков, „Към предисторията на Балканския съюз...“, 102-103.

¹³³ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 83-84.

¹³⁴ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 421-422.

Додатни разлози за неуспели покушај Миловановићег предлога отворено су дошли до изражаја у јуну. Наиме, кључ за разјашњење проблема још увек је лежао у бугарској политици према Аустро-Угарској. Осим бугарског зајма у Бечу, у то време дошло је и до путовања Фердинанда на састанак са Францом Јозефом и Еренталом, где је бугарском краљу коначно додељен за њега дуго очекивани орден *Златног руна*, као важно признање за верност у пријатељским везама са Аустро-Угарском. Ове чињенице су изазивале неверицу у могућност поновног започињања преговора о савезу, мада су нове околности, попут Италијанско-турског рата, представљале ону врсту догађаја који су у том смислу имали одиграти своју кључну улогу.¹³⁵

Гешовљево прослеђивање информација Петрограду довело је до привременог одлагања даљих разговора, будући да је српски дипломата био прилично озлојеђен. Исто се осећао и Хартвиг. Он је био додатно погођен тиме што је око ове иницијативе, потекле из српске престонице, вести у Петроград најпре проследио његов колега из Софије. Ништа мање изненађени Тошев је такође кориио Гешова за лакомислени поступак, због чега се жалио самом Фердинанду: „Господину Гешову не смем више све да говорим. Бојим се да поново не искрсне некакав нови неспоразум“. Даљи догађаји су још више потврђивали неповерење између бугарског шефа дипломатије и његовог посланика у Београду.¹³⁶

У Софији је предострожност дипломатског кора била унеколико повећана када је Спалајковић, који је крајем априла именован за новог српског посланика, 19. јуна предао своја акредитивна писма. На њега се још одраније гледало као на лице блиско Хартвигу, које је са руским дипломатом често водило разговоре, некад и без знања Миловановића. Тошев је у вези Спалајковића износио да је Хартвиг преко њега у бугарској престоници настојао да води политику углавном уз ослањање на Данева, који је иначе био оштар противник макар и декларативне туркофилске политике Гешова.¹³⁷

Спалајковић је уз Миловановића и Гешова био један од ретких који је у даљим преговорима између Београда и Софије био најдиректније укључен, без обзира што тиме у бугарској престоници многи нису били задовољни. Ризов и

¹³⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 71-72.

¹³⁶ Г. Марков, „Към предисторията на Балканския съюз...“, 104.

¹³⁷ Исто.

Димитар Станчов, посланик у Паризу, отворено су предлагали Гешову да на српског посланика не би требало озбиљно рачунати. Карактеришући га као особу која је још не тако давно била једна од „најопаснијих непријатеља“ по бугарске интересе у Македонији, и која још увек није била у стању да превазиђе „шовинистичку тврдоглавост“, препорука се огледала у томе да Гешов преговоре ипак води директно са Миловановићем, без Спалајковићевог посредништва.¹³⁸

Међутим, већ по доласку новог српског посланика могло се осетити да преговори почињу да узимају маха. Још при предаји акредитива је Фердинанд према Спалајковићу био врло предусретљив и љубазан, задржавајући га у разговору готово читав час. Колико је представник Београда у даљем раду на савезу држао до дискреције, речито сведочи касније признање Калафатовића да га је дипломата „у ову тајну посветио“ тек када је начелни споразум већ био постигнут.¹³⁹ Није прошло много од Спалајковићевог доласка до све учесталијих прича о савезу и подели Македоније у бугарској штампи с почетка јула. Стога је српски посланик већ ускоро морао да овакве гласине код Бугарске телеграфске агенције најкатегоричније демантује.¹⁴⁰

Током лета дошло је и до нових важних момената. Миловановић је 7. јула, по формирању нове владе, преузео функцију председника Министарског савета, задржавајући притом место министра дипломатије. Услед заузетости се при пословима око спољних послова умногоме ослањао на Јована М. Јовановића Пижона, потоњег министра истог ресора. Као човек од највећег Миловановићег поверења, Јовановић је постао његов најближи сарадник и чести заступник у периоду до јула наредне године.¹⁴¹ Са друге стране, у Бугарској је Велика народна скупштина 21. јула изменила важан чл. 17 Трновског устава и то са убедљивом већином. У промењеном тексту стајало је: „Цар је представник државе у свим односима са другим државама. У његово име влада преговара и закључује са другим државама све договоре, који се потврђују од стране цара“. Овим је пут ка успешним преговорима тајне дипломатије био обезбеђен, јер је тиме монарху практично било омогућено да стекне право којим је могао да

¹³⁸ А. Тошев, *Балканските войни...*, 320.

¹³⁹ Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза...“, 4.

¹⁴⁰ АС, МИД, ПО, 1911, ф. VIII, Спалајковић Миловановићу, № 319 од 7/20. јула 1911.

¹⁴¹ Н. П. Габрић, *Јован Јовановић-Пижон и европска дипломатија Србије 1913-1918*, Београд 2011, 55-57.

закључује међународна акта и уговоре, без консултовања парламента. Овако успостављени механизам показао се нарочито важним у наступајућим догађајима.¹⁴²

Почетком августа у Софији је одржана серија консултативних састанака о ситуацији на Полуострву, пре свега о неприликама у Турској изазваним покретом Албанаца. На саветовање је био позван и Михаил Сарафов, посланик у Цариграду. У строго поверљивом разговору Гешов је свог дипломату од поверења упутио у Миловановићев раније изнет предлог око заједничких дејстава и разграничења у Македонији, са чим многи још увек нису били упознати. Након консултација је Гешов, у разговору са Милојевићем, потврдио могућност непријатних последица за српске и бугарске интересе услед развоја албанског питања. Миловановић је тим поводом при сусрету са Тошевим 23. августа изнео како се у потпуности слаже са својим колегом из Софије. Гешову је поручио да је и поред свега остао убеђен у неопходност зближавања између две земље, а што је требало „да претходи свим осталим политичким комбинацијама на Балкану и да им послужи као основа“.¹⁴³

Како је септембар био месец у коме су државници и дипломате најчешће путовале на одмор по ондашњим европским бањским лечилиштима, тако је и Гешов 20. септембра кренуо пут Вишија. У одсуству је председавање над Министарским саветом препустио Александру Људсканову, министру унутрашњих послова и народног здравља, а управљање над Министарством спољних послова и вера Теодору Теодорову, министру финансија. Пред одлазак, Гешов се састао са Ризовим, који је у то време био на годишњем одмору. Иако још увек није сасвим веровао у могућност савеза, Гешов се тада договорио са својим искусним дипломатом да му уреди сусрет са Миловановићем при његовом повратку из француског одмаралишта.¹⁴⁴

Ангажовање Ризова око договора за овај сусрет (при чему је бугарски представник у Риму у извесном смислу преузео задужења свог колеге у српској престоници) навео је Тошева да сматра како на њега „блиски сарадници Гешова не гледају благонаклоно“. Свакако оптерећен својим незавидним статусом, Тошев је саопштио Страшимиру Добровичу, утицајном личном секретару краља

¹⁴² Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 420; Г. Марков, „Към предисторията на Балканския съюз...“, 107.

¹⁴³ Г. Марков, „Към предисторията на Балканския съюз...“, 108-110.

¹⁴⁴ Исто, 112-113.

Фердинанда, да ће између 23. и 28. септембра отпутовати у Карлсбад на вишенедељно лечење. „Ако се моје присуство у Београду укаже неопходним, ја сам на служби Његовом Величанству. Пишите ми, прекинућу с лечењем и вратићу се“. Како се испоставило, нико га није звао. На одмор је раније, 23. јула, отишао и сам Фердинанд.¹⁴⁵

Читава 1911. година протекла је иначе у честом кретању владара и дипломата Србије и Бугарске по Европи. Фердинанд је са синовима Борисом и Кирилом и председником владе, уз аустријски, посетио и немачки двор. Краљ Петар је, у пратњи Миловановића, посетио Рим, Париз, Петроград. Динамичне дипломатске активности на највишем нивоу припремале су терен како наступајући догађаји не би будуће савезнике затекли сасвим неспремним.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Г. Марков, „Към предисторията на Балканския съюз...“, 113.

¹⁴⁶ Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

ДИПЛОМАТСКА БУРА: ЈЕСЕН 1911/ПРОЛЕЋЕ 1912. ГОДИНЕ

Конкретан повод који је директно допринео убрзању темпа ка закључењу споразума и представљао својеврстан окидач за оружани покрет балканских држава био је избијање Италијанско-турског рата 29. септембра 1911. године.¹⁴⁷ Конфликт је преко сваке мере узнемирио међународне дипломатске кругове, док је на самом Полуострву дошло до великог узбуђења. Њиме је доливено уље на ватру која је у будућем рату букнула свом снагом.¹⁴⁸

У вези са италијанском кампањом међу дипломатама су се проносили гласови о потенцијалној војној акцији Беча у Новопазарском санџаку, због чега је 30. септембра Данев преко Милојевића сугерисао Београду крајњу опрезност. Бугарски државник је био уверен да се Аустро-Угарска у случају покрета ту не би зауставила, због чега је изјавио да би притом она наишла на Србе и Бугаре „сједињене, да се бране“. Иступи попут овог представљали су предзнаке преко потребних осећања солидарности.¹⁴⁹

Министарство иностраних дела у Петрограду такође је брзо реаговало. Већ за неколико дана, 4. октобра, послало је својим дипломатским представницима у Софији и Београду сагласност за узајамно стремљење ка договору око уједињења интереса на Балкану, додуше уз услов очувања територијалног *status quo* стања. Уколико би од стране Турске уследила изазивачка дејства, препоручивало се да се две владе обрате Русији за савет.¹⁵⁰

Италијанско-турски рат затекао је Гешова на лечењу у Француској, а краља Фердинанда у Хамору у Аустро-Угарској.¹⁵¹ Прекидајући одмор, Гешов је с почетком сукоба одмах отпутовао у Ебентал где се састао са Фердинандом ради консултација. У вези избилог рата Бугари су страховали од пада

¹⁴⁷ Д. Ђорђевић, „Италијанско-турски рат 1911-12 и његов утицај на Балкан“, *Историски преглед*, 4/1954, 46-54; С. Станојевић, „Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду Н. Г. Харгвиг“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLIII(2)/2013, 183-193.

¹⁴⁸ *British documents on the origins of the war: 1898-1914*, Vol. IX, *The Balkan Wars. Part 2, The League and Turkey*, ed. G. P. Gooch, H. Temperley, London 1934, VII.

¹⁴⁹ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 380-381.

¹⁵⁰ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 87; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 86-87.

¹⁵¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 424.

младотурског режима и нереди, а нарочито нових компликација око Критског питања, што би свакако утицало на прилике у Софији.¹⁵²

За разлику од Србије, која је била забринута и под тензијом због потенцијалног угрожавања од стране Беча, у Бугарској је читаво јавно мњење, изузев уске владине околине, још првих дана по отпочињању сукоба било у највећем ратном расположењу. Сматрало се како је ситуација донела неочекивану прилику у смислу коначног обрачунавања са Турском. Одушевљење за војевањем било је присутно и у војсци. Исте намере отворено је износила и бугарска опозиција. На неуверљиве изјаве владе у Риму о потреби за нужним очувањем *status quo* режима на Балкану, у ситуацији када га је управо она својим деловањем угрожавала, Тончев, вођа младолибералне партије, смело је изјављивао оно што се мислило не само у Бугарској, него и ван ње: „Италија отима једну турску провинцију, а нама поручује да будемо мирни!“¹⁵³ Оно што је било нарочито важно јесте и то да је Италијанско-турски рат коначно преломио Фердинандов оклевајући став у бугарској политици према Србији.¹⁵⁴

Бугарска влада је схватила да у наступајућим догађајима мора тражити договор о коначном споразумевању са свим суседним државама, Србијом, Грчком и Црном Гором. Иако је ово значило спремност на територијалне уступке по питању Македоније, свест о нужности компромиса била је сада присутна и код најтврђих противника оваквих договора.¹⁵⁵ При утемељењу овакве спољнополитичке линије формиран је тесан круг истакнутих појединаца који су имали учествовати у даљим активностима по овом захтевном и деликатном дипломатском проблему. У њему су се осим Гешова и Данева нашли и министар Теодоров и дипломате Ризов и Станчов.¹⁵⁶

Бугарски кабинет се претходно тешко решавао на чињење уступака у Македонији и због страха од одмазде комитетлија. Већ овде је улога Ризова дошла до нарочитог значаја. Наиме, он је при решености да се уђе у преговоре преузео одговорност по питању комитета, користећи свој значајан утицај на

¹⁵² „Талијанско-турски рат“, *Политика*, бр. 2754 од 18. септембра 1911, 2.

¹⁵³ „Бугарска за рат“, *Политика*, бр. 2755 од 19. септембра 1911, 2.

¹⁵⁴ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 165.

¹⁵⁵ Г. Марков, „Балканското решение...“, 9-10; Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 424.

¹⁵⁶ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 425.

њих.¹⁵⁷ Ова околност је убедила и утицајног заступника министра иностраних дела Теодорова, који је у одсуству мењао Гешова, да управо овом дипломати уступи поверљив задатак у вези сондирања стања по питању споразума у српској престоници. Хартвиг је иначе био уверен да иницијатива о покретању преговора није са бугарске стране припадала само Гешову и Даневу, већ у великој мери и Ризову. Руски посланик је, наиме, већ дуго низ година овог врсног бугарског дипломату држао за великог заговорника споразумевања између две земље.¹⁵⁸

Дан пре одлуке да Ризов оде у Београд, Теодорова је посетио руски посланик у Софији, Анатолиј Васиљевич Некљудов. Представник Петрограда је саветовао министра да се постигне споразум са Србијом по питању разграничења око интересних сфера, као и по питању узајамног договора очувања територија од напада какве стране силе, у првом реду Аустро-Угарске и Турске.¹⁵⁹ Руски посланик је након разговора већ могао извести своје министарство да је тамошњи кабинет решен да започне са успостављањем што искренијег споразумевања са Србијом, на основу пријатељског разграничења и удруживања интереса обе земље у циљу очувања *status quo* стања од сваког насртаја извана.¹⁶⁰

Дана 30. септембра Теодоров је разговарао и са секретаром Милојевићем о неопходности зближавања. Истога дана је Миловановић у Београду обавио сличан разговор са тамошњим управитељем бугарског посланства, Пулијевим. Српски шеф дипломатије је изнео забринутост уколико би компликације на Балкану затекле две државе без закљученог споразума: „У овом моменту бисмо се могли окористити и ја сам сигуран да би нам се интереси поклопили, ако нема задњих циљева ни с једне, ни са друге стране“. Како су дипломатски канали уредили терен, Ризов се већ сутрадан упутио за Србију.¹⁶¹ Као бивши

¹⁵⁷ Није било директних званичних односа између утицајне организације ВМРО и владе, мада су контакти одржавани кроз деловање македонских Бугара који су седели у практично сваком софијском кабинету. Гешов се зато у вези овог проблема умногоме и ослањао на утицајног Ризова, иначе родом из Битоља (Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 36-38).

¹⁵⁸ Хартвиг Нератову, № 147 од 19. септембра/2. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 22).

¹⁵⁹ Г. Марков, „За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912)“, *Известия на държавните архиви*, 63/1992, 7.

¹⁶⁰ Некљудов Нератову, № 65 од 19. септембра/2. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 18).

¹⁶¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 425; Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 7.

бугарски посланик у Београду и добар познавалац српске престонице, 2. октобра се најпре обрео у Министарство иностраних дела, са изјавом да је као поверљив изасланик Гешова дошао на разговор. Миловановић, који га је одраније познавао, примио је дипломату са великом радошћу. Њихов први састанак одржан је 3. октобра у Миловановићевој кући, на вечери којој су присуствовали још и Пашић и Љуба Стојановић. Разговор је трајао до 2.40 часова ујутру, а настављен је и сутрадан, 4. октобра, у истом саставу.¹⁶²

Српски шеф дипломатије је после натегнутих разговора по питању Македоније отворено упитао Ризова о кључној ствари – бугарској понуди за разграничење. Ризов није био овлашћен да улази у овакве детаље, али је као искусан дипломата дао одговор који је наслућивао задње линије одступања: „Неће се наћи бугарски државник, кога ћете убедити да преговара с вама о савезу, ако ваше претензије оду даље од реке Пчиње, источно од Вардара и западно од Скопља, то јест ако ви претендујете на друге македонске градове, осим Скопља, Куманова, Тетова и Гостивара.“¹⁶³

Како је питање разграничења већ при првом озбиљнијем преговарању било велики проблем,¹⁶⁴ Ризов је дао предлог да се коначан суд остави на арбитражу руском цару, са чим су се сви сложили. Ова идеја је актуелизована на основу српско-бугарског уговора из 1904. године,¹⁶⁵ којим се предвиђало да сваки спор у коме се две државе не би могле договорити буде предат на арбитражу руском цару, или, уколико се и то покаже нефункционалним, међународном арбитражном суду у Хагу.¹⁶⁶ Разговори су ипак показали оно што је српској страни било најважније: први наговештај попуштања Софије у вези са успостављањем граничне линије дуж границе Скопског санцака. Миловановић је радосно примио обрт у расположењу Бугара, постајући све сигурнији да ће даљи преговори уродити плодом.¹⁶⁷

¹⁶² М. Миловановић, „Историк преговора...“, 369-374; Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 508-509; V. Petrović, „Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića...“, 434-435.

¹⁶³ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 9.

¹⁶⁴ Ризов је често знао да у црнохуморном маниру илуструје могући расплет овог проблема: „Македонско питање ће се решити или аутономијом или анатомијом.“ (Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 8).

¹⁶⁵ Арбитража је 1904. године била предложена од стране тадашњег бугарског министра председника генерал-мајора Рачо Петрова (Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 10).

¹⁶⁶ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, 86.

¹⁶⁷ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 165.

Након разговора је бугарски посланик отишао из Београда, прослеђујући Миловановићу пре одласка жељу Гешова да се при његовом повратку за Софију између њих одржи незванични састанак. Ризов је, да овај сусрет не би привлачио превише пажње, рекао како би било згодно да Гешов не свраћа у српску престоницу, већ да се организује њихово заједничко путовање возом од Београда до какве станице у унутрашњости Србије. Миловановића је о доласку Гешова Ризов имао обавестити накнадно.¹⁶⁸

Наду да Београд у својим потраживањима неће ићи предалеко подгревао је у ово време Бугарима и Хартвиг, решен да по сваку цену дође до обострано прихватљивог компромиса. На Ризовљевој жалбу о наводно неумереним захтевима Срба, бугарском дипломати је одговорио: „Не обрађајте много пажње на то. Они ће се ценкати са вама, али ће коначно бити задовољни само и са Скопским санџаком.“¹⁶⁹

У бризи да се избегну евентуалне неприлике, Паприков је у време Ризовљевог боравка у Београду, 4. октобра, послао опширно писмо краљу Фердинанду у коме га је упозорио на опрез у наступању по читавој ствари. Без обзира на згодан моменат за деловање ризик је, како је сматрао генерал, у овом случају могао да буде судбоносан.¹⁷⁰

Након састанака које је имао у Београду, Ризов је кренуо пут Беча због предаје извештаја Гешову. Бугарски председник владе, ништа мање агилан, истовремено је кренуо у француску престоницу ради сусрета с тамошњим министром иностраних дела Жастином де Селвом. Разлог посете тицао се сагледавања става Париза према насталом рату и на евентуалну промену владе у Цариграду. Три дана касније Гешов је већ разговарао о истим питањима са Еренталом у Бечу.¹⁷¹ Није пропустио прилику да се састане и са тамошњим руским амбасадором, Николајем Николајевичем Гирсом, коме је говорио о томе да Некљудов и Хартвиг код њега и Миловановића снажно инсистирају на закључењу савеза под покровитељством Русије. Гирс му је предочио како би свако зближавање између две православне словенске земље Петроград сигурно примио са пуно симпатија. Међугим, са условима око гаранција при склапању

¹⁶⁸ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 373-374; Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 10.

¹⁶⁹ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 33.

¹⁷⁰ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 11.

¹⁷¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 427; I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 11-13.

савеза, као и са инструкцијама датим Некљудову и Хартвигу по овом питању, амбасадор му није могао рећи ништа, будући да о овоме ни сам није био ближе упознат. „Наши представници на Балкану једини су надлежни органи за такве преговоре“, додао је руски дипломата.¹⁷²

Гешов је 6. октобра увече одсео у бечки хотел *Кранц*, где га је након свега нестрпљиво очекивао Ризов. Ту је стигао и Станчов, који се из Беча враћао за Париз. Овом приликом је утврђено да се код инсистирања на аутономији Македоније, у немогућности да се то оствари, иде на њену поделу. Решено је да у том случају крајњи уступак буде линија која би ишла од извора реке Пчиње до Вардара и надаље границама Скопског и Призренског санцака. Повод за рат имао би бити напад било које земље, Аустро-Угарске или Турске, на једну од савезница. Услов без кога се не би могло био је учешће Русије при изради договора на наведеним основама. Предвиђало се и присаједињење Црне Горе савезу. Сачињеном меморандуму са овог састанка приложена је још и географска карта са уцртаном линијом уступака.¹⁷³

Следећи корак бугарских дипломата било је представљање актуелне ситуације монарху. До њиховог сусрета је дошло 10. октобра у вагону Фердинанда између Одерберга и Беча. Меморандум је дат на увид краљу, који је са своје стране одобрио нацрт.¹⁷⁴ Након овог сусрета, Ризов је коначно могао послати Миловановићу телеграм о томе кад и где би могло доћи до дуго очекиваног сусрета два државника.¹⁷⁵ Како долазак Гешова у Београд не би побудио пажњу аустријских агената, штампе и свих оних заинтересованих фактора које је интересовало српско-бугарско зближење, Ризов је уочи састанка Миловановићу према унапред утврђеном договору послао депешу на кућну адресу: „Долазим двадесет осмог [11. октобра, прим.] – Ђока“. Гешов је из Беча за Београд кренуо у договорено време.¹⁷⁶ При пропутовању кроз Србију, пустио је једног свог пријатеља да настави пут Софије под његовим именом и

¹⁷² Гирс Нератову, № 42 од 25. септембра/8. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 24).

¹⁷³ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 12-13.

¹⁷⁴ I. E. Gueschoff, *The Balkan League*, 13-14.

¹⁷⁵ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 13.

¹⁷⁶ Већ је 11. октобра у *Политици* сасвим штуро, у рубрици *Дневне вести*, објављено да је „председник бугарског министарства г. Гешов, који је неко време провео у Бечу, пропутовао јутрос експресом у Софију“. Судећи по овом, Гешов је заправо на београдску железничку станицу стигао у касним вечерњим сатима 10. октобра, тако да се разговор водио у ноћи између 10. и 11. октобра („Гешовљев пут“, *Политика*, бр. 2764 од 28. септембра 1911, 3).

пасошем,¹⁷⁷ док је он дошао у Београд сам, користећи своју другу путну исправу.¹⁷⁸ Тајанствени Гешовљев „двојник“ се нигде не наводи именом, али је свакако бугарском премијеру била блиска особа од највишег поверења. (У вези овог детаља Гешов је у Софији Спалајковићу наредних дана кроз разговор, између осталог, рекао како је на београдској станици морао да се „откачи од једног пријатеља који га је пратио још од Пеште“¹⁷⁹. По свему судећи, реч је о истој, а не некој другој особи.)

Када је Гешов стигао на београдску железничку станицу, за његову композицију је прикачен вагон у коме је био Миловановић, а у који је гост дискретно ушао пред полазак воза.¹⁸⁰ По сусрету колега повео се разговор у коме је најпре анализирана ситуација створена Италијанско-турским ратом. Два државника сложила су се с тим да је криза на Балкану нарочито заоштрена и да налаже државама на Полуострву, пре свега Бугарској и Србији, постизање споразума. У даљем току разговора пажња је усмерена на сва важнија питања која је било неопходно разрешити, па и оно најосетљивије око разграничења. Како је према свему постигнута начелна сагласност, на тражење Гешова Миловановић је формулисао и редом износио тачке које би ушле у уговор,¹⁸¹

¹⁷⁷ Хартвиг, кога је Миловановић известио о сусрету, наводи како је српски дипломата чак био доведен у заблуду због крајњег опреза Гешова, будући да је ради одвлачења пажње пре сусрета проследио на своје име пут Софије „неког Бугарина“. Тако је опрезни Гешов у српску престоницу стигао крајње инкогнито (Хартвиг Нератову, № 158 од 1/14. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 30)).

¹⁷⁸ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 166.

¹⁷⁹ АС, МИД, ПО, 1911, ф. VIII, Спалајковић Миловановићу, № 465 од 1/14. октобра 1911.

¹⁸⁰ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 374; *Историја дипломатије*, св. 2, *Дипломатија новог доба (1872-1919)*, прир. В. М. Хвостов, И. И. Минц, Београд 1949, 191; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 90, ф. 292.

¹⁸¹ Груба основа будућег споразума предочена је од стране српског шефа дипломатије, иначе врсног правника који је у Паризу докторирао управо на гарантним уговорима, на следећи начин: „Уговор има бити савезнички уговор за одбрану и за напад. Њега ће потписати владари и министри иностраних дела. Потписаће се по три примерка, по један за сваку уговорну страну, а трећи за Русију која ће се умолити да га прими к знању, одобри га, усвоји улогу арбитра за њу предвиђену и обећа у свему бити наклоњена остваресу његових циљева. Уговор садржи: безуслован одбранбени савез и узајамну гаранцију територијалног интегритета и државне независности; савез противу сваке државе која би предузела освајање на Балканскоме полуострву, ако једна или друга страна буде у том нашла повод рата. Савез офанзиван противу Турске по претходном споразуму, ради ослобођења Старе Србије и Македоније, без потребе претходног споразума ако једна или друга страна буде ступила у рат ради заштите од покоља својих сународника у Турској, кад је тај покољ већ отпочео и кад га Турска није могла или хтела на њен ултиматум обуставити; у свакоме од тих случајева обе стране улазе у рат пуном снагом и воде га у смислу и духу војне конвенције, која се прилаже уговору; територијалне тековине које буде рат донео заједничке су, али Србија признаје одмах Бугарској пуно право на Једренски вилајет као и Бугарска Србији на Косовски вилајет северно од Шаре и на Скадарски вилајет; што се тиче Косовског вилајета јужно од Шаре и Битољскога и Солунскога Вилајета обе се стране, ако не буде могуће споразумети се непосредно о разграничавању, саглашавају да умоле

што је бугарски премијер пажљиво бележио.¹⁸² За особу која је у највећој тајности надаље имала бити веза за контакт између два премијера и овде је потврђен Спалајковић, и то по предлогу Гешова.¹⁸³ Будући да су сапутници напустили српску престоницу у 23.30 часова, разговор у возу трајао је читави три часа, односно до доласка у Лапово у које су стигли у 2.30 изјутра, након чега су се растали.¹⁸⁴

И поред свих настојања да се састанак чува у највећој тајности, за сам сусрет се још одмах знало. О њему је ускоро брујала бугарска и српска штампа, док су извештаји дипломатских агената из Петрограда и Лондона, стационараних у две балканске престонице, јављали чак и о извесним детаљима разговора. Неколико дана касније, према допису из Софије, *Политика* је пренела вест о састанку. У њој је „из добро обавештених кругова“ објављено како је Гешова у Београду дочекао председник српске владе, који му се у пропутовању кроз Србију придружио у путу ка Нишу. Наведено је чак и то да се након разговора о актуелној ситуацији „дошло до врло важних одлука“. У политичким круговима се о детаљима разговора још увек није знало ништа. Што се тиче самог путовања Миловановића, он је званично исте ноћи дочекао брзи путнички воз из Беча којим је путовао до Јагодине, како би обишао извођење радова на једном тамошњем мосту.¹⁸⁵

У Софији су вести најпре стигле до Некљудова и његовог британског колеге Хенрија Бакс-Ајронсајда. О састанку су били обавештени у појединостима. У личном и строго поверљивом писму које је британски посланик упутио сталном државном подсекретару Форин офиса Артуру Николсону, говори се о томе како је двоје балканских премијера путовало заједно у посебном вагону кроз Србију, с тим да је Миловановић номинално путовао на отварање једног моста. Британски посланик био је свакако добро обавештен, али не и потпуно, будући да је Гешов пажљиво дозирао

руског цара да он као врховни судија, чијој се пресуди они унапред безусловно покорвају, одреди шта има припасти Србији а шта Бугарској; Другим државама, понаособ Црној Гори и Грчкој, уговор се може саопштити само по претходном споразуму обеју уговорница. Исто важи и за њихово примање у савез; сваки спор носи се на пресуду Русији, ако се уговорнице не би могле непосредно споразумети; уговор и војна конвенција вреде до 31 децембра 1916 године“ (наведено у: *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 92-93).

¹⁸² М. Миловановић, „Историк преговора...“, 374-380.

¹⁸³ Хартвиг Нератову, № 158 од 1/14. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 30).

¹⁸⁴ I. E. Gueschoff, *The Balkan League*, 15.

¹⁸⁵ „Гешов и Миловановић“, *Политика*, бр. 2768 од 2. октобра 1911, 2.

информације. На ово свакако упућује то што је Бакс-Ајронсајд истицао задовољство због прокламоване намере да и поред стварања савеза кабинети одржавају добре односе са Портом.¹⁸⁶

Два премијера су о свом сусрету лично известила руске посланике у својим престоницама.¹⁸⁷ Хартвиг је Петрограду јављао о конструктивном разговору, из кога је Миловановић понео најпријатније утиске. Оно што је посебно обрадовало руског дипломату било је то што је Гешов свом саговорнику пренео уверавања да је и Фердинанд коначно схватио значај и важност споразумевања.¹⁸⁸ Руски посланик је иначе био искрени поборник савеза, настојећи притом да у читавој ствари побере што веће заслуге. Миловановић је, према сопственом сведочењу, у знатној мери свесно користио и ревносно подстицао његову „јакно развијену сујету“, преко које је српски председник владе вешто спроводио своје интересе. Након што је о састанку одушевљено известио Петроград, из руске престонице стигао је повољан одговор. Миловановић се тада додатно уверио да је склапање уговора извесна ствар.¹⁸⁹

Српски предлог споразума, како се могло и очекивати, није одушевљено примљен у бугарским политичким круговима. У Софији се још увек није у потпуности одбацивало решење о очувању добросуседских односа са Турском и с тим у вези могућност постизања широке аутономије за Македонију. Гешов је о овоме обавестио руског посланика, који му је са своје стране дао модификован предлог текста о потенцијалном савезу, за кога је сматрао да би се могао лакше прихватити.¹⁹⁰ Текст је,¹⁹¹ према руском дипломати, био уређен тако да су свој потпис на њега сада слободно могле ставити не само Грчка и Црна Гора, већ и

¹⁸⁶ Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 23. октобра 1911 (*British Documents...*, Part 1. *The Prelude; The Tripoli War*, ed. by G. P. Gooch, H. Temperley, London 1933, 513-514).

¹⁸⁷ У збирци дипломатских докумената руске провенијенције о стварању Балканског савеза наведено је да Хартвигов (свакако важан и детаљан) телеграм под бројем 155, у коме се говори о сусрету два државника, делом недостаје („Дипломатическая подготовка...“, 22, ф. 1).

¹⁸⁸ Хартвиг Нератову, № 158 од 1/14. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 30).

¹⁸⁹ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 380-381.

¹⁹⁰ Некљудов Нератову, № 80 од 11/24. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 38).

¹⁹¹ Предлог Некљудова састојао се у следећем: „Србија и Бугарска закључују блиски савез с циљем: 1) узајамне заштите две земље против било које државе која би их напала; 2) очувања територијалног *status quo* у турским провинцијама које се граниче са обе државе, услед покушаја промене таквог *status quo*-а било заузимањем територија, било другим средствима; 3) заштите виталних интереса сународника било које од страна уговорница у поменутих турским провинцијама, мерама које би у потпуности одговарале степену опасности које прете животним интересима датих народа“ (Некљудов Нератову, № 82 од 11/19. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 39)).

сама Порта.¹⁹² Некљудов још увек није желео да верује у то да је главни циљ будућег савеза био управо ликвидирање турске власти у њеним европским провинцијама. Гешов се без обзира на ове сугестије и надаље држао договора с Миловановићем, тако да су њихови начелно договорени принципи при сусрету ипак одобрени и од стране бугарског монарха и од стране Министарског савета одржаног по Гешовљевом повратку. Бугарски министар председник је истом приликом био овлашћен да и званично започне преговоре о закључењу савеза.¹⁹³

Руски посланик је сматрао да је ранији ватрени национализам код Спалајковића, укљученог у овај процес, био ублажен његовом искреном жељом за стварањем словенске солидарности и тријумфом питања савеза. Некљудов је сматрао српског дипломату за врло хитрог и упечатљивог, као и то да га је одликовала непосредност и искреност, те жива интелигенција, због чега је, како сведочи у својим сећањима, „у целини представљао суштину српске природе“.¹⁹⁴ За разлику од енергичног Спалајковића, бугарски посланик у Београду, према мишљењу тамошњег секретара руског посланства, није поседовао потребну иницијативу. Ово је такође био један од разлога због кога су се даљи разговори између две престонице углавном водили у Софији.¹⁹⁵

На томе да бугарска престоница буде епицентар дипломатских активности око склапања савеза настојао је упорно и краљ Фердинанд. Наиме, бугарски монарх је инсистирао око тога да је Београд, захваљујући свом географском положају, био „заражен“ аустријским шпијунима. Међутим, могуће је да је пресудније од овог било то што је његовој сујети ласкало да види како око овог важног питања Срби долазе у бугарску престоницу, тачније, како је примећивао Некљудов, „к њему!“¹⁹⁶

У даљим разговорима које је Гешов имао водити са српским послаником договорено је да се о резултатима могу упознати још само Данев, Теодоров и генерал-мајор Никифор Никифоров, министар војни. Сви остали министри били су искључени из тока преговора како не би отежавали политичку окретност и прилагодљивост.¹⁹⁷ Некљудов је, пратећи активности, стекао утисак да су Гешов

¹⁹² Некљудов Нератову, № 81 од 6/19. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 39).

¹⁹³ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 17-19.

¹⁹⁴ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War, 1911-1917*, New York 1920, 53.

¹⁹⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 99-100.

¹⁹⁶ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 52.

¹⁹⁷ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 14.

и Теодоров овде били највише попустљиви и најспремнији у настојању да се дође до искреног споразума.¹⁹⁸ Колико се у Софији држало до тајности, јасно се види и по томе што је главна преговарачка база била приватна резиденција бугарског премијера. Тако је остављано врло мало пукотина кроз које су информације могле процурети. Остале заинтересоване стране нису због ових мера предострожности имале јасну представу о озбиљности преговора који су се одвијали. Извесне гласине које су циркулисале међу дипломатама обично су биле везиване за план руског амбасадора на Порти Николаја Чарикова о успостављању балканске конфедерације. Тиме је са главне ствари ненамерно, али свакако згодно, одвраћана пажња.¹⁹⁹

Тошев је у Београду примећивао како је Миловановић по даљем расплету након састанка у возу био видно задовољан.²⁰⁰ Међутим, скривена размена ингеренција између бугарских дипломатских мисија у Риму и Београду није пријала овом дипломати и то утолико пре што је за најновији спољнополитички курс и ангажовање Ризова случајно сазнао од Људсканова. Њих двоје су се 21. октобра сусрели на станици у Београду, при повратку бугарског министра из Карлсбада. Незадовољство Тошева било је увећано опаском Људсканова да је Ризову припало у надлежност „не само да изглади пут за један савез између Бугарске и Србије, већ и да га реализује“, као и да притом утиче на кругове око ВМОРО који су били непријатељски настројени према савезу. Министар му је притом потврдио вести о „сусрету у возу“, о коме је бугарски посланик непријатно изненађен читао у *Политици*. Огорчени Тошев је 24. октобра поново писао Фердинанду о неповерењу у Гешовљево политику приближавања Србима: „Не треба да заборавимо, да је велика српска отвореност и искреност према нама обложена подлошћу и злобом“, истицао је бугарски дипломата, због чега је сугерисао да се на савез треба гледати не само као на неодговарајући, већ и опасан по Бугарску. Тошев је примећивао и да га је Спалајковић „намерно избегавао“ при доласцима у Београд по упутства за даљи рад.²⁰¹

Гешов и Миловановић су заиста крајње опрезно и пажљиво наступали преко кључне особе за размену информација. Иако је Миловановић разговоре држао у строгој дискрецији, на потребу чувања тајне још је више сада

¹⁹⁸ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 53.

¹⁹⁹ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 49, 59.

²⁰⁰ А. Тошев, *Балканските войни...*, 317.

²⁰¹ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 15-16, 27.

инсистирао Гешов и то како због Аустро-Угарске, тако и због околности да ће коначан успех зависити од воље Фердинанда.²⁰² Добијајући ипак позитивне сигнале од краља, Гешов се крајем октобра у два наврата обратио Спалајковићу са жељама за што је пре могућем постизању договора.²⁰³

Српски министар председник је зато истовремено, у сарадњи са Министарством војним, започео рад на нацрту споразума. О томе је у општим цртама извештавао Хартвига, коме је 4. новембра саопштио текст са следећим члановима: 1) узајамна помоћ Србије и Бугарске у случају напада треће стране на једну од њих; 2) у случају да трећа држава јавно покаже тежњу да освоји или, ма и привремено, окупира део балканске територије, а једна од уговорних страна буде сматрала да је то довољан разлог за отпочињање њених војних дејстава, друга страна се обавезује да јој притекне у помоћ; 3) ако буде прихваћено да је стање на Балкану повољно за остварење српских или бугарских националних задатака, настаје обавеза да се постигне претходни договор са другом страном, док се у случају сумње треба обратити Русији. Ако одговор Русије буде неутралан, једна страна може објавити рат, а друга ће се држати добронамерне неутралности, мобилишући своју армију, која ће морати да ступи у дејство ако Турска добије помоћ од стране неке друге државе. Активна помоћ је обавезна ако једна од страна буде принуђена да објави рат Турској због неког покоља, појава фанатизма или револуције у окрузима који се граниче са Србијом или Бугарском; 4) заузете територије биће заједничко власништво, али се Србија одриче Једренског вилајета и дела Косова јужно од Шар-планине. Бугарска се у корист Србије одриче Скадарског вилајета и дела Косовског вилајета северно од Шар-планине. За мирну поделу Битољског и Солунског вилајета решење би дао руски цар, као арбитар; 5) предвиђа се војна конвенција; 6) споразум би требало да важи до 13. јануара 1914. године; 7) потребан је потпис оба монарха; 8) споразум би био потписан у три примерка: трећи примерак је намењен руској царској влади, уз молбу да га одобри цар Николај II Романов; 9) предвиђа се могућност приступања споразуму других држава, укључујући Црну Гору и Грчку; 10) обавештавање било кога о потписаном споразуму било би дозвољено само уз пристанак Русије; 11) сви

²⁰² АС, МИД, ПО, 1911, ф. VIII, Спалајковић Миловановићу, № - од 7/20. октобра 1911.

²⁰³ Хартвиг Нератову, № 172 од 22. октобра/4. новембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 43-44).

неспоразуми који би могли настати у вези са споразумом били би предати на пресуђивање руској влади.²⁰⁴

По формулисани нацрт, основу касније потписаног уговора, Спалајковић је позван да дође у Београд како би га лично преузео и доставио Гешову. Посланик је 31. октобра у Министарству добио и писмена и усмена упутства, са којима се већ сутрадан вратио за Софију.²⁰⁵ Српски предлог представљао је ново разочарење за Бугаре, који се још увек нису лако мирили са понудом о разграничењу. Како у њему није било речи о аутономији Македоније (већ о неспорној српској зони, неспорној бугарској зони и спорној зони која би ишла на арбитражу) Софија најпре није прихватила ове предлоге. Од тог момента су се у даље преговоре све више укључивали представници Петрограда у две престонице.²⁰⁶

Након што је са пројектом упознао Гешова, Спалајковић је отишао и до руског посланика. Некљудову је његов српски колега предочио текст нацрта, што је овај одмах проследио свом Министарству.²⁰⁷ Руски дипломата је јасно скренуо пажњу Спалајковићу да при договору не сме бити никаквих речи о каквом плану за деобу Турске, већ да се мора водити рачуна о одржању *status quo* позиције. Како Некљудов наводи у извештају, Спалајковић му је стога обећао да ће из Београда донети други пројекат који би био „строго усаглашен са руским жељама“.²⁰⁸ У исто време је Хартвиг, одушевљен развојем догађаја, извештавао Петроград како је, пре него ли је и настао, српско-бугарски споразум о савезу по својој политичкој важности представљао „нову епоху у историји словенства“.²⁰⁹

С новим развојем дипломатских активности, живље се радило и на економском плану, што је опет привукло пажњу штампе.²¹⁰ Комитет за економско зближење између Србије и Бугарске формиран је 5. новембра у

²⁰⁴ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 91.

²⁰⁵ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 381-382; Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 510.

²⁰⁶ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 429-430.

²⁰⁷ Некљудов Нератову, № - од 1/14. новембра 1911 (*Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878-1917*, Серия II (1900-1913), Т. 19/1, Москва 1938, 3-7).

²⁰⁸ Некљудов Нератову, № 86 од 24. октобра/6. новембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 3).

²⁰⁹ Хартвиг Нератову, № 63 од 23. октобра/5. новембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 48).

²¹⁰ „Српско-бугарско зближење“, *Политика*, бр. 2780 од 14. октобра 1911, 1.

Софији, уз присуство делегата из Србије. Иако је још одмах у донетом статуту истакнуто да Комитет има искључиво економски карактер и да искључује свако мешање у политику, било је ван сваке сумње да је он представљао претходницу политичког зближавања. Осим општег циља у смислу економског повезивања, приоритетни задаци односили су се на олакшавање решења тарифских, поштанских, телеграфских, телефонских и железничких питања, поједностављење трговачких и царинских пограничних односа, изједначавање трговачког законодавства, олакшавање функционисања предузећа у обе земље, постизање јединства и узајамности по предметима осигурања и признања школских диплома, изједначавање кривичних закона и судских дела, унапређење аграрне политике. Истовремено је објављен апел и другим земљама Полуострва да приступе донетом програму ради „зближења балканских народа“.²¹¹ За разлику од приличних напора које је бугарска влада улагала у овај пројекат, он је са друге стране изазвао доста критичких коментара у бугарској штампи, која као да је указивала на то да стари осећај нетрпељивости према Србији и даље преовладава.²¹²

Српски предлози око политичког савеза су у Бугарској током новембра анализирани са највећом пажњом. Међутим, како сведочи Хартвигов секретар, у исто време се јавила она „злокобна клица“ која је савезнике имала претворити у огорчене међусобне непријатеље у Другом балканском рату. Наиме, како је договор постајао све извеснији, у Бугарској се почело јављати мишљење о избегавању евентуалне арбитраже руског цара, на чему се раније инсистирало управо у Софији. Спалајковић је јављао како се Фердинанд противио оваквој улози Русије, убеђен да би арбитража ишла у српску корист. Бугарски монарх се свакако бринуо због могућих последица услед свог колебљивог односа према Петрограду, у поређењу са отвореном лојалношћу коју су према Русији испољавали краљ Петар и српски министри. То што се у Софији почело избегавати овакво решење, определило је кабинет да је боље дефинитивно утврдити расподелу територија.²¹³

Средином истог месеца Хартвиг је извештавао како су се разговори на релацији Софија-Београд водили врло опрезно, док су преговори на обе стране

²¹¹ „Српско-бугарско зближење“, *Политика*, бр. 2791 од 25. октобра 1911, 2.

²¹² E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 49.

²¹³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 96; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 98-100.

држани у строгој тајности. О преписци, шифрирању телеграма и сличним мерама које су се тичале безбедне комуникације, у Софији се старао лично Спалајковић, а у Београду Миловановић и начелник Политичког одељења његовог ресора Јовановић. Обе стране су интензивно радиле на споразумном зближавању. Гешов је, како је говорио Спалајковић, „горео од нестрпљења да стави свој потпис на овај историјски акт од прворазредне важности“.²¹⁴

Запостављени Тошев се у Београду природно интересовао за развој ситуације. Гешову је 10. новембра послао извештај о једном разговору, који је са њом у вези, водио са Хартвигом. У њему је поново изнео коментаре који су се тичали опреза при вођењу преговора да би се избегле могуће грешке. Ово је био повод да Гешов свом посланику већ 13. новембра јасно одговори да му о овом питању убудуће званично не пише. Уз то је додао да му се у вези преговора није обраћао, наводно због тога што још увек није могао знати хоће ли од свега нешто коначно и бити.²¹⁵

Са првим натписима у штампи о могућности формирања балканског савеза, дошле су и прве озбиљније полемике. У *Политици* су осванули готово пророчки коментари, не само у вези будуће алијансе, већ и око несрећних прилика у којима се Србија нашла кроз читав XX век: „Србија је позната са своје претеране наклоности према балканском савезу. Она је у свима временима најпре пристајала на заједнички рад са балканским народима, и увек је са највише самоодрицања учествовала у покушајима за споразум. Али је она зато понајчешће и била изиграна; у највише случајева послужила је својим пријатељством другоме за његове циљеве [курзив, С. С.]. Због тога Србија има и више права но ма ко други, да се скептички држи према свима покретима сличне природе...“.²¹⁶

У Бугарској се из сукоба најразноврснијих погледа изродила дискусија између уредника стамбуловистичке *Воље* Симона Радева и уредника цанковистичког (словенофилског) листа *Ден*. Радев је био противан овом савезу не због Срба, већ због поделе Македоније, јер је сматрао како је „Македонија једна и неподељива и чисто бугарска земља“. *Ден* је у одговору заступао другачије мишљење, по коме би једино могуће решење македонског питања

²¹⁴ Хартвиг Наратову, № 179 од 1/14. новембра 1911 (*Международные отношения...*, 7-8).

²¹⁵ А. Тошев, *Балканските войни...*, 321-322.

²¹⁶ „Турска и балкански савез“, *Политика*, бр. 2800 од 3. новембра 1911, 1.

била аутономија. Ова област по томе не би припала ни Бугарској ни Србији, већ би као аутономна земља ушла у будућу балканску конфедерацију по угледу на Швајцарску, која „треба да буде огледало будуће балканске конфедерације“. Тако би ово питање, према уреднику *Дена*, престало да буде национално и постало чисто политичке природе.²¹⁷

Галама коју је дигла западна штампа поводом гласина о балканском савезу навела је Министарство иностраних дела у Петрограду да преко својих посланика у Београду и Софији скрене пажњу тамошњим владама да буду додатно опрезне.²¹⁸ У преговорима је, међутим, дошло до застоја. Предлагана територијална решења нису доносила задовољење ни једној ни другој страни. Иако се редовно исказивала добра воља у смислу удовољења интересима друге стране, све се више увиђало како ће се до коначног решења доћи прилично тешко. Стога је од значаја био и нови (не)очекивани сусрет између српског премијера и бугарских дипломата у Паризу.²¹⁹ Миловановић је овде био у званичној посети с краљем Петром. Тамошњем представнику Софије се ради циљаног састанка придружио и Ризов, који је посебно због овог дошао из Рима.²²⁰ Станчов је „уловио“ српског министра председника 18. новембра приликом свечаног извођења у париској опери. Предочавајући му проблем око тражених бугарских одступања у Македонији, договорено је да се следећег дана виде на састанку у бугарском посланству.²²¹

Пашићев непоколебљив став према македонском питању знатно је оптерећивао Бугаре. Зато је овај добро осмишљени сусрет био и уприличен како би се на Миловановића извршио својеврсни притисак, далеко од Пашића и његовој утицаја. Ризов је у париском посланству вешто заступао интересе своје владе говорећи Миловановићу: „Кунем ти се у своју отаџбину и част да је ово последњи покушај да постигнемо споразум. Као стари пријатељ ја те молим и преклињем да своје име вежеш за ово велико дело. Имај храбрости, издржи и преброди све препреке које ти могу ставити чак и твоји политички пријатељи.“²²²

²¹⁷ „Србија и Бугарска“, *Политика*, бр. 2804 од 7. новембра 1911, 1.

²¹⁸ Нератов Хартвигу и Некљудову, № 1747 од 28. октобра/10. новембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 3).

²¹⁹ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 24-33.

²²⁰ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 50.

²²¹ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 20-22.

²²² Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 169-170.

Ризов је инсистирао на томе да се што пре регулишу спорна питања у складу са новим понуђеним концесијама око Охридског језера, на које је Бугарска била спремна. У намери да се Миловановић стави пред свршен чин, од њега је тражено да се одмах изјасни о актуелној понуди Софије, будући да је Ризов имао налог да свој кабинет дефинитивно извести о томе може ли бити ичега од споразума или не. Миловановићу се, међутим, није журило са одговором. Процењивао је како ће Бугари сада пре бити спремни и на нове концесије, него на то да коначно одређивање граница препусте руском цару.²²³ Након инсистирања да Миловановић учини тражене уступке, српски премијер је могао само да каже како разуме бугарску позицију, уз обећање да ће по повратку у Београд повести разговор око учињених предлога.²²⁴ О учињеној посети краља Петра и српске делегације Паризу, амбасадор Извољски иначе није пропустио прилику да Петрограду изнесе похвалу на рачун Миловановића и разговор „са тим, без сумње, умним и образованим државником“.²²⁵

Однос бугарског монарха према стварању савеза био је и даље тешко ухватљив.²²⁶ Како су његове блиске везе са Бечом представљале претњу читавом подухвату, британски посланик у Софији је, делећи мишљење многих, наводио како ће „краљ Фердинанд остати непознати фактор до последњег тренутка“.²²⁷ Краљ се о свом наступајућем путу за Аустрију новембра месеца поверио Некљудову. При разговору у руском посланству, наговестио му је како ће, као и на сваку годишњицу смрти његове мајке, ићи за Ебентал да посети њен гроб. „Признаћу Вам“, додао је краљ, „да ћу се током мог пута постарати да се колико је то могуће упознам са истинским намерама Аустрије и о политичкој ситуацији у Европи. Овде сам као на иглама, осећајући да се нешто дешава, а не знам шта. Зашто је, на пример, ишао за Беч грчки краљ?“ Искусни дипломата је очекивао да ће краљ свакако разговарати са Еренталом, а могуће и са царем. Француски посланик у Софији, Морис Палеолог, био је уверен да је Фердинанд још пред полазак у цепу имао позив аустријског императора, сакривен од свог

²²³ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 386-387.

²²⁴ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 430.

²²⁵ Извољски Нератову, № - од 10/23. новембра 1911 (*Международные отношения...*, 72-73).

²²⁶ Амбиције краља Фердинанда раније су ишле дотле да је он најпре маштао о обнови Византијског царства, чији би он био император, с престоницом у Цариграду. Ови снови су, међутим, временом бледели, док су се погледи бугарског монарха постепено окретали идеји конфедерације балканских држава, која би, опет, даље водила стварању Балканског царства с њиме на челу (Бакс-Ајронсајд Греју, № 22 од 24. фебруара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 550).

²²⁷ Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 23. октобра 1911 (*British Documents...*, IX/1, 514).

кабинета. И заиста. Влада у Софији била је прилично затечена када је краљ по одласку за Ебентал послао телеграм у коме је министра председника обавестио о томе да има позив од Ерентала, а преко њега и од цара, да посети Беч.²²⁸

Изненадни одлазак Фердинанда у аустријску престоницу представљао је за Гешова право изненађење.²²⁹ Бугарски монарх настојао је да овом посетом истакне присност са Францем Јозефом. Аудијенција је обављена 27. новембра, а на њој је Фердинанд о Србији говорио са неповерењем. Овим је несумњиво желео да стекне наклоност Ерентала, са којим је такође разговарао. Краљ је искористио прилику да добије уверавања о томе да Двојна монархија не би имала ништа против евентуалне бугарске експанзије ка југу.²³⁰

По доласку из Беча бугарски монарх се, унеколико неочекивано, пре него Гешову обратио Даневу. Председнику Собрања и познатом русофилу саопштио је да са „старим и оболелим“ императором није говорио о политици, док је нешто дуже разговарао са Еренталом. Бечки шеф дипломатије му је наводно рекао да се Аустро-Угарска у принципу и при извесним околностима не би противила проширењу бугарских граница на рачун Македоније. Фердинанд је на ово наводно реаговао неодређено, будући да је приметио како су гроф и уопште политички кругови у Бечу „крајње конфузни и узнемирени“. Данев је, у складу са Фердинандовим очигледним очекивањима, пренео утиске из овог разговора Некљудову. Председник бугарске скупштине је приметио како је Фердинанд у последњој недељи све више бивао уверен у значај савезништва са Русијом, Француском и Великом Британијом, не сумњајући у њихово преимућство над Немачком и Аустро-Угарском. Данев и Гешов су се због овакве оријентације краља надали како је његово опредељење сада уистину усмерено ка савезу са Србијом и Русијом. Ових нада није био лишен ни руски

²²⁸ Према Гирсовом извештају из Беча од 2. децембра, краљ Фердинанд је заиста добио позив од Франца Јозефа, на предлог Ерентала. Намера владе у Бечу била је да се тачно утврди позиција коју би краљ и његова влада у Софији заузеле у случају компликација. До Гирса су дошле и гласине да су Аустријанци желели да допринесу зближавању Бугарске с Румунијом, уз савет да те две балканске државе закључе савез. Њиме би заправо Беч чувао себе од сваке варијанте антиаустријске федерације (Некљудов Сазонову, писмо од 23. новембра /6. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 153)).

²²⁹ Хартвиг Наратову, № 71 од 20. новембра/3. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 127-128).

²³⁰ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 50-51.

посланик. Истина, Некљудов се и надаље прибојавао, како је говорио, „природне неодлучности засигурно неуротичног монарха“.²³¹

На изненађење многих, Фердинанд је заиста по повратку у Софију почео показивати знатније интересовање о склапању споразума. Чак је и поспешивао израду пројекта тајне конвенције, изражавајући спремност за њено потписивање чим о томе буде постигнута пуна сагласност.²³² Истовремено је све више истицао симпатисање према Русији. На имендан руског цара, 19. децембра, прихватио је позив на ручак у руском посланству. Том приликом је подигао здравицу Цару и пријатељству између два братска народа. Овакво наступање Фердинанда свакако је имало за циљ да отклони подозрење према бугарском монарху и да покаже како земља нагиње силама Антанте.²³³ Фердинанд је Некљудову истицао и то колико су велике његове жеље да дође до зближавања. Притом је изнео страховање од, за њега, превеликог потраживања Срба по питању Македоније, са чиме се, како је говорио, Бугари никада не би могли сагласити.²³⁴

Руско Министарство иностраних дела је у вези Фердинандовог разговора са Еренталом наслућивало да се он могао односити на евентуално бугарско зближавање са Румунијом или на општи положај Балканског полуострва, посебно по питању Македоније. Међутим, на основу више фрагментарних индикација, а посебно због чињенице о значајном јачању борбене готовости Двојне монархије на њеним јужним границама (о чему је руски војни агент из Беча редовно извештавао Министарство рата), у Петрограду се претпостављало да је разговор са бугарским краљем ишао: или у правцу саветовања Монархије за очувањем *status quo*-а (јер би наступањем Бугарске она вероватно била приморана да крене у правцу Србије и Новопазарског санцака) или у правцу обезбеђивања слободе деловања Бугарској ка правцу Македоније (где би се она усмеравала на споразум са Румунијом). У сваком случају било је јасно да ови договори нису били ни лаки ни брзи, као и да су за један од циљева свакако имали стварање што већег јаза између Бугарске и Србије. Наиме, узајамно

²³¹ Некљудов Нератову, № 98 од 29. новембра/12. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 12).

²³² Хартвиг Сазонову, № 78 од 18/31. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 271).

²³³ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 430-431.

²³⁴ Некљудов Сазонову, писмо од 23. новембра/6. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 152).

приближавање ове две државе је Бечу, како се сматрало у Петрограду, одувек било „посебно мрско“.²³⁵

Почетком децембра појачала су се интересовања и осталих дипломатских агената на Балкану. Могло се и очекивати да је ангажовање на раду око савеза нарочито привукло пажњу италијанског посланика у Београду, који се по овом питању посебно интересовао.²³⁶ У Софији су иначе министарске одлуке, кабинетске промене и разне политичке интриге редовно претресане међу зидовима познатог *Јунион клуба*, непресушног извора информација „из прве руке“. Није било озбиљног посматрача развоја догађаја који није знао за ово место космополитског духа, у коме се неформално састајала елита бугарске престонице, укључујући ту и стране дипломате, банкаре, бројне кореспонденте светских листова, разне путнике.²³⁷

Бугарску владу, а нарочито јавно мњење, у великој су мери узнемирили догађаји у Штипу. Атентат који је тамо организован од стране ВМРО-а 4. децембра у близини цамије, при чему је погинуо један Турчин, изазвао је бруталну реакцију турских власти. У насталој одмазди убијено је преко двадесет грађана, док је више од четири стотине рањено.²³⁸ У Србији је истовремено Миловановић имао много мука при сталним нападима и оптужбама на рачун његове наизглед пасивне спољне политике. Тајност при тешким и мукотрпним преговорима које је водио свакако није омогућавала да, на оптужбе да не ради на националној ствари, одговори аргументима који би разуверили неверне Томе. Међутим, оно што је имао рећи у Народној скупштини средином децембра у вези са циљевима српске спољне политике и потребом за ближом сарадњом међу балканским народима, пажљивим је слушаоцима могло навестити бурнији развој догађаја на Балкану.²³⁹

²³⁵ Нератов Гирсу, № 785 од 1/14. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 13).

²³⁶ Нератов Некљудову и Хартвигу, пов. бр. 1967 од 23. новембра/6. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 11).

²³⁷ С. Campbell, *The Balkan War Drama*, New York 1913, 25.

²³⁸ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 431.

²³⁹ У широком експозеу је, између осталог, речено и следеће: „Србија има своју спољну политику и ту је њен циљ и прост, и природан и скроман /.../ Ми хоћемо најпре да очувамо у потпуности своју државну независност, а затим хоћемо да, вршећи дужности народне српске државе сарађујемо са осталим деловима Српства на општим интересима и напретку нашег племена, не заборављајући притом на међународне дужности и обзире, али и старајући се да међународне погодбе за такав рад постану што повољније /.../ На тај начин Србија налази додирних тачака с другим балканским државама, које имају исте интересе као Србија /.../ Ја оптимистички гледам у нашу будућност и ако не заносећи се надама да су правда и морал, који су на нашој страни, довољни за успех наше ствари /.../ Старајмо се колико до нас стоји да се ми

У задњем месецу 1911. године настављене су живе активности око постизања договора. Некљудова су тих дана редом посећивали Гешов, Данев, Спалајковић. Фердинанд је бугарском министру председнику и даље наглашавао своје опредељење савезу, док је између Гешова и Спалајковића постигнут договор по свим питањима осим разграничења. Руски посланик је расуђивао да су ствари дошле дотле да би решавање овог проблема требало што пре превазићи, јер „ако споразум не буде био потписан до Божића, он, највероватније, никада неће бити сачињен“, сматрао је Некљудов.²⁴⁰

Бугарска понуда, представљена као последња, сада није, међутим, била директно саопштена српској страни. Њу је Гешов проследио Спалајковићу преко Некљудова, док је српски посланик о њој Миловановића известио 16. децембра. Предлог се односио на то да се гранична линија повуче вододелницом Пчиње и Криве Реке до утока Криве Реке у Пчињу, даље током Пчиње до Вардара, затим на десну страну Вардара планинским венцима (чиме би Кичево остало Србији, а Крушево Бугарској) и која би се коначно завршила на северном делу Охридског језера. Некљудов је притом сугерисао Србима да ову прилику не би требало да пропусте. Потом се и Гешов сусрео са Спалајковићем, коме је изјавио да је ово последња реч Софије. Српском посланику је упутио апел да би понуду ваљало прихватити, иначе би у супротном био угрожен читав споразум, али и ауторитет Гешова код краља.²⁴¹ Скептични Хартвиг је био мишљења да је предлог био предложен управо од стране Фердинанда, те да је посреди стајало његово лично самољубље.²⁴²

Ово је било време у коме је Миловановић имао суморан поглед на генералну ситуацију. У вези са све већим проблемима на Полуострву, сматрао је „како се на пролеће свашта може очекивати“.²⁴³ Око проблема с бугарским предлозима о разграничењу као најправичнији договор сматрао је прихватање разграничења линијом која би ишла вододелницом Брегалнице и Криве Реке-

сви, балканске државе и народи, почев од оних који су један другима најближи и најпотребнији, спријатељимо и сложимо се, солидарисући се до крајњих граница могућности наше циљеве и наше напоре! И будемо ли у томе успели – а то разуме се, не зависи само од нас, онда ћемо смети погледати с вером и поуздањем у будућност, јер иако је данас ситуација за нас, балканске државе и народе врло тешка и врло критична, ипак зато можда никад наша будућност није била у толикој мери, као што је то данас, у нашим властитим рукама.“ („Спољна политика Србије“, *Политика*, бр. 2826 од 29. новембра 1911, 2).

²⁴⁰ Некљудов Наратову, № 99 од 7/20. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 14).

²⁴¹ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 388-389.

²⁴² Хартвиг Сазонову, № 198 од 15/28. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 258).

²⁴³ Баркли Греју, № 81 од 21. децембра 1911 (*British Documents...*, IX/1, 524).

Пчиње, па секући Овче Поље и прелазећи на Вардар повише Велеса настављала планинским венцима ка Охридском језеру између Охрида и Струге. У погледу постављања овакве границе он се поверљиво саветовао са највишим војним ауторитетима: генералом Степом Степановићем, министром војним, генералом Радомиром Путником, начелником Главног генералштаба, потпуковником Живком Павловићем, начелником Оперативног одељења Генералштаба и генералштабним мајором Драгутином Димитријевићем. Са оваквим предлогом су се слагали и они. Поменути официри су граничну линију уцртали на једну карту аустро-угарског генералштаба, којом се Миловановић руководио у даљим преговорима.²⁴⁴

Министар председник је био решен да српска влада донесе преломну одлуку. Софији се имао учинити последњи уступак по питању Криве Паланке и Кратова, о чему се опет консултовао са надлежнима из војске. Пре него што је наложио Спалајковићу да предлог поднесе Бугарима на знање, сматрао је да би требало да се о томе посаветује и са представницима политичких кругова који су били упућени у ток преговора. До састанка је дошло у његовој кући, 27. децембра. Уз домаћина, присутни су били Пашић, Стојан Протић, Андра Николић и Јован Јовановић (од радикала), из опозиције Љубомир Стојановић и од стране војске генерал Степановић. Миловановић је саговорницима детаљно образложио значај преговора и проблеме око разграничења. За савез су начелно били сви присутни. Генерал Степановић је из стратешких разлога тражио Овче Поље, Миловановић је био за уступање Кратова и Криве Паланке (уз претњу оставком уколико би због њих преговори пропали), док је Пашић био непомирљив, макар и по цену одлагања преговора. Суздржаност осталих представника радикала тумачило се као прећутна подршка Миловановићу. Стојановић се са председником владе сложио тек након састанка, дајући му поверење насамо, у четири ока.²⁴⁵

На саветовању је Миловановић утврдио однос снага и поделио одговорност за даље одлуке око компромиса с Бугарском. Питање уступака није могао да рашчисти једино са тврдим Пашићем. Стога је српски премијер отишао Хартвигу, код кога је нашао пуну подршку и обећање да ће Петроград ургирати

²⁴⁴ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 387-388.

²⁴⁵ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965, 538-540; М. Миловановић, „Историк преговора...“, 390-395.

код Софије. Од тог часа Миловановић је решио да даље ради на сопствену одговорност, те је без договора са Пашићем 28. децембра послао Спалајковићу инструкције да попусти у спору око наведених места.²⁴⁶

Као што је званична Софија имала проблем с комитетлијама, тако се и Миловановић у вођењу дипломатских активности неминовно сусрео са организацијом *Уједињење или смрт*, образованом 1911. године од чланова *Црне руке*. Његови односи пре тог времена са завереницима нису били добри, из простог разлога јер је Миловановићу сметало њихово мешање у државну политику. Са друге стране, 1909. године је мајор Војислав Танкосић²⁴⁷ ускочио у његов фијакер запретивши му четницима због њиховог незадовољства вођеном дипломатијом. До преокрета на овој релацији дошло је управо у овој фази преговора.²⁴⁸

Чланови организације су крајем ове бурне године такође били мишљења да би у наступајућим догађајима требало сарађивати са Бугарском, иако се знало за „тешкоће на које ће се при том наићи“. Стога је на једној седници Љуба Јовановић Чупа предложио да ову одлуку Миловановићу саопшти Драгутин Димитријевић Апис, што је овај и поред колебања учинио. Резултат је био договор о заједничком раду. По сведочењу Аписа, Миловановић је овом познатом Црнорукцу одговорио: „Ставите ми, млади пријатељу, ту вашу Црну руку на расположење, па ћете видети шта ће Миловановић ускоро учинити за Српство“.²⁴⁹

У Београд је крајем децембра допутовао Џејмс Баучер, дописник *Тајмса* са Балкана и важан учесник у активностима око стварања савеза, нарочито између Грчке и Бугарске. Овом приликом је своје виђење плана о формирању алијансе балканских држава отворено изнео Миловановићу. Очигледно не познајући довољно вишегодишње активности српског дипломате у истом

²⁴⁶ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 170-171; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 540.

²⁴⁷ Међу њима је свакако стајао специфичан однос. Из једног кратког недатираног писма (према наведеном официјерском чину сачињеном после марта 1909. године), које је српском државнику упутио Танкосић, јасно се наслуђује њихова блиска непосредна сарадња: „Господ[ине] Министре, ја бих Вас најучтививије молио, за решење, по ствари за коју Вас синоћ мољах. Госп[одине] Министре, ја Вас молим да и овом приликом будете према мени пажљиви, а ја ћу Вам бити, на свему, веома благодаран. Поштује Вас, Вој[ислав] Танкосић, пеш[адијски] кап[етан] II кл[асе]“ (Архив Југославије, фонд 80, фасцикла 47, јед. описа 134 (даље: АЈ, 80-47-134), Танкосић Миловановићу).

²⁴⁸ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 157.

²⁴⁹ Ч. А. Поповић, „Рад организације ’Уједињење или Смрт’. Припремање за Балкански рат“, *Nova Evropa*, књ. XVI, 10-11/1927, 311-312.

смислу, Баучер му је том приликом говорио о пожељности здруженог ангажовања ради заштите права хришћанских народа у Турској. Опрезни српски државник је британском дописнику указао на опасности које би у том случају Србији претиле од стране Аустро-Угарске, али и од стране Турске која би могла да негативно утиче на српску трговину вођену преко Солуна. Иако је већ увелико приводио крају свој договор с Гешовим, Миловановић је ипак Баучеру наговестио „разумевање“ по овом предлогу. Ово је свакако задовољило његовог саговорника, без сумње крајње испуњеног ентузијазмом којим је настојао дати свој допринос читавој ствари. Баучер је потом отишао у Софију, где је свог пријатеља Гешова известио о овом сусрету.²⁵⁰

Хартвиг је, дан после саветовања у Београду, скренуо Петрограду пажњу на стратешки значај који би Србима простор Овчег поља представљао за заштиту Скопља. Далековиди дипломата је, наслућујући неприлике, упозоравао да је обезбеђивање српских позиција важно и са руске тачке гледишта, нарочито ако се узме у обзир да би у наступајућим догађајима Србија могла бити позвана да игра улогу „руске предстраже“.²⁵¹

Негативно мишљење Пашића према читавој ствари било је мотивисано тиме што је сматрао да су уступци Бугарима превелики. Осим тога, ништа мање битно није било неповерење у Фердинанда. За њега је сматрао да би сигурно обавестио Беч о сачињеном споразуму, да и поред уговорених обавеза никада не би кренуо против Аустро-Угарске, те да би се у Бугарској, уопште, тешко могао пробудити осећај за такву војну акцију.²⁵² Поводом последњег српског предлога, Пашић је разговарао и са Хартвигом. Искусни српски политичар упозорио је руског посланика да би Бугари одбијањем овакве понуде, за коју је Миловановић преузео личну одговорност, јасно открили скривене намере Фердинанда око пропасти преговора.²⁵³

Руске дипломате ревносно су пратиле игру. Некљудов је позвао руско Министарство иностраних дела да врши притисак на Београд ради прихватања бугарског предлога. Из српске престонице је препоруке за притисак на Софију истовремено слао и Хартвиг. Да би се преговори надаље олакшали, обе земље су се сложиле да се из текста уговора одвоје чланови који се тичу Македоније и

²⁵⁰ R. Rankin, *The Inner History...*, 15.

²⁵¹ Хартвиг Наратову, № 198 од 16/29. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 16).

²⁵² E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 58-59.

²⁵³ Хартвиг Наратову, № 201 од 17/30. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 17).

офанзивног савеза против Турске, који су се имале уградити у посебан анекс.²⁵⁴ Договор о склапању тајне клаузуле склопљен је 28. децембра.²⁵⁵

Хартвиг је задњег дана 1911. године обавестио Петроград да је у српској престоници дошло до врло оштрог несугласја по питању последњег предлога Софије. Притом је истакао да су на очувању ранијег става српске стране нарочито инсистирали Пашић и Степановић, због чега је Миловановић преко руског посланика апеловао на царску владу у Русији да пружи подршку читавој ствари.²⁵⁶ Заиста, Сазонов је већ сутрадан упутио телеграм свом посланику у Софији са налогом да се ради постизања коначног договора обе државе подстакну на склапање споразума на основу последњег српског предлога.²⁵⁷

Српски предлог о разграничењу око Скопља с краја децембра разматран је у Софији 3. јануара 1912. године. Међутим, преговори су неочекивано опет запали у кризу по питању нове тачке разграничења: Струге на Охридском језеру. Гешов је сматрао да она није била предмет спора, те да је одраније била уступљена Бугарској. Да ово место припадне Србима жестоко се супротставио и генерал Иван Фичев, начелник Главног генералштаба бугарске војске. Видећи да је ово питање озбиљно угрозило могућност споразума, на молбу Некљудова се код бугарских војних кругова, посебно код генерала Фичева и Никифорова, од тог момента значајније ангажовао пуковник Георгиј Дмитриевич Романовски, руски војни аташе у Софији.²⁵⁸ Он се надаље уверио да се у овим круговима држало до споразумевања.²⁵⁹ Слична расположења су владала и код српских војних званичника, осим код „неколико старијих официра“, како каже Пижон, који су били непоколебљиво неповерљиви према Фердинанду и министрима које је постављао.²⁶⁰

У вези Струге је у бугарској престоници наменски приређена и јубиларна прослава посвећена браћи Миладинов, који су били родом из овог места. Прослава је избачена као важан разлог за истицање тамошњих бугарских

²⁵⁴ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 52.

²⁵⁵ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 35.

²⁵⁶ Хартвиг Сазонову, № 78 од 18/31. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 270-271).

²⁵⁷ Сазонов Некљудову, № 2182 од 19. децембра/1. јануара 1911 (*Международные отношения...*, 271).

²⁵⁸ Некљудов Наратову, № 104 од 22. децембра 1911/4. јануара 1912 („Дипломатическая подготовка...“, 17-18).

²⁵⁹ Некљудов Наратову, № 105 од 24. децембра 1911/6. јануара 1912 (*Международные отношения...*, 303).

²⁶⁰ J. M. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

претензија, будући да је овим место Струге у народним бугарским осећањима представљено посебно значајним.²⁶¹ Онда када се чинило да је претходним Миловановићевим попуштањем око Кратова и Криве Паланке криза преброђена, тензије су се тако поново заоштриле. Миловановић је нови бугарски захтев очекивано одбио. Пашић, који се опет умешао у преговоре, упозоравао је да је ово тражење недопустиво. Искрсли спор се толико заоштрио да је руски посланик из Софије извештавао своје Министарство како је ствар постала „коначно нерешива“.²⁶²

Две стране су у ово време показале недостатак било какве помирљивости, тако да се Некљудов у потоњем периоду чудио „како су оне икада стигле до било каквог споразума!“²⁶³ Ово је био довољан разлог да се у решење територијалног спорења руска дипломатија максимално ангажује. Неуспех у преговорима није био у интересу Петрограда око планираног стварања антиаустријске коалиције на Балкану. Међутим, његови представници наставили су да се притом постављају и у складу са својим личним убеђењима и гледиштима на читаву ствар.²⁶⁴ Темпераментни Хартвиг је сматрао да је Бугарској допуштено превише, због чега је отворено критиковао наступање свог Министарства. Сматрајући како Сазонов нагиње Софији при њеним притисцима, говорио је да руски шеф дипломатије „животне интересе Србије ставља на вагу и мери истим тегом као и бугарски ђеф“.²⁶⁵

Често кретање Спалајковића између бугарске и српске престонице у ово време привукло је пажњу аустро-угарског посланика Штефана Угрона. Овај дипломата је 5. јануара отворено питао Тошева у Београду да ли се између две земље воде преговори о савезу. Бугарски представник је категорично оповргао ову претпоставку, истичући да она нема ништа заједничко са реалношћу.²⁶⁶

Поред Некљудова, на Спалајковића је у Софији притисак за српским попуштањем сада почео да врши и руски војни аташе. Романовски је српском дипломати предочио како би било праведно да се одмах разграничи реон Струге, тако што би Бугарима припала лева обала Црног Дрима до његовог

²⁶¹ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 395.

²⁶² Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 171-172; Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 432.

²⁶³ А. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 52.

²⁶⁴ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 432-433.

²⁶⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 110.

²⁶⁶ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 28.

спајања са језером, а Србима десна обала са делом места. Спалајковић је сматрао како би ово решење могло бити прихватљиво. О предлогу је телеграфисао Миловановићу, који је поручио да би то морао предочити кабинету на разматрање. Некљудов је био уверен да би Миловановић пристао, али се због страха од Пашићевог противљења 11. јануара ипак обратио Петрограду, тражећи да се на Београд у том смислу изврши притисак.²⁶⁷ Миловановић је, међутим, категорично одбијао предлог. Истовремено је сугерисао како би било најбоље да се питање о граници, почев од Брежана па до Охридског језера, остави на касније решавање арбитражом.²⁶⁸

Хартвиг није био одушевљен мешањем Романовског. Знајући да је он Спалајковићу изнео нове варијанте граничних линија, „непосредна интервенција“ пуковника у проблеме око српско-бугарског споразумевања се, према утицајном руском посланику у Београду, налазила „у противречности са основном идејом царске владе о давању могућности избора различитих формула самим договарајућим странама“. Критикујући овакво наступање, Хартвиг наводи како је Романовски у неку руку манипулисао тиме што је Бугарима изложени пројект изнео у виду „руског предлога, обавезујућег за обе државе“. Стога је Хартвиг 19. јануара позивао да се у Софији „развеју мисли“ о овој понуди која заправо није била „руска“, већ је, како је наглашавао, представљала лично мишљење Романовског.²⁶⁹

Струга није била једино питање које је оптерећивало однос две владе. Осим кризе око распуштања српске скупштине и потенцијалне смене у Министарству иностраних дела, Миловановић се све више морао довијати пред страним дипломатама око учесталих, директних и отворених питања у вези релација са Бугарском и Црном Гором. На упите о раду на споразуму, попут оног од стране лондонског представника, Миловановић је слезао раменима и лаконски коментарисао да му „изгледа да је Бугарска у аустријском цепу, као уосталом и Црна Гора“, покушавајући тиме да одагна постојеће сумње. На рачун евентуалног савеза између Београда и Цетиња, аргумент за немогућност

²⁶⁷ Некљудов Наратову, № 107 од 29. децембра 1911/11. јануара 1912 (*Международные отношения...*, 312-313).

²⁶⁸ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 396.

²⁶⁹ Хартвиг Наратову, № 2 од 6/19. јануара 1912 (*„Дипломатическая подготовка...“*, 19).

по том питању био му је тај како није имало изгледа улазити у договоре са тамошњим „краљевским простаком“.²⁷⁰

Гешов и Данев су заједно са руским послаником у вези споразума вршили стални притисак и на Фердинанда. Бакс-Ајронсајд је примећивао да се због тога бугарски монарх налазио у врло незавидном положају.²⁷¹ Сликвито описујући његов карактер, а у вези са даљим расплетом догађаја на Балкану, британски представник у Софији приметио је да „Краљ много више преферира да чека док вођка сама не упадне у његова уста, него да због ње тресе дрво“.²⁷² Иако је током јануара изгледало да ће се са преговорима одужити, оно што је као позитивну ствар Гешов могао саопштити Спалајковићу било је то да је Фердинанд ипак био спреман да потпише тајну конвенцију, односно да деловање своје спољне политике конкретно веже за Србију.²⁷³

Бугарски монарх је током јануара иначе био преокупиран припремама за обележавање рођендана свог наследника. Како је крајем месеца примећивао српски посланик у Софији, његова претерана сујета око овога створила му је само непотребну главобољу, што је уосталом и сам Фердинанд увидео.²⁷⁴ Прослава рођендана Бориса, кнеза Трновског и херцога Саксонског, чије се пунолетство славило 2. фебруара, био је догађај од нарочитог значаја.²⁷⁵ На чињеницу да су се у Софији ових дана (од 2. до 4. фебруара) имале срести пет репрезентативних принчевских круна Балкана (Бугарске, Србије, Црне Горе, Грчке, Румуније), гледало се још уочи сусрета као на врло важан фактор у смислу згодне прилике за даље узајамне политичке договоре. Представник Петрограда на прослави био је велики кнез Андреј Владимирович.²⁷⁶

Посета српског престолонаследника оцењена је притом као нарочито значајна, утолико пре што је Александар у српском посланству говорио са Даневим о преговорима које су две државе водиле.²⁷⁷ Иначе је један од

²⁷⁰ Баркли Греју, № 2 од 16. јануара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 533-534).

²⁷¹ Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 18. јануара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 536).

²⁷² Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 31. јануара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 538).

²⁷³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 96.

²⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Миловановићу, № 5146 од 14/27. јануара 1912

²⁷⁵ Архивско одељење Народног музеја Црне Горе, фонд Никола I, 1912, кутија 1 (даље: АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 1), Позивно писмо краља Фердинанда од 2/15. јануара 1912.

²⁷⁶ Бакс-Ајронсајд Греју, писмо од 24. фебруара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 550); Е. Стателова и др., *Историја на бугарската дипломатија...*, 433; Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 29.

²⁷⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Миловановићу, № 5139 од 22. јануара/4. фебруара 1912.

примећених утисака са пријема принчева био хладно држање Фердинанда према Александру, што је тумачено као лош знак око зближавања. Због тога је Даневу запала и незахвална дужност објашњавања ситуације у којој краљ наводно није срдачно пригрлио госта, а из разлога јер је приметио „некакву бубуљицу на његовој усни“.²⁷⁸

Некљудов је претходних дана убеђивао Гешова у то како би ваљало да се рад на споразуму оконча још и пре ове прославе, с тим што би се питање разграничења око Брегалнице и Струге оставило у „неопредељеном положају“, који би подлегао каснијој арбитражи Русије. Савет министара је ипак одлучио да се ово питање одложи.²⁷⁹ Спалајковић је 6. фебруара телеграфисао Миловановићу да је стекао утисак како је Гешов попустљив, али да зазире од оних који су били противни српској формули.²⁸⁰

Министарска криза у Србији је почетком овог месеца довела до понуде оставке Миловановићеве владе. Као мотив оставке предате краљу Петру, наведено је да влада није имала довољно гаранција за рад у скупштини, због чега је изнет предлог да се ово тело распусти и изврше нови избори.²⁸¹ Кабинет је, међутим, остао да функционише у истом саставу, о чему је краљ потписао указ 9. фебруара.²⁸² У извештају Хартвига од 12. фебруара истакнуто је како се након овога поново кренуло са активностима око преговора. Руски посланик је сада био већи оптимиста. Тих дана дошло је до сусрета између њега и Романовског, који се такође сагласио са Хартвиговим мишљењем да је са српске тачке гледишта учињена велика доследност у напорима који су били важни за „општесловенске и руске интересе“. Оно што је војни аташе у Софији приметио било је и то да српска страна, за разлику од бугарске, није зазирала од евентуалне руске арбитраже. У овој примедби је Хартвиг видео „симптом од велике важности“.²⁸³

Иако је пројекат војне конвенције у Београду сачињен још почетком године, Миловановић је Спалајковића известио како ће он бити послат Софији тек онда када се регулише спорна тачка у вези Струге. Како су преговори

²⁷⁸ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 29.

²⁷⁹ Некљудов Наратову, № 6 од 17/30. јануара 1912 („Дипломатическая подготовка...“, 21).

²⁸⁰ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 398.

²⁸¹ „Влада је дала оставку“, *Политика*, бр. 2875 од 19. јануара 1912, 2.

²⁸² „Ново министарство“, *Политика*, бр. 2884 од 28. јануара 1912, 2.

²⁸³ Хартвиг Наратову, № 17 од 30. јануара/12. фебруара 1912 („Дипломатическая подготовка...“, 19); В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 111-112.

запели, а време неумитно одмицало, забринути Миловановић је фебруара примећивао: „Пролеће се примиче а хоризонт политички не само да се разбистрава него се, напротив, све више мути.“ Притом је у виду имао нове снажне покрете Албанаца, Италијанско-турски рат (који се насупрот очекивањима и даље није примицао крају), Критско питање, проблеме у Македонији, а поврх свега тежњу Аустро-Угарске да се приближи Русији како не би остала ван главних токова вођења балканске политике.²⁸⁴ С тим у вези је Спалајковић 13. фебруара известио да је Гешов, такође забринут, српском шефу дипломатије обећао брзи одговор који је имао уследити након консултација са војним врхом.²⁸⁵

Генерал Фичев је био оптимиста по питању стварања савеза између, како је говорио, две братске земље. Сматрао је извесним и то да би Црна Гора и Грчка такође приступиле споразуму. Рачунајући на заједничке капацитете од 600.000 војника, савез две земље сматрао је најмоћнијим фактором на Балкану, о коме би велике силе морале водити рачуна при политичким комбинацијама. Схватајући забринутост Србије због евентуалног покушаја агресије од стране Аустро-Угарске у случају рата, Фичев је уносио преко потребно охрабрење ставом да ће „Аустрија морати друкчије посматрати Балкански проблем, кад буде знала да се позади српске војске налази и 400.000 бугарских војника“. Генерал притом није скривао интерес Софије да Двојна монархија не ступа даље на Балкан, те да је очување Србије као независне државе важно јер она као таква представља брану германском надирању. У супротном је правилно расуђивао како би Беч без сумње угрозио бугарске претензије на највећи део Македоније, постајући непосредан и опасан сусед и по бугарску самосталност. Сходно оваквом гледишту, Фичев је мајору Калафатовићу средином фебруара лично наговестио скори почетак заједничког рада на војној конвенцији.²⁸⁶

У исто време Гешов је Спалајковићу доставио нови одговор, са молбом да се о њему Миловановић телеграфски обавести што пре. Наиме, бугарска влада није пристала на одлагање питања о регулисању разграничења, инсистирајући да се оно још одмах дефинитивно утврди према предлогу из

²⁸⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Миловановић Спалајковићу, № 5150 од 29. јануара/11. фебруара 1912.

²⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Миловановићу, № 5151 од 31. јануара/13. фебруара 1912.

²⁸⁶ АС, МИД, ПО, ф. Анекс, Калафатовић Степановићу, № 14 од 1/14. фебруара 1912.

Софије. Гешов, Данев, Теодоров и Никифоров су притом изнели молбу да се читава ствар приведе крају у најкраћем могућем року, јер би у супротном, како су навели, Фердинанд могао прекинути преговоре. Његово коначно опредељење је константно било неизвесно, будући да се једва сагласио с тим да војна конвенција буде уперена и против Аустро-Угарске. У случају позитивног одговора Београда, Бугари су саопштили како би све убрзо могло бити спремно за потпис.²⁸⁷

Поново учестало кретање Спалајковића изазвало је нова распитивања дипломатских агената, нарочито Румуније, Аустро-Угарске и Турске. Руски представници помно су пратили понашање заинтересованих колега, преносећи информације софијском и београдском кабинету. Некљудов је Спалајковићу, између осталог, говорио о румунском посланику кнезу Гики, кога су гласови о преговорима чинили прилично нервозним. Активни су свакако били и војни аташеи. Тако је аустро-угарски војни изасланик у бугарској престоници, мајор Лакса, при једној посети Главном генералштабу саопштио Фичеву како је сазнао за вођење преговора и да управо с тим у вези Спалајковић често иде за Београд. Бугарски генерал је ову тврдњу категорично порицао. Лакси је искусни официр дао и часну реч како се „у овом тренутку“ не воде никакви преговори, након чега је аустро-угарски мајор био наизглед умирен. Довитљиви Фичев је Романовском касније рекао како је овакву часну реч могао дати мирне савести, будући да је притом имао на уму то да су се преговори водили још раније.²⁸⁸

По српско-бугарском економском зближавању уследила је брза посета руске делегације, која је у Софију стигла 14. фебруара. Двдесетак гостију чинили су представници разних руских банака, фабрика и трговачких кућа. На њиховом челу налазио се кнез Амагуни, председник руског комитета за ширење трговачких веза између Русије, Бугарске и Србије, уз кога је био и начелник одељења за трговину у руском Министарству трговине. Званични циљ посете био је разматрање решења којим би се постигле што тешње економске везе између Русије и Балкана. После посете бугарској престоници, руска делегација је у исту сврху посетила и Београд.²⁸⁹

²⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Миловановићу, № 5154 од 3/16. фебруара 1912.

²⁸⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Миловановићу, № 5153 од 1/14. фебруара 1912.

²⁸⁹ „Руси на Балкану“, *Политика*, бр. 2891 од 4. фебруара 1912, 2.

У вези Струге је Спалајковић 16. фебруара телеграфисао Миловановићу. Бугари нису били вољни да пристану на уступке, тражећи да се поменути део пограничне линије ипак дефинитивно утврди усвајањем последњег бугарског предлога.²⁹⁰ Одговор Миловановића који је стигао већ сутрадан био је брз и без двоумљења. Српски председник владе изразио је дубоко жаљење због тога што бугарска влада није имала намеру да одступи. Као разлог због кога јој није могао изаћи у сусрет, Миловановић је наводио то што се сматрало да је отишао већ превише далеко са уступцима, нарочито у погледу Криве Паланке и Кратова. Уосталом, и његово лично мишљење је било да су Срби учинили више него што су могли. Инсистирање да се ово питање дефинитивно реши по бугарском рецепту, како је Миловановић истакао Спалајковићу, „изгледало би као каприц или, што је горе, као нека врста уцене“. Зато је и молио Софију да одустане од инсистирања по питању Струге, које у односу на читав споразум и низ дотадашњих уступака није било од већег значаја, те да не доводе обе стране у „луд положај“.²⁹¹

Иако је Сазонов сада наложио Хартвигу да код Миловановића подржи понуду Софије, српски шеф дипломатије и наредних дана није мењао став. После 20. фебруара дао је налог Спалајковићу да разјасни Гешову како бугарско одбијање српских предлога оставља крајње негативан утисак и да су сви чланови владе против измена око Струге. Да би се избегла трвења, Софији је понуђено помирљиво и последње решење по коме би се питање поделе оставило будућности. Ова српска тачка гледишта наводила је на претпоставку да се спремају догађаји који руску дипломатију нису могли затећи неспремну. Долазећи дани потврдили су Хартвигове претпоставке да ће Бугарска коначно прихватити српски предлог о повлачењу границе између Охрида и Струге, као и о руској арбитражи.²⁹² Тошев је 24. фебруара пренео Гешову злослутно мишљење руског посланика у Београду: „Линија разграничења се не одређује са пером и картом у рукама, већ крвљу, онда када дође час“.²⁹³

Хартвиг је 26. фебруара из Петрограда добио вести о томе да је Бугарска усвојила последњи српски предлог према коме би границу од Брежана до

²⁹⁰ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 397.

²⁹¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Миловановић Спалајковићу, № 5156 од 4/17. фебруара 1912; М. Миловановић, „Историк преговора...“, 397.

²⁹² В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 112.

²⁹³ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 30.

Охридског језера накнадно утврдила руска арбитража, што је царска влада већ прихватила. Међутим, 6. марта је Спалајковић телеграфисао да су Бугари сада прихватили српски предлог о пограничној линији код Струге у целини, рачунајући притом на извесне гаранције од стране Русије. Миловановић је сматрао да је разлог овоме то што су у Софији претпостављали да је боље прихватити понуду, него да иду на неизвесну арбитражу. Након овог, склапању уговора више није било препрека.²⁹⁴

Судбина српско-бугарског споразумевања решавала се тако почетком пролећа. Оно што је још увек бринуло неспокојног Некљудова било је расположење Фердинанда.²⁹⁵ Тензије су се смањиле тек пошто је руски посланик, да би се коначно дошло до договора, 4. марта обећао да ће Руси узети у обзир бугарске интересе по питању Струге. Гешов сведочи да је протокол с тим у вези сачињен 7. марта, недељу дана уочи потписивања споразума. Међутим, Штрандман је, као блиски Хартвигов сарадник и сасвим упућен у договоре, био изненађен гласинама да је сачињена својеврсна „тајна одредба“ о томе да ће Русија при испуњавању арбитражне обавезе имати у виду право Бугарске на ово место. Секретар руског посланства у Београду је вест чуо од Романовског, док му Некљудов „њу није ни спомињао“.²⁹⁶

Иако се у бугарској историографији овај моменат нарочито истиче, прихватање Петрограда да се под утицајем једне стране кришом и унапред определи за коначну одлуку у могућем арбитражном процесу тешко да би имало смисла. Некљудов је по свој прилици био спреман да Бугарима, који су редовно износили нове захтеве и тиме развлачили склапање споразума, обећа уз пристанак свог Министарства нешто слично само како би се посао привео успешном крају. Коначно, руски посланик у бугарској престоници и сам наводи како је већ средином фебруара „фамозна линија разграничења била коначно решена и маркирана на карти Македоније, након чега *није остало ништа друго* [курзив С. С.] до да се уговор потпише.“²⁹⁷

²⁹⁴ М. Миловановић, „Историк преговора...“, 398; Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 511; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 102-106.

²⁹⁵ Некљудов Наратову, № 24 од 20. фебруара/4. марта 1912 („Дипломатическая подготовка...“, 22).

²⁹⁶ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 34; Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 30; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 116; Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 433.

²⁹⁷ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 56.

Разлог за бугарску спремност на компромис налазио се још и у уверењу да ће бугарска војска бити у стању да прегази сву Тракију, уз могућност освајања самог Цариграда.²⁹⁸ Осим тога, претња да због даљег оклевања Албанци новим устанком обезбеде аутономију од султана, која би могла обухватити читаву северну и западну Македонију, такође је имала утицаја да се у савезу са Србима, Црногорцима и Грцима што пре реши питање наслеђа европске Турске.²⁹⁹

Како су обе стране увиделе да је компромис био једини излаз из настале ситуације дошло се, без икакве сумње, до јасног разграничења будућих заједничких тековина (кондоминијума).³⁰⁰ Задовољан тиме што се дошло до коначног решења, Миловановић је посетио руско посланство и лично захвалио Хартвигу на „моћној подршци Русије по питању које ће имати велики значај за цело словенство“.³⁰¹

Од Фердинандових путовања (попут оног у дане око планираног потписивања уговора, када је краљ намеравао отпутовати у Мађарску на своје имање) Гешов је увек зазирао. Наиме, код бугарског премијера је све време била присутна бојазан да би монарх могао да у последњем тренутку изненади кабинет у Софији одбијањем даље сарадње на савезу. Ова околност је такође била један од разлога због кога је уговор требало потписати што пре. Стављањем потписа на споразум, Фердинанду је требало одузети могућност даљег колебања и „подићи једну преграду између њега и Беча“.³⁰²

Будући да се и даље радило у највећој тајности, текст договора лично су исписали Гешов и Спалајковић у два примерка, упоредо на српском и бугарском језику. Управо су ови оригинални примерци и били намењени потписима владара.³⁰³ По састављању текста, Спалајковић је већ сутрадан ујутру, 10. марта, према договору био у Београду. Са станице је отишао најпре код Миловановића, свог „незаборављеног шефа и пријатеља“, како га је памтио његов најближи сарадник у овом послу. Премијер је био узбуђен имајући у рукама текст

²⁹⁸ А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Sarajevo 1968, 439.

²⁹⁹ Б. Храбак, „Бугарска и ВМРО...“, 147-155.

³⁰⁰ Прецизна подела Македоније по дијагоналном правцу од Криве Паланке до Охридског језера је потпуно јасно извршена и наведена у члану 2. Тајног додатка Уговору, без обзира на тенденциозна тумачења најпре бугарске дипломатије, затим штампе и коначно историографије (В. Стојанчевић, „Савремена политика...“, 169-170).

³⁰¹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 114.

³⁰² М. Спалајковић, „Два краља. Историска цртица“, *Нови живот*, I/1920, 10.

³⁰³ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 53; М. Спалајковић, „Два краља...“, 10.

уговора, заједно са мапама као саставним делом споразума, будући да му се сада отварала прилика за конкретну акцију. Из стана српског премијера, њих двоје отишли су код краља Петра коме су предали кожно торбу са документима из Софије и са чије су стране задржани на ручку. Иако је српском монарху било пријатно због нових вести, он је према свему ипак одавао извесну суздржаност. Како се приближавало подне, краљ је наредио свом секретару Јанковићу да упути позивнице за састанак у Двору истог дана у четири часа поподне за Пашића, Андру Николића, Милорада Драшковића, Путника и Степановића. Они су са краљем, Миловановићем и Спалајковићем имали присуствовати саветовању око потписивања уговора.³⁰⁴

Састанак присутних трајао је од 16 до 18 часова. Председавајући је био краљ, док је записник водио Спалајковић.³⁰⁵ Након што је српски суверен саопштио да је председник владе дошао до споразума са Бугарима, Миловановић је прочитао текст документа уз изношење предлога и његовог мишљења о даљим активностима. Уговором нарочито није био задовољан Пашић. Међутим, како су виши државни интереси налагали да се споразум ипак прихвати, са њим су се коначно сви сложили, па и Пашић, уз уверење да би се у даљем развоју догађаја могле „исправити оне погрешке које су учињене, нарочито са Кривом Паланком и Кратовом“, оптимистично је бележио искусни српски политичар у свом приказу одржаног састанка.³⁰⁶ Важно је истаћи и то да Пашић, детаљно упућен у преговоре, није никада хтео примити одговорност за уговор из 1912. године. Како је он био тежак на територијалним уступцима, тешко је било очекивати да би ставио свој потпис на акт којим би се Бугарима уступио већи део Македоније. Међутим, занимљиво је да он, иако је то могао, није оборио Миловановићев кабинет пре закључења уговора. Разлог овоме могуће лежи у чињеници да је Пашић на уговор гледао као на нужност која је и поред недостатака била неизбежна, као и да би било zgodније да одговорност по том питању понесе Миловановић, а не он.³⁰⁷

³⁰⁴ М. Спалајковић, „Два краља...“, 41-42; В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 114; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини: 1903-1914. године*, Београд 2009, 431-432.

³⁰⁵ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 431-432.

³⁰⁶ М. Јагодић, „Белешка Николе Пашића о српско-бугарском Уговору о савезу 10. марта 1912“, *Српске студије*, 4/2013, 339-341.

³⁰⁷ С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор 1961, 266.

Сам састанак протекао је у мучној атмосфери. Томе је знатно допринела унутрашња душевна борба, која је у моменту када се коначно требало одредити око потписивања уговора, настала код краља.³⁰⁸ Недоумици је доприносио страх од неизвесне будућности и сарадња са владаром у кога српски монарх није имао поверења.³⁰⁹ Краљ Петар је коначно решио да потпис стави дан након одржаног саветовања, 11. марта. Када је приликом потписивања хтео да стави датум, Спалајковић га је замолио да простор за то остави празан, јер се он требао ставити када уговор буде потписан и у Софији. Српски посланик је још исте вечери кренуо за Софију, где је стигао сутрадан, 12. марта. У бугарској престоници је затекао телеграм који је још истог јутра послат из Београда и који га је прилично затекао, будући да је сматрао како су све појединости договорене. Наиме, у поруци је Миловановић молио Спалајковића да се документа потпишу још истог дана (12. марта) или тек за два дана (14. марта), али никако 13. марта.³¹⁰ Жеља је пренета Гешову, који је у том смислу показао разумевање. Међутим, десило се да је Фердинанд уговор потписао управо 13. марта у десет часова пре подне. О овоме је бугарски министар председник детаљно известио Спалајковића, износећи жаљење што није могао изаћи у сусрет исказаној жељи.³¹¹

³⁰⁸ Након тајца до кога је дошло по изјашњавању, краљ је дуго остао да ћути замишљен. И поред тога што су се најпре Миловановић, а затим и Пашић и Николић, усудили да га наговарају и моле за стављање потписа „краљ је непрестано ћутао и замишљено гледао преда се.“ У тренутку када се краљ, а за њим и остали, тргао из укочености, Спалајковић му је упутио нову молбу за потпис. Знајући да је краљ сујеверан, сугерисао му је како датум није тринаести. На те речи краљ је одлучно ударио руком о сто и претећи прстом свом посланику узвикнуо: „Није тринаести, али је двадесет шести [ст. кал.], а то је још горе, јер је два пута тринаест.“ (М. Спалајковић, „Два краља...“, 41-42).

³⁰⁹ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 431-432.

³¹⁰ Краљ Петар је, како сведочи Спалајковић, хтео да и Фердинанд избегне „један датум, у коме је гледао рђав дан“ (М. Спалајковић, „Два краља...“, 74).

³¹¹ Краљ Фердинанд је, пошто је сазнао да су документа стигла из Београда, наложио Гешову да са њима буде у двору већ сутрадан ујутру по Спалајковићевом доласку. Гешов је био изненађен том поруком, утолико пре што се надао да ће се краљ задржати на излету у свом оближњем замку Врани, у коме је боравио претходних дана. Овако је Гешову остала само нада да ће бугарски монарх, пошто буде чуо жељу из Београда, заиста одложити стављање потписа. Међутим, када је Фердинанд са изразом задовољства и „неким чудним осмејком“ узео уговор узвикнуо је: „Сад је на мене ред!“ Иако је Гешов, пружавши документ, предочио Фердинанду жељу Београда сугестијом: „Господине, данас је 13. март по новом календару“, бугарски монарх није био вољан да је усвоји. Свом премијеру је кратко саопштио: „Ни ја не потписујем никад тринаестог. Али ми смо у православној земљи, и католички датум не може утицати на моју одлуку... Хоћу баш данас да потпишем!“ (М. Спалајковић, „Два краља...“, 74-75); Хелмрајх такође наводи како је краљ Гешову на ово театрално одговорио: „Онда овај споразум нећу потписати као католик, ја сам сада Словен и потписаћу га у складу са православним календаром!“ (Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 53).

Краљ Фердинанд је, према сазнању руских дипломата, раније намеравао да уговор потпише 14. марта. Одлуку је ипак променио те је, упркос и свом крајњем сујеверју, уговор потписао дан раније. Иако о томе нема потврде, зли језици су касније тврдили како је Фердинанд свесно одабрао тај датум, јер је наводно већ одраније одлучио да савезнички споразум на овај или онај начин прекрши.³¹² Углавном, Некљудов већ неко време није сумњао у решеност Фердинанда да коначно стави потпис на споразум. Томе у прилог говори чињеница да је посланик још 12. марта испланирао свој скори пут за Петроград, како би тамо однео копију уговора и српски пројекат војне конвенције.³¹³ Када је у питању сујеверје, које је на више места обележило склапање савеза, руски дипломата је у својим сећањима указао на још један детаљ. Наиме, осим тога што је споразум заведен датумом који носи број 13, који се у сујеверном западном свету сматра фаталним, уз то је овај дан падао и на 29. фебруар по старом календару, дану у преступној години који је у Русији такође држан несрећним.³¹⁴

По завршеном процесу састављања завршних докумената у виду *Уговора о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске*³¹⁵ и

³¹² В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 116-117.

³¹³ На ову вест је, у дну извештаја, очигледно обрадован цар Николај ставио кратку напомену: „Хорошо!“ (Некљудов Наратову, № 25 од 28. фебруара/12. марта 1912 („Дипломатическая подготовка...“, 22)).

³¹⁴ А. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 56.

³¹⁵ Текст Уговора гласи: „Његово Величанство Петар I Краљ Србије и Његово Величанство Фердинанд I Краљ Бугара прожети уверењем о заједници интереса и једнакости судбине њихових држава и двају братских народа, српскога и бугарскога, и решени да солидарно, удруженом снагом, те интересе бране и старају се о њиховом свестраном унапређењу, споразумели су се о овоме што следује: чл. 1) Краљевина Србија и Краљевина Бугарска гарантују једна другој државну независност и целокупност државне територије, обавезујући се апсолутно и без икакве оградe да притекну једна другој целокупном својом снагом у помоћ у сваком случају кад би једну од њих нападе једна или више других држава; чл. 2) Обе се уговорнице такође обавезују да једна другој притекну целокупном својом снагом у помоћ у случају да која велика сила покуша анектовати, окупирати или својом војском посетити, макар то само и привремено било, ма који део балканске територије, који стоји данас под влашћу Турске, ако једна од њих буде сматрала као противно својим животним интересима и као *casus belli*; чл. 3) Обе се Уговорнице обавезују да мир не закључују другојаче него заједнички и по претходном споразуму; чл. 4) Ради потпунога и најцелисходнијега извршења овог Уговора, закључиће се *Војна конвенција*, у којој ће се исцрпно предвидети како све оно што се с једне и с друге стране буде имало предузимати на случај рата, тако и све што би у погледу војне организације, дислокације и мобилисања трупа, као и односа међу врховним командама, имало да се утврди за време мира, ради спреме за ратно стање и успешно вођење рата; Војна конвенција ће се сматрати као саставни део овога Уговора. Њеној ће се изради приступити најдаље петнаест дана после потписа овога Уговора, а за израду њену оставља се рок од највише два месеца; чл. 5) И овај уговор и Војна конвенција вредиће од дана потписа па закључно до тридесет-првог децембра хиљаду деветстотина двадесете године. Само накнадним споразумом, изречено утврђеним обема Уговорницама, могу се они продужити и преко тога рока. Али у случају да се,

Тајног додатка,³¹⁶ ратификације су измењене 14. марта у Софији. Истога дана када је споразум потписан, руски војни агент у бугарској престоници послао је

на дан истека Уговора и Конвенције, Уговорнице затекну у рату или с још неликвидираним стањем после рата, Уговор и Конвенција ће вредети све док мир не буде закључен и док се стање које је рат донео не ликвидира; чл. 6) Уговор ће овај бити потписан у два равногласна примерка, оба на српском и бугарском језику. Потписаће га Владари и Министри Иностранних Дела. Војну конвенцију такође у два равногласна примерка, оба на српском и бугарском језику, потписаће владари, Министри Иностранних Дела и специјални војни пуномоћници; чл. 7) Уговори и Конвенција моћи ће се објавити или другим државама саопштити само по претходном споразуму обеју Уговорница и то заједнички и једновремено. Исто тако само по претходном споразуму моћи ће се ма која друга држава примити у савез.“ (Наведено у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, Т. 1, (1876-1918), приг. М. Стојковић, Београд 1998, 285-286).

³¹⁶ Текст Додатка гласи: „чл. 1) У случају да у Турској настану унутрашњи нереди, који би довели у опасност државне или народне интересе Уговорница или једне од њих, као и у случају да услед унутрашњих или спољашњих тешкоћа, које би за Турску искрсле, одржање status quo-а на Балканском Полуострву буде доведено у питање – она страна Уговорница, која прва буде дошла до уверења да је потребно услед тога отворити оружану акцију, обратиће се образложеним предлогом другој страни, која је дужна одмах ступити у размену мисли, и ако се не би сложила са својом савезницом, дати јој образложени одговор. Буде ли се споразум за акцију постигао, то ће се доставити до знања Русији, па ако се она не би успротивила, акција ће се отворити према постигнутом споразуму и инспиришући се у свему осећајима солидарности и заједнице интереса. У противном случају, ако се споразум не постигне, апеловаће се на мишљење Русије, које ће бити, ако се и уколико се Русија изјасни, обавезно за обе Уговорнице. Не буде ли Русија хтела дати свога мишљења, и ако се споразум између Уговорница не би могао ни после тога постићи, онда, ако би страна, која је за акцију, отпочела сама на своју руку акцију против Турске, друга страна биће дужна држати се пријатељске неутралности према својој савезници, предузети одмах мобилизацију у размерама предвиђеним Војном Конвенцијом, и притећи свом снагом својој савезници у помоћ, ако би нека трећа држава стала на страну Турске; чл. 2) Све територијалне тековине, које би се задобиле заједничким радом у смислу чл. I и II Уговора као и чл. I овога тајнога Додатка, падају под заједничку власт (condominium) обеју савезница, и њихова ликвидација извршиће се одмах, а најдаље у року од три месеца пошто мир буде успостављен, и то на следећим основама: Србија признаје Бугарској право на територију источно од Родопе и реке Струме, Бугарска Србији на територију северно и западно од Шаре планине; Што се тиче територије између Шаре планине, Родопе, Архипелага и Охридског Језера, ако би се обе стране увериле да је организовање те територије у засебну аутономну област немогућно с обзиром на опште интересе српске и бугарске народности, или из других спољашњих или унутрашњих разлога, то ће се у погледу те територије поступити на основу следећих изјава: Србија се обавезује да не тражи ништа преко линије обележене на приложеној карти, а која почиње од турско-бугарске границе са Голема Врха (северно од Криве Паланке) и пружа се у опште у југозападном правцу до Охридског Језера, пролазећи преко врха Китке између села Метежева и Подржикоња, виси источно од села Нерава, вододелницом до виси 1.000 северно од села Баштево (Градац Планина) преко села Баштева, између села Лубенци и Петралице, преко виси Острич 1.000 (Лисац Планина), на вис 1.050 између села Драча и Опиле преко села Талишманци и Живалева, на вис 1.000, преко села Кешани, главном вододелницом Градиште Планине на вис Гориште, преко виси 1.023, вододелницом између Иванковаца и Логинаца, преко Ветерскога и Сопота на Вардар, преко Вардара планинским венцима ка виси 2.550, затим на Поропоље Планину, њеном вододелницом између села Крапе и Барбараса, на вис 1.200 између села Јакренова и Дренова, на врх Чесма (1.254), вододелницом Баба Планине и Крушкатепеси између села Сопа и Грске, на врх Протајске Планине источно од села Белице, преко Брежана на вис 1.200 (Илинска Планина) вододелницом, преко виси 1.330, на вис 1.217 и између села Ливоништа и Горенци до Охридског Језера код манастира Губовци; и Бугарска се обавезује да прими ту границу ако се Његово Императорско Величанство Руски Цар који ће бити умовљен да буде Врховни Арбитр по томе питању, изјави у корист те линије. Разуме се, да се обе стране обавезују да приме као дефинитивну границу ону линију коју би Његово Императорско Величанство Руски Цар у горе означеним границама нашао да најбоље одговара

вест о најновијим дешавањима у Петроград.³¹⁷ Спалајковић је отишао у руско посланство где се уз уздах олакшања и речи „завршено је“ изгрлио са Некљудовим у присуству супруге руског посланика. По тврдњи Ризова, разлог за ово бурно радовање постао је убрзо познат аустро-угарском посланику грофу Адаму Тарновском, са чијом је супругом Некљудовљева госпођа била блиска пријатељица.³¹⁸ Руски посланик је о свему детаљно известио Нератова. Притом је одао признање својим колегама речима да је тиме „важно дело, започето напорима Сементовског и Хартвига, приведено срећном завршетку“. Некљудов се потом спремио за планирани пут у Петроград, с тим што је претходно испланирао једнодневну посету свом колеги у српској престоници.³¹⁹

Пре одласка, Некљудов је отишао на аудијенцију код Фердинанда, који га је примио у не баш нарочитом расположењу. Износећи свој немир због потписаног споразума краљ се жалио руском посланику: „Они у београдском двору су тако несмотрени. Свакоме је приступачан и тамо се разговара са свима. Штавише, цео Београд је пун аустријских, и посебно, мађарских шпијуна. Отуд, каква би била моја позиција уколико би стари Цар Фрањо Јосиф сазнао за споразум који сам управо потписао, и који је пре свега усмерен против монархије Хабзбурговаца?...“ Некљудов је слушао јадиковања краља, у којима је, како каже, истина била помешана са лажима и неспретним фикцијама, уз смењивање реалних мишљења и страхова. Фердинанд је био искрен када је признао да се осећа нелагодно према цару кога је од ране младости навикао да поштује, а који му је сада могао прилепити етикету издајника и непријатеља. Иако су страхови које је краљ имао због могућег отварања српско-аустријског сукоба имали своју основу, према руском посланику су приче о београдском двору носиле печат намерног претеривања. Некљудов је, при поређењу два

правима и интересима обеју страна; чл. 3) Препис Уговора с овим тајним Додатком као и Војна Конвенција саопштиће се заједнички Царској Руској Влади, која ће се у исто време умолити да, примајући их знању, буде наклона њиховим циљевима, као и да умоли Његово Императорско Величанство Цара да Он благоволи примити и одобрити улоге које су како Њему тако и Његовој Влади намењене одредбама уговорним); чл. 4) Сваки спор који би се изродио поводом тумачења или извршења ма које одредбе овога Уговора, тајнога Додатка и Војне Конвенције, подноси се на коначно решење Русији, чим једна или друга страна буде изјавила да сматра да је немогуће постићи споразум непосредним преговорима; чл. 5) Ни једна одредба овога тајног Додатка не може се ни предати јавности ни саопштити ма којој другој држави без претходнога споразума двеју уговорница и пристанка Русије.“ (наведено у: *Balkanski ugovorni odnosi...*, 287-288).

³¹⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903-1914*, књ. V, св. 1, прир. М. Војводић, Београд 1984, 375-376.

³¹⁸ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 32-33.

³¹⁹ Некљудов Наратову, № 26 од 1/14. марта 1912 („Дипломатическая подготовка...“, 22).

двора, био мишљења да је онај у Београду био отворен за све Србе. Према њему, за разлику од бугарског суверена српски краљ није у свом окружењу трпео ласкавце и интриганте, већ је улогу уставног монарха схватао веома озбиљно, слободно разговарајући са свим представницима српске демократије, размењујући са њима идеје и информације. Изнад свега је био вођен мишљењима његових министарстава. Краљ Петар није узимао за своје сараднике доушнике и тајне саветнике из редова оних лица која су се компромитовала у очима нације и закона, тако да се међу његовим пратиоцима, како истиче даље Некљудов, нису могли наћи људи попут ГенADIJEBA, Радославова, генерала Савова или других „сумњивих ликова“. Руски представник је, попут многих, сматрао да Фердинанд никада није био вољен од стране бугарског народа, као и обрнуто. Дозвољавао је да његов презир према народу буде очигледан и странцима, посебно члановима дипломатског кора, који су се при разним приликама у то могли уверити.³²⁰

По доласку Некљудова у Петроград, посланик је најпре посетио Сазонова у Министарству, да би ускоро био примљен и од стране Цара.³²¹ Фердинанду је у то време мишљење царске владе било од највећег значаја, те је нестрпљиво очекивао повратак њеног дипломате у Софију. Међутим, оно што је имао чути није га нарочито обрадовало. Бугарски монарх је стекао утисак да се Некљудов вратио са „маслиновом гранчицом“. Упућивање на мир било је једино што је могао да пренесе Фердинанду, чија су очекивања по питању слободе око покретања акције била далеко већа.³²²

Од страних дипломата, вест о потписивању споразума послао је одмах својој влади једино још и добро упућени британски посланик у Софији. Уз ову информацију Бакс-Ајронсајд је додао и опаску да је Фердинанд уговор потписао „после знатног притиска“, као и да је тиме Бугарска дефинитивно дошла под руски утицај. У истом извештају једини наводи како је Фердинанд одбио да потпише уговор на дан 13. марта, због чега је, како каже, свој потпис на

³²⁰ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 9, 61-64.

³²¹ На извештај руског посланика о приликама које је оставио у Софији и његовог задњег разговора с Фердинандом, цар му је одговорио: „Да, Фердинанд је страшно сумњичав и насмрт преплашен тиме да ћемо га потпуно узети под своје. Али, можете га охрабрити. Немам жељу за директним утицајем на бугарску политику, под условом да се Бугарска сама понаша тако што нас неће вући онде где нећемо моћи да је пратимо.“ (A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 74).

³²² А. Тошев, *Балканските војни...*, 338.

савезнички документ ставио сутрадан, 14. марта.³²³ Гешов је иначе, попут Бакс-Ајронсајда, са својим дипломатским представником у Лондону кореспонденцију такође вршио углавном преко приватних писама. И бугарски министар председник је тако информације из британске престонице „имао слободу да чита сам, без да пролазе кроз канцеларију“.³²⁴

Да је потписани споразум држан у великој тајности говори и следећи детаљ. Уместо да бугарски министар правосуђа као законски заступник стави државни печат на уговор, за споразум је искоришћен печат Министарства спољних послова. У сваком случају, законитост потписаног договора од стране краља била је осигурана ранијом изменом чл. 17 бугарског устава.³²⁵ Закључењем споразума, две балканске државе са најјачом војном снагом поплочале су пут даљем ширењу алијансе. Основа за њено стварање овим је била осигурана.³²⁶ У разговору вођеном између Фичева и Калафатовића након потписивања уговора бугарски генерал није крио своје радовање и задовољство постигнутим договором, за кога је сматрао да је „најумнији акт који је у последње време у Словенству постигнут“.³²⁷

³²³ Колико је о овом чину британски посланик ревносно био извештаван, говори и ситна напомена у истом извештају где под P.S. стоји: „12.45 p.m. Управо сам примио вест о томе да је краљ Фердинанд потписао“ (Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 14. марта 1912 (*British Documents...*, IX/1, 556-557)).

³²⁴ М. И. Маджаровъ, *Дипломатическа подготовка на нашите войни: спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади*, Софија 1932, 36.

³²⁵ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 30-31.

³²⁶ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 164.

³²⁷ АС, МИД, ПО, ф. Анекс, Калафатовић Степановићу, № 22 од 16/29. марта 1912.

ОД СКЛАПАЊА УГОВОРА ДО ИЗБИЈАЊА РАТА

Тек када се након мукотрпних дипломатских активности дошло до политичког споразума, дошло је време да се разради и војнички моменат који би уредио стратегијске услове и интересе савезника, како појединачно тако и према општим интересима.³²⁸ Стање настало после склапања уговора сликовито је описао Хартвигов секретар: „Грудва снега, настала при потписивању Српско-бугарског споразума, уз познате услове, нарастала је и неминовно се претварала у лавину која је морала да изазове најкобније последице.“ Бугарска је убрзо почела да се озбиљно припрема за рат. Одлучено је да се са Француском закључи зајам од 180 милиона франака. Преговори о војној конвенцији са Србијом више нису наилазили на озбиљне препреке.³²⁹

Склапање савеза било је повољно примљено у војним круговима двеју земаља. Како су два генералштаба убрзано отпочела рад на припреми конвенције, српски предлог текста стигао је у Софију већ половином априла. Гешов и генерал Никифоров сматрали су га сасвим прихватљивим. Једино спорно питање, које се тичало командовања у случају заједничких операција, било је брзо решено.³³⁰ Генерал Фичев, који је надаље при војним преговорима био нарочито ангажован, све до овога часа није био упознат са огромним послом око закључивања савеза и потписаног споразума. У исто је упућен тек по добијању текста војне конвенције од Никифорова.³³¹

Средином априла Миловановић је излазио са смелијим изјавама по питању даљег развоја прилика на Балкану. Српски председник владе је за заинтересовану италијанску штампу изнео врло примећено званично мишљење Србије о актуелним приликама и ситуацији у којој се налазила Србија. Иако је најпре рекао да је стање на Полуострву мирно, Миловановић је при помињању могућих компликација ипак био енергичнији. Уз изјаву да се и најмања модификација *status quo*-а не би могла извршити а да се не повреде животни

³²⁸ Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, *Политика*, бр. 8567 од 16. марта 1932, 1.

³²⁹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 129, 183.

³³⁰ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 111-112.

³³¹ И. Фичев, *Балканската војна 1912-1913. Преживелици, бележки и документи*, Софија 1940, 57.

интереси Србије, Миловановић је додао и то да се она „мора озбиљно спремити да узме активног учешћа у ма каквом ванредном догађају на Балкану“.³³²

Краљ Фердинанд је, како је одмичала бурна 1912. година, био све више нестрпљивији да крене у обрачун с Турском. О својој решености за рат говорио је 26. априла и при његовом сусрету са Тошевим, који му је дошао у аудијенцију. Том приликом бугарски монарх је изјавио како се „решио на рат, уверивши се, да другог излаза од садашњег положаја нема“.³³³ Оно што је нарочито бринуло Фердинанда било је унапређење односа између Петрограда и Беча, који су довели до тога да Сазонов у Думи истог дана саопшти како је између две државе постигнут споразум закључен на одржању *status quo* стања на Балкану, очувању независности тамошњих држава и консолидовању Младотурске.³³⁴

Већ у првој половини маја месеца дошло је до још два важна догађаја везана за даље дипломатске активности. У питању је била посета бугарске делегације Русији и склапање српско-бугарске војне конвенције. Фердинанд је преко Некљудова од Петрограда тражио дозволу за слање посебне мисије у Ливадију још крајем 1911. године. Ову иницијативу покренуо је Данев, који је имао велику жељу да званично посети Русију и представи се цару. Гешов је већ тада подржавао овај пут, али је истицао како би ваљало да најпре буде потписан споразум са Србијом. У том случају би мисија представљала први јасан чин безрезервног бугарског опредељења проруској политици. Руски посланик је, разумевајући жељу Софије, још тада пренео молбу да цар прими бугарску делегацију у Ливадији, „разуме се... уколико би до дана пријема био потписан српско-бугарски споразум“.³³⁵

Очекивани одлазак бугарског изасланства изазивао је приличну сензацију у софијској штампи и свим оним круговима који су се занимали јавним питањима. При том се правилно наслућивала посредна политичка важност мисије и по земље у суседству. Као разлог пута наводило се позивање руског цара на већ дуго планирано крунисање Фердинанда, за које су наводно српски краљ Петар и црногорски краљ Никола I Петровић Његош већ потврдили свој долазак. Бугарска *Реч* је категорично тврдила да је у вези с тим

³³² „Ситуација на Балкану“, *Политика*, бр. 2946 од 1. априла 1912, 1.

³³³ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 436.

³³⁴ А. Тошев, *Балканските войни...*, 338-339.

³³⁵ Некљудов Нератову, № 102 од 11/24. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 15).

преговорима 3. маја, дан уочи одласка за Ливадију, Данев инкогнито путовао за Србију ради важних договора.³³⁶

Заиста, непосредно пред одлазак председника Собрања, Хартвиг је настојао да се лично и у тајности види са њим. Овај сусрет требало је да код руског посланика развеје сумње које су га мучиле у односу на Фердинандову политику. Након што је Хартвиг замолио бугарског посланика у Београду да обавести Данева о његовом „службеном путу у Ниш“, до сусрета је дошло у тамошњем руском конзулату.³³⁷ Уз остале теме, које су се тичале значаја постигнутог споразума, Хартвиг је сусрет искористио да Данева саветује у вези наступа пред Царем. Оно што је притом било нарочито интересантно, а врло вероватно и главни повод сусрету, јесте сугестија Хартвига о томе да бугарски дипломата у Ливадији изнесе предлог о једној комбинованој акцији Русије, Италије, Бугарске и Србије. „Ако се не би постигао договор за здружено деловање“, рачунајући на могуће непристајање Италије, „било би добро да се створи макар и нешто слабији тројни савез“, говорио је руски посланик. На крају састанка, како би додатно одобривољио бугарског дипломату, Хартвиг је Даневу саопштио како ће „предузети мере да Србија обустави четниковање у Македонији против тамошњег бугарског становништва“.³³⁸

Након склапања уговора две земље су биле у обавези да и званично обавесте руског цара и његово Министарство иностраних дела о постигнутим резултатима, уз достављање копије самог текста и упућивање молбе за учешћем у арбитражи. Долазак руске царске породице у Ливадију на пролеће 1912. године била је идеална прилика за сусрет. За шефа делегације, која је пут Јалте кренула 6. маја бродом крстарицом *Надежда* у пратњи два миноносача, и званично је одређен Данев, као председник скупштине и вођа најрусофилскије странке у Бугарској. Уз њега су били и генерал-мајор Петар Марков (краљев генерал-ађутант и раниј руски питомец), потпуковник Иван Луков (начелник штаба Прве софијске дивизије и бивши војни аташе у Петрограду) и М[арин] Милчев (начелник протокола у Министарству спољних послова).³³⁹ У пратњи се налазио и пуковник Романовски.³⁴⁰ Висока бугарска делегација је у Русију

³³⁶ „Данев у Београду!“, *Политика*, бр. 2970 од 25. априла 1912, 1.

³³⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 131.

³³⁸ А. Тошев, *Балканските войни...*, 340.

³³⁹ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 43-44; Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 36.

³⁴⁰ A. V. Nekudoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 82.

званично кренула како би императору лично уручила позив за освештење храма посвећеног Александру Невском, подигнутом у помен на изгинуле у ослобођењу Бугарске.³⁴¹

Данев је 7. маја у Ливадији, након разговора са Сазоновим, примљен у аудијенцију и код Николаја. Том приликом имао је важне разговоре ради придобијања благонаклоности Петрограда око даљег деловања савезника.³⁴² Цар је изразио задовољство због сачињеног споразума, у потпуности одобравајући уговор и његове анексе. Уз то је истакао значај сличног повезивања са Грчком.³⁴³ Бугарски државник је том приликом званично замолио императора да буде арбитар у случају евентуалног спора између две земље. Уз то га је позвао и да посети Бугарску као „унук Цара Ослободиоца“. Николај је прихватио понуђену му улогу судије, изражавајући притом Даневу наду да за таквом улогом можда неће бити потребе.³⁴⁴ Док је цар уверавао Данева да би могао очекивати праведно расуђивање, гост из Бугарске је, уз изражавање задовољства и захвалности, дао себи слободе и одговорио доскочицом: „Да не делимо мечкину кожу, док је она још у планини.“³⁴⁵

У детаљнијем разговору са Сазоновим, Данев је изнео главна питања која су оптерећивала Софију. На оно главно, да се добије сагласност Русије за отпочињање рата против Турске, Сазонов је дао енергичан негативни одговор. Када је на ред ипак дошло питање у вези очекиване пропасти европске Турске и могућег васпостављања Санстефанске Бугарске, Сазонов је показао нешто већу спремност на разговор. Притом је изјавио како је Санстефански споразум био „доста прихватљива форма у исцртавању облика целокупне Бугарске“. Још једна ствар коју су добро припремљени гости настојали отворити тицало се евентуалног склапања брака бугарског престолонаследника са једном од царевих кћери, на шта је Сазонов одговорио да би се о томе могло још разговарати.³⁴⁶

Данев се након боравка у Ливадији упутио преко Одесе, Кијева и Москве за Петроград, док су се остали чланови делегације вратили за Софију. Након што је водио низ разговора за разним јавним личностима, трговачким

³⁴¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 437-438.

³⁴² А. Тошев, *Балканските войни...*, 341-342.

³⁴³ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 44-45.

³⁴⁴ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 37.

³⁴⁵ А. Тошев, *Балканските войни...*, 342-343.

³⁴⁶ Исто, 341-342.

делатницима, политичарима, званичницима, бугарски представник могао је констатовати да су сви били противни рату. Таквог става су били не само припадници левице, већ и они десног усмерења „од страха пред револуционарним духовима“. По повратку из Русије Данев се обрео у Бечу. Овде се почетком наредног месеца сусрео са Гешовим, који је са краљевским паром допутовао у званичну посету цару.³⁴⁷ Када се председник Собрања коначно вратио у Бугарску, Некљудов је приметио како је изгледао разочарано. Разлог томе, како је схватио руски посланик, био је тај што је Даневу јасно стављено до знања како Петроград нема намеру да од стране формираног савеза буде увучен у активнију политику на Балкану.³⁴⁸

Војна конвенција, на којој се интензивно радило, утврђена је у Винодељско-воћарској школи манастира Букова, код Неготина, између 6. и 8. маја. Наведена локација одабрана је због очувања потпуне тајности. Овој војној мини-конференцији присуствовали су генерал Пугник, потпуковник Павловић и мајор Калафатовић са српске и генералмајор Фичев са бугарске стране, који је на овај састанак дошао без пратње својих колега. У Буково је стигао из Рушчука (Русе, прим.) после једне извршене инспекције. Ради тајности је на преговоре дошао у цивилу и то тако што је сам допутовао лађом Дунавом, под именом Петров. Калафатовић, који је најпре из Софије дошао у Београд, дочекао је бугарског генерала у Радујевцу код Неготина.³⁴⁹ Ради мера предострожности, код Букова је за време састанка био стационаран један одред војника. Они су, неупућени у значај преговора који су том приликом вођени, чували посед око манастира под изговором да су ту ради оправке пруге код Брегова.³⁵⁰

На састанку је утврђено деловање армија у будућем рату са Турском. Калафатовић је у Министарству спољних послова у Београду исписао документа са српским и бугарским текстом, који су потом имали бити озваничени. У српској престоници они су од стране краља Петра, генерала Путника и Миловановића потписани 12. маја. Документа су одмах прослеђена на потпис у Софију где су имала бити потписана од стране краља Фердинанда,

³⁴⁷ А. Тошев, *Балканскитѐ войни...*, 343.

³⁴⁸ А. V. Nekudoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 83.

³⁴⁹ И. Фичев, *Балканската война...*, 57; Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, 1-2; Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза...“, 9; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 112-113.

³⁵⁰ „Српско-бугарски савез“, *Политика*, бр. 3142 од 15. октобра 1912, 1.

генерала Фичева и Гешова.³⁵¹ Међутим, у Београду се почела осећати извесна нервоза, с обзиром на то да се у бугарској престоници нису много журили са

³⁵¹ Текст *Војне конвенције између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске* гласи: „У духу и на основу чл. III Уговора о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске, а ради што успешнијег вођења рата и што потпунијег остварења циљева које је Савез себи у задатак ставио, утврђују се следеће одредбе које ће у свему имати обавезну силу и важност као и одредбе самога Уговора: чл. 1) Краљевина Србија и Краљевина Бугарска обавезују се да у случајевима које предвиђају чланови 1. и 2. Уговора о савезу, као и члан 1. Тајног додатка притекну једна другој у помоћ, и то Бугарска снагом од најмање (200.000) две стотине хиљада бораца, а Србија снагом најмање (150.000) сто педесет хиљада бораца, спремном како за рат на граници, тако и за ратне операције изван граница своје територије. У овај број не могу се рачунати борци из допунских трупа, ни борци из српског III позива ни бугарског ополчења [народна милиција; добровољци, прим.]. Овај број бораца има извести на границе или преко граница своје државне територије, а у правцу у коме се има да упуту према узроку и циљу рата, као и према развоју ратних операција, и то најдаље (21) двадесет и један дан од кад се рат објави или Савезница извести да је настала савезничка обавеза (*casus foederis*). Али и пре истега тог рока, савезничка је дужност, ако се то с природом ратних операција слаже и може успеху рата послужити, да своје трупе и делимично, у мери у којој буду мобилисане и концентрисане, изведу на бојиште почев већ од седмога дана кад је рат објављен или кад је настао *casus foederis*; чл. 2) Ако би Румунија напала на Бугарску, Србија је обавезна да одмах огласи Румунији рат и своју војску од најмање (100.000) сто хиљада бораца упуту противу ње, било на Средњем Дунаву, било на Добруданском бојишту. На случај ако Турска нападне на Бугарску, Србија се обавезује да упадне у Турску и од своје мобилизоване војске упуту најмање (100.000) сто хиљада бораца на Вардарско војиште. Буде ли Србија тада већ у рату с којом другом државом, сама или у савезу с Бугарском, она ће против Румуније или Турске употребити све трупе које јој буду на слободном располагању; чл. 3) Ако би Аустро-Угарска напала на Србију, Бугарска је обавезна да Аустро-Угарској одмах огласи рат и војску своју од најмање (200.000) две стотине хиљада бораца упуту у Србију, те да удружена са српском војском оперише било дефанзивно било офанзивно против Аустро-Угарске. Иста обавеза вреди за Бугарску према Србији, у случају ако би Аустро-Угарска под каквим било изговором, с пристанком или без пристанка Турске, ушла с војском у Ново-Пазарски Санџак, па би Србија услед тога или Аустро-Угарској објавила рат или би ради заштите својих интереса своју војску у Санџак пребацила, па би се тиме изазвао оружани сукоб између ње и Аустро-Угарске. На случај напада Турске на Србију, Бугарска је обавезна да одмах упадне у Турску, и од своје војске мобилизоване по чл. 1 ове Конвенције, упуту на Вардарско војиште армију јаку најмање (100.000) сто хиљада бораца. Нападне ли Румунија на Србију, Бугарска је обавезна да нападне румунску војску одмах чим буде прешла преко Дунава на територију Србије. Ако би Бугарска, у ма ком од случајева изложених у овоме члану била већ у рату са којом другом државом, сама или заједно са Србијом, она је обавезна да Србију потпомогне свима својим трупама, које јој буду остале на слободном располагању; чл. 4) Ако би Србија и Бугарска по претходном међусобном споразуму објавиле рат Турској, и једна и друга страна обавезне су, ако не буде специјалним споразумом друкчије наређено, да од своје мобилизоване војске по чл. 1 ове Конвенције, упуте на Вардарско војиште армију јаку најмање од по (100.000) сто хиљада бораца; чл. 5) На случај, ако једна уговорна страна објави рат којој другој држави без претходнога споразума и пристанка друге уговорне стране, ова последња ослобађа се од обавеза изложених у чл. 1 ове Конвенције, али је зато обавезна да према својој савезници одржава пријатељску неутралност за време ратовања, као и да одмах мобилише најмање (50.000) педесет хиљада бораца и концентрише тако како ће најбоље заштитити слободу кретања своје Савезнице; чл. 6) У заједничком ратовању ни једна од Уговорних страна не може закључити са противником примирје дуже од (24) двадесет и четири часа, без претходнога споразума и пристанка друге Уговорне стране. Преговоре о миру могу Уговорне стране повести и уговор о миру закључити само по претходном споразуму и договорно; чл. 7) У рату ће војском сваке Уговорне стране командовати и свима њеним операцијама управљати њени властити команданти. Кад засебни одреди из састава војски двеју Уговорних страна дејствују противу једног и истог објекта, општу команду преузима, за јединице исте јачине, командант старији по рангу, а за јединице разне јачине, командант старији по положају. Кад се једна или више засебних армија, припадајући једној савезничкој страни, ставе на расположење другој страни, њима ће командовати њихови властити команданти, који ће се за стратегијско

потписивањем. Фердинанд се до краја противио томе да у конвенцију уђе члан који се односио на бугарске обавезе које би биле уперене против Аустро-Угарске, због чега је био изложен озбиљном притиску Петрограда са једне, и Гешова са друге стране. Отезање потписа доводило се чак и у везу са планираним пуговањем краља на пут за Беч и Берлин почетком јуна месеца.³⁵²

Оклевање је водило томе да рок за склапање конвенције, који је износио два месеца од потписивања споразума, умало буде прекорачен. Како је конвенција према договору требала нужно пратити споразум, њено недоношење аутоматски би значило поништење уговора о савезу. Генерали Никифоров и Фичев су зато улагали вишедневне напоре око убеђивања неодлучног монарха. Скретали су му пажњу на постојање војне конвенције између Аустро-Угарске и Румуније, која је северном суседу обећавала „четвороугао“ Силистрија-Русе-Шумен-Варна. Војни министар је указивао и на опасност од уласка Аустро-Угарске у Новопазарски санџак и даље у Македонију, где би се блиско сударила са бугарским националним интересима. Краљ Фердинанд је након ових

вођење операција, потчињавати Главномандујућем оне стране на чије су расположење стављене. У случају заједничког рата противу Турске, Врховна команда на Вардарском војишту припада Србији, ако на томе војишту буде оперисала њена главна војска, која треба да буде бројно јача од бугарске војске на том војишту према чл. 4 ове Конвенције. На случај пак, да главна српска војска не оперише на Вардарском војишту и кад је на њему бројно слабија од бугарске, врховна команда на томе војишту припадће Бугарској; чл. 8) У случају кад трупе обе Уговорне стране стоје под једним командантом, све заповести и наредбе које се односе на стратегијско вођење и заједничке тактичке операције, издаваће се на оба језика – српском и бугарском; чл. 9) Војска једне Уговорне стране, у односу на своју исхрану и издржавање у опште, на настањивање, лечење и пренос рањених и болесних или сахрану помрлих војника, на пренос ратних потреба и томе подобно, уживаће на територији друге уговорне стране иста права и исте олакшице и у свему исти поступак као и војска ове последње, управљајући се према законима и прописима земаљским. Али у том циљу, све земаљске власти дужне су да укажу своју помоћ Савезничкој војсци. Плаћање свију потреба вршиће свака страна за себе, према месним ценама, првенствено готовим новцем, а изузетно и боновима издаваним по нарочито усвојеном начину. Транспортовање трупа и свега ратног материјала, хране и осталих потреба железницом и трошкове око тога, сноси она страна на чијој се територији ово врши; чл. 10) Ратни плен припада оној војсци која га је задобила. У случају где је плен задобивен у заједничкој борби на једном истом месту – војишту – он се дели на обе војске сразмерно бројној јачини њихових бораца који су узели непосредно удела у њој; чл. 11) За време ратовања свака Уговорна страна имаће стално свога делегата у штабу Врховне и Армијских команда, који ће одржавати везу између обе војске у сваком погледу; чл. 12) Стратегијске операције и случајеви који нису овде предвиђени, а тако исто и спорови који би се могли појавити, расправљаће се заједничким споразумом обе Врховне Команде; чл. 13) О подели мобилизоване војске по чл. 1 ове Конвенције и груписању њеном на просторији за концентрацију у случајевима изложеним у предњим члановима: о путовима које би требало поправити или изнова направити ради брзога извршавања концентрације на граници и даљега оперисања, споразумеваће се и утврдити што је потребно за извршење Начелници Генералштабова Савезничких војска, одмах по закључењу ове Конвенције; чл. 14) Ова Конвенција вреди од дана када буде потписана и траје све док буде у снази Уговор о савезу и пријатељству, коме се као саставни део додаје.“ (наведено у: *Balkanski ugovorni odnosi...*, 289-293).

³⁵² Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза...“, 14; С. Скоко, „Руската арбитража...“, 72.

уверавања потпис на конвенцију ставио непосредно пред полазак за Беч.³⁵³ Потврда спремности за здруженом акцијом Београду је била од огромног значаја, с обзиром на велике стрепње од Аустро-Угарске.³⁵⁴

Иако се читава ствар око склапања савеза и даље држала у тајности, ширење гласина међу знатижељним дипломатама и страним дописницима неминовно је водило до индискреција. У штампи су вести у којима се наслућивало стварање савеза на Балкану биле све чешће. Иако је у томе предњачила париска штампа, о српско-бугарском уговору могло се већ маја читати у руском листу *Звено*.³⁵⁵ Јавно мњење на Полуострву је с пролећа зато бивало све гласније у позивима на акцију, а што је јасно пратило динамику у развоју политичких догађаја. По балканским престоницама и градовима у унутрашњости организовани су све учесталији митинзи грађана. У Софији су резолуцијама донетим на протестима упућивани апели влади да предузме потребне мере ради заштите сународника у Македонији.³⁵⁶

Иако се могло наслутити да је до зближавања две земље заиста дошло, о детаљима и коначним циљевима се могло само калкулисати. Домаће дипломате су зато све заинтересоване вешто наводили на погрешна мишљења, настојећи да ствар држе у тајности све док не куцне час за акцију. Да се читава ствар крила чак и од домаћих дипломата и политичара и онда када више није била толика непознаница сведочи и случај када је Пашић одбио да покаже текст уговора професору Белићу, који је с пролећа ишао за Петроград. За споразум је Белић сазнао од Новаковића, који му га је додуше само прочитао, правдајући се тиме да му га не сме показивати. Два пријатеља су се, међутим, договорили да Новаковић лагано чита текст, док се Белић трудио да га што боље упамти. По читању је одмах направио белешку у коју је према сећању унео главне моменте.

³⁵³ Непосредно пред стављање потписа, бугарски монарх упитао је начелника штаба: „Неће ли Срби преварити?“, на шта је добио одричан одговор. Краљу се уз потпис отео уздах олакшања, рекавши: „Добро, потписујем на поверење, на Вашу одговорност.“ (наведено у: Г. Марков, „Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.)“, *Военноисторически сборник*, 1/1989, б).

³⁵⁴ Слободан Јовановић је сматрао како је Миловановић непрестано бринуо од очекиваног аустро-угарског напада. Стога он наводи занимљиву претпоставку по којој би српски дипломата, да је остао у животу, вероватно настојао да на сваки начин одгоди рат с Турском и чува савез са Бугарском првенствено ради договорене помоћи у одбрани од Двојне монархије (С. Јовановић, *Моји савременици*, 161).

³⁵⁵ Ова околност запрепастила је Александра Белића и Љубу Стојановића који су тог месеца боравили у Петрограду ради покретања иницијативе о стварању једне свесловенске академије наука. Уредник листа је чак тврдио како је примерак уговора лично гледао у руском Министарству спољних послова (Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 139).

³⁵⁶ ЦДА, ф. 176-2-673, Резолуција од 29. априла/12. маја 1912.

Како је пред пут у Русију морао показати план свог рада Пашићу, ради увида и одобрења, овај се згрануо када је видео да му је уговор познат. Професор се правдао како је до података дошао „упоредном историјском методом“, али ово није преварило Пашића, који је револтирано прецртавао Белићеве реченице и на истом месту уносио произвољне податке.³⁵⁷

Гешов је, такође држећи ствар у дискрецији, био задовољан тиме што су и два месеца након потписаног уговора неупућена јавна мњења у појединим државама могла само калкулисати о детаљима преговора. Нарочито се радовао што се у Бечу, у шта је био убеђен, није наслућивала права суштина ствари. Гешов се у то додатно уверавао из разговора са слабо упућеним Гарновским.³⁵⁸

Како би „уравнотежио“ Даневљову мисију у Ливадији, Фердинанд је посетио Беч 1. и 2. јуна. Намера му је била да утврди пољуљан утисак о дотадашњем бугарском лавирању између Аустро-Угарске и Русије.³⁵⁹ Том приликом добио је чувени орден *Златног руна*, о коме је давно маштао. Бечка дипломатија је и поред гласина о савезу и даље радила на томе да Бугарску везује што је могуће више уз себе. Такав курс у спољној политици Двојне монархије остао је исти чак и када је крајем маја бечка дипломатија имала извеснија сазнања о уговору. Као и Петроград, Бугарима је и Франц Јозеф препоручивао „ред и спокојство“, позивајући их да се суздрже од „авантуристичких тежњи“. Исте савете Фердинанд је ускоро добио и у Потсдаму од цара Виљема II при њиховом сусрету од 7. јуна.³⁶⁰

Српске дипломате биле су забринуте због ове посете, страхујући да ће бугарски монарх обелоданити споразум. Ипак, то се није десило.³⁶¹ Иако се лично налазио у незавидној ситуацији, имајући у виду његово порекло, Фердинанд се на крају ствари ставио на расположење народној тежњи. Краљ се, међутим, често налазио у ситуацијама где се излагао великим искушењима по питању држања споразума у тајности. Такав случај десио се управо приликом његове јунске посете Бечу, када његово неуобичајено понашање у протоколу није промакло тамошњим дипломатским круговима. Наиме, на свечаној вечери Франц Јозеф одржао је здравицу у којој је Бугарску назвао „елементом реда и

³⁵⁷ Према казивању А. Белића. Наведено код: Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 133.

³⁵⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Миловановићу, № 157 од 1/14. маја 1912.

³⁵⁹ Г. Марков, „За спорног и безспорног...“, 43.

³⁶⁰ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 437-439.

³⁶¹ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 64.

мира“. Међутим, супротно очекиваном, краљ је у свом одговору пропустио истицање мирољубивости Бугарске. Друга ствар тицала се тога да Фердинанд није сходно пракси примио тамошњи дипломатски кор. У вези те околности бугарски монарх је упутио извињење преко свог Министарства иностраних дела, изговарајући се краткоћом свог боравка у аустријској престоници. Општи утисак је ипак био такав да је по свој прилици хтео избећи примање дипломата и незгодне разговоре.³⁶²

Приликом боравка у Бечу, свима је у очи пао и пријатељски сусрет краља са надвојводом Францом Фердинандом, иако се сматрало да међу њима не влада узајамно симпатисање. Након Беча, Фердинанд је имао сличних непријатности и при посети немачкој престоници. На тамошњем пријему га је министар иностраних дела, Алфред фон Кидерлен-Вехтер, отворено питао о уговору Софије са Србијом. Међутим, затечени Фердинанд није одговорио на постављено питање, већ је наставио да говори о другој теми. У Берлину се ово тумачило као јасан потврдни одговор. Иначе је Фердинанд на овој својеврсној турнеји посетио и Букурешт. Ову важну посету је искористио да замоли Румуне да му дају одрешене руке у случају избијања „ванредних околности на Балкану“.³⁶³

За разлику од третмана и поверења које је у Србији уживао Хартвиг, руски посланик у Софији је, и поред великог залагања у помоћи бугарској влади при раду на споразуму, био у другачијем положају. Прве информације о томе да је био предмет интрига у бугарској престоници, Некљудов је имао јуна ове године. Из Петрограда су му такође стизали гласови да је Данев током посете у Ливадији инсинуирао како руски посланик није успевао да успостави добре односе са Фердинандом, али уопште и са Бугарима. Главни извор интрига на рачун Некљудова било је управо бугарско Министарство иностраних дела, а, према сазнањима посланика, неке од најгорих клевета долазиле су „са најмање очекиване стране и углавном посредством бугарског представника у Риму, г. Ризова“. Некљудов је овог дипломату држао за несумњиво интеллигентног и лукавог човека, али и насилног, зависног од интрига и лишеног свих принципа. Ипак, руски посланик износи како је Ризов у одсудном тренутку, када су

³⁶² АС, МИД, ПО, 1912, ф. П, Симић Миловановићу, № 103 од 24. маја/6. јуна 1912; В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 135-136.

³⁶³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 135-136.

српско-бугарски односи постали врло напети, играо смелу и фаталну улогу. Некљудов је сматрао да је заправо био на мети оних дипломата који су били блиски са његовим колегом у Београду. Уз ово, био је мишљења и да је погрешно када је у разговору који је водио са Фердинандом пред одлазак за Петроград превише искрено препоручио бугарском монарху да би Бугарска убудуће требало да држи искрену и стабилну политичку линију, држећи се поверљиво у сарадњи са Србијом, уз добронамерне савете Русије. То је управо и било оно чега се Фердинанд највише бојао, јер је он настојао да се држи независно и слободно у вођењу вијугаве политике коју је преферирао.³⁶⁴

Тајност споразума је преко лета долазила у све већа искушења. Почетком јуна париски *Матен* дао је саопштење из Бугарске, чији је кратак опис заиста одговарао уговору. Фердинанд, у кога ни сами Бугари нису имали превише поверења и на кога је ова вест наводно оставила снажан утисак, кривио је Србе за одавање тајне. Зато се српско Министарство иностраних дела посебно трудило око разјашњавања ове загонетке. Сprovedена истрага показала је да је читава ствар дело српског адвоката Милана Ђорђевића, сина некадашњег утицајног председника Министарског савета у време краља Милана, који је био присталица Аустрије. Мотив је свакако био личне природе. Ђорђевић је информацију добио од француског посланика у Београду Декоа, а на основу преписке француског премијера и министра иностраних дела Рејмона Поенкареа са његовим послаником у Софији Андре де Панафијеом. Софијом су се шириле гласине да је за ову индискрецију била одговорна супруга Некљудова и њене приватне везе са тамошњим аустро-угарским послаником. Ова друга верзија је према Штрандману представљала очигледну клевету инспирисану од стране Фердинанда, за кога каже да је „мрзео све руске посланике у Софији због тога што су раскринкавали његову дволичну политику“. Гласине су се убрзо ипак ставиле под контролу. Негативно је било то што је опозиција у Бугарској кренула да жестоко напада успостављени савез, јер он Бугарској наводно није доносио никакве користи.³⁶⁵

О објави у *Матену* иначе се много говорило по читавој Европи, и то не само по дипломатским круговима. Иако је било доста оних који су веровали да је објава српско дело, изношене су и претпоставке како иза читаве ствари стоји

³⁶⁴ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 86-89.

³⁶⁵ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 134-135.

бечка тајна дипломатија. Разлог за ове тврдње стајао је у томе што је у Бечу све више расло незадовољство због Фердинандове сарадње са Београдом. Говорило се како је он у исто време редовно посећивао аустријску престоницу и засипао је молбама о помоћи и подршци бугарским интересима, док је са друге стране пактирао са Србима.³⁶⁶

Руски амбасадор у Паризу, Извољски, писао је тих дана Сазонову како и тамошњи бугарски посланик Станчев зна за споразум и да, уопште, у Софији „брбљају о томе“. И овде се сумњало да је Некљудов о томе нешто саопштио Панафијеу.³⁶⁷ Општи утисак по питању српско-бугарских односа у то време је, и поред свега, био такав да је страним дипломатама изгледало како они никада пре нису били толико пријатељски.³⁶⁸

Лето је било доба гласина које су почеле оптерећивати многе, па и краља Петра. Старог српског монарха бринуло је то што су се у то време по граду могле чути разне приче о збивањима у двору. Краљ је тако, према сведочењу мајора Драгомира Николајевића, ађутанта и управника двора, средином јуна чуо како се „у вароши све зна шта се у двору говори“, па и да му је извесна особа чак саопштила „шта су говорили јуче за време ручка“. Краљ је сматрао да су сумњива лица могла бити скоро сви у његовој околини: дежурни официри, батлери или послуга око стола, због чега је наложио да се на све њих строго мотри.³⁶⁹

Штампа није престајала да бруји. Кратко обавештење о склапању савеза 21. јуна објавио је и француски *Ле Темпс*, који је ову вест пренео из *Келнише Цајтунга* од 20. јуна. Вести о савезу објављени су и у мађарском листу *Пеиштер Лојд* и немачком *Вестминстер Газете*.³⁷⁰

Миловановић је 25. јуна на седници владе одржао говор о потреби наоружања у српској војсци, што је такође привукло знатну пажњу. Истичући да

³⁶⁶ Ј. Томић, *Политички списи. О Србији, српској политици, Црној Гори; Балкански ратови, стара Србија, албанско питање; Међународни односи, свет, политика*, прир. Љ. Кркљуш, Нови Сад 2007, 292-294, 296.

³⁶⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 128.

³⁶⁸ Баркли Греју, № 53 од 6. јуна 1912 (*British Documents...*, IX/1, 570).

³⁶⁹ Краљ Петар је тих дана обавестио Николајевића како је за време вечере у комаду рибе нашао грумен кристалне соли, због чега су и он и његов ађутант били запањени. За Николајевића је то била „чудна појава“, будући да се на двору у кухињи користила искључиво ситна со. Иако то није било отворено речено, страховало се да је посреди могао бити покушај краљевог тровања (Д. Р. Живојиновић, „Дневник мајора Драгомира Николајевића, ађутанта и управника двора 1911-1914. године“, *Нововековне српске династије у мемоаристици*, ур. П. Крстић, Т. Живковић, Београд 2007, 170-171).

³⁷⁰ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 139.

је питање наоружања заправо патриотско питање, влада је изашла са предлогом по коме је требало што пре набавити извесну количину пушака и муниције. Опозицију незадовољну предлогом Миловановић је уверавао у то да земља мора бити увек и на време спремна да уложи „сву снагу народну у одбрани своје егзистенције и својих интереса“. Упозоравао је да одсуством благовремене пажње по питању наоружања може доћи „час искушења“, у коме Србија можда не би била спремна да адекватно одговори задатку.³⁷¹

Попут *Црне руке* у Србији, и у Бугарској су још на самом измаку XIX века иначе почеле да делују тајне војне организације. У политичким круговима у земљи, нарочито код краља, на њих се није гледало благонаклоно. Примери у којима су слична официрска друштва у окружењу (Грчка 1897, Србија 1903) предузимала радикалне мере при унутрашњем обрачунавању, озбиљно су узнемирила владајуће кругове. Стога су благовремено предузете непопуларне мере којима се њиховом нагомилавајућем утицају стало на пут. Ипак, официри у Бугарској су се након неколико година добровољне самоизолације поново активирали у само предвечерје Балканских ратова, током јуна 1912. године. Циљ је био јасан – вршење притиска на владу да се убрза рат са Турском. Формирано друштво носило је назив *Официрска братства за слободу Македоније и Једрена*. Међутим, и овога пута је током наредних пар месеци уследила жива реакција. Енергичним деловањем Министарства војног члановима је било забрањено учествовање у акцијама по Македонији и Тракији, али и формирање нелегалне организационе структуре у редовима армије.³⁷²

Крај јуна донео је нове састанке војних преговарача. Крајем месеца у Софију су, у цивилу и са пасошима под лажним именима, стигли генерал Путник и потпуковник Павловић. Фичев госте из Србије због већ познатих разлога није дочекао у Софији, него је са својим начелником Оперативног одељења армијског штаба, пуковником Стефаном Нерезовим, раније отпутовао у Евксиноград. Након једнодневнoг задржавања у бугарској престоници, српски војни изасланици су у пратњи Калафатовића отишли пут Варне, где их је на железничкој станици дочекао Нерезов. Након сусрета су заједно отпутовали на планирано место састанка. Преговори су вођени у тајности од 29. јуна до 3. јула

³⁷¹ „Наше наоружање“, *Политика*, бр. 3017 од 13. јуна 1912, 2.

³⁷² С. Елдъров, „Тайните официрски братства в българската армия през 1912“, *80 години от Балканските войни*, ред. Т. Митев, М. Йонов, Софија 1995, 18-25.

у касарни код краљевог двора у Евксинограду, где тада ту није било никога. Због извесних неслагања између Путника и Фичева, договор је према Калафатовићу овде био „непотпун и неискрен“.³⁷³ Међутим, и поред несугласја по питању значаја Вардарског и Маричког војишта, споразум који се тицао општег плана рата у складу са већ склопљеном војном конвенцијом је после неколико дана расправе ипак сачињен.³⁷⁴ Заједничко деловање за случај рата Србије са Аустро-Угарском и за случај рата Бугарске са Румунијом договорено је 1. јула, а дан касније, 2. јула, договорено је и питање евентуалног рата Србије и Бугарске са Турском.³⁷⁵

Генерал Фичев је касније образлагао да је напомену на крају споразума (која се тичала његовог одрицања одговорности због предложеног распореда војски и развоја операција) ставио због тога што је српска војска планирала да

³⁷³ Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза...“, 14-16; Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, 2.

³⁷⁴ Текст *Првог споразума српског и бугарског ђенералштаба* потписаног у Варни 2. јула гласио је: „Сходно чл. 13 војне конвенције између Краљевине Србије и Бугарске, нарочити делегати ових држава споразумели су се на основу узајамних операциских планова у следећем: У случају рата између Србије и Бугарске са Турском – Под претпоставком да ће главна турска армија бити концентрисана у рејону: Скопље, Куманово, Кратово, Кочане, Велес, савезне војске, ради дејствовања на Вардарском војишту, биће распоређене на овај начин: 1) Једна српска армија од две дивизије наступаће преко Скопске Црне Горе, образујући десно крило савезничке војске; 2) Једна српска армија од пет пешадиских и једне коњичне дивизије наступаће долином Моранице и Пчиње ка фронту Куманово-Кратово. Ова ће армија чинити центар савезничке војске са задатком да дејствује на фронт непријатељев; 3) Једна бугарска армија од три дивизије образоваће лево крило савезничке војске, са задатком да дејствује на десно крило и позадину непријатеља, у правцу: Ђустендил, Крива Паланка, Куманово, Скопље и Царево село-Кочане; 4) Шефови генералштабова обе армије испитаће заједнички реон између Ђустендила и Врања и ако ово испитивање покаже да се на правцу Ђустендил, Крива Паланка, Скопље могу употребити велике масе, оне две српске дивизије одређене да дејствују преко Скопске Црне Горе на Скопље, употребити се за појачање левокрилне савезничке армије, ако општа ситуација то допусти, у ком ће се случају концентрисати код Ђустендила; 5) За осигурање десног крила савезничке војске, шеф штаба српске војске употребити остале три дивизије II позива по свом нахођењу; 6) Шеф штаба бугарске војске обавезује се да поради на што бржој поправци пута од Босиљ-града за Власину. Ако ситуација захтева да се ојача бугарска армија на Маричком војишту, и ако за операције на Вардарском војишту није потребно држати сву уговором одређену војску, потребна војска ће се пренети са Вардарског на Маричко војиште, – а ако пак ситуација захтева да се ојача савезничка војска на Вардарском војишту, а за операције на Маричком војишту није нужно да се тамо држи сва предвиђена војска, пренеће се потребна војска са Маричког на Вардарско војиште“; Прилог: „Штабови обеју војска обавезују се: а) Да један другом шаљу све податке о суседним војскама; б) да доставе један другоме потребан број свих закона, инструкција, карата и др. како службених тако и тајних; в) Да пошаљу у савезну војску извештај број официра ради упознавања са војском и језиком сходно чл. 11. војне конвенције; г) Шефови штабова српске и бугарске војске имаће сваке године у јесен састанке ради испитивања опште ситуације и да би у своје споразуме унели измене, које би захтевала промена прилика“. На примерку *Споразума* додата је и примедба потписана од стране генерала Фичева: „Распоред савезничке војске и основна идеја за операције потиче од српског ђенералштаба, за шта ја не примам никакву одговорност“ (наведено у: Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске: од Војвода Карађорђа до Краља Петра*, Београд 1933, 163-164).

³⁷⁵ Споразум између Српског и Бугарског Главног ђенералштаба (*Документи о спољној политици...*, V/1, 859, 862, 870); Г. Марков, „България и нейните съюзници през Балканската война (1912–1913)“, *Исторически преглед*, 1/1983, 32.

за дејство према Новопазарском санџаку пошаље пет дивизија. Ово је по њему слабило главну српску групу у Вардарској долини, растезало стратешки фронт и слабило удар на одлучујућу тачку.³⁷⁶ Попут негативних утисака које је са споразума понео Калафатовић, и бугарски генерал је након састанка известио Гешова о својим утисцима да „Срби нису искрени“, зато што „траже да осигурају Македонију за себе“.³⁷⁷

По састанку у Евксинограду су се присутни опет у дискрецији разишли. Фичев је са Нерезовим још неко време остао у Варни, Калафатовић је отпутовао назад за Софију, док су Пугник и Павловић преко Рушчука и Ђурђева отишли за Букурешт. У овом граду задржали су се један дан, након чега су железницом отпутовали у Оршаву, а одатле лађом за Београд.³⁷⁸ На основу постигнутог споразума српски Генералштаб је 6. јула отпочео разраду операцијског плана за заједничку офанзиву против Турске и планова за заједничку одбрану од Аустро-Угарске, односно Румуније. Упоредо су обе владе отпочеле ратне припреме. Оне су се спроводиле на најдискретнији начин да Турска не би пре времена иступила из сукоба са Италијом. Да би рат могао отпочети средином октобра предвиђало се у Београду и Софији већ половином следећег месеца.³⁷⁹

Као гром из ведра неба одјекнула је вест да је у зору 1. јула преминуо српски председник Министарског савета и министар спољних послова. Личности које су познавале Миловановића сматрале су га за истакнутог, образованог и веома друштвеног дипломату. За овог великана међу српским државницима се (као и при случају Хартвигове смрти две године касније) још одмах сумњало да је отрован и да при томе Беч наводно није имао занемарљиву улогу. Као званични узрок смрти наведена је уремија, тровање крви, која је наступила услед запаљења бубрега. Миловановић је оболео напрасно, због чега се неколико недеља пред смрт осећао уморно, тешко се кретао и уопште изгледао апатично. Без обзира на такво стање, редовно је одлазио у Министарство и на седнице Народне скупштине. Прву несвестицу која је дошла као последица обољења Миловановић је добио 28. јуна, пре подне. Том приликом су лекари и констатовали запаљење бубрега. У наредних пар дана

³⁷⁶ И. Фичевъ, *Балканската война...*, 61.

³⁷⁷ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 6.

³⁷⁸ Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, 2.

³⁷⁹ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 141-143; Г. Марков, „Военните споразумения...“, 8.

стање се није поправљало, већ је тако потрајало све до фаталног исхода. Премијер раније није остављао угисак да му овај проблем прави већих тегоба, због чега наводно није ни био свестан болести.³⁸⁰

Само је уском броју упућених била позната дотадашња крајње активна спољна политика Миловановића. Неупућена српска штампа зато га раније и није штедела, неоправдано га критикујући због „пасивности“ у развоју догађаја на Полуострву. „Сви се спремају, само Србија седи скрштених руку“, били су уобичајени коментари у време ових бурних дешавања.³⁸¹ По Италијанско-турском сукобу и сузбијању ратоборних расположења од стране министра иностраних послова, писало се: „Оно што код нас изазива највећу бојазан јесте, што је г. Миловановић човек непоколебљиве мирољубивости, који се неће моћи користити никаквом приликом да енергично заступа српске интересе, само ако постоји опасност од рата. Зато ћемо, са том његовом психологијом, и дочекати, да се у овој општој збрци сваки други користи, сем Србије“.³⁸² Поводом једне дискусије у скупштини с краја новембра 1911. године о проблемима у Старој Србији, када је иначе већ био сачињен и усаглашен основни нацрт уговора на састанку с Гешовим, о Миловановићу се коментарисало: „Њему се све може поднети као разлог, он ће све објаснити и разумети, он ће све и претрпети само да не буде приморан да врши највећу дужност, коју има као министар спољних послова“.³⁸³ Може се само наслућивати колико је Миловановићу било тешко због оваквих критика. Међутим, искусном државнику, по свему судећи, популизам није био императив. Професионално је вероватно био задовољан тиме што се рад на савезу ипак одвијао у строгој дискрецији, без обзира на оштре натписе штампе на рачун наводно пасивне српске дипломатије.³⁸⁴

Српска војна делегација која је тих дана боравила у Евксинограду сазнала је за тужну вест тако што је Спалајковић из Софије о томе известио

³⁸⁰ „† Др М. Ђ. Миловановић“, *Политика*, бр. 3022 од 18. јуна 1912, 2; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 140-141.

³⁸¹ „Балкански рат“, *Политика*, бр. 2522 од 25. јануара 1911, 1.

³⁸² „Политика мира“, *Политика*, бр. 2757 од 21. септембра 1911, 1.

³⁸³ „Питање о Старој Србији“, *Политика*, бр. 2815 од 18. новембра 1911, 1.

³⁸⁴ Због многобројних непознаница везаних за природу актуелне Миловановићеве спољне политике било је тешко писати о његовом делу непосредно по смрти. Ипак, у то време се све више наслућивало да су се на Полуострву одвијали крупни догађаји: „Доцније, кад се буде много што шта расветлило, касније када будемо сазнали за ствари које нам у овом тренутку нису сасвим јасне, кад будемо обавештени о многим детаљима који су могли играти извесну улогу у догађајима, при којима је пок. Миловановић заступао Србију, тада ће се моћи објективније судити и о њему и о његовом раду“, наводило се у штампи („† Д-р Мил. Ђ. Миловановић“, *Политика*, бр. 3023 од 19. јуна 1912, 1.)

Калафатовића. Ово је дубоко ожалостило не само српску делегацију, већ је њоме био дирнут и Фичев, који је према сведочењу присутних због овог трагичног губитка искрено жалио.³⁸⁵

Судбина личне Миловановићеве архиве, с обзиром на његов државни положај, није се могла тек тако препустити стихијским околностима. Стога је лична документација, затечена у његовом приватном дому, запечаћена одмах по смрти и узета као државна својина. Заступник председника Министарског савета, Марко Трифковић и заступник министра иностраних дела, Јовановић провели су читаву ноћ између 30. јуна и 1. јула у стану Миловановића, у његовој канцеларији, ишчекивајући све извеснију смрт. Оног тренутка када је наступила, према њиховој наредби запечаћени су писаћи сто, орман за књиге и каса, а затим и сама врата од канцеларије. Два дана по сахрани, 4. јула, исти комисијски двојац приступио је прегледу Миловановићевих хартија, о чему је раније обавештена његова удова. Из архиве се издвојило све оно што је имало карактер званичних докумената: нумерички заведена службена акта, приватна писма за званичницима, знатан број важних бележака. Ова грађа је потом однета из стана. Дешавања око присвајања Миловановићеве архиве су иначе привукла знатну пажњу београдске јавности.³⁸⁶

У исто време многе је бринуло и лоше здравље краља Петра. Његови учестали напади астме и реуматизма, глувоћа и високи притисак довели су га скоро до непокретности. Због овога је био присиљен на строго мировање. Британски посланик у Београду, Ралф Паџет, писао је како је Србија у то време била у дубокој друштвеној и политичкој кризи, коју је Миловановићева смрт у јулу месецу додатно продубила.³⁸⁷

Да је опрез савезница и надаље био неопходан говори и један инцидент у коме је дискреција око читаве ствари била озбиљно угрожена. Средином јула Гешов је Спалајковићу показао два поверљива извештаја из Београда и Берлина, послатих од стране тамошњих бугарских посланика. У њима се указивало на појачано интересовање западних дипломата проузроковано изјавама српског посланика у немачкој престоници, Милоша Богићевића.³⁸⁸ Он је у тамошњем

³⁸⁵ Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, 2.

³⁸⁶ „Архива пок. Миловановића“, *Политика*, бр. 3032 од 28. јуна 1912, 2.

³⁸⁷ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 492.

³⁸⁸ Српски посланик је убрзо по закључењу савеза позван у Београд. У одвојеним разговорима које је имао с престолонаследником и Миловановићем био је упознат са склопљеним уговором.

Министарству спољних послова изјавио како је стање на Балкану критично, да услед тога Бугарска чини војне припреме и да би се у њеном рату против Турске умешала и Србија, стављајући се на бугарску страну. Берлин је о овоме обавестио Лондон, који је наложио Паџету да у српској престоници затражи објашњења. Иако је Београд ову изјаву очекивано демантовао, она је по европским престоницама оставила непријатне сумње. Сам Богићевић је најпре негирао да је нешто тако саопштио,³⁸⁹ говорећи да је немачком државном подсекретару у Министарству иностраних дела Цимерману само изразио „зебњу и забринутост односно развитка догађаја у Турској“. Како је Гешов добро познавао Цимермана, био је убеђен да он као озбиљни државник не би измислио овакав разговор са српским послаником, без обзира на деманте. Спалајковићу је зато бугарски премијер скренуо пажњу да се о савезу не би никако смело јавно говорити.³⁹⁰

Богићевић је са своје стране наредних дана имао још један „незгодан“ разговор. Наиме, на Цимерманово изношење забринутости поводом извештаја из Бугарске око припрема за рат, српски посланик му је одговорио како се он боји да влада у Београду не би била кадра да заустави јавно мњење у Србији од уласка „у какву акцију“. Овакав одговор је искусном немачком дипломати свакако представљао нов сигнал о намерама Србије, без обзира на то што је Богићевић хтео ублажити ствар приказујући да је, једноставно, само предочавање таквог стања „можда било повод неспоразума“.³⁹¹

У Бугарској је крајем месеца било заиста крајње напето. Некљудов је 25. јула већ могао извести своје Министарство о њеном вероватном наступању у септембру „с нама [Русима, прим.] или без нас“.³⁹² Упозорен на интриге које су и даље ишле на његов рачун, руски посланик је у ово време обавестио Фердинанда преко Добровича да, ако монарх из било ког разлога жели да он

Богићевић је том приликом изјавио да је по њему договореним разграничењем Бугарској дато превише, те „да се оваквом политиком хрли у општи европски рат“. Посланик је касније и сам признао да је, забринут за општи мир, свесно открио службену тајну о склапању споразума Кидерлену и француском амбасадору у Берлину Камбону, с којима је иначе био близак. Српски дипломата је због овог поступка након рата био изложен бројним критикама. Умро је под неразјашњеним околностима у Берлину 1938. године (N. Ž. Petrović, „Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravnika i diplomate Miloša Bogičevića“, *Republika*, бр. 574-575 од 1-30. јуна 2014, 15).

³⁸⁹ Богићевић је наводно и у неким другим случајевима говорио противно упутствима своје владе (види: В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 421-422).

³⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. V, Спалајковић Јовановићу, № 311 од 15/28. јула 1912.

³⁹¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Богићевић Јовановићу, № 3387 од 18/31. јула 1912.

³⁹² В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 140.

напусти Софију, може да му то отворено и каже. Некљудов је сматрао сасвим недопустивом ситуацију у којој између бугарског краља и руског дипломатског представника стоје било какви неспоразуми. Међутим, убрзо је добио одговор да га краљ „и даље поштује, цени и воли врло искрено, и да и ако је било неког трвења између њих двојице, то је било искључиво због неспоразума“, као и да сматра како би наставак његовог рада у Софији био драгоцен за Бугарску.³⁹³

Немирно лето у Македонији довело је и до догађаја попут оног који је у бугарској историографији познат као покољ у Кочанима. Повод је поново био један организовани инцидент од стране ВМРО, када је 1. августа на градској пијаци бачена бомба која је усмртила неколико лица. У одмазди до које је дошло страдало је више десетина људи. Овим је бугарска јавност постала узнемирена преко сваке мере, тако да се сада још гласније позивало на обрачун с Турском. Влада је уз велике напоре настојала да одржи хладнокрвност. Гешов се ограничио на то да представницима великих сила упути телеграм којим их је позивао да извести своје кабинете како су такви догађаји носе велику опасност по мир.³⁹⁴

Забрињавајуће врење било је стално присутна тема при разговорима чланова дипломатског кора у Софији. Некљудов је приметио да представници Тројног савеза, као и Портин посланик Наби-бег, интеллигентан и вешт дипломата, нису имали права сазнања о споразуму између Бугара и Срба, не опажајући још увек у плановима две владе директне припреме за рат. Без обзира на то, они су бивали све више забринуте, слушајући и посматрајући речи и потезе руског посланика са сумњивом радозналешћу. Штавише, Наби-бег је ускоро отишао у Швајцарску, наводно око набавке неких лекова, али заправо је већ узимао учешћа у тајним преговорима с Италијанима. Ови разговори су недуго затим прерасли у званичне договоре о миру, до кога је дошло чим је избио рат на Балкану. Некљудов је имао извесна сазнања да су преговори утемељени управо у Софији, пре поласка Наби-бега у Швајцарску.³⁹⁵

Гешов је, и поред узнемирености до које је дошло почетком августа, српској влади преко Спалајковића поручивао како до јесени две државе не би смеле помишљати ни на какву преурањену акцију, те да је истовремено требало

³⁹³ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 90.

³⁹⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Спалајковић Јовановићу, № 345 од 26. јула/8. августа 1912.

³⁹⁵ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 101.

избегавати поступке који би могли да натерају Турке да раније закључе мир са Италијом. Бугарска влада и краљ Фердинанд су за одлагање акције били понајвише због унутрашње ситуације у Русији, која се налазила пред изборима за Думу. Тиме је ситуација била посве неизвесна и неодређена, и у спољнополитичком погледу нимало повољна за подршку планираној акцији. Гешов је упорно истрајавао на томе да се турске сумње што више „успавају“. Ради представљања наизглед релаксираног стања, бугарски краљ се спремао на нови пут у иностранство. Гешов је такође планирао одсуство од три недеље. Спалајковића је притом молио да у међувремену настави са пажљивом дипломатском игром, тако што би Рефик-бега и даље уверавао у мирољубиву политику према Турској. Гешов је представнику Порте преко Спалајковића уједно поручивао да би Цариград требао водити рачуна о томе да Албанци не добију каква већа права или аутономију, јер би исто тражили и Бугари у Македонији, што би могло негативно утицати на бугарско-турске односе.³⁹⁶

У међувремену је бугарски председник Министарског савета и даље радио на плановима о заједничкој акцији са Италијом, сматрајући да би овакво деловање значајно олакшало читаву ствар. Спалајковић је о томе информације добијао од самог Гешова, који је контакте при овим настојањима чинио са италијанским послаником у Софији. Истовремено је и генерал Фичев одржавао контакт са војним изаслаником Рима у бугарској престоници. Како се заједнички интерес савезника са Италијом преклапао на Јадрану, Гешов је водио рачуна о томе да српска сфера утицаја не буде угрожена. Будући да су Италијани били заинтересовани за Валону, о чему је из Рима извештавао Ризов, бугарски председник владе сматрао је да се те амбиције не би косиле са интересима Србије.³⁹⁷

На седници бугарског Министарског савета из средине јула било је решено да се двадесетпетогодишњица владавине краља Фердинанда свечано прослави 15. августа у старој бугарској престоници Трнову. Иако су још одраније вршене припреме за помпезне свечаности (јер је у плану било да се заједно са овим јубилејом изврши и његово крунисање за цара и освећење храма Св. Александра Невског) од крунисања се за 1912. годину коначно одустало. Наиме, опште прилике томе нису ишле на руку. Приде су за завршетак храма

³⁹⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Јовановићу, № 348 од 27. јула/9. августа 1912.

³⁹⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Спалајковић Јовановићу, № 349 од 28. јула/10. августа 1912.

била потребна огромна средства, због чега се решило да свечаности буду скромније обележене.³⁹⁸

На одржаној прослави у Грнову је одржана и конференција бугарског Великог војног савета под председништвом краља, на којој су учешћа узели сви генерали. На седници је отворено разговарано о ситуацији насталој током последњих анархичних дешавања у Турској. Притом је генерал Фичев на основу извештаја бугарских војних аташеа и других агената изложио стање у турској војсци. Оно што је истакао као нарочито важну околност било је то да, према његовом мишљењу, Бугарска никад није имала повољнији моменат за рат и да би војска имала великих изгледа за победу. Из изјава осталих учесника показало се да је цела армија за деловање. Министар војни је такође потврдио да је, и поред извесних недостатака у материјалним средствима, војска „спремна на сваку евентуалност“, слажући се са Фичевом да је тренутак врло погодан. Коначно, изјављујући да и он „осећа као сваки Бугарин“, Фердинанд је конференцију закључио речима: „Будите спремни и никада неће бити доцкан!“³⁹⁹

Фичев је Спалајковићу у разговору од 20. августа предочио да се рат може очекивати већ крајем септембра. Стање у Бугарској било је према речима бугарског војног заповедника тако наелектрисано, због чега се бугарски народ узрујао до те мере „да се не може смирити док не потуче Турке или док он сам не буде потучен“.⁴⁰⁰ Атмосфери за обрачун у Србији су такође допринеле вести о узнемирујућим догађајима у Сјеници из половине августа, који су прилично узнемирили тамошње Србе. Уз ранија потресна дешавања из Кочана и Берана, ово је носило коначна уверавања да се насиљу над хришћанским становништвом у европској Турској морало стати на пут.⁴⁰¹

Када су велике силе кренуле да усложњавају балканско питање разним иницијативама, 26. августа је под председништвом краља Фердинанда у Чам Корији (Боровец, прим.), у летњој палати у Царској Бистрици, одржан тајни Крунски савет. Овај датум остао је знаменит у историји Балканског савеза. Том приликом су уз краља били присутни Гешов, Теодоров, Никифоров и Данев. Повод за сазивање Савета био је трагичан случај у Кочану. Како су европски

³⁹⁸ „Свечаности у Грнову“, *Политика*, бр. 3040 од 6. јула 1912, 2.

³⁹⁹ „Бугари за рат“, *Политика*, бр. 3072 од 6. августа 1912, 2.

⁴⁰⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Калафатовић Путнику, № 48 од 7/20. августа 1912.

⁴⁰¹ „Србија пред ратом“, *Политика*, бр. 3078 од 12. августа 1912, 2.

кабинети остали глуви на проблеме хришћанског живља и како се Италијанско-турски рат приближавао свом крају, пошто су размотрене све могућности, Савет је дошао до једногласног закључка да је час за акцију куцнуо! Одлучено је да се прекине са јаловим апелима Европи, те да се Турска непосредно позове на испуњавање обавеза које су јој биле одређене још 1878. године на основу чл. 23⁴⁰² Берлинског мировног уговора. Донета је судбоносна одлука да се Царству објави рат уколико се оно не би сагласило с тим да неодложно приступи реформама. Пошто се очекивало да Турска ово неће прихватити, ратна опција тиме је могла добити очекивани повод у складу са успостављеним принципима савезника.⁴⁰³

Како су у међувремену учињена и зближавања Софије са Атином и Цетињем, о чему ће у наредним поглављима бити више речи, Савет је овом приликом решио да се од савезничких држава затражи коначан одговор да ли пристају да, уколико Порта не би пристала на тражене захтеве, узму учешћа у рату. У року од неколико дана све три државе, Србија, Грчка и Црна Гора, послале су одговор да су „вољне и спремне“ да предузму крајња средства у циљу коначног ослобођења својих сународника.⁴⁰⁴

Од овог часа је у савезничким престоницама све више расло расположење за акцију и то како међу политичарима и војском, тако и међу јавним мњењем. У Софији је крајем августа одржан велики Свенародни скуп за разматрање догађаја у Македонији. На тајном заседању комитета тог скупа оштро је критиковано било какво даље одлагање сукоба. Генерал Фичев је пред руским послаником у то време и даље порицао припреме Бугарске за рат. Са друге стране, Гешов је Некљудову говорио како му бугарски народ и армија никада не би опростили ако не искористи споразум балканских држава и сукоб

⁴⁰² Текст наведеног члана гласи: „Висока Порта преузима обавезу да на Острву Крит доследно примењује Органски закон из 1868. године уз модификације које се могу сматрати правичним. Слични закони прилагођени локалним потребама, осим у погледу ослобођења од плаћања пореза које је признато Криту, увешће се и у другим деловима Турске у њеном европском делу [курзив С. С.], за које овим уговором није предвиђена посебна организација. Висока Порта ће упутити посебне комисије, у којима ће у великој мери бити заступљен домаћи елемент, које ће разрадити детаље нових закона у свакој појединој провинцији. Планови организације који проистекну из ових напора поднеће се Високој Порти на разматрање која ће се, пре проглашавања аката на основу којих ће они ступити на снагу, консултовати са Европском комисијом установљеном за Источну Румелију.“ (Одабране чланове Берлинског уговора види у: *Odabrani izvori za opštu istoriju novog veka*, приг. М. Аtлагић, З. Ђорђевић, Београд-Ниш 2005, 221-222).

⁴⁰³ А. Тошев, *Балканските войни...*, 360; „Како је постао Балкански савез“, *Политика*, бр. 3361 од 22. маја 1913, 1.

⁴⁰⁴ С. Станојевић, „У очи рата 1912. године“, *Ратник*, III/ 1927, 6.

Италије са Турском. „Или рат или револуција у армији“, констатовао је бугарски премијер.⁴⁰⁵

Српско Министарство иностраних дела је такође водило интензивне консултације, при чему су сада водећу реч имали нови министар иностраних дела Јовановић и Пашић. Поводом све очигледнијег сукоба било је мишљења да Србија, због изузетног положаја у коме се налазила према Аустро-Угарској, не би могла прва изазвати акцију, те да би такву иницијативу требало препустити Бугарској. Сличног мишљења је званични Београд био и по питању деловања Црне Горе, сматрајући да би она могла започети сукоб тек када Србија и Бугарска буду спремне да се одмах придруже акцији, у којој би учешће узела и Грчка.⁴⁰⁶

Европски центри дипломатије живо су пратили дешавања на, настојећи да од представника балканских земаља добију коју актуелну информацију. Међутим, већина њих је и сама била неупућена у ове активности. Када се, на пример, приликом пријема код председника француске владе крајем августа Поенкаре у разговору са тамошњим српским послаником Стеваном К. Павловићем дотакао теме српско-бугарског зближења, на примедбу српског дипломате да о томе нема никаквих инструкција, француски премијер му је увиђајно одговорио: „О! Ја и не тражим да ми кажете ништа више но што можете!“⁴⁰⁷

Попут Поенкареа, према читавој ствари природно је показивао интересовање и наупућени српски посланик Петрограду, Поповић. Када се у једном разговору са Пашићем распитивао у вези све учесталијих гласина око преговора и рата, добио је одговор: „Могу Вам рећи да за рат са Турском има 90% истине, а 10% да га неће бити.“ О уговору Пашић свом дипломати није рекао ни реч, што Поповића свакако није оставило равнодушним. Додуше, посланику је овакво неповерење, које је донекле разумевао, падало лакше када је имао у виду да ни мање ни више неголи Стојану Новаковићу, вишегодишњем председнику владе, министру спољних послова, дипломатском представнику, па и председнику српске делегације на потоњој Конференцији амбасадора у Лондону, Пашић није хтео да покаже уговор. Упорни Новаковић је, како

⁴⁰⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 168.

⁴⁰⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Дневне забелешке Јовановића у МИД, № 5157 од 17/30. августа и № 5183 од 18/31. августа 1912.

⁴⁰⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Павловић Јовановићу, № 249 од 16/29. августа 1912.

сведочи Поповић, тек уз интервенцију краља Петра успео да види његов препис!⁴⁰⁸

Дипломатски представници Београда су тек почетком септембра по први пут извештени о планираној акцији. Министар иностраних дела обавестио је циркуларним писмом посланике по европским центрима у вези са актуелним догађајима и о расположењу по балканским престоницама „за једну живљу и заједничку акцију, којој би изгледа крајњи циљ био рат Турској“. С тим у вези тражено је и мишљење о томе како би се стране владе поставиле у датој ситуацији, а која су се у најхитнијем року и у потпуној дискрецији имала доставити Министарству.⁴⁰⁹

Иако су припреме за рат биле све очигледније, пред страним дипломатама се и даље наступало опрезно. Пашић је говорио како ће учинити све да се избегну непријатни догађаји и да се очува мир. Чак је и Хартвигу, покушавајући да на сваки начин оправда званични Београд, саопштио како су се о томе да крајем септембра или почетком октобра ступе у рат договорили Софија, Атина и Цетиње и да су у тој акцији упорно тражили учешће Србије.⁴¹⁰ Покушаји заваривања, међутим, више нису пролазили. У Србији се такође почетком септембра све отвореније изјашњавало за рат. Међу онима који су заузели такав став нашли су се престолонаследник Александар (који је примио дужност главног инспектора војске), министар војни, начелник Генералштаба, као и остали виши официри. Ради очекиване мобилизације, извоз житарица био је стављен под забрану. Србија се, било је то јасно, озбиљно спремила за наступајућа дејства.⁴¹¹ Попут других савезничких земаља, и у српским градовима одржаване су бурне антитурске демонстрације, на којима се апеловало да се у циљу заштите сународника предузму најенергичније мере.⁴¹²

⁴⁰⁸ „С почетка, то су била сва упутства која он даје посланику у Петрограду, посланику на најважнијем месту и посланику који је акредитован код руског цара, који је имао да буде арбитар у нашем савезу са Бугарском!“; емотивно је износио у мемоарима Поповић. Искрено је додуше додао и то да је „Пашићева тајанственост и његов страх од индискреције /.../ с обзиром на нашу брбљивост /.../ била умесна“, истичући да са његове стране ипак није морао бринути (Д. Поповић, *Балкански ратови...*, 67-68).

⁴⁰⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XXIV, Циркулар МИД-а посланствима у Паризу, Букурешту, Лондону, Берлину, Риму, № 5182 од 20. августа/2. септембра 1912.

⁴¹⁰ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 162.

⁴¹¹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 173.

⁴¹² У Београду је једна од највећих демонстрација одржана 1. септембра 1912. године. Донета резолуција речито говори о расположењу српског јавног мњења: „Грађани свих редова српске престонице сакупљени на данашњем митингу, по саслушању свих говорника једногласно констатују: 1) да је услед анархије, која је овладала у Турској империји, доведен у питање

Бугарска влада, нарочито активна у смислу што бржег деловања, сматрала је како је време за акцију дошло. Војне припреме започете одраније томе су само ишле у прилог. Гешов је 1. септембра телеграфски обавестио Тошева да у српску престоницу у тајности шаље лице које ће доћи и донети једно важно писмо. У питању је био већ познати актер, генерал Фичев. Писмо је садржавало подробне смернице око завршних преговора који су се имали водити око објаве рата.⁴¹³ И поред споразума у Евксинограду, било је потребе да се у складу с новонасталим околностима војни уговори додатно конкретизују. Зато је начелник бугарског генералштаба дошао на још један састанак у Србију. И овом приликом је путовао инкогнито, са пасошем трговца.⁴¹⁴

Како би се и овај састанак одржао у што већој тајности, бугарски генерал није одсео у хотелу, већ је био смештен у стану генералштабног мајора Михајла Јовановића. Ради присуства састанку из Софије је поново дошао и Калафатовић.⁴¹⁵ Фичев је и овога пута дошао сам, без пратње, док је у састав српске делегације тада ушао још и пуковник Живојин Мишић. Осим што су се у складу са дотадашњим преговорима требали прецизирати операцијски планови у рату против Турске и уредити односи веза и командовања, овог пута се разматрало и тачно време почетка ратних дејстава.⁴¹⁶

Преговори између војних делегата, иако умногоне конкретнији и јаснији но што је то био случај код дипломата, нису пролазили без извесних размимоилажења. Главна разлика у мишљењу све време се односила на утврђивање главног војишта у судару са турским снагама, па је дилема око тог питања и даље била отворена. Мишић је при претресу оперативног плана такође

опстанак наше тамошње браће; 2) да је последњи покољ извршен у Новопазарском Санџаку у коме су на варварски начин пали Илија Поповић и други угледни Срби, а са свога огњишта растерана незаштићена српска сиротиња, изазвао силно узбуђење не само код наше браће у Турској империји, већ и код нас у слободној Краљевини; 3) грађани српске престонице најодлучније дижу свој глас против насилног и сталног, систематског истребљивања српског живља у Турској; 4) позивајући цео Српски Народ из слободне Краљевине Србије, да заштити своју браћу, позивамо у првом реду владу Краљевине Србије: да и без обзира на величину жртва, које ће поднети народ у Краљевини, предузме све и најенергичније мере за брзу заштиту нашега живља у Турској империји.“ (наведено у: *Документи о спољној политици...*, V/2, 556).

⁴¹³ А. Тошев, *Балканскитѣ войни...*, 364-365; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 161.

⁴¹⁴ Фичев је због велике стручности и образовања, као и због отмености и хладнокрвности у понашању, својом појавом оставио веома позитиван утисак у српском генералштабу. Мишић је касније био више него убеђен да до рата између Србије и Бугарске 1913. године не би ни дошло да је овај генерал остао на челу бугарске војске (Ж. Мишић, *Моје успомене: поменик*, прир. И. Ивановић, Београд 2004, 216-219).

⁴¹⁵ Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза...“, 18-19.

⁴¹⁶ Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, 2.

истицао Вардарско војиште као главно, док је Фичев исто мислио за Маричко.⁴¹⁷ Бугарски генерал је, из извештаја који му је изнео Мишић, установио да Срби још увек нису разрадили одговарајући операциони план. Како Путник није био сагласан о приоритету војишта, бугарски генерал је, сматрајући предложени распоред српске војске нерационалним, дао предлог да се организује својеврсна војна игра. По сведочењу Фичева, резултат је ишао у корист његовог пројекта, мада је и поред тога начелник српског генералштаба остао при своме.⁴¹⁸

Калафатовић сведочи да је Фичев био далеко задовољнији Мишићевим приступом читавој ствари, уколико пре што никаква тајна није била да је бугарски генерал био незадовољан учешћем Путника у преговорима, будући да га је сматрао „старим и болесним“. Путник је као начелник штаба Врховне команде у будућим ратовима ипак достојно и часно одиграо своју улогу, чиме је најбоље демантовао оваква мишљења.⁴¹⁹ На упорно инсистирање Фичева да од српског генерала добије одговор зашто се толико противи учествовању српске војске у долини Марице, Путник му је, како каже, одговорио на један најдиректнији начин: „Српско јавно мњење још увек није спремно да прихвати да се крв српских војника измеша са водама Марице. За то је још рано, али ће бити и тога.“⁴²⁰

Како Фичев није успевао да наметне своје мишљење, након састанка се нашао са Тошевим кога је замолио да му уреди сусрет са Пашићем. До овог састанка је дошло у згради бугарског посланства. Притом је Пашић обећао да ће учинити све што је у његовој моћи како би се ствар повољно уредила. Сумњичави Тошев је, по одласку српског политичара, Фичеву рекао: „Не слушај ову лисицу, једно обећава, друго ради. Он и генерал Путник дувају у исту тикву.“ Тако су, након нових договора, владама од стране војних преговарача предати засебни извештаји у којима су била изнета становишта два генералштаба.⁴²¹ У одвојеним белешкама су наведени непромењени ставови с разликама у погледу значаја војишта.⁴²² Несугласице у вези с овим питањем

⁴¹⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Мишић Путнику, № 1412 од 24. августа/6. септембра 1912.

⁴¹⁸ И. Фичевъ, *Балканската война...*, 64-65.

⁴¹⁹ Д. С. Калафатовић, „Закључење Савеза...“, 19-20.

⁴²⁰ И. Фичевъ, *Балканската война...*, 62.

⁴²¹ Исто, 65.

⁴²² Г. Марков, „Военните споразумения...“, 10.

учиниле су да се на оба састанка, у Евксинограду и Београду, није могао постићи споразум о изради општег ратног плана.⁴²³

Нови састанак о политичким питањима одржан је 3. септембра у Београду између Пашића и Тошева. Том приликом су на иницијативу бугарског премијера вођени разговори о почетку дејстава. Договорено је да повод за отварање сукоба буде питање извођења реформи. Важан проблем односио се на то која би земља прва отпочела сукоб. На питање Тошева да ли би то учинила Србија, Пашић је одговорио да би то било ризично због могућег напада Аустро-Угарске. По њему је било најзгодније да рат отпочну Грчка или Црна Гора, сачим се сложио и Тошев. Притом је бугарски посланик додао да је Бугарска чврсто решила да крене у акцију, макар и без Србије. Истом приликом је усаглашено да се о даљим одлукама нико не обавештава, па ни руска влада или њени посланици, како их не би ометали у доношењу одлука.⁴²⁴

Тошев је приликом одласка у Софију 7. септембра известио Гешова о утисцима из Београда. Лично је сматрао да се дошло до тачке одакле се више није имало враћати натраг. Том приликом бугарски посланик посетио је и Спалајковића. Интересантно је како су се двојица колега овом приликом сложила о томе да је међу руководећим круговима код савезника из неког разлога завладала извесна малодушност. Спалајковић је, надовезујући се на ову примедбу, истакао да је приликом његовог последњег боравка у Београду „морао целу ноћ да убеђује краља Петра да се реши на ратовање“. Пашић је, истина, био притиснут великим бригаама, али су иста осећања била присутна и у Софији.⁴²⁵

Након повратка генерала Фичева, 8. септембра је код Гешова одржан састанак коме су осим њих присуствовали Теодоров и Тошев. Дуга размена мисли продужила се и на време после ручка, када су се учесницима придружили још и Данев и министар Димитар Јаблански. Том приликом усаглашен је текст пројекта који би се предочио Србији и са којим би се имало кренути у рат. Ово је било важно учинити да би се коначно преломило око уласка у рат и како би се Србија према томе јасно одредила. Увече је Тошев примљен у аудијенцију код Фердинанда, који је одобрио сачињени пројекат. Говорећи са жаром о

⁴²³ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, 99.

⁴²⁴ *Документи о спољној политици...*, V/2, 493); *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 161.

⁴²⁵ А. Тошев, *Балканските војни...*, 365.

предстојећем рату, наложио је свом посланику да извести краља Петра и Пашића да је он неповратно решен да иде напред. Додао је још и то да би се требало деловати без одлагања и да би се требало учинити све како би се „на један мах одрубилa глава азијској аждаји, те да јој се не да времена и могућности да се читава извуче у дубине Мале Азије“.⁴²⁶

Фичев је 11. септембра саопштио Калафатовићу да је бугарска влада проучила сва војна питања која су претходних дана била претресана у Београду. Према томе је становиште Софије било формулисано кроз следеће тачке: 1) објаву мобилизације у обе државе обавити истог дана; 2) објаву рата такође донети истог дана; 3) целокупна српска војска требала би оперисати у Македонији и Старој Србији; 4) целокупна бугарска војска требала би оперисати у долини Марице; 5) општи оперативни план за обе стране определио би се по узајамном споразуму начелника оба Главна генералштаба (уз појединачне операцијске планове које би такође саставили генералштабови); 6) примирје и мир би се закључивали према одредбама Војне конвенције. Када је у питању био однос Русије према акцији савезника, Фичев је додао да бугарска влада о томе неће водити рачуна. У вези с тим је Софију храбрио извештај генерала Паприкова из Петрограда, који је нешто раније јавио да му је Сазонов у једном разговору о могућем рату рекао: „Па можете ваљда сачекати до новембра.“ Иако Бугари нису били сасвим сигурни у смисао ове изјаве, било је сигурно то да су кроз неодређеност руске владе у њој видели подршку акцији.

⁴²⁶ Текст пројекта садржао је следеће тачке: „1) Бугарска и Србија бесповратно су решене да објаве рат Турској заједно и истовремено. У том циљу неопходно је без одлагања приступити брзим војним припремама након којих би уследила мобилизација с намером да се крене једновремено у војна дејства у најкраћем року. Тачни датум биће благовремено договорен; 2) за придобијање европског јавног мњења и ради одузимања сваког мотива Аустрији и Румунији да се заузимају у корист Турске – Бугарска, Србија, Црна Гора и Грчка једновремено ће објавити мобилизацију с једнаким нотама или с колективном нотом, тражећи од Турске формално ангажовање да прихвати принцип и да примени у најкраћем временском року корените реформе у оном делу европске Турске, о којој говори чл. 23 Берлинског уговора, са генералом-губернатором (из неутралне државе, нпр. Швајцарске или Белгије), постављеним са одобрењем Великих сила, са изборним обласним скупштинама и месном жандармеријом и уз контролу спровођења од стране амбасадора Великих сила и представника четири балканских држава (Бугарске, Србије, Грчке и Црне Горе) у Цариграду; 3) као доказ добре воље и као гаранција за заузимање око питања спровођења реформи Турска треба да одмах повуче све њене азијатске трупе, које се сада налазе на њеним европским областима; 4) неколико дана пред покретање горе наведених поступака, Грчка ће сазвати своју скупштину и допустиће на њој учешће критских депутата, док ће Црна Гора отпочети војна дејства. У том случају питање даљих поступака према Турској остаје на три преостале државе; 5) за сада се Бугарска и Србија обавезују да не саопштавају апсолутно ником ништа о овом питању. Када буде било потребно договор се има открити руској влади. Ово ће се решити према узајамном договору две владе у Београду и Софији; 6) предлог, сачињен за Турску, да се саопшти Великим силама само као информативно саопштење“ (наведено у: А. Тошев, *Балканските војни...*, 366-367).

Фичев је 10. септембра такође био на аудијенцији код Фердинанда, тако да је Калафатовићу пренео како је лично од њега чуо да је краљ „веома расположан за рат“. Генерал је умногоме рачунао на његову ратоборност. Сматрао је да је бугарски монарх имао јаке разлоге за акцију и велику веру у успех, када је као крајње обазрив и он био решен за покрет.⁴²⁷

У ово време су и српски и бугарски монарх били већ сасвим начисто у погледу даљег деловања, без обзира на нелагодност коју је Спалајковић осетио код краља Петра. Јовановић је, напротив, за њега сматрао како му је „најмање било до тога да се клони рата“, иако је заиста био забринут због евентуалног напада Двојне монархије. Фердинанд је био убеђен да је моменат згодан, будући да су у Европи, по њему, сви били у пометњи и „нико ни са ким“. По питању Аустро-Угарске, био је убеђења да она неће напасти Србију, као и да Русија не би мирно посматрала ову агресију. Што се тиче Турске, налазио је да је стање у Царству прилично лоше.⁴²⁸

Савезнички војни агенти су константно радили на испињавању снага турске војске. Уз прикупљање информација са терена, од стране аташеа по Цариграду и Солуну, предузимане су и додатне мере. Тако је током прве половине септембра Царство посетио бугарски генерал Ботев, „под видом да се разоноди и види Цариград“. Утисци које је понео назад нису, међутим, били сасвим охрабрујући за Бугаре. Ботев је из града на Босфору отишао забринут, сматрајући да Бугарска ризикује рат на своју руку.⁴²⁹

Након смрти Миловановића, и након краткотрајног вршења дужности председника Министарског савета од стране Трифковића, на овом месту се 12. септембра поново нашао Пашић. У стању крајње напетости на Балкану, тиме је створен нови полет око акције балканских дипломата. Како је извештавао Спалајковић из Софије, тамо је без обзира на разна мишљења о Пашићу владало задовољство због промене владе. Гешов се посебно радовао томе што се Пашић нашао и на месту шефа дипломатије. На ово је бугарски министар председник

⁴²⁷ АС, МИД, ПО, ф. Анекс, Калафатовић Путнику, № 55 од 30. августа/12. септембра 1912.

⁴²⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Дневна забелешка Јовановића у МИД-у, № 5160 од 27. августа/9. септембра 1912.

⁴²⁹ *Документи о спољној политици...*, V/2, 571.

многа полагао, будући да је сматрао како су Пашићево искуство и ауторитет „највећа гаранција за успех заједничке спољне политике“.⁴³⁰

Фичев је још у Београду саопштио српским колегама да ће бугарска војска половином септембра одржати велике маневре у околини Шумена. Због тајности, на њима није било планирано учешће војних изасланика страних држава. Међутим, Фичев је наговестио Путнику како би потпуковника Павловића могао примити „као тајно лице“, а који би им присуствовао у цивилу и као његов лични гост. Павловић је у Софији био 13. септембра увече, где га је на станици опет чекао пуковник Нерезов. Сутрадан су заједно железницом кренули за Ески Џумају (Трговиште, прим.) где је био смештен штаб генерала Фичева, руководиоца маневара. Павловић се свом домаћину придружио одмах по доласку, 14. септембра. На маневрима се налазио и краљ Фердинанд, али је у присуство српског официра био упућен још једино генерал Никифоров. Након недељу дана проведених на маневрима, Павловић се по жељи министра војног сусрео са њим на шуменској железничкој станици у вешто прикривеном генераловом вагону. Суштина позива састојала се у инсистирању на хитној акцији, утолико пре што се сматрало да је за савез вероватно сазнао не само Беч, већ и Порта. Како се не би пропустио фактор изненађења, Никифоров је замолио Павловића да одмах крене за Београд и лично пренесе поруку о хитности Пашићу и Путнику, без обзира на то што ни српска ни бугарска војска нису биле у потпуности спремне. Павловић је у српску престоницу стигао 23. септембра ујутру. Будући да је и српски политички и војни врх нашао за сходно да другог излаза заиста није било, Пашић и Путник су прихватили предлог бугарског генерала.⁴³¹

У међувремену је сусрет Гешова са Некљудовим 15. септембра унео извесну дозу случајно изазваног немира. Наиме, премијер је на одвраћања руског посланика од акције дао часну реч како Бугарска неће предузимати ништа ако буде сама, али је додао и то како је уверен да неће бити усамљена. Некљудов је информацију одмах упутио свом Министарству. У Петрограду се схватило да би, ради одвраћања савезника од њихове намере, дипломатске

⁴³⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Пашићу, № 469 од 31. августа/13. септембра 1912. г; М. Војводић, „Србија и рат 1912. Политички и дипломатски аспекти“, *Србија и балканско питање (1875-1914)*, Нови Сад 2000, 352.

⁴³¹ Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, 2.

притиске надаље требало усмерити на Србију,⁴³² у циљу усамљења Бугарске. Политичким круговима у Софији није било право због притисака који су надаље због ове изјаве наступили ка Србији. Данев је Спалајковићу „говорио са узбуђењем о томе шта Русија ради у Београду“. Како не би све остало на речима, бугарска влада је представницима сила Тројног споразума изјавила да ће Бугарска ратовати, чак и ако остане сама.⁴³³

Бугарски кабинет је Пашићу 15. септембра по Тошеву доставио предлог за даље наступање, заснован на пројекту усаглашеном недељу дана раније у Софији. По његовом пријему је још истог дана одржано дуго саветовање под председавањем краља Петра. Бугарски предлог о објави рата овде је усвојен, са следећим додатком који је сачинио Пашић: „У случају да Аустро-Угарска и Румунија заједнички или оделито нападну на Србију и Бугарску, две савезне државе ће се бранити заједно.“⁴³⁴

Бугарске дипломате су, свакако већ са намером, стављале руској влади до знања да се у Софији озбиљно размишља о рату. Тако је, скоро истовремено са разговором који је Гешов имао са Некљудовим, и генерал Паприков кроз разговор са Сазоновим у Петрограду изнео утисак о неизбежности рата. Порука је била више него јасна. Због све реалније претње миру, руски шеф дипломатије је циркуларним обавештењем од 17. септембра са овим упознао своје амбасадоре у Паризу, Лондону, Бечу, Берлину, Риму и Цариграду.⁴³⁵ Наредних дана је бугарска влада припремила још и званичан меморандум који се имао уручити великим силама по питању стања на Балкану, конкретно о проблему реформи у Македонији. Владе у Лондону и Петрограду су притом настојале да, колико је било у њиховој моћи, задрже Софију од уручивања овог акта.⁴³⁶

Велику пажњу ових дана опет је привукао један од неколико важних „састанака у возу“, који су често пратили активности на стварању Савеза. Попут сусрета који су непуну годину дана раније имали Миловановић и Гешов у

⁴³² Сазонов је нешто касније, приликом посете Паризу, у пријему чланова дипломатског кора 4. октобра примио и српског посланика Веснића, коме је рекао следеће: „Кључ ситуације је у великој мери у вашим рукама. Бугарска без вас неће ратовати.“ (АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Веснић Пашићу, № 2025 од 22. септембра/5. октобра 1912.

⁴³³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Пашићу, № 3718 од 21. септембра/4. октобра 1912.

⁴³⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Дневна забелешка Јовановића у МИД-у, № 3551 од 2/15.

септембра 1912; А. Тошев, *Балканските войни...*, 368.

⁴³⁵ Сазонов амбасадама, № - од 4/17. септембра 1912 (*Балканската война или Руската оранжева книга: дипломатически документи, издадени отъ руското външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостровъ, августъ 1912 г./юли 1913 г.*, София 1914, 3).

⁴³⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Веснић Пашићу, № 292 од 7/20. септембра 1912.

почетној фази преговора, овога пута је, сада при крају мукотрпног рада, на иницијативу бугарске владе уприличено виђење Пашића и Данева. До тајног сусрета дошло је у ноћи између 21. и 22. септембра. Двојица државника путовала су заједно у брзом возу између Ниша и Марковца (код Лапова). Нужно тактизирање које је Србија водила пред рат, условљено могућим нападом Монархије, чинило је Софију забринутом. Зато су у разговору претресена главна питања која су имала утицаја на даље активности савезница, али и однос великих сила према балканском питању. Од стране Пашића је бугарском кабинету било замерано то што је он, како се сазнало, без питања Београда известио Атину о договору у вези примљеног бугарског предлога 15. септембра. Србија је сматрала да је Бугарска, будући да је Атини помињала заједничке офанзивне намере, опет изнела тајну трећој страни и то: тајну о ратним намерама, тајну о интимним мислима и тајну о заједничким уговорима и обавезама. Након овог разговора је у дневној белешци српског Министарства иностраних дела остала записана занимљива дилема: „Да ли је то намерно учињено или несвесно?“⁴³⁷

По повратку у Београд, сутрадан ујутру, Пашић се видео са Тошевим. Бугарском посланику је саопштио како је при сусрету вођен детаљан разговор о свим појединостима у вези будућег рата.⁴³⁸ Истога дана, 22. септембра, у Софији је одржана седница Министарског савета. Испоставило се да у данима у којима су се доносили судбоносни кораци, и у бугарској влади није било потпуног сагласја. Иако је најближи Гешовљев сарадник Теодоров на седници сугерисао да се може ратовати и након зиме, на пролеће, председник владе остајао је доследан у плановима које је сковао још са покојним Миловановићем. Неуобичајено за његов суздржани карактер, Гешов је изјавио да ће до 3. октобра „најкасније бити или у рату, или у мобилизацији, или у оставци“.⁴³⁹ Даневљев извештај о сусрету с Пашићем изнет је на новој седници Савета сутрадан, 23. септембра. Српска забринутост због могућег напада Аустро-Угарске унела је још више сумње у одлуку за отпочињање ратних дејстава. Поттиштен, Гешов је

⁴³⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Дневна забелешка Јовановића у МИД-у, № 3617 од 9/22. септембра 1912; Г. Марков, „Военните споразумения...“, 11.

⁴³⁸ А. Тошев, *Балканските войни...*, 381-383.

⁴³⁹ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 11.

опет говорио о оставци: „Ја не могу остати да управљам након што сам се латио сабље, а да је нисам употребио“.⁴⁴⁰

Турска је са пуном пажњом пратила развој догађаја код савезница. Како није могла мирно чекати напад, кренуло се с концентрисањем трупа. Балканским државама је овај чин добро дошао, будући да је Porta тиме дала дуго очекивани повод за рат. Бугарски војни аташе у Цариграду, мајор Никола Топалциков, известио је 23. септембра да у предузетим једренским маневрима турске војске учествује шест дивизија. Следећег дана је Сарафов знао да је под заставу позвано чак 100.000 људи, што је био још већи број у односу на размере претходно поменутих дивизија. Ова огромна бројка приморала је бугарског посланика да учини посету Габријелу Норадунгијан-ефендији. Министар спољних послова на Порти саопштио му је сасвим отворено: „Ако је рат већ неизбежан, тући ћемо се. Ми, Турци, спремни смо на сваку евентуалност.“ Сарафов је одговорио да би сличне војне мере могле бити спроведене и у Бугарској, те да би се тиме „створила једна напетa ситуација, чији крај не би могао да се предвиди.“⁴⁴¹

Маџаров је истог дана телеграфски известио Гешова о сусрету који је у Лондону имао са Сазоновим. До њега је дошло након разговора који је руски шеф дипломатије имао два дана раније у британској престоници са министром иностраних дела Едвардом Грејом и вођом опозиције Бонаром Лоом, где се расправљало о мерама које би се имале предузети око локализације све извеснијег рата на Балкану. Сазонов је бугарском посланику поновио намеру великих сила да се ради на реформама у Турској и да ће изостати свака подршка рату. Након дуготрајног обостраног убеђивања у међусобну исправност гледишта, Сазонов је Маџарову на крају рекао: „Радите како хоћете, но знајте, да ми нећемо моћи да угрозио наше интересе да би вас [Балканце, прим.] спасавали“.⁴⁴²

Гешов је већ 24. септембра увече опет сазвао нови Министарски савет, како би се одговорило на насталу ситуацију по питању турске мобилизације у близини бугарске границе. Гешов је уз остало саопштио да је краљ опредељен за рат, сматрајући да не постоји опасност од стране Аустро-Угарске и Румуније,

⁴⁴⁰ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 11.

⁴⁴¹ Исто, 12.

⁴⁴² А. Тошев, *Балканските войни...*, 376-379.

због чега је Фердинанд био мишљења да „не треба часити ни час“. Извештај је на министре произвео углавном повољан утисак. Мислило се да би успех био сасвим очекиван уколико би у сукоб одмах ушле и остале савезнице. У супротном се сматрало да би се Бугарска тешко сама носила са турском војском, која је располагала много већим људским и материјалним ресурсима.⁴⁴³

О војним маневрима у Османском царству разговарао је сутрадан и бугарски посланик са Пашићем. Како се одлука Порте сматрала провокацијом, Тошев је пренео став своје владе у вези решености да се одмах приступи мобилизацији. На основу договора су Бугари захтевали да исто учини и Србија, о чему су очекивали званичан одговор телеграфским путем.⁴⁴⁴ Пашић је наложио свом посланству у Софији да се дискретно информише о томе је ли бугарска влада наредила мобилизацију, на шта је из представништва 26. септембра стигао негативан одговор.⁴⁴⁵ Додуше, бугарско Министарство војно учинило је све неопходне радње да се мобилизација изврши у најкраћем року кад за то буде потребе. Како је извештавао Милан Ненадић, службеник српског посланства у Софији, свим резервистима су била издата писмена наређења о томе куда би требало да иду за случај њене објаве.⁴⁴⁶ По истом питању Пашић се обратио и посланству у Цариграду, одакле је истог дана добијена потврда да је наређена мобилизација дела Једренског корпуса ради планираног маневра у тамошњем вилајету.⁴⁴⁷

Пашић је ових дана изјављивао дописнику *Биржевија Вјадомости* да „кључ ситуације не лежи у Србији, већ у Софији“.⁴⁴⁸ Заиста, Министарски савет у бугарској престоници је 26. септембра поподне донео решење да се мобилизација званично објави 29. истог месеца. На сцену опет ступа сујевеље. Како се већина министара плашила „ђавољег броја“, донета је одлука да се решење протоколарно не заведе истог дана (13. септембра по старом календару) већ сутрадан, 14/27. септембра.⁴⁴⁹

⁴⁴³ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 12-13.

⁴⁴⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Дневна забелешка Пашића у МИД-у, № 3633 од 12/25. септембра 1912.

⁴⁴⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Спалајковић Пашићу, № 1517 од 13. септембра/26. септембра 1912.

⁴⁴⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Ненадић Пашићу, № 3642 од 13/26. септембра 1912.

⁴⁴⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Ненадовић Пашићу, № 1448 од 12/25. септембра 1912.

⁴⁴⁸ „Ситуација“, *Политика*, бр. 3111 од 14. септембра 1912, 1.

⁴⁴⁹ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 14.

Гешов је још истог дана обавестио своја посланства у Београду, Атини и Цетињу да пренесу тамошњим владама како је Бугарска приморана да на претњу одговори мобилизацијом, због чега званично обавештава савезнике да у складу са обавезама и они приступе истом. Са друге стране, Тошев је из Београда јављао да је Пашић у недоумици око овог поступка, због чега је био мишљења да мобилизацији да изглед наводних војних маневара. Гешов је зато сугерисао Пашићу да би осим указаног општег мотива за савезнике, згодан повод српској мобилизацији могао бити и један конкретан – задржавање српске војне опреме и наоружања од стране турских власти у Солуну, до чега је тих дана дошло.⁴⁵⁰ Тако је поводом задржавања транспорта који је преко ове луке имао стићи у Србију, као и због мобилизације турских снага и њиховог концентрисања према српској граници, Пашић 28. септембра посланству у Цариграду наложио да од Порте тражи задовољавајуће објашњење. Свом представнику је поручио да, уколико у року од два дана не добије задовољавајући одговор, изјави како је принуђен да одмах отпутује у Београд. О истом је обавештен и српски војни аташе у Цариграду. „Од држања Порте зависиће и даље држање Србије“, био је изричит председник српског Министарског савета.⁴⁵¹

Путник се дуго опирао захтевима Фичева да се смањи ангажовање бугарске војске на Вардарском војишту. На уступке је пристао тек два дана пре мобилизације, када се на основу оправданих аргумената који су му предочени уверио да ће главне турске снаге заиста бити груписане на Маричком војишту. Стога је састављен и други споразум начелника Генералштабова,⁴⁵² који је

⁴⁵⁰ А. Тошев, *Балканските войни...*, 384-385.

⁴⁵¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић Ненадовићу, № 1468 од 15/28. септембра 1912.

⁴⁵² Текст другог Споразума између српског и бугарског главног генералштаба од 28. септембра 1912. године гласи: „На основу чл. 4 војне конвенције међу Краљевином Србијом и Краљевином Бугарском њихови одређени делегати – начелници респективних ђ[енерал]-штабова, пошто су размотрили пројекте за офанзиван рат против Турске, по узајамном саглашењу узели су следеће решење: 1) Цела Српска војска дејствоваће на Македонском војишту са обавезом да обезбеђује операцијски правац Егри Паланка-Ћустендил; 2) Цела Бугарска војска дејствоваће у долини реке Марице, пошто остави за прво време једну дивизију на линији Ћустендил-Дупница. За одбрану Дупнице оставиће се специјалан гарнизон; 3) Једна српска дивизија I. поз[ива] биће превезена железницом у Ћустендил и са Бугарском дивизијом саставиће у прво време једну армију, која ће да кооперише са српском главном војском. Ако Српска главна војска сузбије Турке са линије Скопље-Велес-Штип и напредује на југ, онда ће Бугари моћи да се послуже својом дивизијом за појачање своје војске на Маричком војишту, пошто оставе на Македонској граници ополченске трупе; 4) Организовање транспорта биће на овај начин: линија Пирот-Цариброд-Софија-Ћустендил ставља се на расположење Српског Гл[авног] Ђ[енерал]штаба још од 5. дана мобилизације. Транспорт ће се вршити српским возовима, пошто ће у то време бугарски возни материјал бити заузет; 5) Исхрана српске дивизије обезбедиће се у прво време

потписан 28. септембра од стране генерала Путника, а којим су савезничке снаге намењене за операције у Повардарју биле знатно ослабљене.⁴⁵³ Путник је још истог дана позвао у своју канцеларију Павловића. Већ раније ангажованом официру за везу наложио је да увече отпутује за Софију и нађе се са генералом Фичевим, који је са бугарске стране имао потписати споразум. Сутрадан, 29. септембра, Павловић се на железничкој станици у бугарској престоници нашао са Калафатовићем. Након сусрета су заједно отишли у Министарство војно, где су се састали с бугарским начелником Генералштаба. Двојица српских официра су потом отишли до Спалајковића, коме су се јавили и известили га да је споразум сачињен. Павловић се дан касније вратио за Београд и реферисао Путнику и Пашићу о обављеном задатку и поруци Софије да обе државе прогласе мобилизацију и објаве рат. Тиме су, како сведочи Павловић, били окончани договори за будући рат.⁴⁵⁴ Овај српски официр се, уз Калафатовића, надаље често налазио у бугарској престоници, будући да се и након склопљеног споразума као официр за везу редовно кретао на релацији Београд-Софија.⁴⁵⁵

Пашић је 28. септембра, сходно наступајућим приликама, упутио циркулар свим посланствима и конзулатима Краљевине Србије на страни. У њему је дипломатским представницима наложио да тамошњим владама предоче несносно стање народа у Старој Србији. За исто је као решење навео успостављање реформи у смислу одредби Берлинског уговора, које су се евентуално могле донети по угледу на раније реформе за острво Крит. Детаљнији концепт предлога појаснио је у два прилога која су пратила циркуларно обавештење. Пашић је нагласио својим посланицима да ово становиште изнесу „где год се прилика укаже“, као и да се постарају да се оно што више шири и прими у јавном мњењу.⁴⁵⁶

Овај Пашићев циркулар, сачињен у форми меморандума намењеног великим силама, представља један од најважнијих званичних аката Пашићеве

од стране бугарског в[ојног] министарства. Позајмљена храна вратиће се у натури од српког Минист[арства] војног; 6) § 7. споразума међу начелницима респективних Гл[авних] Ђ[енерал]штабова од 19. јуна [2. јула] 1912. год., потписаног у Варни остаје у снази и у овој комбинацији.“ (наведено у: *Документи о спољној политици...*, V/2, 713-714).

⁴⁵³ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 1, Београд 1990, 237.

⁴⁵⁴ Ж. Г. Павловић, „Моје успомене“, 2; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 144-145.

⁴⁵⁵ А. Тошев, *Балканските войни...*, 381.

⁴⁵⁶ АС, МИД, ППО, 1912, ф. XVIII, Пашићев циркулар посланствима и конзулатима, № 5669 од 15/28. септембра 1912.

владе уочи рата. Он је у овом документу, кроз питање спровођења реформи, јасно и детаљно изнео планове за оне просторе који су се у првом реду тicali српских националних интереса. Дајући приказ ситуације у Старој Србији и положаја тамошњег српског становништва, Пашић је легитимисао право Србије да се брине о назначеној области, односно право на њу саму.⁴⁵⁷

Балканске дипломате су у својим мисијама по иностранству настојале да уз владе придобију симпатије тамошњих новинара и јавног мњења у корист савезничке акције. Како је подмићивање и тада био популарни метод, српски посланик у Берлину је, на пример, сугерисао својој влади да је био у могућности „да за сразмерно јевтине паре“ нађе озбиљног новинара који ће „у нашу корист писати и утицати на оvd[ашњу] штампу и добављати извесне податке које само посланство не може тражити“. Као потврду значаја оваквог лобирања Богићевић је навео Италијане, који су тако радећи у извесној мери придобили за свој рачун немачку штампу.⁴⁵⁸

Бугари су уочи планираног почетка војних дејстава били изненађени наступом Пашића по питању Старе Србије. У Софији су проценили да би његово инсистирање на маркирању ове области, која је подразумевала Косовски вилајет са Новопазарским санџаком, северозападни део Скадарског вилајета са јадранском обалом (Драч, Љеш, Сан Ђовани ди Медува) и северни и источни део Битољског вилајета (Дримкол, Дебар, Пореч, Прилеп), угрожавало бугарске интересе у спорној зони, нарочито према Прилепу и Охриду и њиховој околини. Тошев је у својим сећањима о томе писао са револтираношћу.⁴⁵⁹ О Пашићевом ставу према овом питању боље мишљење није имао ни руски шеф дипломатије. Прочитавши у Лондону интервју премијера о Старој Србији, који је 30. септембра објављен у енглеској штампи, Сазонов је узвикнуо: „То је право безумље!“⁴⁶⁰

Крајем месеца у Бугарској је у двору сазван Војни савет. На њему је 29. септембра утврђен протокол о ступању у рат, којим су означени најважнији моменти око даљег деловања војске и владе.⁴⁶¹ Овом приликом је донет Указ о

⁴⁵⁷ М. Војводић, „Србија и рат 1912...“, 352-353.

⁴⁵⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Богићевић Пашићу, № 2011 од 16/29. септембра 1912.

⁴⁵⁹ А. Тошев, *Балканските войни...*, 389.

⁴⁶⁰ М. Војводић, „Србија и рат 1912...“, 354.

⁴⁶¹ Текст *Протокола* гласи: „Данас 16[29]. септембра 1912. сазван је по наредби Њ. В. Краља нарочити војни савет од ђенерала: Никифорова, Иванова, Фичева, Кутинчева и Ратка Димитријева. Пошто је претресао питање, да ли би Бугарска могла, имајући у виду њену

мобилизацији бугарске војске, с тим да га је краљ имао потписати наредног дана. Гешов је о свему обавестио Спалајковића са молбом да исто учини и Србија, како је Пашић телефоном обећао бугарском колеги. На основу ових вести, а нарочито због најављеног доласка једног дела српске војске Бугарској у помоћ, Спалајковић је својој влади јављао како је „народна маса правила овације пред нашим [српским, прим.] посланством“.⁴⁶² Краљ Фердинанд је био задовољан учињеним, али је поставио услов да се на неколико дана ништа не саопштава руском представнику Некљудову.⁴⁶³

Министар војни, генерал Путник, званично је 30. септембра обавестио Пашића да је врховни командант српске војске, краљ Петар, наредио комплетну мобилизацију. За њен први дан означен је 3. октобар. Министарство иностраних дела замољено је да телеграфским путем нареди посланствима на страни да се свим официрима и обвезницима у иностранству упуту обавештење да у року од двадесет и четири часа морају кренути за Србију.⁴⁶⁴ Пашић је још истог дана упутуо циркулар о наређеној мобилизацији, уз додатак да своје снаге такође крећу мобилисати и Бугарска и Грчка.⁴⁶⁵ Даље изјаве дипломата о тежњи ка наводно мирном решењу ситуације све више су стајале у нескладу са

данашњу војну спрему и садашње политичке прилике, решити се да ступи у оружани сукоб с Турском и пошто је саслушано објашњење, које је дао министар војни о: а) постигнутом споразуму да краљевине Србија, Грчка и Црна Гора узму у рату учешћа с целокупном својом војном снагом као савезници; б) о томе да у материјалној спреми војске има извесан недостатак, који се углавном може представити приложеном таблицом; в) да су због недостатка, који је констатован [наведеном] горњом таблицом, већ поручени и постепено ће бити примљени до краја ове године предмети изложени у следећој табели: шињела 100.000, блуза 50.000, чакшира 50.000, чизама 89.500, шаторских крила 100.000 [следи таблица о недостацима у наоружању и разној опреми, прим.]; г) да не треба узимати у обзир евентуалну интервенцију неке друге европске државе у корист Турске; д) да решење о уласку у оружани сукоб с Турском треба да буде основано на сазнању које се има о данашњој спреми турске војске. Друго: пошто је затим саслушао саопштење шефа ђенералштаба о: а) подацима и извештајима које ђенералштаб има о бројном саставу и каквоћи српске, бугарске, грчке и црногорске војске с једне и турске војске с друге стране; б) о извештајима односно услова за заједничко дејствовање удружених армија четири балканске државе. Војни савет пошто је све то саслушао, узео је у питање најозбиљнији претрес и водећи рачуна о свима садашњим приликама, које имају утицаја на рат, једногласно је донео ово решење: Бугарска се може решити да ступи у оружани сукоб с Турском под овим условима: а) ако се мобилизација објави одмах и ако с нама узму учешћа у тој акцији и остале три балканске државе: Србија, Грчка и Црна Гора; б) ако влада с мобилизацијом предузме све потребне мере да се продужи набављање материјала, који недостаје по горе поменутој табели, као и за непрекидно попуњавање свега расходованог материјала. Ово се друго нарочито налаже због тога, што предстојећи рат може да буде упоран, дуг и врло тежак.“ (наведено у: С. Станојевић, *Српско-турски рат...*, 62-63).

⁴⁶² АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Спалајковић Пашићу, № 1555 од 17/30. септембра 1912.

⁴⁶³ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 13.

⁴⁶⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Путник Пашићу, № 3680 од 17/30. септембра 1912.

⁴⁶⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић циркуларом посланствима и конзулатима Краљевине Србије на страни, № 1541 од 17/30. септембра 1912.

реалношћу. Кренуле су опште припреме за рат при којима се очекивало да сукоб избије сваког часа.⁴⁶⁶ Паприков је из Петрограда слао поруке охрабрења. Нератов је бугарском генералу саопштио како, иако није са сигурношћу могао тврдити да ће сукоб на Балкану бити локализован, он „на то полаже велике наде“.⁴⁶⁷

Војне власти су с почетка октобра у највећој тајности чувале план о дејствима, због чега су страни војни агенти све до отпочињања рата могли само да наслућују тачан развој догађаја.⁴⁶⁸ Комуникација дипломатских представника савезница у Турској шифрованим саобраћајем је још од средине септембра отежавана, да би од 3. октобра била сасвим обустављена.⁴⁶⁹ Пашић је стога Ненадовићу у Цариграду сугерисао да сачека очекивану предају ултиматума савезница Порти, а да затим, пошто архиву среди и преда руској амбасади, чека обавештење о напуштању престонице.⁴⁷⁰

Након проглашене мобилизације од 30. септембра, наредни дани, нарочито 4. и 5. октобар, протицали су у интензивним договорима између Софије, Београда и Атине око пројекта ултимативне ноте. Међутим, њено спремање, као и код других фаза у преговорима, није ишло једноставно.⁴⁷¹ Дана 5. октобра одржано је ванредно заседање Собрања, које је имало утврдити указе који су стајали у вези са наступајућим дешавањима. У манифестацијама, кроз које је међу скупштинарима, политичким странкама и уопште код народа исказано задовољство донетим одлукама, дошло је и до размене поздравних телеграма између савезничких парламената.⁴⁷² На заседању Народне скупштине,

⁴⁶⁶ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 174, 185.

⁴⁶⁷ ЦДА, ф. 176-2-1198, Паприков Гешову, № 800 од 18. септембра/1. октобра 1912.

⁴⁶⁸ Артамонов одељењу Главне интендантуре, № 169 од 20. септембра/3. октобра 1912 (*Н. М. Потапов: руски војни агент у Црној Гори*. Т. 1, *Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902-1915. г.*, прир. Н. И. Хитрова и др., Подгорица-Москва 2003, 596).

⁴⁶⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић циркуларом свим посланствима и конзулатима Краљевине Србије на страни (осим Цариграду), № 1572 од 21. септембра/4. октобра 1912.

⁴⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић Ненадовићу, № 1610 од 23. септембра/6. октобра 1912.

⁴⁷¹ А. Тошев, *Балканскитѐ војни...*, 400-401.

⁴⁷² Телеграм председавајућег Данева председавајућем српског парламента гласио је: „Бугарско Народно собрање, сазвано на ванредном заседању услед последњих судбоносних догађаја, шаље пријатељској Народној скупштини свој братски поздрав, с надом да ће хришћански народи Балкана, нераскидиво везани у заједничкој борби против анархије и тираније под којом стењу њихови сународници у Турској, извојевати победу реда, правде и слободе!“ Председник Народне скупштине Андра Николић у одговору је навео следеће: „С општим одушевљењем и бурним одобравањем Народна скупштина примила је поздрав Народног собрања братског нам бугарског народа, с потпуним уверењем да ће балканске хришћанске државе, нераскидиво повезане, истрајати у светој борби за слободу поробљених сународника, за правду, ред и човечност. Живео Балкански савез!“ (наведено у: А. Тошев, *Балканскитѐ војни...*, 403).

коју је 6. октобра српски монарх отворио престоном беседом и која је примљена „с озбиљношћу и одушевљено“, акламацијом је усвојена адреса која истиче сагласност у савезу „четири хришћанске балканске државе“.⁴⁷³

Протестна нота великих сила упућена савезницама предата је 8. октобра од стране руског и аустро-угарског посланика Пашићу. У ноти је наведено: „Силе осуђују сваки акт којим се ремети мир; ослањајући се на члан 23. Берлинског уговора силе ће узети у своје руке извођење рефорама у корист народа у европској Турској чувајући султанов суверенитет и територијални интегритет царевине Отоманске; ако дође до рата између Турске и балканских држава, силе неће допустити никакав поремећај територијалног *status quo*-а; силе резервишу себи право да доцније заједнички проуче ове реформе“.⁴⁷⁴ Српски председник владе посланицима је одговорио да ће њихов демарш бити разматран на седници владе, али да већ унапред може изјавити како је он закаснио због концентрисања војске, те да он лично нема ауторитета да при таквој ситуацији било шта измени. Пашић је истовремено преко својих представника у Софији и Атини поручио тамошњим владама да и њихов одговор на ово мора бити истовремен и идентичан.⁴⁷⁵

Бугарски премијер је, попут Пашића, представницима великих сила саопштио да не може дати никакав одговор без Министарског савета. Гешов је тражио и додатно објашњење дипломата у вези правог смисла изјаве да ће силе „узети реформно дело у своје руке“. Како му посланици очекивано нису могли понудити адекватан одговор, он им је прочитао декларацију Русије са Лондонске конференције из 1877. године. У њој се говорило о великим жртвама које су Русију коштале приликом мобилизације, а која се завршавала речима: „Русија хоће мир, али не по сваку цену“. „То исто данас вреди за Бугарску“, конкретно је Гешов предочио реалну ситуацију.⁴⁷⁶

Политика је уочи избијања сукоба добила извештај из Софије „из поузданог извора“ да су се краљеви Петар и Фердинанд састали 12. октобра у бугарском дворском вагону недалеко од Пирота. Састанак је трајао један час,

⁴⁷³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић циркуларом свим посланствима Краљевине Србије, № 1622 од 24. септембра/7. октобра 1912.

⁴⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић циркуларом свим посланствима Краљевине Србије (осим у Бугарској, Грчкој и Црној Гори), № 1647 од 26. септембра/9. октобра 1912.

⁴⁷⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић посланствима у Бугарској и Грчкој, № 1642 од 25. септембра/8. октобра 1912.

⁴⁷⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Спалајковић Пашићу, № 1676 од 25. септембра/8. октобра 1912.

након чега су се крунисане главе вратиле својим престоницама засебним железничким возовима, како су и дошли.⁴⁷⁷

Пашић је према дипломатским и војним извештајима са стране био већ сасвим уверен да су прилике за савезничку ствар повољне, због чега је сада и сам био за што бржи почетак сукоба. Покрет је био нужнији утолико пре што се из Цариграда јављало да је Турска вршила огромне припреме и да је наводно дневно слала око 10.000 војника ка Србији и Бугарској, због чега је свако одуговлачење акције представљало праву добит за Царство.⁴⁷⁸

На припреми ноте савезника, којом се имало одговорити на изнети протест великих сила, такође је убрзано рађено. По усаглашеном тексту очекиваног одговора, исти је прослеђен већ 13. октобра.⁴⁷⁹ Пашић је у комуникацији преко Букурешта поручио Ненадовићу да ће се и нота Цариграду предати тако што ће је српски, грчки и бугарски посланици истовремено уручити, мада је оставио отвореном и могућност да се она преда Портиним представницима.⁴⁸⁰ Скоро истовремено, начелник Министарства иностраних дела Јовановић известио је генерала Путника да је истог дана, 13. октобра у 16 часова, турском посланику у Београду коначно предата нота са захтевима. Како се претпостављало да Турска неће прихватити тражења балканских држава, могло се очекивати да већ у наредним часовима и сама отпочне акцију.⁴⁸¹ Изјавама попут ове, које су дипломате упућивале војном врху „ради знања и управљања“, тежиште даљих активности пребацивало се са дипломатског на војно поље.⁴⁸²

Савезници су са свих страна, а што је било врло важно и из Берлина, били уверавани да више није било никакве сумње да ће Румунија, на велику жалост Турске, у очекиваном сукобу остати пасивна.⁴⁸³ Ипак, ноте балканских савезника изазвале су очекивану ланчану реакцију. У Лозани је 15. октобра

⁴⁷⁷ „Састанак краљева“, *Политика*, бр. 3128 од 1. октобра 1912, 1.

⁴⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Ненадовић Пашићу, № 2143 од 29. септембра/12. октобра 1912.

⁴⁷⁹ А. Тошевић, *Балканскиџ војни...*, 409.

⁴⁸⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Ристић Пашићу, № 2112 од 28. септембра/11. октобра 1912.

⁴⁸¹ *Документи о спољној политици...*, V/2, 878.

⁴⁸² Генерал Путник је на саопштење о предаји ноте Порти протествовао, сматрајући да је овај чин био преурађен јер војска није завршила концентрацију, није била спремна за операције и да за исто није тражено обавештење од начелника Генералштаба. Путник је још 10. октобра обавестио Пашића да војска неће бити у потпуности спремна до 21. октобра, због чега се оградио од последица које су оваквим поступком могле произићи. Без обзира на то, начелник српског Генералштаба наредио је командантима армија да евентуално „буду готове да сваки непријатељски напад сузбију“ (*Документи о спољној политици...*, V/2, 879-880).

⁴⁸³ ЦДА, ф. 176-2-1198, Гешов Гешову, № 992 од 1/14. октобра 1912.

закључен мир између Италије и Турске. Дан касније, 16. октобра, Порта је објавила како нота савезника „не заслужује одговор“, због чега је најпре прекинула дипломатске односе са Бугарском и Србијом. Уз то је изјављено како је даљи мир између Бугарске и Турске неодржив. Након Црне Горе, која је већ неколико дана била у оружаном сукобу с Турском, остале савезнице су рат Османском царству објавиле 18. октобра.⁴⁸⁴ Истога дана огласили су се прогласима српски⁴⁸⁵ и бугарски⁴⁸⁶ монарх, док је Гешов упутио телеграм свом српском колеги у коме је изнео жеље и наде за победом савезника.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 444-445.

⁴⁸⁵ У Нишу је краљ Петар објавио српском народу следећу ратну прокламацију: „Најновији догађаји ставили су опет на дневни ред решавање судбине Балканскога полуострва, па с тим и судбину Старе Србије, те славне али тужне мајке наше Краљевине, где је историјско језгро српске државе старих краљева и царева, где су славне немањинке престонице: новопазарски Рас, Приштина, Скопље, Призрен; где живе наша браћа по крви, по језику, по обичајима, по народној свести, жељама и тежњама. Освајачка и нетрпелива отоманска владавина истребљује већ вековима ову нашу браћу. Од Берлинскога Конгреса на овамо, убијање, одвођење у Азију и до последњих дана, насилно расељавање, турчење женскиња и мушкиња, непризнавање наше вере, језика, имена српскога, били су основица турске управе /.../ Ја сам зато у име Божје наредио Мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије. Наша браћа Црногорци већ ките свежим ловорима своје победне заставе, а с нама данас ступају напред и јуначке савезничке војске бугарска и грчка. Вековне су нам патње заједничке биле, заједнички нас интереси везују, нека нам и рад на добру и слободи Балканскога Полуострва буде заједнички. Моја ће војска у Старој Србији поред хришћана затећи и Србе муслимане, који су нама тако исто драги, а с њима и Арбанасе, хришћане и муслимане, с којима наш народ живи заједно већ хиљаду и три стотине година обично делећи с њима срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу, братство, једнакост у свему са Србима. Наша ће Србија и тамо донети жељени мир и напредак, као што је то донела околним ослобођеним 1877/8. године: у њима живе слободни, напредни, свесни, задовољни грађани. Тај живот имамо да заснујемо и на обалама Лаба, Ситнице, Ибра, Дрима, Вардара. Ја вас позивам, драга браћо, свесрдно помогните моју храбру војску да ово створи, и сву своју снагу за то заложите. Живео мој мили Српски Народ!“ (наведено у: „Балкански рат“, *Политика*, бр. 3132 од 6. октобра 1912, 2). У наредби коју је краљ издао војсци стајало је: „Јунаци! Грозна нечовештва, која Турци чине над нашим браћом, превршила су сваку меру. Нема дана да се по неколико домаћих српских у црно не завије. Многа су села српска од зулума турског опустела. Многа се само по имену познају да су некад српска била. Србија и њена узданица српска војска не смеју допустити да се њихова браћа у Турској и даље сатиру и турче. Они морају напред, у помоћ својој браћи, последњи је час ту /.../ Нека вам, војници, буде вођа ова велика и света реч народна: Душманину рат, пријатељу брат. Брат је мио које вере био!“ (наведено у: П. Опачић, *Војвода Живојин Мишић*, Београд 2002, 134).

⁴⁸⁶ Краљ Фердинанд се бугарском народу у Софији обратио следећим речима: „Напори европских земаља и бугарске владе за осигурање пристojних и човечних услова и слободе нису уродили плодом. Наши мировни апели су истрошени и не преостаје нам другог излаза већ да узмемо оружје и да убрзамо са заштитом живота и имовине хришћанског народа у Турској. У турским вилајетима влада анархија, која угрожава чак и живот нашег народа. На наше тражење, након злочина у Кочанима и Штипу, да се жртвама да праведна одштета, турска влада је одговорила издавањем наредбе војсци за кретање у акцију. Због овога, наше стрпљење је дошло крају те смо принуђени, ради одбране отаџбине и осећања хришћанске људскости према нашој браћи која су пред опасношћу од уништења, да их припремим и позovem нашу децу под оружје. Саопштавам бугарском народу да, уз помоћ и заштиту свемогућег Господа, ради одбране права хришћана у Турској, објављујем рат и наређујем јуначкој бугарској армији да крене на турску територију. Рамене уз рамене, заједно са нама и ради истог циља, против заједничког непријатеља се боре и војске осталих савезничких балканских држава, Србија, Грчка и Црна Гора. Крстом

Пред почетак сукоба, дипломатски кор окупио се на београдској железничкој станици при испраћају краљевског воза са краљом Петром као врховним главнокомандујућим, начелником Штаба генералом Путником, престолонаследником Александром који је командовао Првом армијом и кнезом Арсеном коме је била поверена команда над једином српском коњичком дивизијом. Сви су полазили за Ниш где се налазила Врховна команда. На испраћају су представници великих сила били у друштву министара на челу са Пашићем и појединих генерала. Након поздрава, дипломате су размењивале кратке утиске. Присутни Штрандман кратко али ефектно описује њихова осећања, која су по свему судећи у извесном смислу представљала рефлексије влада које су заступали: „Хартвиг није скривао задовољство. Енглез је био равнодушан. Француз је показивао знаке живахности. Италијан је био забринут. Бугарин се радосно смејао. Немац је био загонетан, а Аустријанац потиштен.“⁴⁸⁸

против полумесеца, борбом за слободу против тирана, за правду и напредак бићемо заједно у овом рату. Напред! Господ је са нама!“ (наведено у: И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 85-86).

⁴⁸⁷ Текст Гешовљевог телеграма, кога је објавила *Политика*, гласи: „Данас је приређено у софијској саборној цркви молепствије за победу над заједничким непријатељем, у присуству краљице, српског и грчког посланика, представника власти и велике масе грађана. Софијски митрополит упутио је усрдне молитве Свемогућем за здравље сва четири савезна владоца, за здравље четири савезне војске и савезних народа. Срећан сам што вас могу известити о овој узбудљивој церемонији, за које време је света црква благословила догађај који се сада први пут бележи у историји балканског полуострва. Молим вас да примите моја искрена честитања и искрене жеље које гајим за срећан свршетак и крунисање дела, за које је прву иницијативу узела *Ваша Екселенција и министарство коме председавате* [курзив С. С.]. Молим Свемогућег да савезне војске добију победу у борби коју смо отпочели, а која је узвишена и племенита већ и с тога, што је сјединила четири мудра владоца и четири народа, радна и пријатеља прогреса.“ („Један документ“, *Политика*, бр. 3144 од 17. октобра 1912, 3).

⁴⁸⁸ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 193-194.

2. ГРЧКА ДИПЛОМАТИЈА И САВЕЗНИЦИ

РАД НА САВЕЗУ ДО ПОТПИСИВАЊА УГОВОРА СА БУГАРСКОМ

Од преостале три земље које су уз Грчку чиниле Балкански савез, Атина је уговор и војну конвенцију сачинила једино са Бугарском. Намере да се споразуми склопе и са осталим чланицама, нарочито са Србијом (до чега је дошло тек маја 1913. године у већ другим околностима), нису реализоване због динамике у развоју догађаја. Иницијатива за првобитно зближавање Атине и Софије потекла је из грчке престонице убрзо после проглашења бугарске независности 1908. године. Повод за то дала је законодавна политика младотурског режима, уперена против интереса хришћанског живља у Царству. Почетком јуна 1909. године грчки дипломатски представник у Софији, Еугениос Залакостас, је према налогу своје владе изнео предлог о споразумевању генералу Паприкову. Пријем је наишао на разумевање тадашњег шефа бугарске дипломатије. Управник бугарског посланства у грчкој престоници, Живко Добрев, Атине је одмах саопштио како је министар кроз ово већ видео отварање пута ка једном политичком зближењу и евентуалном савезу.⁴⁸⁹

Конкретно изнет предлог стигао је већ августа од стране грчког шефа дипломатије, Јорјиоса Кристакиса-Зографоса. Он је Добреву предлагао да се између две државе закључи офанзиван и дефанзиван војни савез, чија би основа била подела територија насељених Грцима и Бугарима на простору европске Турске. Посланик Софије му је, свакако по упутствима своје владе, на то одговорио да би се Бугарска могла сагласити око поделе сфере утицаја, уколико би се за основу узео говор становништва. Међутим, грчки министар спољних послова је овакву тезу одбацио као неприхватљиву, предлажући да се као критеријум узму „осећања становништва, изражена у једном референдуму“. Питање поделе Македоније се тако и у овом случају поставило као очекивана препрека у даљем дипломатском раду на стварању савеза.⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война“, *Известия на института за военна история*, 37/1984, 49.

⁴⁹⁰ Исто.

Даље кораке у зближавању предузимао је Стефанос Драгумис, грчки премијер, који је водио владу већим делом 1910. године, до доласка Елефтериоса Венизелоса на његово место. На чело ресора дипломатије Драгумис је поставио Димитриоса Калергиса, бившег конзула у Битољу. У вези с овим питањем саставио је десеточлани комитет, који су уз њега чинили Калергис, Лампрос Коромилас (дипломата и потоњи министар финансија и министар спољних послова током Балканских ратова) и још седам лица, који су била ангажована на грчко-бугарском савезу. Калергис је начинио детаљан план о подели европске Турске, позивајући у вези тога Паприкова на преговоре. Међутим, неповерење се тешко превазилазило, пре свега јер су обе стране желеле првенство при изношењу услова. Димитрије Панас, ранији генерални секретар Министарства иностраних послов са завидним искуством стеченим током двадесетпетогодишњег рада у дипломатској служби, одређен је као особа идеална за вођење преговора. Овај врсни дипломата одраније је био познат као критичар грчко-бугарског ривалитета у Македонији. Тако му је додељивањем ове важне улоге омогућено да конкретно поради на реализацији својих гледишта.⁴⁹¹

Читава 1910. година била је у знаку сондирања терена за потенцијално склапање ширег савеза на Полуострву. У том смислу је долазило до многобројних састанака и узајамних дипломатских посета. У Атини је Венизелос, будући премијер, био мишљења да би споразум морао тећи тако што би се Грчка најпре договорила са Србијом (или Румунијом), а тек онда и са Бугарском, због њених претензија на просторе Македоније и Тракије.⁴⁹² Овај утицајни политичар је још с краја XIX века увидео да између Грчке и Србије не мора стајати нужна супротност по питању Македоније, уважавајући српске интересе на подручју европске Турске.⁴⁹³ Истовремено је закључио како се са

⁴⁹¹ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan imbroglio. Greek Foreign Policy 1911-1913*, Athens 1995, 47.

⁴⁹² Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 1.

⁴⁹³ Још као локални критички политичар Венизелос је 12. октобра 1895. године, у тексту који је објављен у листу *Зора* у Хањи, реаговао на непристајање Цариградске патријаршије да именује Србина за призренског митрополита. Његове речи биле су пуне разумевања за српске националне интересе на овом простору: „Захтев овог живља да има митрополита своје крви и језика нама се чини потпуно оправдан и у погледу правном, а с друге стране, тај захтев не вређа ни издалека наше националне интересе, пошто се овај крај налази ван сфере чак и најоптимистичнијих националних аспирација. Још више, ми смо потпуно уверени да ће овај оправдани захтев православаца потпуно служити интересима Велике Цркве у борби против бугарског шизматичког Егзархата.“ (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 192-193).

Бугарима по овом питању тешко може тражити компромис. Међутим, вешти политичар се управо зато и определио за склапање каквог-таквог споразума са Софијом. Овај правац схватао је као нужност, без обзира на то што је притом пажљиво неговао савезништво са Србима.⁴⁹⁴

Венизелос је, будно пратећи ове догађаје и пре доласка на чело владе, настојао да стекне дубља сазнања од интереса за грчке спољне послове. Стога је ослушкивао савете бројних Грка и странаца о балканској политици. Своје погледе око могућег савеза изнео је на право место – свом дугогодишњем пријатељу Баучеру. Грчки вођа упознао се са њим још на Криту, и временом је на њега почео да гледа као на човека који би могао учинити много не само по питању Грчке, већ читавог хеленизма. Конкретнији разговори у том смислу вођени су у Атини већ почетком 1910. године.⁴⁹⁵ Тако се у једној белешци из Баучеровог дневника од 26. фебруара помиње савез са Бугарском: „Атина. Венизелос је дошао да ме види у 11 часова, а остао је до 1 после поноћи; разматрали смо ставове чак и око бугарског савеза; очигледно настоји да преузме кормило [влада, прим.]“. Седам месеци касније Баучерова прогноза је потврђена.⁴⁹⁶

Познати кореспондент био је иначе *persona grata* у Софији. Његов утицај нарочито је долазио до изражаја, будући да је у бугарској престоници, у којој је живео низ година, одржавао блиске везе са тамошњим политичарима и краљем.⁴⁹⁷ Баучер је био познат као ватрени заговорник грчко-бугарског зближавања,⁴⁹⁸ али и као заступник споразумевања између Бугарске и Румуније.⁴⁹⁹ У својим активностима умногоме се ослањао и на своје сараднике и колеге који су такође деловали на Балкану. Један од њих био је Батлер, ранији Баучеров помоћник у Црној Гори, преко кога је прослеђивао писма Хенрију Викаму Стиду, дописнику *Тајмса* из Беча.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 193.

⁴⁹⁵ D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 436.

⁴⁹⁶ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 72.

⁴⁹⁷ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 37.

⁴⁹⁸ Мајор војске Сједињених Америчких Држава, Клајд Сенклер Форд, који је иначе осамнаест месеци као посматрач пратио Балканске ратове, сматрао је Баучера за једног од оних Британаца који су били спремни да проведу свој живот „у добровољном изгнанству“, међу народе чије су навике и језике морали да уче и којима су касније постајали важни заступници и саветници. У случају Баучера његов нарочит значај односио се на допринос у важном делу успостављања Балканског савеза (C. S. Ford, *The Balkan Wars*, Kansas 1915, 23).

⁴⁹⁹ Таунли Греју, № 70 од 18. децембра 1911. г (*British Documents...*, IX/1, 522).

⁵⁰⁰ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 165.

Будући грчки премијер је кроз бројне разговоре дошао до закључка да се један споразум са Бугарском, Србијом, Црном Гором, а могуће и са Албанцима, наметао као неопходност. Резултат рада око повезивања балканских народа је и по њему требао бити стварање узајамног савеза ради протеривања Турске из Европе, уз разумне узајамне уступке. У вези са прогресивним погоршањем међународне позиције Крита, Венизелос је почетком исте године постао убеђен да се острво не може припојити Грчкој без рата. Онда када се она могла сматрати спремном за обрачун, Венизелос је рачунао да прими критске депутате у парламент. До тог момента, позвао је Крићане да буду мирни. Грчки државник се већ тада поверио депутатима Јоанису Канавосу и Лукасу Канакарису-Руфусу: „Имам осећај да је озбиљно врење на Балкану неизбежно и да ће Грчка бити укључена у један потпуни рат са Турском“.⁵⁰¹

Током читавог лета 1910. године прилике у Македонији су се знатно погоршале у вези са акцијом разоружавања становништва, због чега је питање зближавања нарочито актуелизовано. Јуна је Данев намеравао да посети Атину са циљем да проучи прилике око евентуалног договора. Иако до планиране посете није дошло, гласине о приближавању бивале су све учесталије у штампи и дипломатским круговима, што је у Турској изазивало незадовољство.⁵⁰²

Јула исте године је грчки војни аташе у Цариграду, Амвросиос Франсис, акредитован и за војног представника у Софији и Београду. Франсис је већ 7. августа дошао у кратку посету бугарској престоници, где је имао разговор са генералима Паприковим и Фичевим. Војни изасланик је изнео предлог о стварању војне конвенције између две земље, која би ојачала заједничке ефикасности у будућем рату. Међутим, код Фичева није наишао на охрабрење. Франсис је затим продужио за Београд, где је исто изнео краљу Петру, министру војном генералу Илији Гојковићу и Миловановићу. Међутим, и они су сматрали да је слабост грчке војске у то време онемогућавала преговоре о савезу.⁵⁰³

Калергис је 25. августа добио нацрт пројекта из Софије који је предвиђао разграничење утицајних сфера, остављајући спорним подручје у централној Македонији између железничке пруге Солун-Битољ и реке Нестос (буг. Места).

⁵⁰¹ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 45-46.

⁵⁰² Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 49-50.

⁵⁰³ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 47-48.

Штавише, предлог је предвиђао и решење спорног црквеног питања, тако што би се у мешовитим срединама формирали мешовити комитети. Сматрајући да је овако детаљан план о подели и одбрамбеном савезу био преурањен, Калергис је затворио простор предлогу са три прелиминарне тачке: 1) обустава пропагандног рата у Македонији; 2) неутралисање црквеног питања између Патријаршије и Егзархата и 3) сарадња грчких и бугарских депутата у Цариграду против злоупотреба турских власти. Ради даљих преговора је у бугарску престоницу овог месеца упућен Панас, као нови дипломатски представник.⁵⁰⁴ Његово постављање умногоме је значило за даљи напредак ка остварењу идеје споразумевања. У почетку му је најважнији задатак био регулисање спорних питања око затварања грчких школа и цркава у Бугарској. Након успешних резултата према овом проблему, Панас се посветио крупнијим питањима, од којих је централно место припадало активностима у стварању савеза.⁵⁰⁵

Пре представљања новог пројекта, Калергис је Бугарима предложио да се постигне зближавање између представника два народа у турском парламенту. Осим тога, грчки шеф дипломатије сматрао је да би се две владе требале споразумети по питању разоружавања становништва у Солунском и Битољском вилајету, где су се иначе преплитали обострани интереси. Његов предлог је био да се народ саветује на скривање оружја и да преда само оно старо и неупотребљиво. Калергис је сматрао да би идентична дипломатска наступања Софије и Атине према насиљима над хришћанским становништвом такође имала знатног ефекта. Предлог се уз наведено тицао и обуставе узајамних пропагандних утицаја и борби у Македонији и Тракији, као и рада на поправљању односа између Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије. Кабинет у Софији је и сам сматрао да је споразумевање постало нужност када је 15. септембра Добрев својој влади пренео овај пројекат Атине.⁵⁰⁶

Међутим, у одговору који је стигао почетком октобра, Малинов је поставио два услова за започињање преговора: да Грчка одреди своје аспирације, те да се одмах после закључења политичке и војне конвенције

⁵⁰⁴ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 50; Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 48.

⁵⁰⁵ K. Nikolaidis, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen 1912-1913*, Wien-Leipzig 1914, 26; Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 102.

⁵⁰⁶ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 50.

приступи дејствима против Турске, и то онда када то одреди Бугарска. Овакав став имао је за циљ да се открије докле се тачно простиру грчке претензије и да се, по могућству, осигура руководећа улога Софије у савезу. Нуђењем оваквих теза, бугарска влада је уистину хтела и да засад одбаци грчки предлог конвенције, чије се закључивање у Софији сматрало не нарочито корисним због слабости грчких снага. Како се Венизелос, сада већ премијер, очекивано није сложио са бугарским предлогом, постигнут је тек неформални споразум чије су основне тачке биле: 1) помирење и заједничко деловање Егзархије и Патријаршије и 2) координисање деловања две владе пред Високом портом ради поправљања положаја бугарског и грчког становништва у Македонији и ради спречавања сваке врсте насиља.⁵⁰⁷

Малинов је око вођених преговора обавестио бугарског егзарха Јосифа у Цариграду. Саопштио му је како је општи интерес налагао да се поступци од стране Патријаршије око помирења црквених питања дочекају благонаклоно. Јосиф је изразио разумевање, с тим што је препоручио да се спорна питања прво реше између два кабинета. Бугарска влада је, попут Егзархије, сматрала да се на помирењу може радити само уколико се не би нарушила независност бугарске цркве. Са друге стране, иако је у Патријаршији било присутног несугласја око укидања раније стављене шизме, већина водећих духовника била је томе противна, сматрајући да би то ишло на штету грчких црквених интереса. Патријаршија се зато такође изјаснила да би истинско помирење између две цркве могло да се постигне тек по закључивању политичког савеза. Тог става се коначно држала и влада у Атини.⁵⁰⁸ Оно што је Патријаршији додатно сметало било је и само присуство Егзархије у Цариграду. Са друге стране, међу дипломатама из Софије се сматрало да бугарски црквени поглавар не би требало да напушта Босфор све дотле „док и последњи Турчин не буде изгнан са Балканског полуострва“.⁵⁰⁹

Актуелни преговори поклопили су се са доласком Венизелоса на власт, који је 18. октобра коначно постао министар председник. Као Крићанин, имао је додатни мотив да у свој програм унесе јасан циљ који се тицао уједињења свог завичаја са Грчком краљевином. Премијер је врло брзо узео конкретно учешће у

⁵⁰⁷ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 51.

⁵⁰⁸ Исто, 51-52.

⁵⁰⁹ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 148 од 9/22. фебруара 1911.

формирању савеза, за шта су му пример већ давали државници из Србије и Бугарске. Сада се дошло до значајног заокрета у раније умногоме оптерећеним односима између Атине и Софије. Појачаном повезивању је допринио несмањени притисак на становништво Македоније од стране Младотурака, што је довело и до помирења тамошњих Грка и Бугара. Иако је код Венизелоса стварање снажне Грчке било питање од суштинског значаја, оно се сматрало недовољним за крупније подухвате попут обрачуна с Османским царством. Зато се и кренуло на политику склапања ширег савеза. Венизелос је у читаву ствар настојао да уђе што припремљенији. Стога је и он водио својеврсну туркофилску политику ради добијања на времену.⁵¹⁰

Премијер је већ раније био начисто с тим да Грчка не може да избегне учешће у наступајућем сукобу. Неутралност би у новим околностима подразумевала комплетну пропаст хеленизма на Оријенту. Зато је као алтернативу имао само сарадњу, и то или са суседним хришћанским државама Балкана или са Турском.⁵¹¹ Иако су у Грчкој поједини чиниоци политичког живота озбиљно разматрали идеју о војном зближавању Грчке и Царства против словенских држава,⁵¹² Венизелос је, и поред покушаја сарадње са Младотурцима, коначно одбацио идеју оваквог савезништва.⁵¹³ Иако је његова званична политика по доласку на место председника владе била усмерена на избегавање нових тешкоћа у односима са Турском, Порта је појачаним бојкотом грчке трговине у Солуну и својом политиком репресије у Македонији временом нужно утицала на промену мирољубивог става Атине.⁵¹⁴

Позитивни извештаји Панаса из Софије додатно су подстицали Венизелоса у његовим намерама. Као врло корисно се показало и именовање Панча Хадимишева за бугарског посланика у Атину. Он је, попут његовог колеге у Софији, био ватрени присталица грчко-бугарског споразумевања, тако да се активно укључио у активности око рада на савезу. Између осталог, убрзо

⁵¹⁰ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 71-73; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 371.

⁵¹¹ J. G. Schurman, *The Balkan Wars...*, 39.

⁵¹² За план о очувању Османског царства, у коме би доминирао грчки утицај, залагали су се утицајни Стефанос Драгумис и Афанасиос Сулиотис-Николаидис, док је план о сарадњи са Румунијом и Турском заговарао Јоргос Теотокис. Међутим, како су ови планови отпали, Венизелос је кренуо у конкретне преговоре с Гешовим (I. Despot, *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties: perceptions and interpretations*, Bloomington 2012, 43).

⁵¹³ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 64-65.

⁵¹⁴ F. M. Anderson, A. S. Hershey, *Handbook for the Diplomatic History...*, 422.

по свом доласку организовао је врло важну посету бугарских студената грчкој престоници.⁵¹⁵

О раду на споразумевању између ове две земље у Београду се гледало врло благонаклоно. Хартвиг је крајем децембра „са извесним узбуђењем“ говорио о гласинама које су се тичале могућег договора. Са друге стране, скептични Тошев је био искључив: „Никада се између Бугара и Грка не може постићи истински, трајни споразум“.⁵¹⁶ Односи између две земље привлачили су пажњу и српског шефа дипломатије. Миловановић је зато већ јануара 1911. године сматрао како би ваљало да српско-бугарске договоре упоредо прати истоветни рад на релацији између Софије и Атине.⁵¹⁷

Иако почетком ове године није било отворених назнака да су преговори између две престонице у току, по дипломатским круговима и заинтересованој штампи се сматрало да они солидно напредују. Грчко-бугарско зближавање је са нарочитом пажњом праћено на Босфору. Тамо се чак и на садржај новогодишње честитке коју је грчки краљ Ђорђе I упутио бугарском монарху гледало као на наговештај блискијих односа, нарочито што је она била „срдачнија но икад до сада“.⁵¹⁸ О могућем савезу писала је нарочито заинтересована италијанска штампа, будући да су се у Риму догађаји на Балкану пажљиво пратили. У *Коријере дела сери* је објављена вест из Софије у којој се тврдило да се воде озбиљни преговори о закључењу тајне конвенције против Турске.⁵¹⁹

Венизелос је убрзо по доласку на власт почео предузимати кораке који су били од судбинског значаја за развој догађаја, попут уређења војске и морнарице. Престиж грчке армије био је на ниском нивоу после пораза у Грчко-турском рату из 1897. године. Уз то је унутрашња дисциплина и логистика била далеко од стања које се сматрало пожељним.⁵²⁰ Посвећеност јачању оружаних снага Венизелос је показао и кроз то што је лично водио министарства војске и морнарице.⁵²¹ Имајући у виду ово незавидно стање, премијер је сматрао да би

⁵¹⁵ K. Nikolaides, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen...*, 27.

⁵¹⁶ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 1494 од 14/27. децембра 1910.

⁵¹⁷ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 57 од 15/28. јануара 1911.

⁵¹⁸ „Бугарско-грчки савез“, *Политика*, бр. 2510 од 13. јануара 1911, 2.

⁵¹⁹ „Грчко-бугарска конвенција“, *Политика*, бр. 2556 од 28. фебруара 1911, 1.

⁵²⁰ D. Michalopoulos, „The Salonica Issue and the Balkan Wars“, *Journal of Balkan Research Institute*, 1/2012, 58.

⁵²¹ Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, прев. Н. Порчић, Београд 2000, 81.

сваки сукоб у који би се ушло пре пролећа 1913. године био опасан. Стога је тежио уздржавању од било каквих провокација према Турској. Да се рат не би водио у скорој будућности предвиђао је и због тога што му је, како је говорио Баучеру, могућност придобијања подршке Србије тада изгледала доста удаљено. На Венизелосову молбу Паризу да се у Грчку пошаље нарочита војна мисија надлежни француски министар дао је позитиван одговор. По склопљеном уговору, 21. јануара, послат је генерал Жозеф-Пол Ејду. Петнаесточлани тим стигао је у Атину десет дана касније. Упоредо с тим, председник кабинета је и од Лондона незванично тражио официрску мисију, која би реорганизовала морнаричку флоту. Захтев је озваничен средином јануара. Уз извесно ургирање, са њим су се сложили и Форин офис и Адмиралитет. Ова мисија, на чијем се челу налазио адмирал Лајонел Грант Тафнел, стигла је у Грчку нешто касније, 24. априла.⁵²²

Позив Венизелоса за долазак страних војних мисија представљао је својеврстан политички избор. Иако посредније било званичног позиционирања Грчке у систему постојећих војно-политичких алијанси, ово је указивало на то да је Венизелос интересе Атине почео усклађивати више ка Француској и Британији него према Немачкој, на чији су се систем војне едукације, дисциплине и технологије до тада ослањали кругови блиски грчкој круни.⁵²³ Осим у погледу војске, у наредном периоду извршене су и друге реформе које су за циљ имале политичку и социјалну стабилизацију. Само током 1911. године донето је око педесет уставних амандмана. Да би се смањиле могућности опструкције рада скупштине, кворум је са половине умањен на трећину укупног броја посланика.⁵²⁴ У спољној политици Атина више није очекивала повољно решавање њених интереса од стране великих сила,⁵²⁵ због чега се сасвим оријентисала на сопствене снаге и приближавање

⁵²² H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 11-12, 50.

⁵²³ M. L. Smith, „Venizelos’ Diplomacy, 1910-1923: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement“, *Eleftherios Venizelos: the Trials of Statesmanship*, ed. P. M. Kitromilides, Edinburgh 2006, 141-142.

⁵²⁴ P. Клог, *Историја Грчке...*, 79.

⁵²⁵ Чак је и барон Вангенхајм, немачки посланик у Атини, у једном свом извештају (од 31. маја) сасвим благонаклоно закључио да се Грчка у својој националној политици иначе „не треба надати неком успеху од великих сила, које имају своје интерес, него да се има ослонити на своју снагу и солидаран рад са осталим државама на Балкану.“ (В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 371).

суседима. Вензелос је схватао да су Грчкој преко потребни савезници ради реализовања тежњи и према Криту, Епиру, Тесалији.⁵²⁶

Током зиме је вођено много разговора између грчком министра председника и Баучера. Они су се скоро свакодневно виђали у атинском хотелу *Гранд Бритањ*, у коме је дописник био смештен. У разговорима је главно место имало разрађивање планова најпре за дефанзивну, а онда и офанзивну алијансу против Турске.⁵²⁷ Вензелос је сматрао да је дошло време за стварање савеза са Бугарском. Нови корак у том смислу био је позив који је ради разговора о „озбиљним питањима“ Хаџимишеву јануара упутио Јанис Грипарис, нови шеф дипломатије. Међутим, ово је био период када је влада Малинова предлог одбила очекивано хладно, будући да је он био неспојив са ондашњом оријентацијом Софије у вођењу пријатељске политике са Портом.⁵²⁸

У Атини нису били обесхрабрани. Идеја о прихватљивом савезу и даље се развијала у плановима Министарства спољних послова током фебруара. У сачињеном меморандуму коначно су изнети следећи закључци: да је зближавање између грчких и бугарских депутата и верских лидера у Цариграду резултирало блиском сарадњом; да је грчка штампа постала умеренија у свом антибугарском тону; да су грчке чете у Македонији и Тракији покушавале да спроведу успешне мере којима би се дошло до успостављања приснијих односа са тамошњом словенском популацијом; да су вође словенских чета обећале да ће на пролеће сарађивати са Грцима и да ће посета бугарских студената Атини бити организована у априлу. Деликатно питање шизме између Патријаршије и Егзархије, као и разграничење утицајних сфера, планирано је да се регулише у некој каснијој, напреднијој, фази преговора.⁵²⁹

Марта је у Атини основан и Савез за грчко-бугарско споразумевање, у који су ушли угледни грчки политички делатници. Савез је спремио посебан меморандум влади у коме је изнета неопходност постизања договора између две државе на основу одређивања сфере утицаја у Македонији. Оснивање Савеза требало је да изкаже расположење грчке јавности према зближавању са

⁵²⁶ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 164; С. Скоко, „Руската арбитража...“, 71; I. Despot, *The Balkan Wars...*, 43.

⁵²⁷ R. Rankin, *The Inner History...*, 12; D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 436.

⁵²⁸ H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 50.

⁵²⁹ Исто, 50-51.

Бугарском.⁵³⁰ Шансе за напредак у преговорима биле су знатно побољшане и стварањем нове владајуће коалиције у софијском кабинету истог месеца. Гешов је, међутим, са своје стране најпре фаворизовао стварање антиаустријског блока под окриљем Русије, при чему је кључни бугарски партнер била Србија. Међутим, врло рано је ипак дошао до закључка да стварање балканског савеза не би било могуће замислити без учешћа Грчке.⁵³¹

Односи две земље, почев иначе још од 1896. па до пролећа ове године, нису били на завидном нивоу.⁵³² Зато је позитивнију атмосферу почетком априла грчка влада искористила за нови покушај узајамног приближавања, и то преко Баучера као директног посредника.⁵³³ Извештач са Балкана је притом захтевао да нико осим њега, Венизелоса и краља Ђорђа не буде упућен у наступајуће преговоре, а да се Грипарису тајна открије тек након што би нови предлог био упућен Софији. Међутим, Баучерове намере нису до краја испоштоване. Грипарис је узео учешће у договорима, иако по свему судећи дописник за то није ни знао. Венизелос је заправо употребио оба канала, и приватни и дипломатски, како би још истог месеца упутио Софији поверљиву поруку. Кореспондент *Тајмса* је у највећој тајности отпутовао из Атине на Крф, како би оданде проследио Венизелосову запечаћену пошиљку адресирану на Гешова. Са овог острва је исту послао пријатељу и колеги Стиду, који је надаље такође искористио предност свог познанства са Гешовим. Бугарског министра председника Сид је убедио у то како је нужно тајно ангажовање његовог дипломатског представника у Бечу ради слања поверљиве пошиљке по специјалном куриру за Софију, али без откривања њеног садржаја.⁵³⁴

Пошиљка која је тајним каналима убрзо стигла у Софију садржавала је кратки документ у коме је изнет предлог за: 1) стварање савеза са циљем заједничке акције ради заштите привилегија хришћана у Турској; 2) евентуални одбрамбени савез који би било коју од уговорних страна обезбедио за случај напада од стране Турске. У пошиљци су била и дуга лична писма за краља

⁵³⁰ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 52-53.

⁵³¹ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 51.

⁵³² V. Kondis, „The Role of the Albanian Factor upon the Greek-Bulgarian Understanding of 1912“, *Balkan Studies*, 2/1984, 377.

⁵³³ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 420-421.

⁵³⁴ D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 436; Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 52.

Фердинанда и Гешова.⁵³⁵ Неко време пошто је пошиљка стигла, бугарски монарх је послао Баучеру тајанствени телеграм о пријатним временским приликама. Дописник авантуристичког духа је логично претпоставио како је предлог Фердинанд примио задовољно. Са друге стране, Гешов није послао одговор. Премијер заправо није био спреман да пружи подршку Грчкој око Критског питања, будући да од ступања на дужност још увек није био решен да отворено води антитурску политику. Његова првобитна намера била је да у директном споразумевању са Портом преговара о питању Македоније. Отуда је први Венизелосов предлог претрпео неуспех. Без обзира на то, грчки премијер је наставио да у својеврсној дипломатској изолацији решава прворазредно питање грчке унутрашње политике: реорганизацију војних снага.⁵³⁶

Баучерова улога у читавом ангажовању око стварања савеза била је иначе врло занимљива. Лондонски новинар налазио је задовољство у вођењу активне дипломатске улоге у којој се нашао. Венизелос га је сматрао особом од великог поверења. У својим белешкама сведочио је колико је Баучер био важан посредник, наводећи како је он у тој радњи „играо најважнију улогу“, док га у једном телеграму који му је упутио непосредно по избијању Балканског рата назива и „кључним архитектом“ савеза балканских народа. На Баучера и његове напоре Венизелос је гледао са симпатијама, будући да се он налазио ван кругова професионалних дипломата. Међутим, и поред искрено унетог ентузијазма, и без обзира на то што су неки били спремни да га сматрају једном од кључних фигура у овим догађајима, Баучер је у читавој радњи ипак имао секундарну улогу.⁵³⁷ Будући да је Венизелос имао пуно поверење и у свог дипломатског представника у Софији, са Гешовим је надаље водио преговоре искључиво посредством Панаса. Двојица премијера су се договорили да убудуће свако од њих, у највећој могућој мери, ради на афирмацији идеје стварања савеза код свог јавног мњења.⁵³⁸

У Софију је 12. априла из Цариграда дошао капетан Франсис како би се представио новом кабинету. У разговору са грчким војним аташеом Гешов је постављао питања која су се најпре тицала стања у турској армији и одбрани

⁵³⁵ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 52; Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 53.

⁵³⁶ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 52.

⁵³⁷ М. L. Smith, „Venizelos' Diplomacy, 1910-1923...“, 438.

⁵³⁸ Н. A. Gibbons, *Venizelos*, Boston 1923, 107-113.

Једрена. Нови бугарски премијер, међутим, још увек није износио било какво мишљење. У Панасовом присуству, Франсис је Гешову изнео своје утиске о нужности ургентног стварања балканске коалиције, пре него што би, по њему, Турска постигла несумњиву војничку супериорност. Оно што је капетан, уз остало, извукао као закључак из овог разговора, било је то да премијер свакако није био туркофил, иако се декларативно залагао за пријатељске односе са Портом.⁵³⁹ Дан касније је грчки официр посетио и бугарског начелника Генералштаба, генерала Фичева, у Министарству војном. Став Франсиса био је јасан: турски суседи нису смели даље остављати времена османској војсци да заврши процес ревитализације у који је кренула, већ су јој заједнички требали нанети *coup de grâce* (милосрдни удар; скраћивање мука, прим.) како би се једном заувек решило балканско питање. „Међутим, за то је“, говорио је грчки капетан, „неопходно искрено споразумевање између балканских народа, и време за то је наступило, зато што садашња политика младотурака којом се систематски врши истребљење хришћанског становништва, захтева заједничке напоре свих.“⁵⁴⁰

У априлу је дошло и до успешне посете бугарских студената грчкој престоници, како је раније планирано.⁵⁴¹ У госте је дошло чак три стотине студената, пред којима је Венизелос изјавио да Грчка и Бугарска морају као две сестринске нације радити заједнички на остварењу својих економских и политичких интереса.⁵⁴² Овом важном посетом и пажљиво организованим дочеком створена је још повољнија клима у јавном мњењу.⁵⁴³ Још један нарочит знак зближавања две земље десио се истог месеца за време посете бугарских принчева Бориса и Кирила Цариграду. Они су у граду на Босфору, поред осталог, посетили и Васељенског патријарха. Грчки верски поглавар их је примио крајње љубазно, дајући им на дар по једну икону за родитеље. Ова без сумње знаменита посета привукла је посебну пажњу заинтересоване јавности.⁵⁴⁴

Венизелос је са својим старим познаником Баучером и надаље водио честе разговоре. Они су пријали грчком премијеру, будући да су прилично

⁵³⁹ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 53; Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 51-52.

⁵⁴⁰ И. Фичевъ, *Балканската война...*, 23; I. Despot, *The Balkan Wars...*, 43.

⁵⁴¹ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 51.

⁵⁴² V. Kondis, „The role of the Albanian...“, 377.

⁵⁴³ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 37; С. Станојевић, *Српско-турски рат...*, 58.

⁵⁴⁴ И. Фичевъ, *Балканската война...*, 24.

одударали од атмосфере каквог званичног већа. Двојица пријатеља састајала су се на разним местима. Заједно су ишли на ходочашће Бајроновом споменику у Мисолонгију или јахали мазге по падинама Пилиона. Када су се једном приликом у мају месецу испели на ову планину, Вензелос је Баучеру саопштио радосну вест о томе да је коначно одобрио нацрт споразума о савезу са Бугарском против Турске.⁵⁴⁵ Лондонски дописник је, охрабрен, убрзо послао још једно писмо Гешову из Атине. У њему је јављао да су грчки краљ и влада били врло нестрпљиви да направе договор.⁵⁴⁶

Након динамичних дипломатских активности током пролећа, дошло се до извесног затишја. Међутим, да се ипак нешто дешава, наслућивало се по томе што се и поред умножавања грчких и бугарских трупа на простору Македоније већ неко време није десио ниједан озбиљнији сукоб, каквих је иначе било у ранијим годинама и који су својом свирепости, убијањем, спаљивањем читавих села изазивали гнушање. Из Солуна су стизале вести да је разлог томе споразум између представника два народа, због чега је у Турској владала прилична забринутост.⁵⁴⁷ После релативно мирног лета, догађаји на релацији Атина-Софија кренули су да се конкретније развијају тек од септембра, и то пре избијања Триполитанског рата. Ово се поклопило и са отпочињањем конкретних преговора између Бугарске и Србије. Грчки краљ и Вензелос наступали су у вези преговора сложено, углавном преко свог посланика у бугарској престоници. Као и код српско-бугарских преговора, Софија је и у овом случају била центар активности.⁵⁴⁸ Овде је септембра допутовао и Баучер, који је по доласку лично пред краљем Фердинандом и Гешовим својим аргументима ватрено заступао потребу за савезом.⁵⁴⁹

Важан допринос даљим дипломатским напорима у истом смислу дали су и представници цркве. Први пут је до разговора између васељенског патријарха Јоакима III и егзарха Јосифа дошло 24. септембра, у палати Долмабахче. Уз љубазан тон, виђење је протекло у дискусији по питању које је највише оптерећивало два духовна поглавара. Патријарх се изјаснио да би се шизма евентуално могла и повући, али да су томе многи противни, те да би за

⁵⁴⁵ R. Rankin, *The Inner History...*, 13-14.

⁵⁴⁶ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 37.

⁵⁴⁷ „Грчко-бугарски споразум“, *Политика*, бр. 2687 од 13. јула 1911, 1.

⁵⁴⁸ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 73-74.

⁵⁴⁹ D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 437; R. Rankin, *The Inner History...*, 14.

наступање коначног помирења ипак био нужан споразум званичне Софије и Атине. Спремност на компромис била је присутна и код бугарског егзарха. На помирењу између две цркве је иначе у Цариграду радио и Чариков.⁵⁵⁰

С почетком Италијанско-турског рата Панас је све учесталије износио Гешову жеље владе у Атини око постизања споразума који је имао утврдити узајамну обавезу око оружане помоћи и објаве рата Турској у случају могућег напада. Премијер је на ово давао уопштене одговоре попут истицања жеље Софије за одржавање добрих односа са свим суседним државама. Ипак, њега је ова понуда свакако јако интересовала, те се око ње консултовао са Урусовим. Руски дипломата га је по овом питању позивао на озбиљан опрез, нарочито због тога што је Грчка имала стални повод за погоршање односа са Турском у виду Крита. Урусов је сматрао да би Атина обезбеђивањем бугарске помоћи повела активнију, опасну и егоистичну политику.⁵⁵¹

Стране дипломате у грчкој престоници су тих дана примећивале велику узнемиреност која је тамо завладала по започетом сукобу. Иако је преовладавао утисак да ће Грчка остати мирна, то се свакако односило само дотле док рат не би довео до очекиваног усложњавања ситуације на Балкану.⁵⁵² Узнемирени Венизелос је дао инструкције Панасу да ближе испита расположење у Софији. Грчки посланик је 10. октобра отворено питао Теодорова за мишљење о томе како би се Бугарска поставила уколико би Грчка била нападнута од Турске. Гешовљев заступник је у одсуству министра одговорио како Бугарска не би напустила Грчку, али да би у обратном случају (евентуалног Грчког напада на Турску) остала по страни.⁵⁵³

Панас, званично овлашћен за вођење преговора, надаље је бивао све активнији. Убрзо након Гешовљевог повратка у Софију, 16. октобра, грчки посланик му је понудио нови предлог своје владе. У случају бугарске спремности да интервенише при евентуалној турској агресији на Грчку, био је овлашћен да изјави како би се Грчка такође војно ангажовала при могућем нападу Турске на Бугарску. Опрезни Гешов је обећао да ће се о томе посаветовати са краљем и Министарским саветом. С обзиром на критично стање

⁵⁵⁰ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 53-54.

⁵⁵¹ Урусов Нератову, № 75 од 6/19. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 37).

⁵⁵² Татишћев Нератову, № 28 од 29. септембра/12. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 28).

⁵⁵³ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 95; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 119-120.

у односима између Бугарске и Турске почетком октобра, ова комуникација дошла је у прави час. Након изражене спремности за стварање савеза од стране Србије и Бугарске, сада су озбиљнија уверавања о прикључењу стизала и од Грчке. Бугарски кабинет, а нарочито монарх, били су задовољни поруком Атине. Притом су имали у виду да би је евентуално одбијање могло водити учешћу у каквој аустријско-румунско-албанској комбинацији.⁵⁵⁴ Ипак, како је Бугарска за приоритет држала започето успостављање савеза са Србијом, у односу према Атини се још увек није дешавало ништа конкретније.⁵⁵⁵

Оно што је и даље бринуло Гешова, и због чега је лично био врло резервисан, било је то што је сматрао да би Бугарска због Критског питања могла бити на незгодан начин увучена у рат са Турском.⁵⁵⁶ Без обзира на то, средином октобра је бугарски премијер грчко-бугарске односе карактерисао као врло добре. Иако се раније држало да се они никада неће моћи учинити повољним, Гешов је био мишљења како су у ово доба они били „готово савезнички“.⁵⁵⁷

Гешов је око новог предлога из Атине решио да се посаветује и са руским посланством. Урусов је поново сугерисао да се ствари приђе са изузетним опрезом. Некљудов је, пак, отворено рекао да је за Бугарску приоритет споразум са Србијом. Грчке понуде је по њему за сада требало одбити, иако би се са Атином и даље требало рачунати. Иако је Гешов пажљиво послушао савете, држао се убеђења да би одбијање Грка могло да створи контраефекат.⁵⁵⁸ У грчком парламенту се заиста у то време разматрало питање стварања савеза на Полуострву. Међутим, сумње су могле бити отклоњене тиме што је Венизелос отворено дао подршку овој идеји. Истицао је нужност повезивања балканских влада, које би се залагале за права својих сународника

⁵⁵⁴ Гешов је имао поуздане информације да је Ерентал нудио Грчкој придруживање „балканском антисловенском блоку“, односно савезу између Аустрије, Румуније и Албанаца. Због тога би, како је правилно сматрао, игнорисањем Грка постојала реална опасност да се они одреде за какву сличну комбинацију (Некљудов Нератову, № 81 од 6/19. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 39)).

⁵⁵⁵ D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 437; I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 38; E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 74; H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 95; М. Војводић, „Српско-грчки преговори о савезу 1912. године“, *Balkanica*, XIII-XIV/1982-1983, 214.

⁵⁵⁶ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 165.

⁵⁵⁷ АС, МИД, ПО, 1911, ф. VIII, Спалајковић Миловановићу, № 465 од 1/14. октобра 1911.

⁵⁵⁸ H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 95.

под турском влашћу. Овакве изјаве ишле су у прилог томе да је реализовање ширег савеза на помолу и да је он почео да поприма опипљив облик.⁵⁵⁹

Грчки престолонаследник, који је у одсуству краља (који се у то време налазио у Аустро-Угарској) вршио функцију регента, примио је 25. октобра на аудијенцију Хаџимишева. Константин је бугарском дипломати због новонасталих околности указао на нужност ближе сарадње, истичући да би Грчка и Бугарска требале превентивно да наступају. Конкретно је поручивао Софији да је његова земља у случају нужде могла да обезбеди 100.000-120.000 војника. На помен одређивања зона утицаја, бугарски представник је изјавио да о том питању није био овлашћен да преговара.⁵⁶⁰

Убрзо је још једна околност дала важан импулс преговорима на овој релацији. Инструкције да би се евентуална примена принципа о савезништву код српско-бугарског споразумевања могла применити и према Грчкој, „што се могло потврдити Гешову“, стигле су из Петрограда у бугарску престоницу почетком новембра.⁵⁶¹ Петроград је, додуше, Софији притом препоручивао крајњу обазривост.⁵⁶²

Грчка је већ децембра поставила нове проширене захтеве у вези са Критом, који је имао аутономан статус у оквиру Османског царства. Захтеви се нису могли решити донетим привременим мерама. Немири на острву се нису смиривали, због чега је претила опасност да поприме нежељене облике.⁵⁶³ При усложњавању прилика, Хаџимишев је 8. децембра известио Софију о његовом разговору с краљем: „Ми треба да се споразумемо у најкраћем могућем року, зато што се припремају судбоносни догађаји који не остављају много времена за губљење“, поручивао је грчки монарх.⁵⁶⁴

С почетка нове 1912. су, попут ранијих година, кретале сензационалне вести о најјавама новог војног окршаја на Балкану. Тако је из Солуна 25. јануара извештено како су у Јањини неколико дана раније осванули плакати на грчком језику. На њима је стајало да је Европа пристала на деобу Турске и то тако што

⁵⁵⁹ К. Nikolaides, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen...*, 27-28.

⁵⁶⁰ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 54.

⁵⁶¹ Нерагов Некљудову, № 1688 од 22. октобра/4. новембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 43).

⁵⁶² Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 75.

⁵⁶³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 105.

⁵⁶⁴ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 55.

би Новопазарски санџак припао Аустро-Угарској, а Епир и Јањински вилајет Грчкој.⁵⁶⁵

При ситуацији која је постајала све комплекснија, у Софији се све више тежило зближавању са Грчком. Сарафову је наложено да у Цариграду тражи подршку од Егзархије око здруженог наступања бугарског и грчког становништва у Царству. Бугарски дипломата је притом од стране Фердинанда, уз знање Гешова, био овлашћен да посети и патријарха Јоакима и да му исказе захвалност у име бугарског краљевског пара на раније послатим даровима (иконе са посете бугарских кнежева патријарху). До пријема дипломате код васељенског патријарха дошло је 26. јануара. Том приликом је опет било речи о питању шизме. Јоаким је поново нагласио како је лично био против ње, али да се укидању противио грчки народ, као и Свети Синод. Да би се у том смислу дошло до разумевања, поново је истакао нужност споразума између две владе. Неочекивано се за симболичан корак даље отишло већ сутрадан, када је патријарх узвратио посету дошавши у бугарско посланство. Том приликом известио је Сарафова да је Синоду предочио део јучерашњег разговора, изневши притом и најљубазније речи у смислу жеље за напретком бугарске краљевине.⁵⁶⁶

Ова размена посета, у којој је Фердинанд преко свог посланика још и позвао патријарха на прославу пунолетства престолонаследника, наишла је на велики одјек. Иако је Сарафов демантовао да је сусрет имао политички карактер, његов се смисао могао јасно наслутити. У Цариграду се све више говорило како између Атине и Софије „постоје неки тајни споразуми“. Ове посете додатно су поткрепиле такве сумње.⁵⁶⁷

Рођендан је заиста био добар повод у смислу приснијег зближавања балканских држава. Уз остале престолонаследнике у Софији се обрео и грчки краљевић Константин. Посетом се стављало до знања како Грчка није била вољна да у очекиваним великим догађајима стоји по страни. Како је уз престолонаследнике дошло и до бројних сусрета присутних дипломата, коначно је покренуто решавање појединих црквених питања с мртве тачке. Од стране Бугарске уследило је званично признање свештеника које је именовало васељенски патријарх, а враћен је и део грчких храмова одузетих раније у

⁵⁶⁵ „Подела Турске!“, *Политика*, бр. 2869 од 13. јануара 1912, 2.

⁵⁶⁶ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 55-56.

⁵⁶⁷ АС, МИД, ППО, 1912, ф. IX, Ненадовић Миловановићу, № 14 од 17/30. јануара 1912.

Варни, Бургасу и Филипољском округу. Такође су обновљене грчке школске управе, уз допуштење опорезивања грчких црквених општина у корист школа.⁵⁶⁸

Иако је Панас све време интензивно радио на зближавању, Гешов је стрпљиво чекао реализацију кључног договора са Србијом. Тек онда када је договор са Београдом ушао у своју завршну фазу, бугарски премијер је фебруара решио да се Баучерове услуге још једном искористе. Сматрао је за најбоље да се опет искористи приватни канал ради слања личне поруке Венизелосу. *Тајмсов* кореспондент се још једном показао услужним, тако да је грчком председнику владе Гешовљеу поруку пренео 19. фебруара. У њој је Венизелос позван да се започне са радом на коначном договору о савезу и да у том смислу пошаље грчке услове преко Панаса. Ствар је консултована између краља Ђорђа, престолонаследника Константина, Венизелоса, Грипариса и Баучера. Прве потврдне инструкције послате су по грчком представнику у Софију 24. фебруара.⁵⁶⁹

Баучер се активно укључио и у тешко решиви црквени спор. Средином фебруара, на путу од Софије ка Атини, обрео се у граду на Босфору. У разговору са патријархом, Јоаким је и њему поновио проблеме око повлачења шизме, истакавши да би се притом седиште егзархије морало изместити из Цариграда. У том случају Патријаршија је могла дати сагласност у вези обнове старе Охридске архиепископије. Како је Баучер врло брзо схватио да је црквено питање тешко решиво, по доласку у Атину је саветовао Хаџимишева да се питање шизме изостави, јер би се у супротном тешко могло доћи до очекиваног зближења. Мишљење да би се од решавања црквеног питања у ово време могло имати више штете него користи, почело се јављати на обе стране. Иако су покушаји помирења спорадично вршени и током наредних месеци, није се дошло до важнијих резултата.⁵⁷⁰

Руска дипломатија је још увек у извесној мери расхлађивала идеју грчко-бугарског савеза. Некљудов је и даље инсистирао на чекању да се дефинитивно

⁵⁶⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Бошковић Миловановићу, № 15 од 4/17. марта 1912; В. Н.

Шграндман, *Балканске успомене*, 111.

⁵⁶⁹ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 96-97; L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 165; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 120; W. H. C. Price, *The Balkan Cockpit: the Political and Military Story of the Balkan Wars in Macedonia*, London 1914, 89.

⁵⁷⁰ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 57.

закључи споразум са Србијом.⁵⁷¹ Како су преговори стајали у зависности од договора између Београда и Софије, Атина је почела показивати знаке нервозе. Краљ Ђорђе се у разговору са овдашњим руским послаником, Сергејем Николајевичем Свербејевим, жалио о напетом стању на Криту. Ипак, након скорог склапања српско-бугарског споразума, конкретнији формални договори између две земље су коначно отпочели. Они су се и надаље водили углавном између Гешова и Панаса. Учешће Хаџимишева у даљим разговорима, попут Тошева у Београду, било је искључено. За разлику од српске владе, Атина се није журила решавањем питања Македоније, како не би којим случајем одбила бугарске владајуће кругове од савеза.⁵⁷² Међутим, Ризов је саветовао Гешова да се и овде следи пример успостављеног савеза са Србијом, односно да се одреди разграничење како би се по том питању избегла накнадна расправа. За сваки случај се сматрало да би и овде ваљало предвидети руску арбитражу.⁵⁷³

Влада у Београду такође је настојала да се дође до зближења са Грчком. Сада се сматрало да би њен улазак у већ успостављени двојни савез донео вишеструке користи. Осим објективног јачања заједничког положаја у будућем сукобу, Београду је била важна и очекивана подршка Грчке око ратних добитака, али и због избегавања могућих спорова око разграничења у Македонији и Албанији.⁵⁷⁴

Пре доношења коначне одлуке око наступања према Софији, Венизелос је у марту одржао састанак са краљем, Грипарисом, Коромиласом и Јоргосом Стрејтом (искусним грчким дипломатом и послаником у Бечу) на коме се расправљало о условима под којима би савез био склопљен. Стрејт се придружио уверењу краља Ђорђа по коме би се он требао односити пре свега на сарадњу у одбрани хришћана у Турској. Супротно томе, Коромилас је веровао у неопходност офазивног уговора, инсистирајући још и на прецизном дефинисању утицајних зона.⁵⁷⁵

Панас је у међувремену ишао даље, сондирајући прилике око споразумевања са Србијом. У разговору који је у Софији водио априла са тамошњим српским колегом, обојица су се сложила око тога да у будући

⁵⁷¹ D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 437.

⁵⁷² В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 129; Е. Стателова и др., *Историја на бугарската дипломатија...*, 434-435; Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 41.

⁵⁷³ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 41-43.

⁵⁷⁴ М. Војводић, „Српско-грчки преговори...“, 214.

⁵⁷⁵ H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 98.

споразум треба унети начело о подели Албаније између две земље, чиме би се пред великим силама негирало начело о њеној планираној аутономији. Оквирни предлог који је по питању разграничења Спалајковић том приликом изнео била је линија од Охридског језера до Јадранског мора. Панас је сматрао како питање о разграничењу не би требало да у овом случају задаје тешкоће, будући да Грци на северу не би тражили ништа даље од Превезе.⁵⁷⁶

Венизелос је априла отишао на нови десетодневни пут на Пилион. У јавности је било присутно мишљење да се премијер, попут Мојсија, повлачио на ову планину која заузима важно место у грчкој митологији како би тамо нашао решење за судбоносна питања. У месту Загора је у приватности куће његовог пријатеља Касаветиса, као и током дугих планинских шетњи, Венизелос и овде детаље уговора разрађивао са Баучером. У осамљености планине могли су да гласно и неометано (уголико пре што је Баучер доста слабо чуо) разговарају о детаљима савеза са Бугарском. Када се 24. априла вратио у Атину, премијер је донео својим министрима коначан предлог услова.⁵⁷⁷

Атина је спремила нови нацрт уговора са Бугарском. Он је предвиђао тајни одбрамбени савез за војну сарадњу у случају турског напада на било коју од уговорних страна и заједничко усвајање мера које би се предузеле при повреди нарушавања права грчке и бугарске заједнице у Царству. Посебним додатком предвиђено је да, у случају избијања грчко-турског сукоба по питању Крита, Бугарска прогласи благонаклону неутралност према Грчкој. Панас је нацрт примио већ сутрадан, заједно са строгим инструкцијама у којима му је било наложено да избегава сваку дискусију о евентуалној територијалној подели или разграничавању утицајних сфера.⁵⁷⁸

Панас је два дана касније, 27. априла, Гешову предао пројекат уговора. Одговор бугарског премијера је након одржаних консултација стигао 8. маја. Како се Атина није бавила аутономијом Македоније и Тракије, на чему су Бугари инсистирали, Гешов је Панасу рекао да Софија није у могућности да склопи уговор све док Грчка изричито не изјави да нема примедби на аутономију. С тим у вези је бугарски министар председник предложио следећу формулу: „Грчка се обавезује да се неће противити евентуалном настојању од

⁵⁷⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Миловановићу, № 3124 од 9/22. априла 1912.

⁵⁷⁷ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 98.

⁵⁷⁸ Исто, 99-100.

стране Бугарске за административном аутономијом Македоније и Једренског вилајета, уз гарантовање једнаких права тамошњим народима“. Грци ово нису хтели да усвоје, без обзира на инсистирање софијског кабинета и позивање на одредбе Берлинског уговора.⁵⁷⁹ Гешов је истовремено о развоју догађаја редовно извештавао Русе. Текст нацрта дао је на увид Некљудову, који је о томе одмах известио Петроград.⁵⁸⁰

Питање Солуна при будућој расподели територија било је иначе од прворазредног значаја како за Грке, тако и за Бугаре,⁵⁸¹ будући да је ово био стратешки врло важан и богат трговачки град, са најзначајнијом луком у северном Егеју.⁵⁸² Венизелос при преговорима није инсистирао на разграничењу, сматрајући да би савез био осуђен на пропаст већ због ове тачке. Његова је идеја била да у будућем рату грчка армија настоји да заузме што већу територију, при чему би овај град био примарни циљ. Коромилас, који се највише залагао за одређивање утицајних сфера, коначно је по том питању попустио. Грчка влада иначе још увек није знала за српско-бугарски уговор и то да је он већ третирао ово питање. Софија је одбијала да до потписивања грчко-бугарског уговора о томе износи детаље представнику Атине. Грци због тога нису били сасвим свесни значаја чланства Србије у савезу, сматрајући да је Бугарска ову земљу сматрала тек за својеврсну тампон-зону између ње и Аустро-Угарске.⁵⁸³ Да Венизелос не буде упућен у резултате преговора, умногоме је допринео став Петрограда, одакле се Гешову сугерисало да се Грчкој не износи текст постигнутог уговора. Разлози за то били су исти они, који су се као и у случају Црне Горе, тицали неповерења у очување тајности према Аустро-Угарској.⁵⁸⁴

Једна од битних разлика између српско-бугарских и грчко-бугарских преговора била је та су они између Атине и Софије протицали без активнијег учешћа руске дипломатије. Додуше, Бугари су пројекат уговора који је сачинила

⁵⁷⁹ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 38-39; Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 436; Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 100.

⁵⁸⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Спалајковић Миловановићу, № 3186 од 8/21. маја 1912. На полеђини истог документа стоји напомена Миловановића који је инсистирао да Спалајковић што пре дође до сазнања о току грчко-бугарских преговора, како би и Београд што пре започео разговоре с Атином.

⁵⁸¹ D. Michalopoulos, „The Salonica Issue...“, 57-65.

⁵⁸² Р. Клог, *Историја Грчке...*, 83.

⁵⁸³ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 98-99.

⁵⁸⁴ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 132.

грчка влада саопштили Петрограду, који је према њему имао одређене резерве због прилично неодређеног регулисања изговора за рат.⁵⁸⁵ Данев је приликом свог боравка у Ливадији Сазонову напоменуо то да би се склопљеном српско-бугарском савезу могла придружити и Грчка. Руски министар, извесно немајући превише поверења у Атину, одговорио је председнику Собрања да се Бугари „не возе на грчким колима, будући да је грчки краљ сваке године практиковао да пије кафу у Шенбургу [царској палати у Бечу, прим.]“⁵⁸⁶. Не искључујући ипак могућност договора, Сазонов је поново сугерисао на опрез.⁵⁸⁶

Савети о суздржаности у деловању балканских држава, које је Русија иначе редовно упућивала Софији и Београду и где су они макар формално прихватани, у Атини су изазивали протесте. Због неподношљивог положаја хришћанског становништва у Османском царству, грчки министар иностраних дела Коромилас указивао је Урусову да ће, без обзира на жељу за очувањем постојећег стања, револуционарни покрет међу Албанцима неминовно довести до прекида грчког става ишчекивања. Коромилас се око тога жалио и Свербејеву, коме је указивао на несносно стање на више острва која је Италија запосела за време актуелног рата.⁵⁸⁷

Гешов је 15. маја предложио извесну модификацију текста грчког нацрта у коме се позивао на чл. 23 Берлинског мировног уговора. Панас је на овај предлог изнео протест, сматрајући да је то увод у успостављање принципа аутономије „на мала врата“. Са друге стране, Гешов се правдао тиме да је по питању аутономије Македоније био под огромним притиском јавности у Бугарској. Уз то је сугерисао и да би у случају прихватања принципа аутономије понудио да се одрекне својих почетних резерви у погледу грчког присвајања Крита. И Панас и Венизелос су сумњали да је оваква понуда била услов за подршку у стицање Крита. Грчки премијер је, међутим, сматрао да је цена била превисока, очекујући да би ово острво у случају рата без икакве сумње припало Грчкој.⁵⁸⁸ Зато су се и Грци, попут Срба, доследно противили идеји аутономије, гледајући на бугарско позивање око чл. 23 као на замку која би утицала на коначни територијални статус. Понуда коју је Гешов дао зато и није прошла. Испоставило се да је договор о територијалном разграничењу између Грка и

⁵⁸⁵ *Историја дипломатије*, св. 2, 194.

⁵⁸⁶ А. Тошев, *Балканските войни...*, 341; Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 38.

⁵⁸⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 150.

⁵⁸⁸ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 100.

Бугара било теже постићи него што је то био случај између Београда и Софије.⁵⁸⁹ Да би се читава ствар некако релаксирала, још одмах је бугарска влада повукла раније тражење за укидање шизме Егзархији.⁵⁹⁰

Гешов је ургирао да се уговор закључи пре његовог планираног одласка за Беч са краљем Фердинандом почетком јуна. Венизелос је дао инструкције свом посланику да се уговор може закључити уколико не имплицира идеју аутономије, већ где би се питање реформи односило на читаву европску Турску, и то без позивања на одредбе Берлинског уговора. По питању Крита, Атина је остала при томе да се Бугарска њиме не обавезује. Панас је о овом известио Гешова 23. маја. Узевши све у обзир, два непосредна преговарача коначно су формулисала и потписала уговор пред крај месеца. И овде је приде сачињена посебна декларација, којом су се Бугари оградиле од обавезе уласка у сукоба због Критског питања, док је Грчка одустала од захтева о подели Македоније.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 438.

⁵⁹⁰ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 58.

⁵⁹¹ Текст *Уговора о одбрамбеном савезу између Бугарске и Грчке* гласи: „Узимајући у обзир да две државе чврсто желе очување мира на Балканском полуострву и да једним солидним одбрамбеним савезом најбоље могу одговорити тој потреби; Узимајући у обзир у истом реду мисли да је мирна коегзистенција разних народности у Турској на бази истинске и реалне политичке једнакости поштовања права која произилазе из уговора или су другачије уступљена хришћанским народностима у Империји чине неопходне услове за јачање ствари на Истоку; Имајући, најзад, у виду да је узајамни рад две државе у поменутом смислу од природе и у интересу њиховим добрим односима са Турском Империјом, како би се олакшала и ојачала слога грчких и турских елемената у Турској; Влада Њ. В. Цара Бугара и Влада Њ. В. К. Хелена, узајамно обећавајући да неће давати било какву нападачку тенденцију свом чисто одбрамбеном споразуму и одлучујући да међусобно закључе савез за мир и покровитељство у ниже наведеним пределима /.../ су се договорили о следећем: чл. 1) Уколико противно искреној жељи две Високе Стране Уговорнице и поред понашања њихових Влада за избегавање сваке агресивне акције и сваки изазов према Отоманској Империји, једна од ове две државе буде нападнута од Турске било са њене територије, било путем систематског кршења права која произилазе из уговора или из основних принципа Међународног Права, две Високе Стране Уговорнице су дужне да се узајамно помажу својим укупним оружаним снагама и као последица томе да не закључују мир сем заједно и у сагласности; чл. 2) Две Високе стране Уговорнице обећавају себи узајамно, с једне стране да врше морални утицај на своје сународнике у Турској у смислу да искрено допринесу заједничкој коегзистенцији елемената који образују становништво Империје и с друге стране да пружају себи узајамну помоћ и да иду сложено у све акције пред Отоманску Владу или пред Велике Силе што би имало за циљ да се добије или да се обезбеди реализација права која произилазе из уговора или су другачије уступљена грчкој и бугарској народности, примену политичке једнакости и Уставних гаранција; чл. 3) Овај уговор биће на снази три године од дана његовог потписивања и биће прећутно обнављан на по годину дана, осим ако се не раскине. Раскид ће бити нотифициран најмање шест месеци пре истека треће године након потписивања уговора; чл. 4) Овај уговор чуваће се у тајности. Неће моћи да се саопшти трећој сили, било у потпуности било делимично, нити ће се обнародовати било у целости или у деловима, сем уз сагласност две Високе Стране Уговорнице. Овај уговор биће ратификован што је могуће пре. Ратификација ће се разменити у Софији (или у Атини). У уверењу овога респективни опуномоћени министри потписали су овај уговор и ставили своје печате.“ Текст *Декларације* гласи: „Члан први не односи се на евентуални рат који би избио између Грчке и Турске услед пријема у Грчки Парламент критских посланика супротно вољи Отоманске Владе. У том случају Бугарска није обавезна сем да у односу на Грчку одржава један благонаклони

Грци су рачунали с тим да ће територије које буду успели да заузму коначно и припасти њима, уголико пре што им је Солун био упола ближи. Потписивање заједничке војне конвенције одложено је до септембра исте године. Овим је ранији савез између Србије и Бугарске *de facto* проширен у Балкански савез, што је још више поправило положај његових чланица према Турској.⁵⁹²

Дан формалног склапања грчко-бугарског уговора, 29. мај, био је симболичан датум у формирању савеза, будући да се падао на 459. годишњицу пада Цариграда под Турке.⁵⁹³ Међутим, сам документ потписан је од стране Гешова и Панаса сутрадан, 30. маја. Мотив за ово био је већ виђен: 29. мај падао се у уторак, дану који је сматран баксузним. Тако се десило да су оба уговора која је потписала бугарска влада, и онај са Београдом и онај са Атином, на неки начин били повезивани са црним слутњама.⁵⁹⁴

Знало се да уговор представља опасно решење, због чега је Венизелос од стране његових противника био изложен оштрим критикама. Међутим, у том тренутку је по грчке интересе оно било једино могуће.⁵⁹⁵ Краљ Фердинанд је Бакс-Ајронсајда ових дана такође уверавао како је антанта између Грчке, Бугарске и Србије била једино могућа сигурна мировна политика, у односу на опште неповерење које је владало према политици надвојводе Франца Фердинанда.⁵⁹⁶

неутралитет. Чим криза источних ствари прође, услед догађаја из 1908. године што се тиче Критског питања, кореспондира заједничком интересу и била би исте природе, а да не нарушава равнотежу на Балканском Полуострву, да консолидује тамо, у интересу Мира, Међународне ситуације, Бугарска (независно од обавеза које је преузела овим Уговором) се обавезује да ни на какав начин не отежава евентуалну акцију Грчке, усмерену на решавање овог питања.“ (наведено у: *Balkanski ugovorni odnosi...*, 293-294).

⁵⁹² I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 39-40; H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 101; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, група аутора, Београд 1959, 121-122, ф. 409; Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 438; АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Јовановићу, № 3433 од 4/17. августа 1912.

⁵⁹³ R. Rankin, *The Inner History...*, 144.

⁵⁹⁴ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 76

⁵⁹⁵ H. E. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 65.

⁵⁹⁶ Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 1. јуна 1912 (*British Documents...*, IX/1, 569).

ДИПЛОМАТСКЕ АКТИВНОСТИ ОД МАЈА 1912. ГОДИНЕ ДО ПОЧЕТКА СУКОБА

О савезничком уговору склопљеном између Грчке и Бугарске се у Београду знало отприлике онолико колико су и у Атини знали за српско-бугарски споразум, дакле, ништа конкретно, већ у појединостима добијеним преко неформалних извора.⁵⁹⁷ Српска влада је зато настојала да преко својих посланика у ове две престонице дође до ближих сазнања. Гешов је извесно време избегавао да одговара на молбе Спалајковића да му се саопште какви детаљи, што је премијер правдао тиме да и грчком посланику није говорио ништа о раније склопљеном уговору. Гешов је једино саветовао да и Срби крену у директније разговоре са Грцима.⁵⁹⁸

Како Русија при новосклопљеном савезништву није била онако редовно извештавана, њена агентурна служба на Балкану била је принуђена да до података долази на тежи начин. Незадовољни Сазонов изричито је тражио од свог посланика у Атини да му из прве руке проследи информације „о условима под којима је Грчка пришла балканским државама“.⁵⁹⁹ Што се осталих центара европске дипломатије тиче, Поенкаре је имао извесних обавештења од његовог дипломатског представника у Софији, док је британска влада црпила извесна сазнања о уговору захваљујући Бакс-Ајронсајдовом обавештајном раду.⁶⁰⁰ Међутим, оно што је бринуло савезнике на Полуострву било је то што су и на Балхаусплацу гласови о новом споразуму стигли прилично рано.⁶⁰¹

Дипломатски посленици савезница опет нису били детаљније упознати са новим моментима у раду на споразуму. Прво, јер је у то и даље био укључен мали број дипломата који су делали у највећем међусобном поверењу; друго, јер би преписка са другим центрима претила откривању садржаја поверљивих тема, што би читаву ствар довело у незавидан положај. Отуда је занимљиво како су

⁵⁹⁷ D. Dakin, *The Greek Struggle...*, 440.

⁵⁹⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Јовановићу, № 3417 од 30. јула/12. августа и № 3420 од 31. јула/13. августа 1912.

⁵⁹⁹ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 147.

⁶⁰⁰ Сам текст мајског уговора у Лондон је стигао прилично касно. Њега је тек почетком децембра наредне године у свом извештају послао британски посланик у Атини Френсис Елиот (Елиот Греју, № 274 од 1. децембра 1913 (*British Documents...*, IX/1, 1015-1016)).

⁶⁰¹ Већ према једном извештају о јунској посети краља Фердинанда Бечу, Берхтолд је отворено изјавио: „Ми смо тајним каналима добили информацију о постојању грчко-бугарског споразума. Поред тога, према подацима немачке владе, одбрамбена конвенција је закључена и између Србије и Бугарске...“ (E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 78-79).

слабо упућене балканске дипломате на страни и саме претресале моделе могућег склапања савеза, разматрајући његове потенцијалне користи. Тако су, на пример, грчки и бугарски представници у Лондону, Јоанис Генациос и Мацаров, у лето исте године водили живе разговоре о евентуалном савезу, регулисању будућих граница, црквеном уређењу у турским областима, али и о другим питањима која су оптерећивала односе две краљевине!⁶⁰²

Венизелос је убрзо након потписивања уговора, подстакнут нередима које су изазивали Албанци, 10. јуна Гешову послао предлог о разради заједничког плана на реформама. Међутим, премијер је још увек сматрао да би таква акција била преурањена.⁶⁰³ Атина је, међутим, охрабрујуће гласове добијала с друге стране. У наредном периоду је покренута још једна иницијатива за политичким зближавањем, овога пута између Грчке и Црне Горе. Атини се 12. јула, у вези заједничког наступања против Турске, обратила влада са Цетиња преко тамошњег грчког посланика. Преговори између две земље, по свему судећи, ипак нису узели маха. Међу оскудним подацима по овом питању, код руског војног аташеа у црногорској престоници се наводи тек то да је Грчка, попут владе у Софији, Црној Гори као будућој савезници обећала помоћ у издржавању војске.⁶⁰⁴ Грчки посланик на Цетињу се, о томе да ли је Црна Гора „тражила новаца од Србије“, иначе распитивао и код свог колеге Гавриловића.⁶⁰⁵

У Атини су били неверљиви према руским дипломатама. Иако је у Софији Гешов о закључењу споразума обавестио Некљудова, у грчкој престоници се водило рачуна о томе да се тамошњем руском посланику информације не прослеђују, без обзира на то што је Сврбејев био врло цењен и популаран. Крајем јула је у Бечу дошло до сусрета двојице колега. Руски посланик у Атини тих дана је напустио своје дотадашње место службовања и био је на путу за Берлин, где је постављен за амбасадора. Колико су представници Петрограда били слабо упознати с приликама у Атини сведочи податак да је, управо при овом сусрету, Сврбејев први пут од Некљудова чуо да је између Грка и Бугара постигнут договор о савезу.⁶⁰⁶

⁶⁰² М. И. Маджаровъ, *Дипломатическа подготовка...*, 40.

⁶⁰³ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 103.

⁶⁰⁴ Х. Батовски, „Црна Гора и Балкански савез“, *Историјски записи*, 1-2/1957, 56.

⁶⁰⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Спалајковић Миловановићу, № 3593 од 6/19. септембра 1912.

⁶⁰⁶ А. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 98.

Предлог који је Берхтолд упутио великим силама ради усвајања политике децентрализације у Османском царству, временски се подударно са све чешћим јавним публикувањем вести о постојању живих дипломатских активности на стварању ширег балканског савеза. Осим што је штампа писала о српско-бугарском зближавању, у чланку *Тајмса* од 1. августа Баучер је по први пут известио о постојању грчко-бугарске антанте. Поенкаре је такође приликом његове посете Русији, 12. августа предочио Сазонову да је грчко јавно мњење у потпуности убеђено у постојање савеза.⁶⁰⁷

План грофа Берхтолда био је за савезнике забрињавајућа појава. Декларативни план о реформама, а заправо намера за искоришћавање узаврелог албанског питања у корист Аустро-Угарске, само је убрзало даље припреме за рат. Средином августа је грчка влада преко својих посланика у савезничким престоницама пренела озбиљну забринутост због покрета Албанаца и корака Аустро-Угарске.⁶⁰⁸ Грчко-бугарски споразум у ово време је још увек представљао непознаницу за Србију. Посланик у Атини, Матеја Бошковић, тек је почетком августа известио Јовановића да су преговори успешно окончани и да је споразум потписан. Свакако према договору две владе, исто је српском Министарству иностраних дела потврдио и Спалајковић, обавештен од стране Гешова 13. августа. Стога је већ сутрадан, 14. августа, српска влада овластила свог представника у Атини да поднесе предлог о стварању грчко-српског споразума.⁶⁰⁹ Мишљење Београда било је да су прилике за акцију повољне и да би се ствар требала уредити што пре.⁶¹⁰

Грчки министар иностраних дела је радо прихватио понуду коју му је пренео Бошковић, скренувши му пажњу да се о тако важном питању најпре мора консултовати са владом и краљем.⁶¹¹ Иако су Грци позитивно прихватили иницијативу, од самог почетка су инсистирали на томе да договор буде усмерен искључиво против Турске, али не и против Аустро-Угарске, као у случају српско-бугарског споразума. Влада у Атини дала је истовремено предлог Београду и Софији да се склопи заједнички трилатерарни грчко-српско-бугарски уговор, али је то од стране тамошњих влада одбијено. Бугари су

⁶⁰⁷ H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 108.

⁶⁰⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Јовановићу, № 3439 од 6/19. августа 1912.

⁶⁰⁹ М. Војводић, „Српско-грчки преговори...“, 215-216.

⁶¹⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Јовановић Бошковићу, № 3423 од 1/14. августа 1912.

⁶¹¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Бошковић Јовановићу, № 3448 од 2/15. августа 1912.

сматрали да српско-бугарски споразум има одредбе које се не могу мењати, а које се не би могле наћи у споразуму са Грцима, док су Срби имали у виду да се Грчка већ обавезала само за случај рата са Турском.⁶¹²

У Атини нису били обесхрабрани. Дат је нови предлог да се учини заједничка представка великим силама поводом немилих догађаја проузрокованих врењем Албанаца и насталом анархијом у Царству. Нагласак се притом имао ставити на то да ће, уколико Турска не врши дужности према хришћанском становништву, суседне балканске државе бити принуђене да му заједнички пруже потребну заштиту.⁶¹³ Корак грчке владе наишао је на позитиван одјек у Софији, Цетињу и Београду. Гешов је у разговору са Панасом изјавио како бугарска влада са највећим симпатијама поздравља иницијативу Атине, као доказ „потпуне солидарности балканских православних држава“.⁶¹⁴

Како су се прилике на бугарско-турској граници усложњавале, 18. августа је Хаџимишев у разговору са грчким дипломатама поставио конкретно питање о расположивом броју трупа које би Грчка могла да обезбеди у случају рата. На ред је тако дошло и отварање преговора о војној конвенцији.⁶¹⁵ Венизелос је, увидевши у којој мери устанак Албанаца узнемирује суседне државе, 19. августа решио да прекине свој кратки одмор у Лутракију, одмаралишту у Коринтском заливу. Донео је одлуку да се због све озбиљнијег развоја догађаја изврше неопходне дефанзивне припреме, нарочито у морнарици.⁶¹⁶

За разлику од Србије, која је живо пратила поменуте устаничке активности, Грчку су у годинама пред балканске ратове мање бринули симптоми ових покрета. Ствар се прилично изменила са порастом албанских апетита. Када су се албански агитатори појавили у пределима Делвина и на домаку Јањине, Атина је постала неспокојна. Ово је био један од повода да грчка влада 20. августа изнесе нови предлог о покретању акције за заједничку одбрану интереса.⁶¹⁷ Грчки отправник послова у Београду, Караца, посетио је

⁶¹² Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 535; АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Бошковић Јовановићу, № 3413 од 7/20. августа 1912. г; АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Бошковић Јовановићу, № - од 12/25. августа 1912.

⁶¹³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Бошковић Јовановићу, № 1139 од 7/20. августа 1912.

⁶¹⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Спалајковић Јовановићу, № - од 13/26. августа 1912.

⁶¹⁵ К. Nikolaidis, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen...*, 30.

⁶¹⁶ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 109.

⁶¹⁷ М. Војводић, „Србија и рат 1912...“, 350-351.

25. августа српског министра иностраних дела поводом напетог стања на црногорско-турској граници. Том приликом је изјавио да би, уколико би Турска напала Црну Гору и ако би услед тога дошло до рата, остале три државе требало да учине заједнички наступ ка Порти. Циљ би био да се оштро скрене пажња на озбиљне компликације које би изазвала војна акција против једне балканске државе.⁶¹⁸

Министар Јовановић је грчком посланику 27. августа саопштио да влада прима предлог, ради очувања заједничких националних интереса у складу с начелом *Балкан балканским народима*.⁶¹⁹ Караџа је два дана касније, по налогу своје владе, предочио Јовановићу даље предлоге о наступању. Како се сматрало да Турска није била у стању да изађе на крај са постојећим хаотичним стањем, те да реформе не би могле бити спроведене, влада у Атини је предложила да се најпре учини заједнички дипломатски наступ код великих сила с молбом да и оне интервенишу код Порте. Предлог Атине био је да се, како би реформе биле додатно загарантоване, тражи да сваким вилајетом у коме има хришћанског становништва управља гувернер хришћанин који би био изабран у Швајцарској или Белгији и потврђен од великих сила; уз валије би као пуномоћници били успостављени изабрани окружни одбори, док би се амбасадори и посланици балканских држава у Цариграду старали да се реформе изврше. Уз ово је грчка влада предложила да се захтев подржи истовременом мобилизацијом како би се, у случају да Турска одбије предлог, ступило у рат „у коме случају би захтеви били много неумеренији“.⁶²⁰ Грчки предлог из августа је без икакве резерве очекивано прихватио најпре краљ Никола.⁶²¹

Влада у Атини је са посебном пажњом пратила напоре око склапања мира између Италије и Турске. Из тог разлога су се крајем истог месеца у Риму обрела три делегата грчких архипелашких острва (представници 24 острва) који су са собом донели меморандум у коме се тражило њихово присаједињење Грчкој. Италијанска влада је, међутим, одбијала да прими делегате, из бојазни да сусрет не закомпликује преговоре с Цариградом.⁶²² Истовремено су у Атини и местима по унутрашњости Грчке одржавани протестни скупови на којима је

⁶¹⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Дневна забелешка у МИД-у, № - од 12/25. августа 1912.

⁶¹⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Дневна забелешка у МИД-у, № - од 14/27. августа 1912.

⁶²⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Дневна забелешка у МИД-у, № - од 16/29. августа 1912.

⁶²¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Јовановићу, № - од 21. августа/3. септембра 1912.

⁶²² АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Михаиловић Јовановићу, № 1413 од 6/19. септембра 1912.

све гласније исказивано незадовољство положајем сународника у Турској. На зборовима је истицана жеља за енергичном интервенцијом државе. Венизелос је, примајући делегате, објашњавао да и влада дели народно узбуђење, као и да ће радити у корист народних интереса. Формално је, тактички, и даље истицао потребу за очувањем добрих грчко-турских односа.⁶²³

Коромилас је, и поред недовољно чврсте одлучности владе о примени силе оружја, 29. августа преко Панаса ипак предложио Гешову да савезници траже хитно спровођење реформи. Бугарски министар председник је тим поводом поручио да је са задовољством прихватио предлог „као епохалну манифестацију једног срећно постигнутог договора између балканских хришћанских држава“. Хаџимишев је 5. септембра телеграмом известио Гешова да је Коромилас сматрао да би за акцију било потребно бар још месец дана како би се привела крају израда конвенције између Атине и Београда. Грчки шеф дипломатије није пропустио да бугарском посланику скрене пажњу и на то да би савезници требало да у наступању буду сасвим усаглашени и да би се ваљала размотрити међусобна утицајна сфера.⁶²⁴

Грчка у овом моменту још увек није имала сачињену војну конвенцију ни са Бугарском. Венизелос је зато 5. септембра послао свог војног саветника, капетана Јоаниса Метаксаса, у Софију и Београд како би решио ово питање. Метаксас је наступао уз асистенцију Панаса. Грчки официр је тек овде сазнао да српско-бугарски споразум садржи поделу Македоније. Када је на инсистирање грчког капетана посланик упитао Гешова да ли је то истина, бугарски премијер је то изричито негирао. Уједно је одбио и грчки предлог о разграничењу.⁶²⁵

Коромилас је истовремено Бошковићу дао нацрт споразума базиран на грчко-бугарском уговору, у форми тројне антанте. Овај предлог српски посланик однео је за Београд 7. септембра. Међутим, нацрт је одбачен како од стране Београда, тако и од Софије, због тога што је био некомпатибилан са српско-бугарском уговором. Србија је са своје стране предлагала сепаратни грчко-српски уговор о савезу, док је Атина намеравала да склопи уговор и са Цетињем а затим да се иде на склапање колективног уговора између четири

⁶²³ „Грчки протести“, *Политика*, бр. 3094 од 28. августа 1912, 2.

⁶²⁴ А. Тошев, *Балканските войни...*, 369.

⁶²⁵ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 115-116.

државе. Међутим, сви ови договори захтевали су извесно време, кога је због убрзаног развоја догађаја бивало све мање.⁶²⁶

Поводом грчког предлога о упућивању заједничке ноте Цариграду, у српској престоници се сматрало да се најпре треба бити спреман за објаву рата „за који ће се лако наћи повод“.⁶²⁷ Међутим, влада у Атини је у преговорима са Београдом и надаље вешто избегавала да прими обавезу којом би слала војску у помоћ Србији уколико би ова била нападнута од Аустро-Угарске. На овоме су иначе упорно инсистирали Пашић и Путник, који су били у сталној бризи због могуће агресије Беча.⁶²⁸

Оно што је током септембра највише бринуло и самог Венизелоса било је питање интервала између планираног уручивања демарша Порти и потенцијалног избијања рата. За њега грчка војска, како се углавном сматрало, још увек није била спремна. Међутим, време за доношење крупних одлука неумитно је истицало. Средином месеца притисци савезника на опредељивање Атине били су све израженији. Из Софије и Београда је у грчку престоницу 14. септембра стигло обавештење о томе да су две земље донеле коначну одлуку да крену у рат и да би четири суседа требало да симултано обаве мобилизације и упуте ноту Порти. Поред тога је сугерисано да Атина позове своје депутате са Крита, док би Црна Гора започела оружану акцију.⁶²⁹

На тражење Грка да им се у целости саопшти српско-бугарски уговор, Гешов је молио српско Министарство иностраних дела да се он још увек не открива.⁶³⁰ Из Београда и Софије су зато одбили да удовоље грчкој влади. Пашић је, међутим, преко свог посланика Атине 18. септембра упутио чак три различите варијанте уговора, које грчка влада није била спремна да прихвати. Предлагање споразума од стране Атине Београду и супротно, иако у више варијанти којима се настојао пронаћи компромис, није довело до резултата. Проблеми су се најпре тицали одсуства намере Атине да пружи подршку око евентуалног напада Аустро-Угарске на Србију и нерешеног црквеног питања. Иако је овим одложено стварање уговора, две земље су и поред тога сматрале да

⁶²⁶ H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 111.

⁶²⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Спалајковић Јовановићу, № - од 19. августа/1. септембра 1912.

⁶²⁸ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 238.

⁶²⁹ H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 112-113.

⁶³⁰ *Документи о спољној политици...*, V/2, 569.

су у савезничком односу, те да нема препрека да са осталим балканским државама уђу у заједнички рат са Турском.⁶³¹

У Софији и Београду се сматрало да би се у име указивања почести и одобривољења председника грчке владе, као представника једине несловенске државе у алијанси, њему требала уступити иницијатива за одређивање даљег заједничког дипломатског наступања. С тим у вези је из Софије на Цетиње и упућено следеће саопштење: „Ако Вам се г. Венизелос јави са каквим предлогом од његове стране, препоручује Вам се, да га у цјелости усвојите, јер ће Бугарска и Србија по договору исто тако поступити према његову предлогу о заједничком поступку савезника према Турској, јер смо њему као несловенину уступили иницијативу предлагања.“⁶³²

Убрзо је заиста од стране грчког министра председника, а преко његових посланика у савезничким престоницама, изнето усмено саопштење које се односило на следеће: 1) да Турска одмах приступи извршењу реформи; 2) да се овога пута оне изводе под контролом посланика балканских држава у Цариграду; 3) да се захтеви саопште Порти истог дана посебним нотама од све четири краљевине и да се истовремено мобилишу војске. Стављање акцента на реформама било је важно јер се знало да Турска због нарушавања престижа захтев неће прихватити.⁶³³

Иако је све јасно указивало на скору акцију, Венизелосу је било тешко да поверује у Гешовљево одлучност да крене у рат. Међутим, Панас је 21. септембра известио владу да турска војска планира маневре у Једренском вилајету, због чега се очекивало да Србија и Бугарска донесу указе о мобилизацији већ наредних дана. Исте вечери Венизелос је размотрио ситуацију на једном од најважнијих састанака кабинета уочи рата. На повратак у Атину позвао је и престолонаследника који је био на одмору на Крфу, а који се у престоницу вратио 25. септембра.⁶³⁴ У земљи је стање постало нарочито напето због кризе на Самосу и турске мобилизације у Тракији. Крунски савет је одлучио да се од Порте тражи сатисфакција због инцидента од 23. септембра,

⁶³¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Пашић Бошковићу, № - од 5/18. септембра 1912.; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 131-132; М. Војводић, „Српско-грчки преговори...“, 221-222.

⁶³² М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, Београд 1996, 25.

⁶³³ Исто, 25-26.

⁶³⁴ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 113-114.

када је турски гарнизон из Ватија отворио палбу на грчки пароброд *Румели*.⁶³⁵ Многобројни енергични протести које је Атина упућивала Цариграду нису, међутим, наилазили на одговор и разумевање.⁶³⁶

Мишљења о војном сукобу била су и поред свега прилично подељена. Иако су интереси налагали деловање, велики део државног, политичког и војног руководства био је противан радикалном решењу. Њега се унеколико бојао и краљ, кога је „ноћна мора“ Тридесетодневног рата из 1897. године још увек прогањала. Извештај француског амбасадора у Атини сликовито описује стање панике која је тих дана била присутна на двору: „Супруга једног од најважнијих припадника краљеве свите, Гркиња, питала ме је веома озбиљно да ли може да рачуна на моју дозволу да се склони у амбасаду када Турци буду ушли у Атину“.⁶³⁷

Није тешко схватити колико је важна околност била та што је у овим преломним тренуцима Грчка на челу имала енергичног Венизелоса. У Атини је зато решено да се на бугарски захтев око мобилизације удовољи уз следеће услове: 1) балканске државе би опозвале мобилизацију тек ако Турска демобилише своје резервисте и уклони трупе из једренске области; 2) пре мобилизације су балканске државе требале да траже примену њихових програма реформи; 3) ако би по пријему критских депутата дошло до напада од стране Турске, Бугарска би Грчкој требала да пружи подршку и 4) мобилизација би се требала одложити до 2. октобра како би се Грчкој омогућило време за куповину два додатна ратна брода. Гешов је 28. септембра прихватио све грчке услове, с тим што је вршио притисак да се мобилизација изврши што пре.⁶³⁸

Грчки министар иностраних дела саопштио је Бошковићу да његова влада притом инсистира на предлогу реформи према раније донетим турским уредбама и да је противна аутономији планираној на основу Берлинског уговора. Како је у датим околностима од највећег интереса било придобити Атину за заједничку акцију, Пашић је свог представника овластио да грчкој

⁶³⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Бошковић Пашићу, № 3639 од 13/26. септембра 1912; Н. Г. Катидакис, *Greece and the Balkan...*, 89-115.

⁶³⁶ А. Тошев, *Балканските войни...*, 383.

⁶³⁷ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 65.

⁶³⁸ Н. Г. Катидакис, *Greece and the Balkan...*, 115.

влади преда нацрт уговора какав он сматра нужним. У Атину се имао упутити и један српски официер кога су Грци тражили ради склапања војне конвенције.⁶³⁹

Сутрадан, 29. септембра, Венизелос се ради консултација састао са престолонаследником, министром морнарице Николаосом Стратосом и Коромиласом. Услед напетости настале у јавности, још од јутра су магловите вести о мобилизацији довеле до ускомешаности која је паралисала престоницу. Узбуђено становништво кренуло је да се окупља испред Министарства војног како би чуло новине. Да би се избегао метеж, кабинет је заседао у Коромиласовом дому. Одлучено је да се одбије жаљење Порте због инцидента око брода *Румели*, те да се настави са припремом дизања војске. Уследила је целоноћна комуникација са савезничким престоницама.⁶⁴⁰ Влада је, пратећи потезе Бугарске и Србије, 30. септембра донела декрет о општој мобилизацији чијем се извршењу приступило већ сутрадан.⁶⁴¹ Иако се, и поред овога, због неприпремљености армије растезало са отпочињањем дејстава⁶⁴² било је сасвим извесно да је рат на помолу. Владин поступак наишао је на опште прихватање народа, штампе и официра, међу којима је сада владало знатно расположење.⁶⁴³

О покушајима које је Турска у време пред рат чинила да придобије Грчку и одврати је од зближавања са осталим савезницама, колале су бројне вести. Један од ретких далековидих турских државника, Тамил-паша, овоме је упорно тежио. Он је схватио да би елиминација морске кампање била императив за успех Турске у окршају против бугарске и српске војске. Стога је Грчкој нудио веома повољне предлоге који су подразумевали ослобађање од султановог суверенитета на Криту и давање значајних привилегија Грцима широм Царства. Иако је посланик у Цариграду, Грипарис, био придобијен за ту ствар, Венизелос је остао веран датим обећањима савезницима.⁶⁴⁴

Краљ Ђорђе је уочи самог рата одвраћао Венизелоса од увлачења Грчке у сукоб,⁶⁴⁵ позивајући се на стање у војсци. Штавише, 1. октобра се грчки монарх

⁶³⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Бошковић Пашићу, № 3664 од 15/28. септембра 1912.

⁶⁴⁰ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 116.

⁶⁴¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Бошковић Пашићу, № 1554 од 18. септембра/1. октобра 1912.

⁶⁴² АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Бошковић Пашићу, № 2017 од 19. септембра/2. октобра 1912.

⁶⁴³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Бошковић Пашићу, № 1564 од 18. септембра/1. октобра 1912.

⁶⁴⁴ D. J. Cassavetti, *Hellas And The Balkan Wars*, London 1914, 11-12; „Балкански савез и Грчка“, *Политика*, бр. 3141 од 14. октобра 1912, 2.

⁶⁴⁵ Грчки краљ Ђорђе је иначе већи део 1912. године провео ван Атине. Одмах по Васкрсу је отишао на Крф где је провео одмор у друштву цара Виљема. У Атину се вратио 17. маја, одакле се убрзо упутио у Копенхаген, како би присуствовао сахрани његовог брата краља Фредерика.

обратио Бечу ради интервенисања код Порте око реформи, мимо одобрења савезника. Берхтолду је чак наговестио и могућност да би се Грчка повукла из алијансе уколико би се удовољило њеним захтевима. Међутим, аустријски државник је без увијања одбио да интервенише све док је мобилизација била актуелна.⁶⁴⁶

Када је 2. октобра турски посланик у Атини тражио објашњење у вези започете мобилизације, Коромилас му је кратко одговорио да се влада одлучила на тај корак због тога што Турска исту врши против Грчке и зато што су балканске државе одлучиле да бране права хришћана. Портин реакција била је муњевита. Одмах је запленила грчке трговачке бродове у Мореузима и Црном мору. Јавно мњење, већ изреволтирано због инцидента са *Румели*, захтевало је моменталну објаву рата.⁶⁴⁷ Због десетина грчких бродова, који су у том часу натоварени житом стајали и у руским пристаништима, били су угрожени не само грчки, већ и руски интереси.⁶⁴⁸ Атина је на ово уложила протест Цариграду, док је преко руског посланика у Грчкој молила за подршку владе из Петрограда.⁶⁴⁹ Порта је по насталом проблему попустила тек након енергичног притиска руске престонице.⁶⁵⁰

Велике силе су, преко својих представника, такође вршиле знатне притиске на балканске престонице у циљу одвраћања од сукоба. При заједничкој посети аустро-угарског и немачког посланика грчком шефу дипломатије 2. октобра, предочен је савет тамошњих кабинета „да грчка влада не чини непромишљене потезе на које су упозорени, јер ће примити сваку одговорност за евентуалне лоше последице“. У истом смислу се грчком престолонаследнику обратио и француски дипломатски представник. Италијански опуномоћени министар саопштио је са своје стране да ће Рим настојати да убрза склапање мира с Османским царством, чак и при условима где би мобилизација савезника користила његовој влади. При овако здруженим

Након тога је у грчку престоницу дошао тек 9. јуна, где је провео извесно време. Међутим, већ је 4. августа отпутовао у Француску на уобичајени годишњи одмор у Екс ле Бену. Овде су га даљи крупни догађаји и затекли. Венизелос је стога сматрао да грчки монарх није био у доброј позицији да просуђује стање на Балкану. Не чекајући краљев повратак, Венизелос је у његовом одсуству важне одлуке доносио уз консултације са својим кабинетом (Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 109-110).

⁶⁴⁶ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 118.

⁶⁴⁷ Исто, 116.

⁶⁴⁸ Нератов Сазонову, № - од 21. септембра/4. октобра 1912 (*Балканската война...*, 12).

⁶⁴⁹ Урусов Сазонову, № - од 21. септембра/4. октобра 1912 (*Балканската война...*, 11).

⁶⁵⁰ Сазонов Гирсу, № - од 9/22. октобра 1912 (*Балканската война...*, 19).

саопштењима Атине, уздржани су били једино руски и британски представник.⁶⁵¹

Грчко-бугарске односе ових дана оптеретила је једна индискреција посланика Софије у Паризу. Наиме, Станчов је при тамошњем сусрету са Сазоновим говорио о садржају колективне ноте савезника Порти. Стога је грчки министар спољних послова наложио Панасу да протестује код Гешова. У Атине су се позивали управо на његово инсистирање о држању предузиманих мера у највећој тајности. Договор је био да се само уз општу сагласност савезника могао саопштавати програм тражених реформи, а не онако како је то учинио Станчов.⁶⁵²

Почетни дани октобра протекли су у припремању завршног текста ноте Цариграду. Грчки посланик на Цетињу поднео је један такав предлог на увид краљу Николи. Краљ је одговорио да ноту потпуно одобрава, али, како у њој није било наведеног рока за одговор, приметио је да би јој то ваљало додати. Међутим, будући да у Београду и Софији још увек није био утврђен предлог текста, Пашић је Цетињу саопштио да се рокови још увек не могу одређивати.⁶⁵³

Српска влада је бугарском и грчком отправнику послова предала свој пројекат ноте 4. октобра. У њему је стајало да се мир, спокојство, сигурност и стање хришћана у европској Турској може осигурати само под условом да: 1) Порта одмах приступи извршењу реформи из чл. 23 Берлинског уговора, заснивајући их на начелу етничке аутономије народности у европској Турској (аутономне области, генерални губернатори из неутралне државе, Швајцарац, Белгијанац, изборне обласне скупштине, месна жандармерија, финансијска самоуправа, народна војска, слободна настава); 2) амбасадори Великих сила и посланици Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе врше контролу над извршењем реформи и 3) Турска као доказ свога пристанка одмах демобилише војску са изјавом да прима у начелу оно што је изложено у тачки 1. и 2., давши свечано обавезу Великим Силама и балканским државама да ће исто извршити најдаље до марта идуће године. За разлику од претходног, грчког предлога, у српској верзији ноте је Порти остављен рок за одговор од три дана. Београд је био мишљења да је овакав пројекат „кондензовао оно што се налази у грчком

⁶⁵¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Бошковић Пашићу, № 1582 од 21. септембра/4. октобра 1912; ЦДА, ф. 176-2-1198, Мишев Гешову, № 805 од 20. септембра/3. октобра 1912.

⁶⁵² ЦДА, ф. 176-2-1198, Мишев Гешову, № 805 од 20. септембра/3. октобра 1912.

⁶⁵³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Гавриловић Пашићу, № 1593 од 20. септембра/3. октобра 1912.

пројекту“. Како би се додатно избегла могућност да Порта прихвати предлог, наведеном је придодата и четврта тачка: „Турска да накнади Србији, Црној Гори, Грчкој и Бугарској све трошкове око мобилизације и издржавања њихових војска у мобилном стању до дана распуштања, пошто је Турска својом мобилизацијом нагнала балканске државе на мобилизовање војске“. ⁶⁵⁴

Питање црквеног уређења на простору европске Турске било је посебни камен спотицања између српске и грчке владе. Пашић је око даљег вођења преговора на савезу овластио Бошковића да се тексту уговора дода клаузула са одређеним роком за извршење погодбе о овом питању, уз тражење да се око њега обезбеди начелни пристанак Патријаршије. Пашић је ствар сматрао хитном, будући да је наредних дана у Београд требало да стигне грчки војни изасланик због склапања војне конвенције, а коју би без уговора о политичком савезу било тешко закључити. Грчки шеф дипломатије је српском посланику саопштио да би Атина могла сондирати Патријаршију ради решења према српским предлозима, али да не би могла преузети апсолутну обавезу око њиховог испуњења. Грчка влада је ипак пристајала да се уговору дода тражена клаузула. На то да уговор не би требало да се примењује пре него што би Патријаршија дала какав-такав пристанак око уређења црквених прилика, Пашић је дао своју сагласност. ⁶⁵⁵

Није познато да је пре уговора о савезу између две земље из половине 1913. године дошло до састављања било каквог писаног споразума. Међутим, њега помиње Бакс-Ајронсајд у извештају из октобра 1912. године, где кратко наводи следеће: „Тајни уговор о пријатељству и савезу између Грчке и Србије потписан је у Атини 6. октобра“. Уз то истиче и да је уговор пратио линију постојећег сличног документа скопљеног између Бугарске и Србије. Извор британског дипломате овог пута је очигледно затајио, будући да у истом извештају такође погрешно наводи да су на јесен војни представници бугарске, српске и црногорске армије требали да се састану у Швајцарској (заправо је одржан састанак само између српске и црногорске делегације), ради договора о ратним плановима. ⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Пашић грчком и бугарском посланству, № 3726 од 21. септембра/4. октобра 1912.

⁶⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Бошковић Пашићу, № 2052 од 23. септембра/6. октобра 1912; АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Пашић Бошковићу, № - од 24. септембра/7. октобра 1912. г..

⁶⁵⁶ Бакс-Ајронсајд Греју, № 62 од 10. октобра 1912 (*British Documents...*, IX/1, 1018).

Грчко-бугарски генералштабни преговори водили су се у Софији пред сам рат, тако да је војна конвенција донета тек 6. октобра.⁶⁵⁷ У њеној изради

Британски посланик је априла 1913. године поново извештавао о сада већ извесном склапању споразума између Грчке и Србије. Међутим, иако овде помиње његов телеграм бр. 62 од октобра прошле године којим је известио да је исти споразум још тада склопљен, он ранију вест не негира, већ се на њу још и надовезује, додајући како је овога пута уговор више формалног карактера него „антанта... од прошле године“ (Бакс-Ајронсајд Греју, № 139 од 15. априла 1913 (*British Documents...*, IX/1, 1019)).

⁶⁵⁷ Текст *Војне конвенције између Бугарске и Грчке* гласи: „Њ. В. Краљ Бугарске и Њ. В. Краљ Грчке, да би једном војном конвенцијом допунили одбрамбени савез склопљен у Софији 16[29]. маја 1912. између Краљевине Бугарске и Краљевине Грчке, именовали су у том циљу за своје пуномоћнике /.../: чл. 1) У случају да, у складу са обавезама које проистичу из уговора о одбрамбеном савезу склопљеном у Софији 16[29]. маја 1912. између Бугарске и Грчке, Грчка војно интервенише против Турске у бугарско-турском рату, или Бугарска против Турске у турско-грчком рату, те две државе, Бугарска и Грчка, обавезују се да ће једна другој пружити помоћ, Грчка са ефективом од најмање стотину и двадесет хиљада људи, а Бугарска са ефективом од најмање триста хиљада људи; те снаге треба да буду способне и да уђу у борбу на граници као и да учествују у војним операцијама ван националне територије. Поменуте трупе морају да буду концентрисане на граници и спремне да је пређу најкасније двадесетог дана после мобилизације или обавештења датог од једне стране уговорнице да је наступио *casus foederis*; чл. 2) У случају да Грчка буде нападнута од Турске, Бугарска се обавезује да ће објавити рат овој другој сили и да ће ући у борбу против ње са свим својим снагама које чине, како је утврђено у 1. члану, најмање триста хиљада људи, потчињавајући своје војне операције плану који ће израдити бугарски главни штаб. У случају да Бугарска буде нападнута од Турске, Грчка се обавезује да ће објавити рат овој другој сили и ући у борбу против ње са свим својим снагама које чине, како је утврђено у 1. члану, најмање стотину и двадесет хиљада људи, потчињавајући своје војне операције плану који ће израдити грчки главни штаб. Главни циљ грчке флоте, међутим, треба да буде да она загосподари Егејским морем и прекине везе тим путем између Мале Азије и Европске Турске. У случајевима предвиђеним у претходна два параграфа Бугарска се обавезује да ће деловати офанзивно са знатним делом своје армије против турских снага концентрисаних у пределу вилајета Косово, Монастир и Солун. Ако Србија на основу својих обавеза према Бугарској, уђе у рат, Бугарска ће моћи да оперише са целином својих снага у Тракији, али у том случају она овим актом преузима обавезу према Грчкој да ће српске војне снаге са ефективима од најмање стотину и двадесет хиљада бораца офанзивно деловати против турских снага концентрисаних у пределу три поменута вилајета; чл. 3) Ако Бугарска и Грчка, на основу ранијег споразума, објаве рат Турској, оне су обе обавезне – осим ако неким посебним споразумом није одређено друкчије – да уведу у борбу ефективне предвиђене у 1. члану ове Конвенције. У том случају моћи ће се, такође, применити одредбе из два последња пасуса члана 2; чл. 4) У случају да једна од Влада уговорница објави рат некој другој држави а не Турској, без претходног споразума и сагласности друге владе, ова друга је ослобођена обавеза изнетих у 1. члану, али се ипак обавезује да ће у току целог тог рата сачувати пријатељску наклоност према савезнику; чл. 5) У случају заједничког рата ни једна од савезничких држава неће моћи да закључи примирје на рок дужи од двадесет и четири часа без претходног споразума и сагласности друге савезничке државе. Исто ће тако бити потребан споразум двеју страна уговорница, садржан у писменом споразуму, да би једна од њих могла да уђе у преговоре ради закључења уговора о миру; чл. 6) У случају да су Бугарска и Грчка мобилисале своје оружане снаге или ушле у борбу, а да Грчка буде обавезна да регулише критско питање према гласовима становништва острва и буде зато нападнута од Турске, Бугарска се обавезује да ће јој притећи у помоћ, у складу са 1. чланом ове Конвенције; чл. 7) Шефови генералштабова бугарске и грчке војске морају се у погодно време међусобно обавештавати о својим плановима операција у случају рата. Уз то они треба да се сваке године обавештавају о модификацијама унесеним у те планове због нових околности; чл. 8) Ова Конвенција постаће обавезна за две стране уговорнице одмах чим буде потписана; она ће остати на снази за све време трајања споразума о одбрамбеном савезу од 16. маја 1912, у који је унета као његов интегрални део.“ (наведено у: *Balkanski ugovorni odnosi...*, 307-308).

учествовали су генерал Фичев и капетан Метаксас.⁶⁵⁸ Осим њих двојице, потписници конвенције су били Гешов и Панас. Грчки официер је у бугарској престоници разговарао и са мајором Калафатовићем. Српском војном аташеу је изнео лично мишљење да је било „много природније“ да Грчка конвенцију закључи са Србијом уместо са Бугарском, с обзиром на то да би у Македонији Грци требало да кооперишу „једино са српском војском“, а да Бугари дејствују на одвојеном војишту. Метаксас је зато, свакако по одобрењу, сматрао да и при одсуству формалне конвенције српском кабинету и посебно Министарству војном, преко Калафатовића, треба прослеђивати све важније моменте у договору с Бугарима, чиме би се успоставило садејство две војске. Том приликом је Метаксас уступио српском колеги процену турских снага у Македонији, састав грчке војске и њен операцијски план. На крају је изнео и страхове о могућим накнадним несугласицама по питању Македоније између Грка и Бугара, будући да њихов уговор није предвиђао поделу територије.⁶⁵⁹

Савезницама је требало чак две недеље да прецизно утаначе садржај демарша Порти. Гешов је са своје стране имао примедбе на текст и то око термина који су се тicali аутономије. О томе је и телеграфски известио грчку владу увече 6. октобра. Бугарски председник владе био је мишљења и да би ваљало избацити рок за одговор од три дана, те да би се он могао Турској унеколико продужити. Пашић, у складу са настојањем да ствар што пре крене, саопштио је да „прима у свему ове измене које је бугарска влада предложила“. Исто је одмах саопштено и грчком отправнику послова у Београду. Током овог периода Цариград је упорно настојао да извуче Грчку из окриља савезника. Зато је решено да се, такође 6. октобра, усвоји тзв. Источнорумелијски закон о реформама из 1880. године.⁶⁶⁰

Наредног дана је Коромилас послао својим посланицима у Београду и Софији поново уређени текст ноте, коју је саставио узевши у обзир изнете

⁶⁵⁸ Капетан Метаксас је, и поред његовог непосредног учешћа у војним преговорима, због будућег рата био обузет великом бригом. Лично је сматрао да влада није требала улазити у овакав ангажман. О његовом гледању на читаву ствар сведочи дневник у коме је чак прижељкивао интервенцију Европе ради спречавања конфликта. Након сукоба је, и поред победа савезника, остао при мишљењу да је Први балкански рат био катастрофална грешка (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 65-66).

⁶⁵⁹ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 115-116; Г. Марков, „Военните споразумения...“, 18; *Документи о спољној политици...*, V/2, 754-756; АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 83.

⁶⁶⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Спалајковић Пашићу, № 2058 од 24. септембра/7. октобра 1912; Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 117.

предлоге. Пашић је представнику Атине саопштио да се слаже са појединим изменама које су сугерисане из Софије, али је превасходно инсистирао на томе да се текст што пре уреди како се не би губило у времену. „Тежиште је у томе да је нота таква да је Турци не могу примити“, био је јасан српски председник Министарског савета, тражећи од Грка да се још одмах утврди дан и начин предаје, рок за ултиматум, као и поступак предаје ноте великим силама. Нестрпљиви Бошковић је сада већ извештавао да ће се преговори по овом питању отегнути „у недоглед ако се буде овако продужило“. Грчка влада била је спремна да у случају неприхватања предлога поднесе самосталну ноту Порти. Гласови да су и велике силе већ биле спремиле своје предлоге за подношење, а у којима је било заступљено и решавање критског проблема, такође су се видели као могући разлози за овакво држање Атине. Без обзира на све, мобилизација се у Грчкој редовно одвијала, тако да се очекивало да у наредних петнаест дана дође до комплетирања флоте и војске.⁶⁶¹

Како се приближавао час почетка ратних дејстава, узбуђење у дипломатским круговима доживљавало је врхунац. Грчка влада је прилично узнемирено примила вест да је црногорска војска приправна и готова за акцију. Посланик Атине на Цетињу, Евгеније Евгенијадес, је 7. октобра поранио како би код краља Николе и тамошњег кабинета интервенисао око одлагања планираног напада. Како сведочи црногорски председник владе, „посланик грчки, сав узбуђен и потресен“ саопштио је Венизелосов захтев да Црна Гора не би требало да напада Турску пре него што грчка флота сасвим не доврши своју мобилизацију. Овај проблем био је Грцима кључан, будући да се турска флота услед рата са Италијом налазила у стању потпуне мобилности. С тим у вези је стајала реална опасност од успешног напада на грчку флоту и постизања почетног успеха који би имао тешке последице по даље акције савезника. Међутим, ова околност није поколебала Црногорце, који су већ суградан бацили коцку и упали на територију турске Царевине.⁶⁶²

Без обзира на почетак ратних дејстава и инсистирање владе у Београду да се склопи споразум, сматрало се да у Атини није постојала чврста воља да се преговори и формално приведу крају. Стекао се чак утисак како је грчка влада

⁶⁶¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић Спалајковићу, № 1631 од 24. септембра/7. октобра 1912; АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Бошковић Пашићу, № 2070 од 24. септембра/7. октобра 1912.

⁶⁶² М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, 27-28.

налазила разлоге да се с тиме намерно одуговлачи, поготову имајући у виду извештавање Бошковића да се у грчкој престоници осећало „деловање Аустро-угарске“, због чега тамошња влада није била рада да прихвати значајније обавезе према Србији.⁶⁶³ Међутим, да је и Грчка коначно била решена на рат, саопштио је 8. октобра њен посланик у Софији, Панас.⁶⁶⁴

При предаји ноте великих сила од 8. октобра, којом се савезницама указивало на неодобравање акције против Турске, руски посланик је изјавио да ће се Русија и сама заузети за побољшање положаја хришћана у Царству, као и да балканске државе „неће ратом добити више него што ће силе издејствовати од Турске без рата“. За разлику од Пашића, Гешова и краља Николе, који су већ имали спреман одговор на ову ноту, грчко Министарство је било решено да се пре свог одговора најпре консултује са Софијом и Београдом. Венизелос је био незадовољан због чињенице да заједничка нота Порти није предата раније, при чему су их силе предухитриле, иако је Атина и сама одуговлачила при њеном састављању.⁶⁶⁵

Када се краљ Ђорђе 8. октобра вратио у Грчку, затекао је напету ситуацију при којој је Црна Гора већ започела рат. Венизелос је испловио на Коринт краљу у сусрет да би га известио о актуелним догађајима. Ђорђе се притом узалуд позивао на обећања која је давао Францу Јозефу око неуласка Грчке у сукоб. Венизелос му је тада и отворено одговорио да је Његово величанство било исувише дуго одсутно из земље, те да није довољно упућено у читаву ствар. Неколико сати касније, са балкона краљевске палате и под светлошћу свећа, грчки монарх је пред масом еуфоричних Атињана прочитао проглас још раније написан за ову прилику.⁶⁶⁶

За преговоре о закључењу војне конвенције између Србије и Грчке, коју је имао заступати капетан Метаксас, српско Министарство војно одредило је опет генералштабног потпуковника Павловића.⁶⁶⁷ Иако је се у Министарству сматрало да ће се преговори водити у Београду, из Атине је 9. октобра стигао захтев да се они ипак воде у Грчкој, где је требало да се пошаље овлашћено лице. Разлог томе био је тај што наводно грчки официр, који је у Београд стигао

⁶⁶³ М. Војводић, „Српско-грчки преговори...“, 223-224.

⁶⁶⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 2075 од 25. септембра/8. октобра 1912.

⁶⁶⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Бошковић Пашићу, № 2101 од 26. септембра/9. октобра 1912.

⁶⁶⁶ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 118.

⁶⁶⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Бојовић Пашићу, № 3752 од 25. септембра/8. октобра 1912.

из Софије, није био овлашћен и за ове преговоре, већ је само имао задатак да извиди стање и сачини познанства са српским официрима.⁶⁶⁸

Колективна нота Цариграду није била спремна ни 10. октобра. Тог дана је Пашић преко свог посланика у Атини упутио нови апел да се што пре постигне договор око текста, истичући да су Београд и Софија по том питању сагласни. „Сваки је тренутак скуп“, опомињао је, указујући да силе могу учинити какав нови корак који би додатно отежао ситуацију.⁶⁶⁹

Грчки монарх је након повратка примио Хацимишева, коме је изнео „сву своју радост што се остварио балкански хришћански савез“. С тим у вези је Гешов пренео Спалајковићу како је краљ том приликом рекао да му је цар у Бечу „пребацио“ што се Грчка удружила са словенским државама, али и оно што је савезницима много више значило: да је издао наредбу Берхтолду да ничим не увлачи Аустрију у рат, „јер он [цар, прим.] жели да проведе своје старе дане на миру“.⁶⁷⁰ Краљ је 11. октобра примио у аудијенцију и српског посланика. Том приликом је са радошћу одобрио солидарно држање савезника и акцију балканских држава. Ђорђе је притом истакао веру у заједнички успех „који ће отворити бољу будућност свима“. Бошковић је овим стекао уверење да се дошло до „осетног обрта“ у држању грчке владе, која је потпуно пришла ратној струји и која је обухватала јединствено мишљење јавности и народа.⁶⁷¹ Грчки престолонаследник је већ сутрадан, 12. октобра, са читавим Генералштабом отишао за Ларису.⁶⁷²

За основу коначног текста ноте⁶⁷³ послужио је редиговани текст који је грчка влада упутила у Софију 10. октобра. Влада у Атини показала се спремном

⁶⁶⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Бошковић Пашићу, № 2101 од 26. септембра/9. октобра 1912.

⁶⁶⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Пашић Бошковићу, № 1669 од 27. септембра/10. октобра 1912.

⁶⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 3802 од 1/14. октобра 1912.

⁶⁷¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Бошковић Пашићу, № 2129 28. септембра/11. октобра 1912.

⁶⁷² Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 118-119.

⁶⁷³ „Погоршана ситуација у европској Турској у којој хришћани, њихови сународници, очекују давно обећане реформе Берлинским уговором, задаје озбиљне бриге свима балканским државама код којих она оставља дубоке трагове. Зато Србија, Грчка, Бугарска и Црна Гора захтевају од отоманске владе да без одлагања одлучно приступи радикалним реформама којима би се побољшало стање хришћана, зајемчио мир, спокојство у областима царевине и на тај начин учврстило сигурно пријатељство између Турске и четири балканске државе. Србија, Грчка, Бугарска и Црна Гора сматрају да се те реформе морају оснивати на овим начелима: 1) потврда етничке аутономије народности са свима својим консеквенцама; 2) пропорционални број народносних посланика у турској Скупштини; 3) примање хришћана за сва чиновничка звања у областима у којима станују хришћани; 4) признање школа свих степена хришћанских општина на равној ноzi с отоманским школама; 5) обавеза Портине да ће се старати да не мења етнички карактер провинција у царевини насељавајући у њима мухаџере; 6) обласно регрутовање хришћана у хришћанске кадрове а докле се ти кадрови не образују да се обустави

да учини измене на тражење Гешова. Текст је српском кабинету предао грчки отправник послова у Београду сутрадан, 11. октобра. Пашић је изразио сумњу да ће текст бити одговарајућ, јер је добио саопштење да ће Турци „примити све што им се предложи“. Без обзира на то, у Софији је 13. октобра ујутру утврђен дефинитиван текст демарша који се још исте вечери требао предати турским посланицима у савезничким престоницама. Уз то је договорено да се Турској 16. октобра пошаље ултиматум са роком одговора од 48 сати, односно, до 18. октобра у шест часова ујутру.⁶⁷⁴

Истога дана, 13. октобра, предат је и идентичан одговор на ноту Русије и Аустро-Угарске великим силама. Одговор је настао из пројекта који су саставиле српска и грчка влада, тако што су Гешов, Спалајковић и Панас према српском и грчком предлогу утврдили коначан текст. Усаглашавања су обављена дан раније, тако да је очекивани одговор у смислу нужности заштите хришћана у Царству силама био предат у 16 часова и 30 минута у облику вербалне ноте.⁶⁷⁵

Уручење ноте Порти од стране грчке владе привукло је посебну пажњу дипломатских кругова. У 20 часова, 13. октобра, начелник кабинета министра иностраних дела лично је предао ноту турском опуномоћеном дипломатском представнику у Атини. Портин изасланик је са своје стране обећао да ће се постарати да проследи целовит текст Цариграду, замоливши притом да му се изађе у сусрет око поједностављења процедуре у прослеђивању. Начелник кабинета је одговорио да ће се у вези тога дати потребни налози директору поште и телеграфа. Око 23 часова исте вечери се секретар турског посланства, Есад, јавио Коромиласу и вратио ноту изјављујући да је њен садржај био такав да опуномоћени министар није могао да је преда својој влади. Турском посланству је нота поново враћена, уз јасно стављање до знања како се она службено сматра предатом, будући да се налазила у Посланству три часа. У 1

регрутовање; 7) вилајетска жандармерија за вилајете у европској Турској под ефективном командом швајцарских или белгијских организатора; 8) наименовање, у вилајетима у којима живе и хришћани, валија Швајцараца или Белгијанаца са пристанком В[еликих] Сила и уз сарадњу окружних вилајетских одбора, изабраних од стране изборних срезова; 9) стварање у Великом Везирату једног вишега Савета састављеног од хришћана и муслимана у равном броју како би се контролисала лакше примена ових реформи, а Амбасадори Сила као и Посланици балканских држава имаће за мисију да прате функционисање и радове овога савета.“ (АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Дневна забелешка у МИД-у, № 3716 од 20. септембра/13. октобра 1912).

⁶⁷⁴ *Документи о спољној политици...*, V/2, 878.

⁶⁷⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Пашић посланствима у Немачкој, Великој Британији, Француској и Белгији, Русији, Италији, Румунији, № 1941 од 30. септембра/13. октобра 1912; Е. Стателова и др., *Историја на българската дипломатија...*, 444.

час по поноћи из турског посланства је стигло ново обавештење да је Портин дипломатски представник наводно није био прочитао. Грчки министар иностраних дела је тада коначно био приморан да се лично обрати Норадунгијану у Цариграду. Лично му је саопштио да је претходне вечери нота предата његовом посланику, а да је он одбио да је званично проследи. Турски министар је био још и замољен да предузме одговарајуће мере, будући да је грчка влада сматрала да је уручење урађено по правилној процедури.⁶⁷⁶

У разговору у данима пред рат између атинског и београдског посланика у Бечу, Страјта и Симића, представник грчке владе говорио је свом колеги како би било боље да се сукоб за неко време одложи. Дошавши скоро из Атине, Страјт је истицао како је тамо оставио „доста песимистично расположење“, чему је разлог била унутрашња политика и питање уласка критских посланика у скупштину која је имала заседати 14. октобра. Спољна политика је такође била оптерећујућа, све више и због проблема Грка који су живели на простору јужне Албаније. О тамошњем грчком становништву је турска влада иначе такође водила мало рачуна, постављајући, на пример, за валију у Јањини Албанца. Страјт је био мишљења како је једина светла тачка у овом мучном положају било зближавање са Бугарском и Србијом, на чему је унеколико и сам био ангажован.⁶⁷⁷

У настојањима појединих министара да одврате Венизелоса од ангажмана са савезницима, као аргумент се износило то да Аустро-Угарска не би дозволила заузимање Солуна, те да би се више ваљало посветити Криту. Грчки председник Министарског савета био је и даље непоколебљив. Сматрао је да би у случају какве нужде било боље да Аустрија Солун узме од њих, него од неког другог. Иначе је био убеђен да ће Грци „до Солуна стићи пре Бугара, а тада, нека дођу да нас избаце“, храбрио је Венизелос министре. По питању Крита није остављао никакву сумњу да ће до његовог уједињења са матицом у случају рата доћи аутоматски.⁶⁷⁸ Заиста, неколико дана уочи избијања рата грчка влада је, 14. октобра, остварила дуго очекивани сан: Венизелос је дозволио улазак критских посланика у скупштину, што је било пропраћено

⁶⁷⁶ ЦДА, ф. 176-2-1198, Мишев Гешову, № 840 од 1/14. октобра 1912; АС, МИД, ПО, 1912, ф. П, Бошковић Пашићу, № 2156 од 1/14. октобра 1912.

⁶⁷⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Симић Пашићу, № 212 од 17/30. септембра 1912.

⁶⁷⁸ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 66.

неописивом еуфоријом мноштва народа испред скупштине, у сали и по посланичким клупама.⁶⁷⁹

Порта и поред овог није губила наду у настојању да задржи Грчку од уласка у сукоб, иако је одлука о присаједињењу Крита била довољан повод за рат. У време размена војних нота са Бугарском и Србијом било је дозвољено и да дотле задржавани грчки бродови исплове из Цариграда. Међутим, како се међу њима налазио и један на коме је било натоварено српско оружје, даљи односи су уз све остало већ били доведени у питање.⁶⁸⁰ Нови руски дипломатски представник у грчкој престоници, Елим Павлович Демидов, је 16. октобра јавио да је влада у Атини и званично објавила прекид дипломатских односа између две земље.⁶⁸¹

Порта је 17. октобра објавила рат Србији и Бугарској, али не и Грчкој. Зато је са друге стране, у ноћи између 17. и 18. октобра, Коромилас послао свом посланику у Цариграду спремљену објаву рата, коју је он требао да одмах достави царској влади. У том тренутку је од савезничких дипломата у граду на Босфору једино још он био на служби.⁶⁸² По објави рата је краљ Ђорђе 19. октобра телеграфски подржао савезнике, пожелевши им заједничку срећу у наступајућем сукобу,⁶⁸³ а попут осталих владара је објавио и надахнуту прокламацију.⁶⁸⁴

⁶⁷⁹ У часу ступања критских посланика у дворану парламента наступила је нема тишина. Председник владе се гласом пуним узбуђења обратио својим старим пријатељима, политичким сарадницима и ратним друговима: „У име грчког народа, поздрављам овлашћене представнике Крита!“ (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 67).

⁶⁸⁰ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 82-83.

⁶⁸¹ Демидов Сазонову, № - од 3/16. октобра 1912 (*Балканската војна...*, 17).

⁶⁸² Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 118-119; АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Бошковић Пашићу, № 2257 од 4/17. октобра 1912.

⁶⁸³ Поздрав грчког монарха изражен је следећим речима: „Са мојом војском која под командом принца престолонаследника прелази границу, као према Височанствима, пријатељима и савезницима, упућујем вам поздрав. Наши православни народи су нераскидиво и братски повезани са истом жељом и пожртвованосћу. Са пружањем руку једни другима, молитве четири народа се уздижу Господу ради новог крсташког похода. Молимо га за помоћ. Господ нека оконча свету дужност православља са победом и спасењем потлачене браће!“ (И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 86); Венизелос је у Атини, где је сазвана ванредна седница скупштине, дао следеће саопштење о објави рата: „Четири хришћанске државе Илирског полуострва ујединиле су се ради ослобађања својих потлачених сународника од турског сужањства.“ (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос...*, 67).

⁶⁸⁴ Текст Прокламације гласи: „Моје народу! Света дужност према отаџбини, нашој угњетеној браћи и човечности налажу држави потребу, да после неуспеха нашег настојања ради одржања мира прибегнемо оружју, у смеру, да учинимо крај патњама, којима су хришћани од стране Турака од толико много столећа изложени, те да за њих добијемо слободно и зајемчено вршење човечанских права. Грчка у оружју ступа у овај свети рат за право и слободу угњетених народа на Истоку у споразуму са савезницима, који су задахнути истим осећајима и сједињени заједничким обавезама. Наша сувоземна и поморска војска потпуно је свесна своје дужности

Кроз даље разговоре између Атине и Београда дошло се до уобличавања текста уговора који је 22. октобра сачињен на предлог грчке владе. Међутим, започети рат одложио је његово склапање за извесно време. Савез између Грчке и Србије закључен је тек 5. маја наредне године, али у сасвим другим условима и околностима.⁶⁸⁵

према народу и хришћанству. Сећајући се својих народних предања и поносећи се својом моралном надмоћношћу, с пуно поуздања ступа она у борбу, у којој она својом крвљу хоће да искупи слободу угњетенима. Грчка ће са савезним државама, са својом браћом, по сваку цену ићи за светим циљем. Молећи помоћ Свевишњег у праведној борби за цивилизацију кличемо: Живела Грчка! Живео народ!“ („Прокламација грчког краља Ђорђа I“, *Илустрована Ратна Кроника*, бр. 5 од 15. новембра 1912, 35).

⁶⁸⁵ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 79-80; М. Војводић, „Српско-грчки преговори...“, 226-232.

3. ЦРНОГОРСКА ДИПЛОМАТИЈА И САВЕЗНИЦИ

ДЕЛОВАЊЕ ЦРНОГОРСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ ДО ЛЕТА 1912. ГОДИНЕ

Поред осталих учесника у стварању савеза, на њега је прилично рано указивао и нестрпљиво га ишчекивао краљ Никола, који је још 1889. године упутио меморандум Русији у коме је сугерисао да би здружене балканске државе требало да протерају Турке из Европе. Имајући ово у виду, уз остале околности, не треба да изненађује да је управо он био први савезнички суверен који је 1912. године оружјем кренуо на Турке.⁶⁸⁶ Стварање савеза био је озбиљан изазов за агилног краља и права прилика за коначну реализацију испуњења националних, политичких и економских интереса Црне Горе. „Вјечито нешто покретати, па успјели или не успјели“, било је већ устаљено правило на Цетињу.⁶⁸⁷

Око зближавања са Бугарском, службена Црна Гора чинила је још приликом посете краља Фердинанда Цетињу 1904. године покушаје „за вечно, непроменљиво пријатељство“. Црногорски владар је ка томе тежио и у наредне две године, сматрајући да би се он и бугарски монарх могли најбрже споразумети, а да би то ваљало и зато што би се тиме, како је сматрао, касније и краљ Петар лакше приволео на постизање заједничког споразума.⁶⁸⁸

Анексиона криза донела је извесно поправљање раније нарушених односа између Србије и Црне Горе. Обострано разумевање двеју краљевина и протести против аустријске акције довели су до почетка међусобних преговора. Иако су они ометани од стране Беча, уговор о савезу потписан је 24. октобра исте године. Он је изразио јединство интереса уз истицање блиске сарадње у заштити заједничких циљева. Општи војни споразум је требало да буде сачињен у случају потребе да се прибегне оружју, а уговор је имао да буде на снази све док се не замени и комплетира новим споразумом.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ R. Rankin, *The Inner History...*, 147.

⁶⁸⁷ Н. Ракочевећ, „Црна Гора у Балканском рату: национални, политички и економски узроци“, *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, ур. В. Стојанчевић, Београд 1991, 17.

⁶⁸⁸ Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 3.

⁶⁸⁹ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 82-83.

У ово време дошло је и до првог покушаја стварања балканске алијансе у којој је имала учествовати Турска (пре истоветне руске иницијативе и мисије Чарикова), а која је требала да буде уперена против Аустро-Угарске. Овај предлог дала је Црна Гора која је, према сведочењу Јована Пламенца, министра унутрашњих дела и председника Народне скупштине у годинама стварања Савеза, „том приликом обећала, ако се тај офанзивни савез склопи, да ће прва напасти војнички Аустро-Угарску државу“.⁶⁹⁰ На балканском споразуму под покровитељством Русије радио је и црногорски отпавник послова у Цариграду, Јован Поповић. Међутим, делатност овог дипломате изазивала је незадовољство у Петрограду. Због тога је на Цетиње краљу Николи упућена молба да обустави иницијативу свог представника, иако се ускоро испоставило како је Поповић ове кораке предузео јер је у том смислу схватио речи Чарикова, због чега је читава ствар схваћена као својеврстан неспоразум.⁶⁹¹

Блиска сарадња настала као последица балканске кризе из 1908. године убрзо је опала, нарочито од пролећа 1910. године, када су се односи између Београда и Цетиња поново пореметили. Прилика за ублажавање суревњивости указала се октобра исте године на прослави поводом успостављања црногорске краљевине. Србију је овде представљао престолонаследник Александар, а Бугарску краљ Фердинанд. Ово је био добар повод за испољавање духа заједништва код суверена, али и за покретање гласина о приближавању будућих савезника. Неформалних договора свакако је било, а плод овог догађаја јесте и каснији споразум о савезништву између Цетиња и Софије.⁶⁹²

Дипломатски кораци направљени у смислу покретања заједничке акције потенцијалних савезника нису прошли неприметно. Страна штампа је добила довољно повода да извештава о приметним знацима црногорско-бугарског приближавања, па чак и могућем ширем савезу између Црне Горе, Бугарске и Србије.⁶⁹³ Међутим, Црна Гора се у тајној војној конвенцији коју је склопила са Русијом 2. децембра 1910. године⁶⁹⁴ обавезала да у случају потребе сву своју

⁶⁹⁰ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 80-81.

⁶⁹¹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 87.

⁶⁹² Х. Батовски, „Црна Гора и Балкански савез“, 48; К. Nikolaidis, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen...*, 25-26.

⁶⁹³ Р. Распоповић, „Дипломатија краља Николе Петровића послје проглашења Црне Горе за краљевину“, *Краљ Никола - личност, дјело и вријеме*, Т. 1, ур. М. Дашић, Подгорица 1998, 358.

⁶⁹⁴ Текст уговора *Военное между Россией и Черногорией соглашение/Војни споразум између Русије и Црне Горе* види у: *Међународни уговори Црне Горе...*, 624-632.

војску стави на располагање руском цару, да у случају рата на њеном челу као начелник Врховне команде буде руски официр са царевим овлашћењем, као и да неће ступати ни у какве војне савезе или улазити у било какву војну акцију без одобрења Русије. С друге стране, Русија се обавезала да субвенционише и опрема црногорску војску. Конкретно је ово значило да је Цетињу било ограничено право на слободу сличних уговарања или учешће у каквој војној акцији без одобрења Русије. Па ипак, како је краљ Никола у наредном периоду увиђао да је рат са Турском неизбежан, поново је пажљиво кренуо пут успостављања савеза са својим суседима, без обзира на руско неслагање са таквом политиком.⁶⁹⁵ Влада на Цетињу се тако две године пре потписивања српско-бугарског и грчко-бугарског уговора спремао за све извеснији рат. Стога се и радило на помагању и подстицању устаника код Албанаца, „првака мухамеданских из Старе Србије и римокатоличких из Албаније“, у њиховом покрету у борби против младотурског режима.⁶⁹⁶

Већ из јануара 1911. године потичу први извештаји о вођењу преговора о војном споразуму између Црне Горе и Србије. Руски посланик на Цетињу, Николај Александрович Обнорски, известио је Петроград 27. јануара да су се у то време на предлог краља Николе водили тајни преговори о усклађивању деловања у евентуалном политичком заплету на Балкану. Том приликом је од Београда тражено да се у Црну Гору упуте војни изасланик ради заједничке израде споразума. Из српске престонице је, међутим, поручено да се са Цетиња пошаље представник у Венецију где је почетком наредног месеца требало да борави краљ Петар са Миловановићем. Како се сматрало да такав сусрет због недостатка времена не би био адекватан, на Цетињу се дошло до закључка да се са српске стране избегавало вођење преговора.⁶⁹⁷ У Београду се заиста и рачунало с тим да склапање уговора о савезу са Црном Гором вероватно не би био проблем кад за то дође време.⁶⁹⁸ Обнорски наводи како ова иницијатива није дала конкретније резултате, не само због династичких трвења, већ и због тадашње намере Београда да очува добросуседске односе са Турском. Посебно деликатно питање односило се и на проблем разграничења територијалних

⁶⁹⁵ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 3, *Операције црногорске војске*, група аутора, Београд 1960, 19; *Међународни уговори Црне Горе...*, 73.

⁶⁹⁶ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 82.

⁶⁹⁷ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 529-530; Р. Распоповић, „Дипломатија краља Николе...“, 367.

⁶⁹⁸ Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1981, 158.

интереса две државе на простору Старе Србије, конкретно око призренског округа и Дечана.⁶⁹⁹

Да у даљим активностима око рада на савезу не би дошло до кршења споразума са Русијом и да њена војна субвенција не би била укинута, улагани су напори да се у међународној јавности створи утисак како постављање Црне Горе није стајало у зависности од њене слободне воље. Изговор је био да је такво деловање наметнуто ангажовањем суседних држава, у чему се са Цетиња пратио њихов ратни пут.⁷⁰⁰

У Београд је средином марта ове године отпутовао српски посланик на Цетињу, Тодор Петковић, који је пренео нову иницијативу краља Николе око потребе међусобног споразума. Покушаји зближавања и сада су остали без конкретних резултата. Уз постојеће препреке, до изражаја је дошла и разлика у ставовима по питању коришћења малисорских устанака, при чему је Србија категорички одбијала могућност активног учешћа. Став Русије несумњиво је и овом приликом имао свог утицаја.⁷⁰¹

У годинама пред стварање Балканског савеза на Цетињу је као грчки дипломатски агент на дужности био Евгенијадес. Њега је марта 1911. године заменио Михаил Цамадос, дотадашњи шеф бироа у Министарству иностраних дела Грчке. Атина је дипломатско представништво у црногорској престоници 24. маја наредне године подигла у виши ранг, односно са нивоа агенције на степен посланства. Цамадос је том приликом отишао из Црне Горе, док је вођење посланства поново прешло у надлежност Евгенијадеса.⁷⁰²

Нови српски дипломатски представник, Михаило Гавриловић, стигао је на Цетиње јуна 1911. године, као опуномоћени министар и посланик. У црногорској престоници био је лепо примљен, придобивши поштовање и наклоност средине у којој се обрео. Један од важнијих утисака које је стекао по прихватању дужности односио се на то да у Црној Гори влада у правом смислу и није постојала, будући да су одлуке стајале у зависности од жеља краља.⁷⁰³

⁶⁹⁹ R. Raspopović, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije 1911-1912. godine (Prilog proučavanju Političke i Vojne Konvencije)“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2-3/1990, 279.

⁷⁰⁰ P. Raspopović, „Дипломатија краља Николе...“, 370.

⁷⁰¹ P. M. Raspopović, *Дипломатија Црне Горе...*, 530.

⁷⁰² P. Raspopović, „О дипломатским односима између Црне Горе и Грчке“, *Историјски записи*, 3-4/1999, 69.

⁷⁰³ A. Софронић, „Научник на специјалном задатку: др Михаило Гавриловић у дипломатији 1911-1919.“, *Караџић*, 4/2012, 17-18.

Отворене изјаве краља Николе о могућности скорог избијања рата нису иначе пред члановима дипломатског кора узимане превише озбиљно. Руски војни аташе, коме је црногорски монарх такође износио овакво виђење стања на Балкану, извештавао је Петроград да се такав расплет, не само њему већ и осталим страним представницима на Цетињу, чини сасвим неоснованим.⁷⁰⁴

Да су се балкански монарси у међусобној кореспонденцији осим уз своје дипломате радо ослањали на услуге разних страних дописника, који су неретко играли битну улогу медијатора, говори и следећи податак. Отприлике у време када је Венизелос око савеза почео конкретније користити услуге Баучера, краљ Никола је јуна упутио предлог за савез Фердинанду преко холандског дописника са Балкана, барона де Кројфа. Штавише, овај повереник је у Софији имао дуг разговор са бугарским монархом. Не желећи да по повратку у црногорску престоницу побуди сумњу, де Кројф је удесио сусрет са специјалним изаслаником Цетиња у Трсту, предавши тамо поруку за краља Николу. О детаљима ове епизоде не зна се много, али је пријатељство са Бугарском, очигледно присније успостављено након раније посете бугарског монарха, у великој мери стимулисало очекивања Црне Горе.⁷⁰⁵

Како је краљ Никола одраније био расположан за прављење било какве комбинације против Османског царства, одмах након избијања Италијанско-турског рата предложио је суседима заједничку војну акцију. Србија је због калкулусања око односа с Турском, али и због још увек присутних трвења две државе, одбила предлог, док су се Бугарска и Грчка показале нешто заинтересованијим.⁷⁰⁶ У намерама да пронађе савезнике, Црна Гора је рачунала и на земље ван Полуострва. На Цетињу се очекивала могућа подршка Рима због постојећег сукоба, али и због сродничких веза два двора. Међутим, како би овакав савез свакако проузроковао озбиљнију кризу на Полуострву, представник руске владе на Цетињу је краљу јасно ставио до знања да би ширење започетих ратних операција имало озбиљне последице.⁷⁰⁷

У црногорској престоници је било сазнања да су се водили српско-бугарски преговори, у које краљ Никола није био укључен. Зато је црногорски

⁷⁰⁴ Потапов Жилинском, строго поверљиво № 646 од 3/16. јуна 1911 (*Н. М. Потапов...*, 504-505).

⁷⁰⁵ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 167; E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 84.

⁷⁰⁶ F. M. Anderson, A. S. Hershey, *Handbook for the Diplomatic History...*, 424.

⁷⁰⁷ P. M. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 550.

суверен одлучио да заигра и на другу карту. Настојећи да осигура посед северне Албаније у случају евентуално успешног наступања Аустро-Угарске ка овим просторима, он је и Бечу понудио савез офанзивног и одбрамбеног карактера. Ерентал је, схватајући разлог понуде и узнемирујуће ефекте које би овакав аранжман произвео, показао велику резерву у погледу идеје краља, који је иначе био пун дивљења према Францу Јозефу.⁷⁰⁸

Како у својим сведочанствима истиче Хартвигов секретар, краљ Никола је надаље под утицајем припреме аустро-угарске мобилизације у Босни „изгубио присуство духа“. Монарх је Обнорском рекао да ће, у случају да Русија буде против аустро-угарског запоседања Новопазарског санџака, он „ујести Аустрију *aux mollets*“. Опет, ако се из Петрограда томе не буду противили, намеравао се приближити Монархији. Узнемиреност краља била је разумљива, будући да су аустро-угарске војне припреме попримале све веће размере.⁷⁰⁹ О овим комбинацијама још је одмах био упознат руски амбасадор у Бечу. Гирса је на то упутио његов тамошњи италијански колега, херцог Аварна, а затим и руски посланик у Риму, кнез Долгоруки, кога је о томе известио министар иностраних дела Болати. О истом се говорило и по дипломатским круговима на Цетињу, будући да је тамошњи италијански представник барон Сквити лично носио писма краља Николе у Рим.⁷¹⁰

Због насталог узнемирења које се осетило на Балкану, руска дипломатија морала је да врши додатни притисак на тамошње престонице ради смиривања духова. Уз већ редовно скретање пажње да Црна Гора не наступа непромишљено, Обнорски је 4. октобра у име своје владе уложио нови енергичан протест против било каквог иступа Цетиња око новонасталог сукоба.⁷¹¹ Црногорски монарх се зато, након неуспелих покушаја сарадње по страни, поново окренуо сигурнијем суседству. Спољнополитички курс Цетиња од овога часа сасвим је окренут најпре разговорима са Бугарском, али и могућем склапању савезништва са Србијом.⁷¹²

Без обзира на упозорења краљ Никола је већ 6. октобра изнео бугарском представнику у Црној Гори, Недељку Колушеву, предлог да се по питању

⁷⁰⁸ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 84-85.

⁷⁰⁹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 94.

⁷¹⁰ Потапов Данилову, № 730 од 4/17. новембра 1911 (*Н. М. Потапов...*, 534).

⁷¹¹ R. Raspopović, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije...“, 279.

⁷¹² L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 167-168.

Триполитанског рата политика две владе усагласи. Колушев је тим поводом одмах отпуговао за Софију. Најпре се пријавио у аудијенцију код краља, након чега се састао и са Гешовим. Његов долазак привукао је пажњу агената из дипломатских кругова, а тумачен је тиме да је бугарски дипломата у своју престоницу донео „важне поруке“ црногорске владе.⁷¹³ Иако су за Бугарску ово били добри сигнали, главни приоритети су још увек стајали у вези преговора са Србијом. Са осталим државама, укључујући и Турску, у политици Софије се још увек тежило очувању добросуседских односа.⁷¹⁴

Прилично нарушене српско-црногорске релације додатно је закомпликовао сукоб око избора рашко-призренског митрополита с краја 1911. године. Ово је додатно отежало сарадњу на склапању савеза у наредном периоду, будући да су се трвења око читавог случаја отегла непосредно до времена пред избијање рата.⁷¹⁵ Како се о овоме одлучивало у граду на Босфору, активности тамошњих дипломатских представника биле су од не мале важности. Петру Пламенцу, отправнику послова Црне Горе на Порти, око овог проблема доста су помагали Есад-паша и утицајни Ферид-паша.⁷¹⁶ Краљ Никола је и почетком следеће године наставио да поспешује немирно стање на Полуострву. Порти је био спреман да објави рат већ због одуговлачења са верификацијом постављења архимандрита Дожића.⁷¹⁷

У позивном писму које је Фердинанд поводом престолонаследниковог пунолетства 15. јануара упутио краљу Николи, започето са „Драги Брате“, бугарски монарх није пропустио да истакне значај добросуседских односа „који уједињују интересе“.⁷¹⁸ Међутим, ни ови односи, како сведоче извештаји дипломата са Цетиња, током прве половине 1912. године нису били нарочито срдачни. Без обзира на то, чињени су покушаји да се дође до поновног сусрета двојице владара, по могућству у Софији, чиме би Никола узвратио на раније посете Фердинанда.⁷¹⁹

⁷¹³ „Мисија др. Колушева“, *Политика*, бр. 2759 од 23. септембра 1911, 1.

⁷¹⁴ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 428.

⁷¹⁵ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 125-127.

⁷¹⁶ АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 2, Пламенац Мартиновићу, № 234 од 21. августа/3. септембра 1912.

⁷¹⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 109.

⁷¹⁸ АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 1, Позивно писмо краља Фердинанда од 2/15. јануара 1912.

⁷¹⁹ Краљ Никола је, према утиску француског посланика, осећао „праву одвратност“ према евентуалној посети бугарском суверену. Тако је у телеграму, који је имао бити послат Фердинанду поводом честитања Нове године, црногорски монарх „прецртао енергично

Крајем овог месеца Никола је учинио једну другу важну посету. Из Цетиња је кренуо за Русију 30. јануара, одакле се вратио тек 23. фебруара. У пратњи су били принц Петар, министар спољних послова Душан Греговић и шеф дворске куће генерал Митар Мартиновић. На пут за Петроград кренуо је 2. фебруара и службеник руског посланства у црногорској престоници, Сергеј Васиљевич Арсењев.⁷²⁰

По потписивању мартовског уговора, Бугарска се мање од Србије суздржавала у вези са отпочињањем ратних дејстава. Црна Гора је већ без икаквог устезања и све очигледније играла улогу иницијатора у балканском метежу, који се полако али сигурно приближавао свом врхунцу. Сукоби између пограничних турских и црногорских трупа постајали су чешћи и озбиљнији. Краљ Никола је све упорније захтевао да се изврши хитно ратификовање недовршеног разграничења са Царством на основу одредби Берлинског конгреса, што је наводило на закључак да су се тражили поводи стварању додатних компликација.⁷²¹

Без обзира на чињеницу да је једно од главних тежишта спољне политике Цетиња након Анексионе кризе било усмерено ка склапању савеза балканских држава, Црна Гора није била обавештавана о врло динамичном процесу који се код њених суседа водио по истом питању.⁷²² Београд и Софија су били неповерљиви око изношења резултата окончаних преговора краљу Николи. Међутим, било је очигледно да такво стање није могло дуго потрајати због нужног и очекиваног учешћа Црне Горе у заједничкој акцији. Зато је договорено да се ипак дају извесна обавештења Цетињу. Појединости нису до краја откриване, па су најбитнија решења о намераваном уласку у рат изнета у прилично неодређеном смислу. Да се информације доставе цетињској влади умногоме је допринела интервенција Хартвига.⁷²³ Могуће је да је за исто био и краљ Фердинанд, будући да су два монарха приликом сусрета на Цетињу 1910.

реченицу у којој је изражена жеља за један скори сусрет“ (Д. Вујовић, „Француски документи о црногорско-бугарским односима 1879-1912“, *Историјски записи*, 2/1965, 358-360).

⁷²⁰ Н. Ракочевећ, *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903-1914*, Титоград 1983, 93-94.

⁷²¹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 155-156.

⁷²² Р. Распоповић, „Велике силе и стварање савеза балканских држава 1912. Прилог питању преговора о савезу Црне Горе и Бугарске“, *Историјски записи*, 3-4/2012, 8-10.

⁷²³ Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 517.

године, у вези евентуалног заједничког рата, „свечано међусобно уговорили“ да неће чинити ништа у вези с тим док се претходно узајамно не обавесте.⁷²⁴

Сазонов је био против укључивања Црне Горе у српско-бугарски споразум, сматрајући да би тиме ствар одмах постала позната Аустријанцима. Тиме се уједно показивао и страх од последица утиска који би због читаве ствари у Бечу био изазван.⁷²⁵ Краљ Никола је заиста настојао да у време пред рат осигура и учврсти своје односе са Аустро-Угарском. У разговорима које је крајем марта водио са Гизлом фон Гизлингенем, послаником Беча на Цетињу (касније у Београду), црногорски монарх је изнео забринутост у вези погоршане ситуације на Полуострву. Том приликом је аустро-угарском дипломати саопштио да би у случају ескалације кризе Црна Гора вероватно била присиљена на акцију.⁷²⁶

У време склапања српско-бугарског савеза односи између краљева Николе и Петра пали су на најнижу тачку. Нетрпељивост је нарочито дошла до изражаја када је краљ Петар одлучио да посмртне остатке преминуле супруге, деце и брата Ђорђа пренесе са Цетиња у своју нову задужбину на Опленцу, што је и учињено 28. марта. Иако је краљ Никола био позван да посети Србију и присуствује овом чину, око чега је посредовао и Хартвиг, он је ово одбио и тиме јако увредио краља Петра. Штавише, посебна комисија која је из Црне Горе допратила посмртне остатке до Земуна је, по наређењу свог господара, такође одбила да пређе у Србију.⁷²⁷ Династички антагонизам све је више оптерећивао јавност. О штетности оваквог односа доста се писало, нарочито у листу *Пијемонт* организације *Уједињење или смрт*, где се истицало да се више није могао подносити овај сукоб који је постао озбиљна сметња ослобођењу и уједињењу српског народа.⁷²⁸

Званични Петроград је и током маја био противан укључивању Црне Горе у савез. Када је Данев у Ливадији поменуо ову могућност, Сазонов се томе поново оштро успротивио. Руски шеф дипломатије био је мишљења да би због лоших односа између званичне Србије и Црне Горе сваки њихов споразум био

⁷²⁴ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 81.

⁷²⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 132.

⁷²⁶ Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска...*, 95.

⁷²⁷ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар...*, 419.

⁷²⁸ Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије...*, 159.

неискрен, док би се за постојање савеза у Бечу знало у најкраћем времену.⁷²⁹ Са друге стране, на Цетињу су сазнања о склопљеним уговорима између Србије, Бугарске и Грчке ипак радосно дочекана. Оно на чему се одавде највише инсистирало било је јасно регулисање офанзивног савеза и конкретно утврђен рок за напад.⁷³⁰ Међутим, брига три савезника се управо и односила на могућност да ратоборни краљ пре одговарајућег времена изазове конфликт.⁷³¹

На састанку у Бечу између бугарских и црногорских дипломата из јуна месеца дошло се до нове и важне етапе у узајамном приближавању.⁷³² Том приликом се занимљивим стицајем околности у аустријској престоници обрео најугицајнији део бугарског кабинета: Гешов је допутовао са Фердинандом у званичну посету, Теодоров је свратио у повратку са финансијских преговора у Паризу, Данев из своје мисије у Русији, док је Ризов наменски позван из Рима. У Беч је 8. и 9. јуна дошао и краљ Никола са Греговићем и Мартиновићем, али и аустро-угарски посланик у црногорској престоници. Делегација Цетиња била је смештена у палати Хофбург. Франц Јозеф је примио црногорског суверена неки дан након пријема Фердинанда. Ризов, који је провео много година у Црној Гори и који је иначе био у браку са Црногорком, искористио је познанство са Греговићем да би организовао састанак. Црногорци су се у вођеним разговорима обавезали на усаглашено деловање са Бугарском. Оно што им је пријало чути било је то да је Софија изразила спремност око подршке за присаједињењем свих оних територија које би њихова војска успела да освоји у рату. На основу изнетих ставова, бугарски представници су стекли утисак да је Црна Гора била сасвим спремна на сарадњу. Договорено је и то да се даљи преговори воде преко Колушева.⁷³³

Што се тиче утисака са сусрета између Николе и Франца Јозефа, они по свему судећи нису пратили обострана очекивања. У складу са њима, али и вешто удешеним састанком дипломата, краљ Никола је донео одређене

⁷²⁹ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 85; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 123-125.

⁷³⁰ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 82.

⁷³¹ R. Rasporović, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije...“, 280.

⁷³² М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори и споразум 1912. године“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, књ. VIII, 2/1964, 743-744.

⁷³³ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 41; E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 86-87; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 3, *Операције црногорске војске*, 19; Е. Стателова и др., *Историја на бугарската дипломатија...*, 440; „Како је постао Балкански савез“, *Политика*, бр. 3361 од 22. маја 1913, 1.

закључке око даљег наступања. Важан показатељ био је тај што је по повратку на Цетиње одмах заменио кабинет Лазара Томановића кабинетом генерала Мартиновића. Овим је отворено наговештен скори почетак сукоба.⁷³⁴

Уз место премијера, генерал Мартиновић је постао и министар спољних послова и министар војске. Карактеристика нове владе била је изразито ратоборан став против Турске, што је убрзо дошло до изражаја у новим пограничним сукобима.⁷³⁵ Мартиновић се положаја, како каже, прихватио уз два услова која је поставио краљу: 1) да се услед несносног пограничног стања према Турској предузме најозбиљнији дипломатски рад, те да се сва спорна гранична питања реше преговорима и 2) ако би Турска наставила по старом, игноришући црногорске предлоге и молбе, да се спор реши ратом.⁷³⁶ Иако Мартиновић у својим мемоарима истиче како је црногорски монарх ове услове прихватио, краљ Никола се свакако још одраније руководио истим настојањима. Зато неког озбиљнијег размимоилажења у мишљењима, па чак и потребе за овако приказаним условљавањем, вероватно није ни било.

Допринос Мартиновића даљој акцији савезника био је врло значајан. Као ранији министар војни постигао је да спремност и увежбаност за наступајућа дејства дође до завидне висине. Доласком на место председника владе, 19. јуна, уз краља Николу је постао један од најистакнутијих учесника у доношењу судбоносних одлука. Мартиновић је крајње одлучно подстицао решеност на рат. Истицао је да Црна Гора неће оклевати у војном походу, предлажући да општи рат започне управо црногорским нападом на турске положаје уз границу и ближе градске посаде.⁷³⁷ Да је министар председник био „поред свога старог Краља, душа свих ових светих и великих напора за освету Косова“, уверљиво сведоче и његови савременици и сарадници у овом великом делу.⁷³⁸

Свакако у циљу кварења планова савезника на Балкану, у првој половини исте године објављен је у јавности тзв. *Тајни уговор Црне Горе са Аустријом*, који је требао компромитовати Црну Гору. Уговор је наводно био склопљен у Бечу 13. јуна 1907. године, а потписан од стране ондашњег председника

⁷³⁴ Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска...*, 96-97.

⁷³⁵ Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије...*, 159-160.

⁷³⁶ М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, 14-15.

⁷³⁷ В. Стругар, *Српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића*, Подгорица 2010, 58.

⁷³⁸ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 82.

црногорске владе Томановића, 30. јула. Иако се сматра да је уговор фалсификат, још увек није сасвим јасно ко га је и из којих правих мотива сачинио.⁷³⁹

Крајем јуна покренуте су извесне дипломатске активности око стварања црногорско-грчког савеза. Са Цетиња је, без консултовања бугарске владе, поручено влади у Атини да и она приступи акцији. Ово је учињено 29. јуна преко Евгенијадеса. Министар Пламенац у својим сећањима сведочи како је грчки посланик плакао од радости када је чуо за предлог. Вензелос, који је по истом извору потом у шифрованим депешама разним изразима величао херојство Црне Горе, наводно је радо пристао на понуђени ратни савез. Пламенац истиче и то да је Бугарска замерила Цетињу на овој иницијативи, али да је због присних односа између две државе овај неспоразум био брзо превазиђен.⁷⁴⁰ О томе да је у јуну на основу усменог споразума, без писаног уговора,⁷⁴¹ успостављен својеврсни савез одбрамбеног карактера између Црне Горе и Грчке наводи се и код француског посланика у Атини, Габријела Девила.⁷⁴²

Озбиљнији погранични сукоб из 3. јула око турске куле на Пржиштима код Мојковца довео је не само до обостраних људских губитака, већ и до привременог прекида дипломатских односа између две земље. Наиме, турски посланик на Цетињу Алфред Рустем-бег⁷⁴³ захтевао је од Мартиновића да му у име црногорске владе изнесе сатисфакцију којом би изразио жаљење због минулих догађаја. Како Мартиновић није имао намеру да учини ишта слично, чак ни на наговор краља, увређени дипломата је 8. августа напустио Цетиње на које се више није враћао. Овим чином шире су отворена врата могућности избијања рата. Како Црна Гора и надаље није била извештавана о преговорима

⁷³⁹ Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска...*, 103; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије...*, 159.

⁷⁴⁰ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 83.

⁷⁴¹ У догађајима пред и за време Балканских ратова изостало је склапање формалног писаног уговора између Црне Горе и Грчке. Одлично упућени Колушев је негирао у својим извештајима Софији његово постојање. Бакс-Ајронсајд је 10. октобра 1912. године известио Греја како Бугарска, Србија и Грчка још увек нису биле склопиле никакав писани споразум са Црном Гором, али да се подразумева да ће оне подржати црногорска настојања, било по питању територијалне експанзије или финансијске помоћи на крају рата (Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 89).

⁷⁴² Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 89, ф. 37.

⁷⁴³ Турски посланик је наводно умногоме доприносио тензији у дипломатским односима. Као човек импулсивног карактера он се најпре водио својим инстинктом. У извештајима га је Гавриловић описивао као нервозног човека који је, иако Пољак пореклом, био „већи Турчин него Султан у Цариграду.“ (АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Гавриловић Јовановићу, № 292 од 25. јула/7. августа 1912).

осталих савезничких земаља, влада са Цетиња била је узнемирена могућношћу да је озбиљнији сукоб ипак не затекне усамљену. Зато се обратила Софији са предлогом о неодложном ступању у здружену акцију.⁷⁴⁴

Црна Гора се распитивала и о ставу Београда према развоју догађаја, нарочито о све присутнијим тежњама ка стварању аутономне Албаније, за шта је под утицајем широке аустријске пропаганде било све више присталица. Без обзира на то што је српска влада под сугестијама Петрограда гајила дубоко неповерење у црногорску политику, упутила је одговор, додуше без ичега конкретног. Поручено је само то да се из српске престонице пажљиво прате догађаји у Турској, посебно код Албанаца. Такође је изражена, свакако само декларативно, жеља за што бржим обустављањем учесталих турско-црногорских конфликта.⁷⁴⁵

Краљ Никола је био свестан неповерења које се према њему гајило, што га је свакако оптерећивало. Сусрет и разговор са српским послаником, који му је донео одговор своје владе, очекивано није био пријатан. Црногорски монарх је зато поручио да ни он нема намеру да се надаље бави питањем међусобног односа.⁷⁴⁶ Потом се обратио и грчкој влади, дајући јој на знање да је забринут због устанка Албанаца. Атина такође није давала било какав одређенији одговор, будући да је због непредвидивости ситуације наступала врло опрезно.⁷⁴⁷ Разлог за резервисано понашање суседних држава према Цетињу сажето је дао Гешов: „Између Србије, Бугарске и Грчке постоје другојачи односи и међу њима се може о сваком питању отворено говорити, док према Црној Гори треба бити увек *sur ses gardes* [на опрезу, прим.]“.⁷⁴⁸

На Цетињу нису били обесхрабрани оваквим игнорисањем. Даљи разговори настављени су са једином престоницом која је била спремна да уђе у озбиљније преговоре. Тако се са договорима на релацији Цетиње-Софија кренуло већ у другој половини јула, преко Колушева. У предлозима који су упућивани из црногорске престонице и надаље се огледало несумњиво ратничко расположење.⁷⁴⁹ На скупу који је ових дана краљ Никола уприличио са

⁷⁴⁴ М. Маргиновић, *Ратне године 1912-1916*, 14, 18-19.

⁷⁴⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 150-151.

⁷⁴⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Гавриловић Јовановићу, № 1092 од 14/27. јула 1912; В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 148.

⁷⁴⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Бошковић Јовановићу, № 1009 од 12/25. јула 1912.

⁷⁴⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Спалајковић Јовановићу, № 303 од 12/25. јула 1912.

⁷⁴⁹ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 744.

члановима своје владе донета је важна одлука о даљим дипломатским активностима. На Цетињу се рачунало с тим да је бугарска краљевина војно најснажнија међу балканским државама, као и да се налази на географски најизложенијем положају према Турској. Очекивало се стога да би у случају њеног позитивног договора за акцију и Србија и Грчка биле за улазак у рат.⁷⁵⁰

Нацрт савезничког уговора који је имао бити упућен Софији израдио је Мартиновић заједно са сердаром Јанком Вукотићем. Како се сматрало извесним да две државе ни у ком случају не би могле бити непосредни суседи, није се рачунало на било какве територијалне расправе. Сходно томе је предлог уговора састављен кратко и јасно, у три члана: 1) Црна Гора и Бугарска закључују уговор о савезу за неодложну објаву рата Турској; 2) Црна Гора се обавезује да нападне Турску месец дана раније од Бугарске; 3) Краљевина Бугарска се обавезује да најдаље у року од месец дана по објави рата Црне Горе Турској и она уђе у сукоб. Након добијене сагласности од краља Николе и престолонаследника Данила, текст уговора саопштен је бугарском посланику. Иако је Колушев у вези предлога тражио писмено саопштење, према жељи краља уговор му је изнет усмено, с образложењем да би се тек по задовољавајућем одговору евентуално могло приступити састављању документа. Представник Софије је стога за себе начинио препис саопштења.⁷⁵¹

Вукотић је, сведочећи у својим успоменама о реакцији Колушева на изнети предлог који су саставили црногорски бригадир и Мартиновић, нагласио одушевљеност бугарског посланика коју је овај исказао речима: „Ово не би била у стању сачињет сва дипломатија која је на Цетињу.“⁷⁵² Мартиновић је намеравао да ради преговора пошаље поверљиву особу у Софију, која би тамо и лично изнела црногорске предлоге. Колушев је о овоме известио своју владу, одакле је сугерисано да се преговори ипак наставе водити преко бугарског посланика у црногорској престоници.⁷⁵³

Краљ Никола је 18. јула обавестио Колушева о томе да је Црна Гора спремна да започне рат, тражећи притом гаранције да јој се и Бугарска убрзо прикључи. Црногорски монарх је и 30. јула поновио да „сад или никад“ треба да се Турској нанесе коначан ударац. Цетиње је обећавало 40.000 војника и

⁷⁵⁰ М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, 22.

⁷⁵¹ Исто, 23.

⁷⁵² Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд 1996, 127.

⁷⁵³ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 546-547.

отварање сукоба не касније од 14. септембра, с тим да Бугарска буде спремна до 14. октобра.⁷⁵⁴ Краљ Никола је, свакако ради јачања преговарачке позиције, Колушеву даље износио и бројку од 60-62.000 људи под оружјем на које је Црна Гора могла рачунати. Бугарски дипломата је дотле већ стекао утисак да је таква бројка била претерана, и да би се она ипак могла кретати око поменутих 40.000 људи.⁷⁵⁵ Приказивање увећане бројке стајало је у вези са очекиваном новчаном помоћи Софије око ратних припрема. Зато је на аудијенцији Колушева код цетињског суверена пред одлазак за Бугарску, Никола „као увијек практичан и увиђаван“ додао постојећем нацрту уговора и четврти члан који је гласио: „Да се Краљевина Бугарска обавезује за прва три мјесеца ратовања издавати Црној Гори на име зајма по 700.000 франака [лева, прим.] мјесечно“.⁷⁵⁶

Како се и очекивало, од стране Бугарске се изашло у сусрет око пружања финансијске помоћи од 35.000 лева дневно, што је било од великог значаја за Црну Гору. Ово је било важније утолико пре јер је Русија Цетињу ускратила апанажу. Разлог је био тај што је Црна Гора прекршила наведени тајни уговор према коме без одобрења Петрограда није смела улазити у војно-политичке савезе.⁷⁵⁷ Гешов је у вези ове помоћи изјавио како је она зависила од броја црногорских бораца од дана почетка рата и то тако што би се на сваког црногорског војника давао 1 лев дневно. Пред парламентарном комисијом је бугарски премијер изнео да је у питању била сума од 750.000 лева месечно.⁷⁵⁸ Црногорци су на име ратних субвенција и од Грка очекивали 300.000 динара месечно, судећи по информацијама које је имао Гавриловић,⁷⁵⁹ а о чему је извештавао и руски војни изасланик на Цетињу, пуковник Николај Михајлович Потапов.⁷⁶⁰

Краљ Никола је крајем јула поручивао Софији да је спреман да започне рат и да би што пре требало израдити споразум. Међутим, иако су се и Бугари носили истом мишљу, сматрало се да би требали бити на опрезу због

⁷⁵⁴ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 6-7.

⁷⁵⁵ Р. Распоповић, „Велике силе и стварање савеза...“, 22.

⁷⁵⁶ М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, 24.

⁷⁵⁷ М. Ђуришић, „Операције црногорске војске у Првом балканском рату 1912-1913. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1988, 277.

⁷⁵⁸ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 750, ф. 47; Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 87; Г. Марков, „Военните споразумения...“, 8. Простом рачуницом се може закључити да је бугарска влада имала у виду расположивих 25.000 црногорских војника.

⁷⁵⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 3566 од 3/16. септембра 1912.

⁷⁶⁰ Потапов одељењу Главне интендантуре, № 919 од 29. августа/11. септембра 1912 (*Н. М. Потапов...*, 589).

„авантуристичког расположења“ црногорског краља, који би Бугарску могао да увуче у конфликт пре него што би она за њега била спремна.⁷⁶¹ Нестрпљиви Мартиновић је сугерисао Колушеву да у најкраћем могућем року требају „сви Балканци напасти турску Царевину“, иначе би у супротном Црна Гора, како се говорило, ушла у ту акцију и сама.⁷⁶²

Учестало путовање Колушева на релацији Цетиње-Софија током лета будно је праћено у црногорској престоници од стране тамошњих дипломатских представника. Већина њих није успевала да у својим извештајима расветли активности посланика, информишући своје претпостављене тек толико да често путује за Бугарску. Да је посреди била припрема плана за ширу заједничку дипломатску и војну акцију у Софији је јасно схватао Некљудов, који је динамику кретања доводио с тим у непосредну везу. Кидерлен је такође био један од ретких који је скренуо пажњу Бечу да је из поузданих извора сазнао како црногорски монарх преко бугарског дипломате сондира терен у бугарској престоници.⁷⁶³

Атмосфера у којој је дошло до укључивања Црне Горе у систем савезништва побуђује посебну пажњу. Наиме, на Цетињу су до склапања договора са Бугарском били прилично неупућени у међусобне односе осталих савезница. Иницијативе покретане из црногорске престонице нису имале нарочитог одјека, посебно у Београду и Атини. Стога доста прецизно склапање договора између Цетиња и Софије, уз детаље као што је датум почетка борбених дејстава или финансијска помоћ Бугарске црногорској војсци, без учешћа друге две чланице савеза, наводи на претпоставке да је у читавој ствари извесног учешћа могла имати и аустро-угарска дипломатија. У Бечу (где се уосталом у јуну и одржао кључни сусрет између бугарске и црногорске делегације на највишем нивоу) се на раније вођене преговоре између Србије и Бугарске, те Бугарске и Грчке, гледало не само као на механизам усмерен против Османског царства, већ и као на ослонац у политици Антанте. Овим савезништвом се заиста унеколико сустижала предност руског утицаја у читавој ствари. Уз то се нарушавала и хармонија међу већ уговорно везаним чланицама

⁷⁶¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 441.

⁷⁶² АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 83.

⁷⁶³ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 747.

савеза, будући да је црногорско-бугарски споразум довео до даљег негативног односа Петрограда према балканској политици, нарочито према Црној Гори.⁷⁶⁴

И поред тактизирања балканских престоница, решених да не врше непотребне провокације, напетост је бивала све већа. У Бугарској је почетком августа нарочито узбуђењ изазвао поменути инцидент у Кочанима.⁷⁶⁵ Подстакнут овим и другим узнемиравајућим догађајима, црногорски краљ је 10. августа упутио ноту потписницима Берлинског уговора. У њој је захтевао да се велике силе укључе у решавање граничних спорова. Иако се из европских политичких центара редовно величала потреба мира, нико није нашао за сходно да одговори Цетињу. Сви су били спремни да деле савете, али нико да предузме било какве конкретне потезе ка решавању проблема.⁷⁶⁶

Црногорска влада је упорно скретала пажњу Колушеву да су разлози за неодложну акцију многи и да је италијанско-турски сукоб створио услове који би се морали искористити. Цетиње је било забринато због тога што би се турска војска могла успешно реорганизовати помоћу Беча и Берлина, због чега би се једнога дана нашло „између аустријског маља и турског наковња“.⁷⁶⁷ Како је политичко поштење црногорског монарха било подложно сумњи и у Софији, ради сваке опрезности је решено да се преговори и даље воде кроз усмене договоре. Гешов је чак планирао одлазак за Минхен, како би се далеко од радозналих очију са Колушевим договарао о даљем напредовању у споразуму са Црном Гором. Међутим, бурни догађаји нису дозволили премијеру да у то време напушта престоницу. Стога је посланик на Цетињу поново био позван у Софију где му је дат налог да краљ Никола детаљно изнесе своја гледишта и планове.⁷⁶⁸ Тражено је бугарски кабинет убрзо и добио. Из Црне Горе је

⁷⁶⁴ Р. Распоповић, „Велике силе и стварање савеза...“, 13.

⁷⁶⁵ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 441.

⁷⁶⁶ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 97-98.

⁷⁶⁷ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 82.

⁷⁶⁸ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 7.

конкретан и опширан предлог о заједничкој акцији⁷⁶⁹ саопштен преко бугарског посланика који се 18. августа сусрео са црногорским монархом.⁷⁷⁰

Црногорска јавност била је такође узнемирена погоршањем прилика на Балкану, нарочито због учесталих инцидената уз границу. По земљи су, могуће координисано са другим државама савеза, одржавани јавни митинзи у којима се такође позивало на реакцију краља и владе. У једном прогласу са протеста у црногорској престоници од 19. августа апеловало се у име грађанства „да оружаном руком интервенишу и притекну у помоћ нашој много напаћеној браћи [Србима, прим.] у њиховој неравној борби против вјековног угњетача, како би сачували част и понос црногорског оружја и достојанство црногорске краљевине, која би се у противном огријешила о заветну мисао и издала националне идеале српскога народа, чији је она историјски носиоц“.⁷⁷¹

Због све отворенијег узнемирења владе и јавности, Црна Гора је у кампањи на покретању заједничке акције морала, попут осталих, водити домишљату дипломатску игру. Велике силе редовно су критиковале неподношљиво стање поводом инцидената на граници, док је немачки посланик на Цетињу чак отворено говорио да су догађаји код Мојковца и у Беранском округу лично краљево дело. Састанак Николе са представником Берлина средином августа речито говори о настојању монарха да се оправда за догађаје који су узнемиравали европску дипломатију. Наиме, када је немачки посланик на позив дошао у посету краљу и престолонаследнику, нашао их је веома снужене. Црногорски суверен му је саопштио да се наводно нашао у великој неприлици због држања својих министара Мартиновића и Пламенца, који су

⁷⁶⁹ У опширном меморандуму је, у пет засебних одељака, представљен садржај будућег споразума. У првом одељку изнети су разлози за рат против Турске, у другом план ратовања (с понудом Црне Горе да прва покрене сукоб), у трећем је формулисан циљ ратовања, у четвртном су изнета предвиђања о могућем датуму почетка рата, док су у последњем, петом одељку, предвиђени услови за закључење мира који је могао наступити само по претходном писменом пристанку друге стране (Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 517-518).

⁷⁷⁰ У телеграму којим је бугарски дипломата известио Софију о примљеној понуди стоји следеће: „Данас ме је црногорски краљ изненадио са следећим предлогом, за који ме је замолио да Вам саопштим: 'Много сам неспокојан због наглог развоја догађаја у Турској /.../ Сагласан сам да први отворим непријатељска дејства против Турске, ради привлачења значајнијих турских снага на овај простор, уз жељу да не останем усамљен у наставку рата, у коме би Бугарска требала одмах интервенисати. По овом основу предлажем да се закључи споразум између две државе.“ (наведено у: Х. Батовски, „Црна Гора и Балкански савез“, 49-50). Пун текст понуде под називом *Предлог Краљевини Бугарској за рат против Турске* види у: Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије...*, Београд 1933, 169-172; *Међународни уговори Црне Горе...*, 669-674.

⁷⁷¹ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, Проглас од 6/19. августа 1912.

тражили да се „енергично говори са Турском“. Ово би, како је даље навео, уистину и одговарало жељи Црне Горе, али је он пре био „за помирљива средства“. Практични Немац је предложио једноставно решење: да у том случају краљ што пре раскине са Мартиновићем. Наравно да ова сугестија, како је познато, није прихваћена. Разлог томе било је јасно заједничко опредељење краља Николе и његове владе за коришћењем указане прилике око обрачунавања са вишевековним непријатељем.⁷⁷²

Позив грчке владе из средине августа на солидарност при евентуалном сукобу најснажнијег одјека имао је очекивано на Цетињу. Од овог времена кренуло је и слободније наступање и подршка Бугарске. Гешов је већ био става да Бугарска никако не би могла „пустити Црну Гору и оставити је да се сама бије са Турском“. Премијер је ипак био мишљења да пре октобра не би ваљало отпочињати сукоб „осим ако не би штогод непредвиђено искрсло“.⁷⁷³ Колушев је по новом подстицању краља отпутовао за Софију, под изговором да иде у посету породици. Дипломате на Цетињу, које су у маленој престоници често проводиле време међусобно се дружећи, биле су поново заитригиране одласком бугарског посланика. Не знајући детаље, стекли су оправдано уверење да је био ангажован у нарочитој мисији.⁷⁷⁴

Иако су до знатжељних дипломата често стизале приближно тачне информације, вештим маневрисањем црногорских државника навођени су да у своје извештаје уносе и податке који нису одговарали чињеницама. Чак и према великим силама које су биле пријатељски расположене, на Цетињу су били подозриви. Природно је било то да нису могли, нити смели, да дозволе да посланици „завире потпуно у наше карте“, како је о тим данима сведочио Пламенац. Било је добро познато да су велике силе имале рачуна да се *status quo* мења само онда када је то било у њиховом интересу. Овог пута свој интерес тражиле су и балканске државе.⁷⁷⁵

Предлог Цетиња је у Софији имао изгледа на успех. Томе је ишло у прилог и то што је бугарски Министарски савет неколико дана пред долазак свог посланика разматрао и ноту грчке владе. Како је и Атина изнела бригу због све већих успеха албанских устаника, као и уплитања аустро-угарске владе у

⁷⁷² АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Гавриловић Јовановићу, № 1198 од 6/19. августа 1912.

⁷⁷³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Спалајковић Јовановићу, № - од 13/26. августа 1912.

⁷⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Јовановићу, № 3436 од 5/18. августа 1912.

⁷⁷⁵ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 80.

корист њихове аутономије, бугарском кабинету се тако са обе стране скоро истовремено предлагало тражење јединственог става пред заједничким проблемима.⁷⁷⁶

Нератов је из Петрограда 22. августа дао нови налог руском посланику на Цетињу да енергично подстакне Црну Гору на опозив трупа са турске територије. Сматрало се да се Цетиње могло наћи, усамљено и без ичије помоћи, лицем у лице са Турском и Албанцима. Вредан је пажње сликовит моменат да је „ова представка код краља Николе изазвала само осмех“.⁷⁷⁷ Приликом заједничке шетње краља и Гизла по Ловћену, 24. августа, црногорски монарх сасвим је отворено саопштио и аустро-угарском посланику да је рат на Балкану неизбежан.⁷⁷⁸

Предлог упућен са Цетиња дао је додатног повода да се 26. августа одржи састанак у Чам Корији. На бугарској страни стајала је дилема да ли да се предлог прихвати или одбије.⁷⁷⁹ Коначно је ипак донета једногласна одлука да се понуда краља Николе прими. Ово је подразумевало да ускоро обе стране започну рат свим расположивим снагама и то Црна Гора не касније од 28. септембра, а Бугарска најкасније месец дана потом. Договорено је да се и Србија упозна са овим резултатима. Како сликовито пише Георги Марков, укључивањем најмање али најратоборније балканске државе, „ваздух је већ мирисао на барут...“⁷⁸⁰

На савету је решено да се са Црном Гором закључи само тајни усмени споразум. Са одлукама је одмах упознат Колушев, који се на Цетиње са добијеним упутствима вратио већ 28. августа. Посланик је имао овлашћење да са Црном Гором закључи уговор и настави разраду планова.⁷⁸¹ По добијању позитивног одговора, црногорска влада је предложила да се усмени договор замени писменим. Бугарски дипломата је на ово саопштио да за Софију усмени уговор са Црном Гором има исту важност као писмени. По Мартиновићу, посланику је на ово узвраћено: „Када је то тако за вас Бугаре, одиста је и за нас

⁷⁷⁶ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 746; АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Калафатовић Путнику, № 48 од 7/20. августа 1912.

⁷⁷⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 156.

⁷⁷⁸ Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска...*, 99.

⁷⁷⁹ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 50.

⁷⁸⁰ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 7; Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 87-88.

⁷⁸¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 442; А. Тошев, *Балканските војни...*, 360-361; I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 49.

Црногорце, па ћемо видјети ко ће преварити“. Тако су две државе ушле у савезништво у коме се „дио дипломатски рад за рат против Турске посвршава измјенама усмених саопштења“, како сведочи министар председник са Цетиња.⁷⁸² Без јасно предвиђених сфера разграничења, у даљим разговорима између краља и Колушева је договорено да у војној акцији обе стране наступају по свом нахођењу. Утврђено је и да Црна Гора расплет започне независном објавом рата.⁷⁸³ Краљу Николи, неповерљивом према Фердинанду, такође је коначно одговарало то што се склопљена конвенција није морала износити у писаном облику. Београд је о договорима на Цетињу информације добијао од Гавриловића. Српски посланик је до обавештења долазио углавном преко Пламенца.⁷⁸⁴

Постојали су нарочити разлози због којих је Бугарској одговарало да управо Црна Гора отпочне сукоб. Наиме, савезници су тиме могли пратити како би објава рата деловала на велике силе, посебно када је у питању Аустро-Угарска. Рачунало се са тим да уколико се рат прихвати као след догађаја на који се не би могло утицати, у сукоб ускоче и остали савезници, док би у случају спречавања ратних дејстава одмах знале на чему су. При том се сматрало и то да је Црна Гора од осталих савезника била најмање изложена опасности, али и да би се за њу вероватно заузеле Русија и Италија; сама Аустро-Угарска је према Цетињу такође имала извесног обзира.⁷⁸⁵

Црна Гора је тако прихватила да „игра улогу коловође“, како је сликовито извештавао руски војни аташе, односно да на себе привуче што је више могуће турске војне силе и тиме олакша наступање савезника. Влада на Цетињу оптимистично је рачунала с тим да ће се чланице Тројног споразума и Италија задржати од мешања у догађаје на Балкану, чиме би се отворила могућност за слободније деловање.⁷⁸⁶ У црногорској престоници се, „захваљујући најпријатељскијим личним одношајима“ између престолонаследника Данила и Франца Фердинанда, знало да се при евентуалном покрету савезника Двојна монархија не би упуштала ни у какав рат

⁷⁸² М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, 24.

⁷⁸³ Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 518. Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 88.

⁷⁸⁴ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 749.

⁷⁸⁵ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 395.

⁷⁸⁶ Потапов одељењу Главне интендантуре, № 921 од 29. августа/11. септембра 1912 (*Н. М. Потапов...*, 590).

и то „бар још за три до четири године“, те да је у том смислу постојао и споразум између Немачке и Аустро-Угарске.⁷⁸⁷

Након обављених договора, у Софији се сматрало да је дошло време за организацију садејства и са Грчком и Србијом око непосредне интервенције на заштити сународника у европској Турској.⁷⁸⁸ Занимљиво је да даље преговоре између Црне Горе и Грчке није водио посланик Атине на Цетињу, већ су они ишли преко Бугарске и то преко грчког посланика у Софији или преко бугарског у Атини.⁷⁸⁹

Петроград је извесне информације о току црногорско-бугарских преговора добијао пре свега од Потапова. Руска дипломатија је истовремено настојала да већ провереним каналом из Софије, преко Некљудова, дође до детаљнијих података. Међутим, овог пута је Гешов нудио само полуодговоре о томе да има неких предлога краља Николе о којој се бугарска влада, како је говорио, још увек није изјаснила.⁷⁹⁰

У српској престоници такође нису били упознати са свим детаљима склопљеног договора. Потапов је извештавао претпостављене како је било решено да се Србија о свему упозна што касније чиме би се Београд ставио пред свршен чин.⁷⁹¹ Српска влада је о свему званично упозната накнадно преко свог дипломатског представника. Цетиње је притом изнело жаљење што о свему није могло раније слати обавештења.⁷⁹² Гавриловића је са детаљима завршних преговора и надаље упознавао његов поуздани сарадник, министар Пламенац.⁷⁹³

Црногорци су великим силама крајем августа упутили нови апел, тражећи да се проблем око граничног питања коначно реши. Интересантно је да се око последњих пограничних сукоба необично заинтересовала британска влада. Форин офис је преко свог посланика први и одговорио на ноту краља Николе, и то тако да Црна Гора може рачунати с тим да ће јој захтеви бити испуњени уколико се нађу за оправдане.⁷⁹⁴

⁷⁸⁷ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 82.

⁷⁸⁸ I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 50.

⁷⁸⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 3566 од 3/16. септембра 1912.

⁷⁹⁰ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 751.

⁷⁹¹ Потапов Главној интендантури, № 925 од 3/16. септембра 1912 (*Н. М. Потапов...*, 592).

⁷⁹² АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 83-84; АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 3512 од 30. августа/12. септембра 1912.

⁷⁹³ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 747-748; АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 1092 од 14/27. јула 1912.

⁷⁹⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Гавриловић Јовановићу, № 356 од 14/27. августа 1912.

ПЕРИОД ПРЕД СТУПАЊЕ У ВОЈНУ

По сваком инциденту на граници дипломатски представник Цетиња износио је протесте на Порти, упорно тражећи да турске власти успоставе ред. Иако су обећања у том смислу била редовна, уз обавештавање Цавид-паше, заповедника турских снага на терену, показало се да је власт у Цариграду била или невољна или немоћна да уреди постојеће стање. Питање одштета које је Царство имало испунити према Црној Гори такође је био тешко решив случај за посланика Пламенца.⁷⁹⁵

За разлику од макар привидне суздржаности осталих влада које су учествовале у стварању савеза, црногорски краљ отворено је игнорисао руске позиве на разумно деловање. Могло се приметити да је Никола чак испољавао неку врсту „ироничне радости“ зато што руски посланик на Цетињу није добијао инструкције у вези са проблемом црногорско-турског разграничења. С друге стране, ово се могло тумачити и тако да је Русија давала одрешене руке за случај покрета.⁷⁹⁶ Краљ Никола није крио своје намере. Убрзо по договору са Софијом, окупио је све стране представнике акредитоване на Цетињу и саопштио им да је актуелно стање несносно.⁷⁹⁷

Црногорски монарх је 5. септембра са породицом отпутовао на приморје. На Цетињу се сматрало „да се краљ, кад год нешто озбиљно спрема, повлачи у Бар“. Сутрадан је Колушев имао дужи разговор са Мартиновићем и Вукотићем, да би већ 9. септембра заједно са немачким послаником, Хајнрихом фон Екартом, и он отпутовао пут јадранске луке. Тамо је отишао на позив краља, наводно ради дружења. Међу владајућим круговима на Цетињу се држало да се даља судбина акције савезника решавала управо тада, у разговору између краља и Колушева. Притом је Екарт позван „колико да маскира ствар“. У нестрпљивом ишчекивању краљевог повратка и конкретнијих вести нагађало се да ли ће се монарх можда и повући из читавог договора. Наиме, ратној опцији су на Цетињу тежили скоро сви, „изузев оно мало аустријских шпијунчића које Краљ држи око себе и које не можемо да разјуримо“, како је Гавриловићу говорио

⁷⁹⁵ АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 2, Пламенац Мартиновићу, № 234 од 21. августа/3. септембра 1912.

⁷⁹⁶ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 171-172.

⁷⁹⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 470 од 31. августа/13. септембра 1912.

Пламенац. Извесне резерве су још увек постојале и због својеврсног неповерења између краљева Николе и Фердинанда.⁷⁹⁸

Забринута да би дуго планирана војна акција евентуално могла пропасти, почетком септембра је црногорска влада запретила оставком уколико би краљ одустао од рата. На дејствима се инсистирало утолико више јер је било присутно чврсто уверење да су сада на деловање биле спремне и Бугарска и Грчка, које су са Црном Гором већ имале одређени договор.⁷⁹⁹ На олакшање свих, разговори које је суверен имао са Колушевим у Бару, као и на њиховом потоњем састанку на Цетињу, 13. септембра, водили су успешном окончању преговора. И надаље се држало да нема потребе за склапањем писменог споразума, а што је најпре стајало у вези са малим могућностима међусобног територијалног спорења.⁸⁰⁰ Краљ Никола је на истом састанку саопштио да би војна акција могла започети 27. септембра. Међутим, Гешов је још увек тактизирао. Премијер се о томе није хтео договарати без Грчке и Србије. Уосталом, било је потребно још нешто мало стрпљења у ишчекивању озбиљнијег повода са противничке стране.⁸⁰¹

Промена кабинета у Београду и нови долазак Пашића на чело владе и Министарства иностраних дела 12. септембра дало је нови импулс у односима између Цетиња и Београда. Схватајући деликатност тренутка и посла у који су балканске државе заједнички ушле, Пашић је као једну од својих првих дужности сматрао поправљање српско-црногорских односа. У допису свом посланику на Цетињу од 14. септембра навео је да је то важно будући „да су то две државе једног народа, да су њихове династије српске и да су везане сродничким везама и заједничким интересима српског народа“. Налажући Гавриловићу да увери краља Николу у његове искрене намере, Пашић је додао: „Ја ударам крст на прошлост с уверењем да ћу наићи на исти одзив и да ће даљи братски рад посведочити да сам искрени пријатељ слоге српско-црногорске“.⁸⁰²

Гавриловић је још истога дана отписивао са Цетиња да би краљ несумњиво био расположан да поведе преговоре са српском владом, поготову

⁷⁹⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 3528 од 31. августа/13. септембра 1912.

⁷⁹⁹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 173.

⁸⁰⁰ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 749.

⁸⁰¹ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 8; АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 3577 од 5/18. септембра 1912.

⁸⁰² АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Пашић Гавриловићу, № 3536 од 1/14. септембра 1912.

што је у том смислу са Бугарском ствар прилично добро напредовала.⁸⁰³ Никола је, иако тек на наваљивање свог кабинета, обећао још и то да ће српском монарху послати својеручно писмо о потреби заједничке акције.⁸⁰⁴ Како више није било времена за губљење, преговори су одмах добили на динамици. Влада у Београду је већ 16. септембра одговорила Цетињу како је сигурно да Србија „неће остати гледалац ако настану озбиљни догађаји на Балкану“.⁸⁰⁵ Као место преговора помињао се најпре Београд. За ово су били не само српски, већ и поједини црногорски званичници. Разлог због кога се од овог одустало било је противљење краља Николе. Ово је правдао наводном потребом за бољим очувањем тајности, иако је посредни било могуће подозрење од снажнијег утицаја у наметању ставова од стране Србије.⁸⁰⁶ Суверена с Цетиња је престиж Србије иначе доста бринуо, из страха да му она не би хтела изаћи у сусрет по питању жеља које је имао у вези територијалних проширења.⁸⁰⁷

Из Црне Горе је стигао предлог да се преговори воде у иностранству, конкретно, у Венецији. У Београду је прва сугестија прихваћена, али је уместо Венеције предложен Луцерн, што је прихваћено.⁸⁰⁸ До састанка је тако дошло у Швајцарској, у време када су се на Полуострву војске већ мобилисале.⁸⁰⁹ За чланове црногорске мисије је најпре од стране престолонаследника Данила предложен принц Петар, док је краљ Никола предлагао Греговића. Влада је, међутим, била за то да се ипак ангажује неки официр, ради веће дискреције.⁸¹⁰ Коначно су за учешће на састанку одређени министар Пламенац и генералштабни мајор Јово Бећир.⁸¹¹ Србију је у Луцерну првобитно требало да представља потпуковник Павловић, официр који је већ учествовао у војним преговорима са Бугарском. Међутим, он је овом приликом за то „био спречен“. На тражење Пашића да министар војни одреди „каквог способног“

⁸⁰³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Гавриловић Пашићу, № 399 од 1/14. септембра 1912.

⁸⁰⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 3543 од 2/15. септембра 1912.

⁸⁰⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Пашић Гавриловићу, № 3554 од 3/16. септембра 1912.

⁸⁰⁶ R. Rasporović, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije...“, 281.

⁸⁰⁷ Н. Ракочевић, „Односи Црне Горе и Србије у периоду 1912-1914. године“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1976.

⁸⁰⁸ Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије...*, 163.

⁸⁰⁹ Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд 1996, 128.

⁸¹⁰ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 531-532.

⁸¹¹ М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, 14.

генералштабног официера као делегата, одлучено је да за Луцерн 28. септембра крене потпуковник Петар Пешић.⁸¹²

Изасланици Цетиња кренули су на пут нешто раније, 25. септембра увече, из Бара. Дошавши преко Италије на место састанка, били су смештени у хотелу *Сплендид* (у извештајима се помиње и *Бу Риваж*). Пламенац је пред полазак преко Гавриловића, са којим је по свему судећи имао блиску и искрену сарадњу, поручивао Београду како ће он на преговорима „учинити све да се дође до споразума“.⁸¹³ Овлашћења међу делегацијама нису била истог обима. Црногорски представници били су овлашћени да преговарају и закључе само војну конвенцију. Са друге стране Пешић је имао одобрење о потписивању и уговора о савезу и војне конвенције, чије је пројекте понео у Луцерн, с тим што би их влада у Београду имала накнадно одобрити.⁸¹⁴

Суштина предлога Цетиња тицала се координације почетка војне акције, обостраног ступања у дејства при максималном коришћењу оружане силе, линије разграничења деловања (средином Новопазарског санцака и обухватом северне Албаније са градом Скадром и његовом околином од стране црногорске војске), узајамне помоћи одреда, изостанка права закључивања мира једне стране без сагласности друге, те заједничког ангажовања свих расположивих снага у случају аустро-угарског ступања у поменути Санцак.⁸¹⁵ Пашић је, упознат са овим предлогом од стране српског конзула Николе Петровића,⁸¹⁶ одговорио да је главни циљ српске мисије вођење преговора о заједничкој акцији и војним операцијама. Питање о границама покренуто од стране црногорске делегације српски министар председник је остављао за каснији период, након евентуалног војног успеха.⁸¹⁷

Краљ Никола је током састанка поручивао Београду преко Гавриловића да је ипак битно одредити „зоне“. Напомињао је како се под њима не би

⁸¹² АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Пашићеве забелешке од 13/26. и 15/28. септембра 1912; R. Rasporović, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije...“, 282.

⁸¹³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 3624 од 12/25. септембра 1912. и № 3630 од 15/28. септембра 1912.

⁸¹⁴ R. Rasporović, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije...“, 283-284; АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Пашић Гавриловићу, № 3651 од 14/27. септембра 1912.

⁸¹⁵ Потапов одељењу Главне интендантуре, № 936 од 15/28. септембра 1912 (*Н. М. Потапов...*, 593).

⁸¹⁶ Пешић је важне и поверљиве информације имао прослеђивати по овом српском конзулу (службовао у Женеви и Берну), који је по Пашићевом налогу дошао у Луцерн и ставио се на расположење српском војном делегату (П. Пешић, „Прва војна конвенција између Србије и Црне Горе“, *Време*, бр. 2481 од 18. новембра 1928).

⁸¹⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Петровић Пашићу, № 3677 од 17/30. септембра 1912.

подразумевале будуће границе Црне Горе и Србије, које би се имале накнадно одредити, већ области дејства „за избећи трења при операцијама“.⁸¹⁸ У складу са овим захтевом су и црногорски делегати остали при томе да се линије разграничења одреде, будући да је им је краљ ово ставио као услов за договор. Српски војни изасланик обавестио је Београд да није пристао на овај предлог, због чега је донео одлуку да би се ту преговори требали прекинути. Пашић је и даље такође сматрао да су ови разговори тренутно непотребни, будући да је војна конвенција одређивала којим су правцем војске имале да иду. Српски председник Министарског савета био је мишљења да су се правци кретања савезничких војски уосталом могли одредити и споразумом четири генералштаба или само између српског и црногорског. Због оваквог тока преговора и Пашић је наложио да се даљи рад обустави.⁸¹⁹

Како су црногорски делегати ипак изразили жељу да се дође до договора, а немајући овлашћења за самостално доношење одлука, депешом су се обратили влади на Цетињу за инструкције. Изасланици су након „30 часова нестрпљивог чекања“, како сведочи Пешић, добили одобрење да „приме у свему“ српски предлог. Пешић овде истиче велику заслугу Пламенца и Бећира, који су успели да убеди своју владу на значај постизања договора.⁸²⁰ По завршетку преговора, 3. октобра,⁸²¹ краљ Никола био је ипак задовољан. Колушеву је изјавио како му је још остало да сачека повратак својих делегата како би се одредио „дан за акцију“.⁸²² Пламенац је са своје стране истакао како се на послу око преговора „између српских краљевина“ нарочито истицао делегат Србије, Пешић, који је „извео ствар мудро и патриотски“.⁸²³

⁸¹⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Гавриловић Пашићу, № 3694 од 19. септембра/2. октобра 1912.

⁸¹⁹ Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 518-519; АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Петровић Пашићу, № 3703 од 19. септембра/2. октобра 1912.

⁸²⁰ П. Пешић, „Прва војна конвенција између Србије и Црне Горе“, *Време*, бр. 2481 од 18. новембра 1928.

⁸²¹ У документима и литератури има извесних неподударања о времену вођења преговора у Луцерну. О питању датирања, као и детаљну историографску и правну анализу ових преговора, види: R. Rasporović, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije...“, 276-297.

⁸²² ЦДА, ф. 176-2-1191, Колушев Гешову, № 368 од 20. септембра/3. октобра 1912; АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 3702 од 19. септембра/2. октобра 1912.

⁸²³ Пламенац није штедео речи хвале на рачун других учесника у стварању савеза, али ни кад је у питању био он сам. О својој личној улози у читавој ствари, овај политичар наводи речи српског посланика Гавриловића из једног његовог извештаја Пашићу, у коме је наведено да се у вези савеза треба журити док се Пламенац „налази на управи земље“ (као министар унутрашњих дела, прим.) јер је он заправо „*спиритус ректор* читавог режима“ (АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 84-85).

О састанку у Луцерну одмах је обавештен бугарски посланик на Цетињу, који је о њему још 30. септембра извештавао своје Министарство.⁸²⁴ На основу „крајње тајног извора“, о њима је извештаван и Потапов.⁸²⁵ Иначе је крајем септембра, уочи самог почетка ратних дејстава и када се по престоницама балканских савезника више није скривала намера о деловању против Турске, из црногорске престонице од стране краља Николе Петрограду упућена изјава која се могла држати за симпатичну. Наиме, црногорски монарх је, истичући још једном своју наводну суздржаност од ратне опције, саопштио како ће он бити последњи међу балканским владарима који ће објавити мобилизацију. Имајући у виду константне конфликтне ситуације на граници и његову изразиту ратоборност, Хартвиг се на ову вест, како сведочи Штрандман, само осмехнуо.⁸²⁶

Док су се при Гешовљевим позивима на мобилизацију у Београду и Атини бавили тиме како се даље поставити, краљ Никола је вест дочекао с радошћу, речима да је „готов да започне акцију, када му се каже“. Из Софије је зелено светло дато 28. септембра, а као додатни подстрек је предочено то да су се и Србија и Грчка коначно сагласиле за рат.⁸²⁷ Краљ је и из Београда добио саопштење да му се препушта избор дана и часа почетка рата.⁸²⁸

Иако је црногорско-бугарским договором предвиђено да Црна Гора прва ступи у рат, Бугарска је притиснута догађајима раније мобилисала своју војску. Информацију о томе је краљу Николи саопштио Колушев, траживши од црногорског монарха обавештење о томе када ће бити мобилисана црногорска војска. Бугарском посланику је најпре било саопштено да ће то бити учињено у року од неколико дана. Ипак, како ова одлука није била у складу са обавезом о првенству ступања у рат, краљ је на инсистирање Мартиновића, Вукотића и Пламенца у току ноћи променио одлуку. О томе је одмах обавестио Колушева, који је ради тога позван у двор. Речено му је да ће наредба о мобилизацији бити издата већ сутрадан, 1. октобра, док је као датум почетка акције одређен 9. октобар. Колушев је у формалном извештају о црногорској мобилизацији навео да је ова мера предузета због непрестаних пограничних инцидента и великог

⁸²⁴ ЦДА, ф. 176-2-1191, Колушев Гешову, № 361 од 17/30. септембра 1912.

⁸²⁵ Потапов одељењу Главне интендантуре, № 937 од 17/30. септембра и № 942 од 20. септембра/3. октобра 1912 (*Н. М. Потапов...*, 594-596).

⁸²⁶ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 185-186.

⁸²⁷ Г. Марков, „Военните споразумения...“, 13.

⁸²⁸ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 191.

увећања турских трупа уз границу, због чега су се њоме имали штитити државни и национални интереси.⁸²⁹ О истој одлуци обавештени су одмах и црногорски посланик у Цариграду, Пламенац, као и представници Србије и Грчке на Цетињу, Гавриловић и Евгенаидис.⁸³⁰

Политичка⁸³¹ и војна конвенција⁸³² између српске и црногорске краљевине потписане су тек неколико дана уочи рата, 6. октобра. Сачињене су

⁸²⁹ ЦДА, ф. 176-2-1191, Колушев Гешову, № 1272 од 19. септембра/2. октобра 1912.

⁸³⁰ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 548-549; АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII,

Спалајковић Пашићу, № 2044 од 22. септембра/5. октобра 1912.

⁸³¹ Текст *Политичке конвенције између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе* гласи: „Краљ Црне Горе и Краљ Србије, прожети увјерењем да су интереси и судбине њихових држава и српског народа једнаки, а ријешени, да удруженим снагама те интересе најодлучније бране, сагласили су се у следећем: чл. 1) Краљевина Црна Гора и Краљевина Србија обавезују се без икакве оградe, да притекну једна другој у помоћ цјелокупном својом снагом, кад би једну од њих напала једна или више других држава; чл. 2) Краљевина Црна Гора и Краљевина Србија, обавезују се да једна другој притекну у помоћ цјелокупном својом снагом у случају, да Аустро Угарска покуша анектовати, окупирати или војском макар само и привремено посјести један дио европске Турске, а то једна страна уговорница буде сматрала као противно својим животним интересима; чл. 3) Ако би једна страна уговорница нашла да је стање у Турској и опште прилике у Јевропи повољне, да се отпочне акција за ослобођење Срба испод турског јарма и обратила би се другој страни с предлогом о томе, позвана страна мора одмах ступити у преговоре о томе; чл. 4) Пошто владе Краљевине Црне Горе и Краљевине Србије налазе, да се сада стање у Турској и опште прилике у Јевропи врло повољне за акцију у циљу ослобођења Срба испод турског јарма, то су сагласне да треба објавити рат Турској најдаље до 1. октобра т[екуће] год[ине]. Али, ако би једна страна нашла да се из изричитих разлога то не може учинити у овом року, онда је дужна благовремено извјестити другу страну о томе докле се одлаже. Ово одлагање може бити само једанпут; чл. 5) Савезници не смију с непријатељем преговарати за икакве посебне користи, нити с њим закључивати примирје или мир без обострана пристанка; чл. 6) Границе између савезних српских Краљевина имају се регулисати путем заједничке комисије. Ако ли се пак Комисија не би сложила, оставља се да ријеше краљ Грчке и краљ Бугарске о нашим међусобним границама.“ (наведено у: *Balkanski ugovorni odnosi...*, 310-311).

⁸³² Текст *Војне конвенције између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе* гласи: „Чл. 1) У случају рата са Аустро-Угарском начин ратовања биће од стране Црне Горе и Србије стратегијска дефанзива, не искључујући на извјесним правцима и погодним моментима и тактичку офанзиву; чл. 2) У рату с Турском карактер ратовања војска обије Краљевине биће стратегијска офанзива; чл. 3) У овом потоњем случају Црногорска војска дејствоваће главном армијом, операцијским правцем Скадар, Сјеверна Албанија, Дебар, Кичево, Битољ. Споредна Црногорска војска дејствоваће у Новопазарском санцаку; чл. 4) У овом случају Српска војска дејствоваће главном армијом операцијским правцем долином ријеке Вардара с главним објектом дејства Скопље и линија Велес-Штип. Следећи операцијски објект обрађиваће се према ситуацији на ратишту. Споредна српска армија оперисаће у оперативној зони Новопазарски Санцак-Пореч-Вардар; чл. 5) Главне операције црногорске војске биће упућене са тенденцијом, да се Турска војска изманеврује дејством у њену ширу позадину и комуникације са Солуном и морем, тако да црногорска војска образује десно крило српске војске; чл. 6) У питању операција врховне команде обије војске биће самосталне у својим дејствима. Послије првих успјешних операција и кад дођу до заједничког објекта дејства, у циљу јединства дејства и солидарности операција на цијелом ратишту обије врховне команде дужне су споразумјети се о даљем току операција; чл. 7) Обије војске дужне су предузети ове мјере, да се у миру изврши правилна организација војска као и да се омогући што бржа мобилизација и концентрација; чл. 8) Оперативне војске обије Краљевине морају бити потпуно спремне за операције ван земље и не само за одбрану државе; чл. 9) Однос главне армије према споредним армијама одређује се ратним планом дотичних војска, али на главном војишту не смије бити упућено мање од три четвртине цијеле оперативне војске; чл. 10) Овај уговор важи од дана кад га потпишу Краљевске владе и траје три године, а може се продужити по споразуму. Отказати се може на пола године

на основу преговора у Луцерну, који су имали карактер претходних договора и са којих су утврђени нацрти касније усвојених докумената. Ратификације⁸³³ су измењене тек наредног месеца.⁸³⁴

Нестрпљиви Црногорци нису били превише вољни да чекају исход преговора између Атине, Београда и Софије око узајамно прихватљивог текста ноте која би се упугила Турској. Они су се заиста почели сувише отезати, непримерено ситуацији која је захтевала хитрије ангажовање дипломатије. Стога је Мартиновић, не чекајући одобрење осталих, 6. октобра телеграфисао црногорском отправнику послова у Цариграду. Директива са Цетиња била је кратка и јасна: предати Порти ноту која се тиче проблема у Старој Србији, а којом би се објавио прекид дипломатских односа, тј. „да Црна Гора предаје заштиту својих интереса оружју својих војника“. Након тога је Пламенац имао одмах напустити град на Босфору. На ову изненадну одлуку је Пашић црногорској влади поручио како треба деловати споразумно са Србијом и Бугарском, те да би се ипак морали усклађивати око заједничке предаје ултиматума Порти и отпочињања непријатељства.⁸³⁵

Већ сутрадан, 7. октобра, са Цетиња је стигао нови телеграм Гавриловића. У њему је пренето конкретно питање Мартиновића о датуму предаје ултиматума и почетка рата, уз молбу да се о истом што пре извести. Пашић му је одговорио да је споразумевање о формулисању захтева још увек у току, надајући се и сам како је ствар близу краја и да ће се завршити највише за три дана. На Цетињу свакако нису били радосни када су чули ову информацију. Наиме, развлачење предаје ноте је вероватно стајало и у вези са немогућношћу за извршењем комплетне концентрације српске и бугарске војске (а што према плановима није могло бити учињено пре 18. или 19. октобра), након чега се

унапријед; чл. 11) Овај уговор остаје у тајности у појединостима, а може се саопштити само савезницима.“ (наведено у: *Balkanski ugovorni odnosi...*, 312-313).

⁸³³ Ратификациони инструменти између Црне Горе и Србије измењени су 4. новембра у Министарству иностраних дела Црне Горе. Цетиње је заступао Секула Дрљевић, министар финансија и грађевина и заступник министра иностраних дела, док се у својству именованог делегата српске владе нашао генерал Јован Атанацковић. Том приликом размењени су примерци политичке и војне конвенције, потписани од стране краљева Николе и Петра и председавајућих министарских савета, Мартиновића и Пашића (Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 539).

⁸³⁴ *Документи о спољној политици...*, V/2, 821; Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе...*, 534-535; Р. Распоповић, „Дипломатија краља Николе...“, 369.

⁸³⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Гавриловић Пашићу, № 1607 од 23. септембра/6. октобра 1912.

планирало слање ултиматума Турској са роком за одговор од највише два до три дана.⁸³⁶

За разлику од Београда, из Софије најпре нису одвраћали краља Николу од његових намера. Бугарска је, како је наведено, још 29. септембра црногорском монарху „на његово велико наваљивање“ дала *carte blanche* за отпочињање рата, уз изјаву да ће и она потом испунити своје обавезе и ући у сукоб споразумно са Србијом и Грчком. У црногорској престоници су се тога чврсто држали. Уочи рата, 7. октобра, ово се на Цетињу могло чути од самог краља, Мартиновића, али и од Колушева.⁸³⁷ Бугарски посланик је, међутим, и сам добио нешто окаснели налог да учини молбу код краља ради одлагања акције, али је на ту интервенцију Никола остао непоколебљив.⁸³⁸

Док је 8. октобра Порта држала седницу, хитан пријем код министра иностраних дела затражио је црногорски дипломатски представник. Пламенац је уручио Норадунгијану ноту која није остављала никакву сумњу у даљи развој догађаја: „Екселенцијо, жао ми је што су истрошена сва пријатељска настојања за мирно решавање неспоразума који се непрекидно јављају између османлијске владе и краљеве владе Црне Горе. С допуштењем мог краља, Његовог височанства краља Николе I, част ми је да дам на знање Вашој екселенцији да влада Краљевине Црне Горе, почевши од данас, прекида све везе са османлијском владом и да ће обезбеђење права, како Црногорцима, тако и њиховој браћи под османлијском влашћу, којима вековима није придавано никакво значење, препустити црногорском оружју.“ Портином министру ова нота није представљала изненађење, будући да је претходне вечери о истом био обавештен од стране свог представника на Цетињу, Мухтар-бега. Стога је Норадунгијан хладнокрвно прихватио ноту, нагласивши да ће Турска примити сукоб и да ће предузети потребне мере у заштиту части османлијског народа и његових „светих права“. Пошто је и Пламенац уз иста осећања саслушао свог домаћина, затражио је пасош, а затим отишао.⁸³⁹

Након што је црногорски посланик вратио акредитивна писма Порти, напустио је Цариград, кренувши на пут најпре лађом ка Констанци. Како се наводи у једном новинском извештају, Пламенца је на пут испратило мноштво

⁸³⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Гавриловић Пашићу, № 2063 од 24. септембра/7. октобра 1912.

⁸³⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Гавриловић Пашићу, № 2072 од 24. септембра/7. октобра 1912.

⁸³⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 2094 од 25. септембра/8. октобра 1912.

⁸³⁹ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 78-79.

тамошњих Црногораца, који су му том приликом приредили бурне овације. „С посланства је скинута српска застава, а послови су предати руском посланику“, закључује се у допису.⁸⁴⁰ Вест да је Пламенац 8. октобра лично и писмом известио Порту да Црна Гора објављује рат Турској, стигла је у телеграму српског посланика Ненадовића из Цариграда у Београд још истог дана.⁸⁴¹

Попут ситуације у којој је Црна Гора била необавештена о дипломатским активностима на стварању савеза код њених суседа, тако и у Атини и Београду нису били до краја и сасвим детаљно упознати о току црногорско-бугарских преговора. Томе у прилог говори и случај када је Мартиновић непосредно уочи почетка ратних дејстава дошао да се опрости са Колушевим, код кога је затекао Гавриловића и Евгенаидиса. На примедбу српског и грчког представника да Црна Гора пожурује са дејствима, генерал им је одговорио да је у питању договорена обавеза са Бугарском, што је пред њима потврдио и Колушев.⁸⁴²

Са балкона резиденције на Цетињу, по саопштењу одлуке о објави војне, краљ Никола је позвао Црногорце на оружје.⁸⁴³ На дан објављивања ратне прокламације, 9. октобра, посланици Аустро-Угарске и Русије на Цетињу, Гизл и Александар Александрович Гирс, учинили су безуспешан демарш код црногорског суверена.⁸⁴⁴ На ову интервенцију црногорски монарх мирно им је одговорио: „Јао ми је, али залагање великих сила је стигло касно. Има већ два месеца како је црногорска влада нотом молила за такво суделовање, али је Европа остала нема. Помислио сам да сам већ заборављен /.../ Стање духа мога народа и војске ме приморавају да кренем у акцију. Видим да ме разумете. Много ми је тешко“, додавао је на крају црногорски монарх, „што не могу да следим савете две пријатељске и покровитељске империје и њихових

⁸⁴⁰ „Испраћај Пламенца!“, *Политика*, бр. 3125 од 28. септембра 1912, 1.

⁸⁴¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Ненадовић Пашићу, № 2099 од 25. септембра/8. октобра 1912.

⁸⁴² Р. Распоповић, „Велике силе и стварање савеза...“, 26.

⁸⁴³ У позиву Црногораца у рат њихов краљ је изјавио: „Не можемо више да слушамо запомагања наше потчињене браће из Старе Србије. Љубав према отаџбини наређује нам да им што пре кренемо у помоћ. Ову одлуку ја сам давно донео, али сам се надао да ће мировни напори уродити плодом. За жаљење је што су сви уложени напори, да се слобода Србима који живе у Турској обезбеди без проливања крви, били узалудни. Несрећан сам што при кварењу мира морам да извлачим мач. Позивам вас да ме следите. За права наше потчињене браће и за ослобођење, уз пружање руку и јуначким Малисорима који се већ две године боре као лавови за сједињење са Црном Гором /.../ Народи Србије, Бугарске и Грчке се уједињују са нама у овом подухвату. Храбро пређите границу. Српска браћа која су тамо вас чекају... Са њима, раме уз раме, донећемо слободу нашој потчињеној браћи. Још од детињства живим за остварење овог сна. Господ нека благослови наше напоре. Живела Црна Гора, живео Балкански савез!“ (И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 84).

⁸⁴⁴ Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска...*, 110.

великодушних владара, који су били увек толико добри према мени“.⁸⁴⁵ Гирс је истог дана Сазонову могао послати само телеграм кратког али узбуђујућег садржаја: „Црногорци су започели војна дејства, отворивши рано јутрос артиљеријску ватру...“.⁸⁴⁶

Након разговора са страним дипломатама, краљ Никола је отпутовао у свој двор на Крушевцу у Подгорици.⁸⁴⁷ Овде је 11. октобра краљу у посету дошао италијански посланик, како би му пренео честитке италијанског краљевског дома око почетка сукоба.⁸⁴⁸ Оно од чега су савезнице у том часу (а и одраније) највише стрепеле била је каква неочекивана војна интервенција са стране. Међутим, краљ је овде добио савет римског дипломате да не иде с војском у Новопазарски санџак. Ово је у балканским престоницама схваћено као знак да велике силе нису имале намеру да спречавају рат на Полуострву.⁸⁴⁹

Објава рата Царству, и прелазак са политичке у војну фазу балканског расплета, била је круна дипломатских напора савезница. Часно првенство у том смислу припало је управо Црној Гори, која је отвореније и раније од свих осталих позивала на коначан обрачун са Османлијама.⁸⁵⁰

⁸⁴⁵ ЦДА, ф. 176-2-1198, Колушев Гешову, № 380 од 26. септембра/9. октобра 1912; АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 2093 од 25. септембра/8. октобра 1912.

⁸⁴⁶ Гирс Сазонову, № - од 26. септембра/9. октобра 1912 (*Балканската војна...*, 14).

⁸⁴⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Гавриловић Пашићу, № 2087 од 25. септембра/8. октобра 1912.

⁸⁴⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Гавриловић Пашићу, № 2120 од 28. септембра/11. октобра 1912.

⁸⁴⁹ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 169.

⁸⁵⁰ М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, 26.

4. САВЕЗ И ВЕЛИКЕ СИЛЕ

У време дипломатских активности око склапања алијансе, велике силе биле су већ поларизоване стварањем војно-политичких блокова. Најпре су Немачка и Аустро-Угарска још 1879. године склопиле уговор о савезу. Италија им се придружила 1882. године, чиме је формиран Тројни савез (Централне силе). Велика Британија и Француска здружиле су се 1904. године, а прикључивањем Русије овом блоку 1907. године формирана је Тројна антанта (Тројни споразум).

Главна додирна тачка, у којој су се по питању стања на Полуострву подударали у много чему супротстављени интереси Беча, Берлина, Рима, Париза, Лондона и Петрограда, била је очување тамошње *status quo* позиције. Политика којом је заправо подржавано и чувано угњетавање становништва у феудалној Турској, била је сасвим супротна тежњама ка остварењу националне и социјалне слободе балканских народа.⁸⁵¹ Због крупних догађаја до којих је дошло на Полуострву и његовом ширем залеђу (анексија Босне и Херцеговине, окупација Триполиса, слобода пловидбе руских ратних бродова кроз Мореузе, проблеми око обезбеђења концесија за железницу у Малој Азији...) тамошње државе правилно су осећале неискреност у сталном проповедању потребе за очувањем неутралног стања, при чему је европски концерт константно настојао да као и увек користи извучи најпре за себе.⁸⁵²

„Велике силе ће интервенисати“, „Велике силе су на задатку“, било је нешто што се могло редовно чути у вези њиховог ангажовања на искрслом проблему. То и јесте било тачно, с тим што су оне деловале на уобичајен начин: посматрајући ситуацију, разговарајући у одајама својих кабинета, примајући савете амбасадора и посланика, размењујући дипломатске ноте, дајући саопштења преко својих гласила која су обећавала мир. Ово је трајало до јесени 1912. године, када је немоћ великих сила видно дошла до изражаја. Тада су оне постале свесне да су се прилике истргле ван контроле старомодне дипломатије, разбијајући дотадашња правила игре. Реч „прекасно“ све је чешће провејавала по штампи. Интервенција сила стигла је у пет до дванаест. Међутим, она је сада била тотално игнорисана од стране тамошњих владара и организатора савеза,

⁸⁵¹ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, 101.

⁸⁵² В. Њоровић, *Борба за независност Балкана*, 149.

који су у тајности најпажљивије исковали своје планове. Њихова вештина, елан, организованост, задивила је неупућену јавност коначно упознату с делом савезника. На страни се сматрало да су они у читаву ствар ушли коцкарским маниром, при огромном ризику где се играло на живот и смрт и предалеко од безбедне дистанце. Код европских владара се притом могла приметити само изреволтираност због тога што су их балканске државе увукле у озбиљну незгоду.⁸⁵³ Коначним елиминисањем намере да се силе војно ангажују у решавање кризе, акција савезника умногоме је олакшана. При таквим околностима су им била широм отворена врата ка самосталном и дуго очекиваном обрачуну с Турском.⁸⁵⁴

⁸⁵³ P. Gibbs, B. Grant, *The Balkan War: Adventures of War with Cross and Crescent*, Boston 1913, 10-11; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi...*, 443.

⁸⁵⁴ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 160.

Русија

Најважнију улогу међу великим силама око процеса ослобођења балканских народа од турске власти кроз XIX и почетком XX века имала је Русија. У плановима Петрограда из шездесетих година XIX века, према којима би се сви тамошњи народи објединили у борби против Османског царства, осовину су имале чинити Србија и Грчка. План о стварању балканске конфедерације, на чијем би челу био члан руске династије с престоницом у Цариграду, Игњатијев је још 1866. године изнео у писму Горчакову. Стварању нове форме савеза, при чему је већа пажња усмерена на зближавање Срба и Бугара, руска дипломатија приступила је крајем XIX века.⁸⁵⁵

Руско Министарство иностраних дела је стално водило такозвани „Досије о српско-бугарским односима“. Иста рубрика постојала је у свим његовим посланствима и мисијама у иностранству. Занимање се односило не само на узајамне односе две државе, већ и на разне чињенице са политичке, економске и етничке тачке гледишта.⁸⁵⁶ Од времена септембарских софијских прослава из 1907. године, посвећених јубилеју поводом годишњице Руско-турског рата, представништво у Софији почело је енергичније да ради на „обухватању“ бугарских владајућих кругова и јавног мњења. Према овој земљи је Петроград почео гледати не као на циљ своје политике, већ као на средство које се могло повољно користити за његове интересе. Активности које су у том смислу развили руски дипломатски и војни представници у Софији биле су на махове тако енергичне, да се из самог Петрограда морало више пута интервенисати како би се ангажовано људство уздржавало од „претеране ревности“.⁸⁵⁷

Опрезно наступање према горућим питањима на Балкану стајало је најпре у зависности од тога што за евентуални сукоб ширих размера Русија још увек није била спремна, иако су њени витални интереси били усмерени управо према Мореузима. Из тог разлога је ангажовање у формирању Балканског савеза био императив. О савезу се конкретније почело говорити крајем 1908. године, у време Анексионе кризе. Намера Русије је тада била да се створи савез Турске,

⁸⁵⁵ С. Терзић, „Идејни садржај и стратегија руске балканске политике (1856-1914)“, *Руска политика на Балкану*, ур. Ј. Курјак, Београд 1999, 9, 14-15.

⁸⁵⁶ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 81.

⁸⁵⁷ „Дипломатическая подготовка...“, 8.

Србије и Бугарске који би евентуално осујетио анексију. Од тог момента је идеја о савезу постала нарочито важан чинилац руске спољне политике.⁸⁵⁸

На столу су била два плана. Први, подржан од министра председника Столипина и Чарикова, који су се залагали за стварање словенско-турског блока, и други, за који се залагао Извољски, а који је имао у плану стварање конфедерације без Турске. У оба случаја улога Бугарске била је кључна. Извољски је читавој ствари дао подршку кроз стварање тајног договора са Италијом у Ракониђију октобра 1909. године. Убрзо након тога, 4. октобра, већ је могао послати инструкције својим дипломатским представницима у Софији, Београду и Цетињу о даљем наступању и подршци руске дипломатије, у складу с принципом *Балкан балканским народима*.⁸⁵⁹

Извољски је с почетка 1910. године наложио свим својим дипломатским представницима по иностранству, који су били упознати са бугарско-српским односима и положајем Македоније, да се изјасне мишљењем о томе при каквим условима би могло доћи до једног споразума између балканских држава. Ове консултације привукле су пажњу Ризова. Он је након ослушкивања сазнао не само за њих, већ и за донете закључке, о чему је искусни бугарски дипломата известио Софију. Према сазнањима, руске дипломате нису скривале своју слабу веру у успех искреног и трајног споразума између две државе. Овакав скептицизам почивао је на уверењу о непомирљивости интереса по питању Македоније. Па ипак, сматрало се да би зближење евентуално и било могуће уз посредништво Русије.⁸⁶⁰

При овим околностима је већ јануара 1910. године у Русију отпутовао краљ Фердинанд. За повод посете узета је тридесетдвогодишњица Санстефанског уговора, коме је у Петрограду том приликом потврђена приврженост. Како су овим интереси Бугарске са руске стране били обезбеђени, охрабрени Фердинанд је увидео нужност пензионисања Малинова, као противника Балканског савеза. На власт је дошао Гешов, присталица зближавања, док је председник Собрања постао истакнути русофил, Данев.

⁸⁵⁸ Д. М. Ковачевић, „Дипломатија царске Русије у време стварања Балканског савеза и Првог балканског рата (1911-1913)“, *Први Балкански рат 1912/1913: друштвени и цивилизацијски смисао*, ур. А. Растовић, Ниш 2013, 107-108.

⁸⁵⁹ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 42-43.

⁸⁶⁰ ЦДА, ф. 176-2-673, Ризов Љапчеву, № 65 од 6/19. фебруара 1910.

Тиме се коначно могло кренути у конкретне преговоре са Србијом.⁸⁶¹ Јасна оријентација нове бугарске русофилске коалиције прецизно је изнета речима Данева руском посланику у разговору по окончању министарске кризе: „Русија нужно мора имати снажну и активну политику. То је неопходно њој, а неопходно је и нама, балканским Словенима, који опстају искључиво захваљујући постојању моћне Русије“.⁸⁶²

Савез је балканским државама био неопходан у вези оба суседна царства. За Бугарску је он био важнији због Турске, док се за Србију, Русију, па и Британију и Француску, његов значај углавном везивао за Двојну монархију. Зауостављање претпостављеног „продора“ један је од главних разлога због кога је Русија спонзорисала алијансу. Споразумом се настојало постићи не само то, већ би се њиме зауставило и несврсисходно препирање између држава на Балкану. Оне би се тако директно приближиле руском утицајном кругу, а даље, у случају општег рата, и самој Антанти.⁸⁶³

Иако је и Сазонов био заговорник стварања савеза, он се строго придржавао курса мирног решавања прилика, без сувишних војних авантура које би Русију могле затећи неспремну за рат. Сазонов је већ по доласку на чело Министарства спољних послова кренуо да се упознаје са многобројним писменим извештајима својих дипломатских представника са Балкана, на основу којих се препуштао разради пројеката. У доба пред коначно стварање савеза, међу дипломатама и даље није било јединства у погледу његове форме. Део (Хартвиг, Сементовски-Курило, Обнорски, Трубецкој) је био против уније у којој би учешће узела Турска. Било је оних (попут М. Н. Гирса) који су били против стварања ма каквог савеза, зазирући од могућих компликација. Супротног мишљења остали су и даље амбасадор у Цариграду Чариков, посланик на Цетињу А. А. Гирс и конзул Петрајев, који су се залагали за стварање федерације са учешћем Турске. Ову задњу форму подржавао је и Сазонов, као и већина руских дипломата. Према свему је у Петрограду разрађиван низ различитих могућих модела.⁸⁶⁴

⁸⁶¹ Ј. В. Писарев, „Стварање Балканског савеза и Русија (1911-1912)“, *Зборник Матице српске за историју*, 31/1985, 110-111.

⁸⁶² „Дипломатическая подготовка...“, 13.

⁸⁶³ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 56.

⁸⁶⁴ Ј. В. Писарев, „Стварање Балканског савеза и Русија...“, 101-102, 108-110.

Међутим, расположење међу хришћанским државама на Полуострву било је другачије. Уз то, Порта је већ прилично дуго плувала у немачким и аустро-угарским водама. Зато је план Чарикова о савезу, који је заправо требао паралисати аустро-немачки утицај на целом Блиском истоку, пропао. У Петрограду је коначно преовладао став оних који су се залагали за образовање савеза хришћанских земаља. Један од главних заговарача ове идеје био је управо утицајни Хартвиг.⁸⁶⁵

Сазонов је стога децембра 1910. године истакао да је слом Турске искључиво у рукама савезника. Бугарима је, међутим, јасно поручио да руска војна интервенција у турско-бугарском рату не би увек била од користи за Софију, нарочито у завршној фази сукоба, јер би се као последица таквог мешања могло јавити „отварање војних дејстава са неке треће стране“. Стога је практични руски шеф дипломатије стремио ликвидирању бугарско-српских несугласица. Критиковао је расправу по питању Македоније како би се избегло погоршавање стања између две државе, због чега је позивао на уздржаност код разграничења. Бугаре је саветовао да буду умерени и опрезни у ограничавању наступања Србије према овој области, како не би окренули Београд на зближавање са Аустро-Угарском. Сазонов је уз савете коначно изнео и претњу да би, у случају заостравања преговора, Русија за себе задржала право да поступи „онако, како јој налажу њени интереси“.⁸⁶⁶

Тако се на питању савеза, широм отвореног током 1911. године, радило са знањем и пристанком Петрограда. Руски представници у Београду и Софији су добили инструкције да опрезно промовишу иницијативу о споразуму чија је потреба постајала све очигледнија.⁸⁶⁷ Уз Сазонова је на томе нарочито радио Хартвиг, који је имао огромног утицаја у развоју руско-српских односа. Он је кроз пет година службе у српској престоници (1909-1914) постао најутичајнији дипломата, због чега су га многи називали „некрунисаним краљем Србије“. Задатак му је поред осталог био да обуздава превремен наступ Србије, али и да је истовремено укључи у савез са другим балканским државама. Такође је требао да поврати поверење у Русију, које је умногоме било пољуљано политиком коју је раније водио Извољски. У овоме је руски посланик остварио

⁸⁶⁵ АОИИЦГ, ф. 81, ЈП, „Постанак...“, 81; *Историја дипломатије*, св. 2, 189.

⁸⁶⁶ „Дипломатическая подготовка...“, 11.

⁸⁶⁷ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Минск 2002, 54.

велики успех.⁸⁶⁸ Његов ауторитет у очима Срба био је изузетан, због чега су му остали чланови дипломатског кора у Београду на таквом статусу завидели.⁸⁶⁹

Све до доласка Хартвига у српску престоницу, код руских словенофила још увек је преовлађивала наклоност ка Бугарској, док су дипломате сматрале да су Бугари далеко јачи и пречи од Срба. Међутим, сада се почело стварати другачије мишљење. Зато је Хартвиг и могао инсистирати на томе да се при будућој деоби европске Турске Бугарима не уступа „лавовски део“, чему се дотле иначе тежило у Петрограду и Паризу. Овај дипломата је био први који је отворено подржао Миловановића у његовим предлозима за деобу Македоније, где је Скопље било темељ будућег споразума.⁸⁷⁰

Хартвигова резервисаност, па и нетрпељивост, према осталим дипломатама из његовог Министарства често је долазила до изражаја. Редовно је критиковао делатност руских посланика и амбасадора који су заузимали одговорне положаје. Истина, многи су због овакве нарави и о њему имали негативно мишљење. Тако је амбасадор у Бечу, Гирс, редовно критиковао Хартвигово деловање и његову аустрофобију. Сазонову је писао како би посланик у Београду требао да боље следи интересе Русије, и да би, уопште, у српској престоници требали држати „уравнотеженијег представника“.⁸⁷¹

Руски посланик се заиста својски прихватио повереног му задатка о савезу. Он се у тој радњи сав заложио, унео у њу нарочиту живост, лично посредовао између Београда и Софије. Неретко је одлазио и у бугарску престоницу, тако да је био у сталном контакту са свим укљученим актерима.⁸⁷² Са одлучном ревношћу је водио рачуна о тајности српско-бугарског споразумевања и то толико да је његово ћутање љутило многе. Како сведочи његов секретар, оно је изгледало утолико загонетније, јер је свако ко би прошао поред руске мисије у српској престоници могао да примети честе посете од стране Пашића или Миловановића. Уз то је Хартвиг редовно обилазио и српско Министарство иностраних дела. Остале дипломате, нарочито Паџет и немачки

⁸⁶⁸ Ј. В. Писарев, „Стварање Балканског савеза и Русија...“, 102-104.

⁸⁶⁹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 74, 78.

⁸⁷⁰ Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 2.

⁸⁷¹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 99, 127.

⁸⁷² Д. Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летопис Матице српске*, 3/1933, 240.

посланик Јулијус Адолф Гизингер, у честим сусретима су просто опседали Хартвига, не би ли извукли макар коју корисну информацију.⁸⁷³

Јануара 1911. године је за руског посланика у Софији постављен Некљудов, који је на том месту заменио искусног дипломату Сементовски-Курила, после његове смрти. О овом представнику Петрограда савременици су, уосталом као и према осталим актерима, имали различита мишљења. Некљудов је био у центру дешавања око склапања савеза у чему је сасвим активно учествовао, имајући блиски однос са бугарским првацима, пре свега са Гешовим и Даневим. На свом задатку се у знатној мери ослањао на помоћ енергичног руског војног аташеа у Софији, пуковника Романовског.⁸⁷⁴ Штрандман наводи како је трагична била разлика између ставова Хартвига и Некљудова, представника Русије у две суседне престонице. Гледишта око савеза често им нису била јединствена. Њихова препуцавања преко Министарства била су уобичајена појава. Некљудов није имао довољно разумевања према Хартвигу, за кога је писао да је његов утицај „и ван граница Србије огроман“.⁸⁷⁵

Важан центар руске дипломатске активности на Балкану била је разумљиво и Атина, у којој су службовале искусне дипломате (Ону, Розен, Шчербачев, Демидов). Министарство иностраних дела покушавало је да се у свом раду према Грчкој ослања и на рођачке везе грчког и руског монарха. Међутим, представници Петрограда били су овде у доста незавидном положају. За престиж на овом простору руска дипломатија морала је да се бори не само против утицаја Аустро-Угарске и Немачке, већ и оног од стране савезница – Британије и Француске.⁸⁷⁶ Русија током прве деценије XX века иначе није обраћала већу пажњу на Грчку. Ово се изменило почетком 1910. године, када је постало очигледно да Турска гради флоту којом би по први пут, још од времена Петра Великог, запретила руској доминацији у Црном мору. Русија је тада уочила предности охрабрујућих грчких војних и морнаричких потенцијала.⁸⁷⁷

Руске дипломате биле су веома активне на Цетињу. У овом случају су озбиљни супарници представника Петрограда, међу многобројним изасланицима, били једино Аустријанци. За утицај у Црној Гори се озбиљније

⁸⁷³ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 102.

⁸⁷⁴ Ј. В. Писарев, „Стварање Балканског савеза и Русија...“, 105.

⁸⁷⁵ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 94, 171.

⁸⁷⁶ Ј. В. Писарев, „Стварање Балканског савеза и Русија...“, 106.

⁸⁷⁷ Н. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 43.

занимала још и Италија. Краљ Никола је, међутим, свестан значајне позиције Цетиња, радо „флертовао“ и са другим државама. Један од главних задатака руских дипломата био је да се ратоборни краљ обуздава од непотребних авантура. Сазонов је за Николу имао и крилатицу: „Црногорски владика је спреман да разбукта пожар светског рата да би на њему припремио себи кајгану“. Уз дипломате (Шчеглов, Арсењев, Гирс, Иславин), велики ауторитет у Црној Гори уживао је и војни аташе, Потапов.⁸⁷⁸

Рад руске дипломатије на српско-бугарском савезу није био нимало лак задатак. За његово остварење била је нужна крајња конспирација која би покривала преговоре. У њих је зато било укључено свега неколико дипломата. Одлазећи за Софију на консултације са Некљудовим, Хартвиг се често намерно клонио зграде посланства како не би побудио сумње. Њихова улога у вођењу преговора бивала је из дана у дан све већа. Рукама руских дипломата је у великој мери обликован текст споразума у коме се, по каснијој опасци Поенкареа, речи *status quo* помињу само онда када се говори о неопходности његовог нарушавања. Поспешивањем војног савеза балканских народа, Петроград га је заправо усмеравао против државе која је држала „кључ руског дома“ – мореузе.⁸⁷⁹

Међутим, унапредовало приближавање суседних земаља постајало је све снажније, претећи да иступи из планиране форме и потпуне контроле руске дипломатије. Када је маја 1911. године Миловановић покренуо с Гешовим разговоре о подизању устанка у Македонији и објави рата Турској, овај „од Русије самостални поступак деловања“ је за њу био не само непожељан, већ и опасан чин, нарочито што је до њега дошло усред кампање Петрограда око преговора с Цариградом за пролаз руских војних бродова кроз Мореузе и регулисање питања о малоазијским железничким путевима. „Најефикаснији начин била би решеност Русије да узме у своје властите руке преговоре о политичком зближавању Србије и Бугарске“, писао је тим поводом Урусов, реагујући на инструкције свог Министарства у вези са „неблаговременим“ наступањем балканских држава против Турске. Руској дипломатији, међутим, није ни било потребно да предузима превентивне мере. Већ на почетку преговора наступило је очекивано стање: чим је на дневни ред дошла подела

⁸⁷⁸ J. В. Писарев, „Стварање Балканског савеза и Русија...“, 106-107.

⁸⁷⁹ „Дипломатическая подготовка...“, 14.

Македоније, они су доспели у Њорсокак! Петроград је успевао да при таквим условима преговоре успешније држи у својим рукама, задржавајући још и положај арбитра у спорним питањима.⁸⁸⁰

Пуковник Романовски је, према сазнањима британског посланика у Софији, већ током касног пролећа и ране јесени 1911. године заједно са генералом Фичевим разрађивао могућности војне помоћи коју би Русија пружила Бугарској у евентуалном рату. Ово је нарочито требало да дође до изражаја по питању бугарске црноморске обале која би била у милости турске морнарице, посебно регија Бургаса, града који би био најрањивија тачка.⁸⁸¹ Како је Русија рачунала с тим да ће рат у Триполису почети да расплиће ствари на Полуострву, из Петрограда се саветовало балканским државама да дођу до споразума како би избегле ситуацију у којој би надаље евентуално дошло до нежељених сукоба, с тим да савез има искључиво одбрамбени карактер.⁸⁸² Чариков је 30. септембра поручио дипломатским представницима балканских држава у Цариграду да се њихове државе договоре око заштите својих интереса и да у њихову заштиту стану уједињеним снагама како се не би међусобно завадиле.⁸⁸³

Крајем септембра, Теодоров је саопштио Некљудову могућност коначног зближења две земље. Ово је бугарски посланик пренео Сазонову, кога је обишао на лечењу у Давосу. Руски шеф дипломатије слушао је свог посланика с највећом пажњом. „Па, то је савршено! Када би се још само остварило! Бугарска блиско повезана са Србијом у политичкој и економској сфери; пет стотина хиљада бајонета који чувају Балкан – то би заувек затворило пут немачкој пенетрацији, аустријској инвазији!“, одушевљено је резонувао Сазонов.⁸⁸⁴ Хартвиг је, са своје стране, почетком октобра на основу утисака из Београда упозоравао како се у Србији не би могла наћи влада која би могла контролисати народ у случајевима: 1) бугарског заузимања Македоније; 2) револуције и излива фанатизма у Косовском вилајету и 3) ступања аустро-угарске војске на

⁸⁸⁰ „Дипломатическая подготовка...“, 13.

⁸⁸¹ Бакс-Ајронсајд Греју, № 138 од 23. децембра 1911 (*British Documents...*, IX/1, 525).

⁸⁸² Д. М. Ковачевић, „Дипломатија царске Русије...“, 109.

⁸⁸³ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 86.

⁸⁸⁴ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 45.

простор Новопазарског санцака.⁸⁸⁵ Посланик је био апсолутно уверен да би у сваком од ова три случаја српска војска била принуђена на прелаз границе.⁸⁸⁶

Након састанка у возу између Миловановића и Гешова, оба политичара су о његовом току известиле руске дипломатске представнике у својим престоницама.⁸⁸⁷ Оно што је по Гешовљевом повратку у Софију најпре занимало Петроград, чак и више од тајног сусрета у Србији, било је то „са каквим је утисцима Гешов дошао из Беча“. Наиме, сматрало се да се он у престоници Монархије задржао дуже од планираног. Русији је било важно да утврди да ли је Аустро-Угарска гурала Бугарску ка активнијем наступању, при чему би Софија ишла наруку намерама Беча за окупацијом Новопазарског Санцака и гушењем Србије.⁸⁸⁸

Некљудов је 18. октобра известио Петроград како бугарски премијер наводно није био импресиониран разговором који је имао са Еренталом, који је му је такође сугерисао очување *status quo* позиције и мира на Балкану. Са друге стране, говорећи руском дипломати о свом трочасовном сусрету са Миловановићем, Гешов је изразио задовољство што је коначно имао прилику да размени мисли са српским колегом.⁸⁸⁹

Урусов је сматрао да је за склапање споразума било врло важно задобити Фердинанда, будући да од њега зависи читав ствар, а што „неће моћи учинити људи, него догађаји“. ⁸⁹⁰ Савети из Петрограда ишли су надаље у том смеру да се по завршеном раду на савезу њему придруже и остале заинтересоване суседне државе. Такви планови били су предвиђани већ и у пројекту Ризова из октобра 1911. године (који је тачком 5. предвиђао прикључење Црне Горе савезу), и Миловановића у његовом пројекту с почетка наредног месеца (чл. 9 предвиђао привлачење Црне Горе и Грчке).⁸⁹¹

Русија је, настојећи да искористи заплет у турском питању крајем ове године, ставила на дневни ред проблем о слободном пролазу њених ратних бродова кроз Мореузе. Уз то се обавезала да Царству гарантује посед Цариграда

⁸⁸⁵ Хартвиг Нератову, № - од 18. септембра/1. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 18).

⁸⁸⁶ Хартвиг Нератову, № 56 од 25. септембра/8. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 23).

⁸⁸⁷ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 93-94.

⁸⁸⁸ Нератов Некљудову, № 1492 од 2/15. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 32).

⁸⁸⁹ Некљудов Нератову, № 73 од 5/18. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 35-36).

⁸⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1911, ф. VIII, Спалајковић Миловановићу, № - од 7/20. октобра 1911.

⁸⁹¹ М. Војводић, „Бугарско-црногорски преговори...“, 742.

и околине, али и да задржава балканске државе од сваке акције. Овај предлог, који је упућен Порти 23. октобра, накнадно је опозван због чињенице да није био повољно примљен у Петрограду пријатељским престоницама, али ни у Бечу и Цариграду. Међутим, он је посебно јак утисак оставио на Балкану. Као и по Анексионој кризи или избијању Триполитанског рата, тамошње владе су и сада осећале да велике силе користе сваку прилику за остваривање својих интереса, наметајући фамозно очување *status quo* само државама на самом Полуострву.⁸⁹² Хартвиг је поводом незадовољства који је предлог изазвао у Београду отворено поручивао Петрограду: „Срби се противе и то неће бити“.⁸⁹³

Због оваквог развоја прилика је руска дипломатија према балканском савезу надаље била прилично колебљива, што се негативно одразило на српско-бугарске преговоре. Некљудов је, дајући својој позицији на значају, сачинио чак и своју верзију текста уговора. Она је била уређена тако да би се у савез евентуално могла укључити и Турска. Било је логично очекивати да српска влада ово никако није могла прихватити, а Миловановићев став подржао је и Хартвиг. Он је наглашавао Петрограду како би за Русију било корисније српско-бугарско зближење „него сумњива балканска конфедерација са младотурцима на челу“. Када су 14. новембра кренули преговори између Русије и Турске, двострука игра руске дипломатије (око мореуза и српско-бугарског савеза) довела је до узнемирења и у Софији. Фердинандов пут у Беч, који је свакако био подстакнут оваквом варљивом политиком, као и изостанак очекиваних резултата по питању мореуза, довео је до нових момената. Петроград је 6. децембра обавестио представнике у Београду и Софији како сматра „нарочито пожељним остваривање српско-бугарског уговора првенствено по питањима узајамне подршке у случају рушења *status quo*-а, а такође и по питањима разграничења културно-утицајних зона“. Ово је утицало на то да се две владе сагласе о склапању тајног додатка уговору по питању разграничења.⁸⁹⁴

До краја децембра се у разговорима дошло до ситуације где су скоро сви битни елементи за склапање савеза договорени. Међутим, и Миловановић и Гешов су око разграничења одвојено ургирали код руске престонице да изврши притисак на другу страну у смислу попуштања. Због тога су Хартвиг, Некљудов

⁸⁹² В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 375-376.

⁸⁹³ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 129.

⁸⁹⁴ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 94-98.

и Романовски улагали додатне напоре како би се дошло до обострано прихватљивог решења.⁸⁹⁵ Главна тешкоћа у жестоким расправама односила се на области око Скопља, Велеса и Струге, где се спорило скоро око сваког села. Међутим, до све већег несугласја долазило је и између самих руских представника. Министарство у Петрограду било је у једно време збуњено, не знајући како да реши спор својих службеника. Оно је час тражило од Бугара да приме српске предлоге, час је инсистирало да Београд прихвати понуде из Софије.⁸⁹⁶ У исто време је Бакс-Ајронсајд, почетком 1912. године, извештавао из Софије о томе како је дошао до сазнања да је Србија лично од руског цара добијала уверавања о заштити у случају аустријске агресије. О томе се иначе говорило још у марту 1910. године при посети краља Петра Петрограду.⁸⁹⁷

Оштрицу савеза усмерену против Турске Русија није олако прихватала. Сазонов се није усуђивао да се ставља у улогу саучесника при њеном рушењу. Међутим, знајући куда води деловање алијансе, настојао је да пронађе савезнике са којима би заједно превазишао отворену кризу. Највише наде полагао је у Француску. Извољски је зато 24. јануара изјавио како би Париз и Петроград требали да „заједно размотре све хипотезе које би се могле појавити на Блиском истоку“, док је 15. фебруара Сазонов поставио и питање о томе шта би требало да се ради „у случају оружаног сукоба између Турске и неке балканске силе“.⁸⁹⁸

Из преговорачког центра, Софије, Некљудов је слао редовне детаљне депеше Нератову, а затим и Сазонову по његовом повратку из Давоса. Свака депеша је ишла у пратњи приватног и поверљивог писма. У њима руски посланик није пропуштао да укаже на опасност од рата који би могао бити изазван зближавањем савезника. Некљудов је нагласак стављао на чињенице које су се тичале: проблема територијалног разграничења и дефинисања границе између Бугарске и Србије; одсуства жеље да се постигне заиста срдчан споразум између две земље; утиска да су преговори имали карактер пуког политичког опортунизма; Италијанско-турског рата који је са своје стране

⁸⁹⁵ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 163.

⁸⁹⁶ *Историја дипломатије*, св. 2, 192.

⁸⁹⁷ Вести попут ове очигледно су узнемиравале Форин офис. „Како би Русија могла да одбрани Србију, која је тако близу Аустрији и тако далеко Русији, у случају аустријске агресије?“, питање је које стоји у напомени на крају извештаја који је Греј добио из бугарске престонице. Ова информација држала се за интересантну, али тешко могућу и оствариву јер је, како се сматрало, руски цар давао обећања која је са војне тачке гледишта тешко могао испунити (Бакс-Ајронсајд Греју, № 8 од 15. јануара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 532)).

⁸⁹⁸ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi...*, 439.

подстицао балканске државе на нежељену акцију. Одговори из Петрограда били су неодређени. У њима се с једне стране упућивало на избегавање оружаног сукоба због великог ризика који је могао носити, док се с друге стране сматрао корисним јер би служио интересима Русије као баријера против аустро-немачког продора. Оваква размена мишљења трајала је до фебруара, када је питање разграничења решено и када је остало још то да се споразум потпише.⁸⁹⁹ Да се с пролећа дошло до јаснијег опредељења у Петрограду говори и то да је у време завршних договора око потписивања уговора руски амбасадор на Порти изненада опозван. Хартвигов секретар у београдском посланству наводи за једино познато то да је председник Министарског савета Коковцов одбацио Чарикова као неспособног.⁹⁰⁰

Како је Бугарска уочи потписивања споразума неумесно инсистирала на гаранцији Русије да јој се при арбитражи додели Струга, Некљудов је Сазонову предлагао да се Бугарима обећа било шта само да га коначно потпишу. Руски посланик у Софији је за тврдоглавост кривио и Пашића, називајући његово русофилство лажним, због чега га је у том смислу поредио са Фердинандом.⁹⁰¹ Одредба о руској арбитражи није имала за циљ никакво разграничење у Македонији између српских и бугарских интересних сфера, будући да се у мукотрпним разговорима дошло до тачке где ниједан педаљ није остао неразграничен. Њен значај је лежао у томе што су се тиме владе у Београду и Софији штитиле од вођења непопуларне политике компромиса пред сопственом опозицијом.⁹⁰²

Русија је уз Велику Британију била разумљиво прва међу великим силама која је обавештена о склопљеном споразуму. Петроград је експресно добио копије потписаних уговора. Некљудов их је имао у својој торби када је напустио Софију одлазећи за Русију два дана касније. Званично су од стране савезничких влада они били представљени цару у мају месецу када је Данев боравио у Ливадији и јуна када је Пашић посетио Русију. Амбасадори Петрограда у Паризу и Лондону су са овим донекле упознали тамошње власти, са молбом да се саопштење чува у строгој тајности.⁹⁰³

⁸⁹⁹ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 55-56.

⁹⁰⁰ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 116.

⁹⁰¹ Исто, 113.

⁹⁰² С. Скоко, „Руската арбитража...“, 74-82; S. Skoko, „Stvaranje i raspad Balkanskog saveza...“, 95.

⁹⁰³ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 55; E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 60.

Сазонов је 30. марта дао својим посланицима инструкције око саопштавања информација француском и британском кабинету: „Уз нашу сагласност склопљен је савез између Србије и Бугарске за узајамну одбрану и заштиту заједничких интереса у случају повреде *status quo*-а на Балканском полуострву или у случају напада треће стране на било коју од уговорних страна /.../ Можете додати, да пошто посебна тајна клаузула обавезује обе стране да траже мишљење Русије пре него што предузму активне мере, ми сматрамо да смо овим обезбедили средство утицаја на обе стране, и да смо истовремено подigli заштитну баријеру против ширења утицаја извесних Великих сила на Балкан.“⁹⁰⁴ Да су у уговор по потписивању већ многи бивали упућени, уверио се Ризов у Риму. Њему је још марта у тамошњој руској амбасади саопштена таква информација. Штавише, лице које му се поверило и само је видело уговор и чак било упућено у план поделе Македоније.⁹⁰⁵

Некљудов је маја посетио Цариград, где је разговарао са новим руским амбасадором. Гирс је свом колеги изразио страховање да би рат носио праву опасност за два словенска краљевства. Према њему је османска војска била потпуно опремљена и обучена, под командом немачких генерала и виших официра и младих турских официра, због чега је одавала сасвим други утисак од времена Абдул Хамида. Ово гледиште је руски амбасадор заснивао на информацијама руског војног агента у Цариграду, генерала Ивана Алексејевича Холмсена. Руски аташе је иначе своја сазнања добијао од немачких официра који су, очекивано, ствари приказивали умногоме бољим но што су оне биле у стварности. Холмсен је према томе био чврсто уверен у то да су бугарска и српска војска биле инфериорније у односу на турску.⁹⁰⁶

У Београду и Софији се од јуна све више сматрало да ће Петроград настојати да их даље ограничава у вођењу активније спољне политике. Кабинети су зато решили да и од Русије убудуће делимично прикривају своје намере. Због тога су њени дипломатски и војни представници заиста били принуђени да податке о даљим припремама савезница прикупљају у нешто отежанијим околностима, држећи их и сами у тајности.⁹⁰⁷

⁹⁰⁴ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 62.

⁹⁰⁵ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 139.

⁹⁰⁶ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 92-95.

⁹⁰⁷ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, група аутора, Београд 1959, 147.

Некљудов сведочи како је од лета тон бугарске штампе у вези са приликама у Македонији бивао све нервознији. Атмосферу коју је осећао у бугарској престоници све га је више узнемиравала. Колико је руски посланик познавао психологију балканских народа, стекао је уверење да ће се страхови од пожара на Балкану брзо остварити. Након нешто оклевања, 4. јула је послао прилично опширан шифровани извештај Сазонову у коме је споменуо алармантне знакове који су указивали на рат. Телеграм је у Петрограду учинио веома неповољан утисак.⁹⁰⁸

Имајући у виду нарасле тензије, Русија је имала довољно разлога да на Полуострво пошаље Александра Ивановича Гучкова, председника Комитета Думе за државну одбрану. Он је у Београд стигао из Цариграда 20. јула, са краћим задржавањем у Софији. Са Хартвигом је имао низ поверљивих разговора. Некљудов је од Гучкова, са којим се срео у вагону када је путовао за Беч, сазнао да је цар Николај заиста са своје стране обећао Пашићу при његовој посети Царском Селу да ће Русија спречити евентуални аустријски упад у Србију и Новопазарски санџак.⁹⁰⁹

Гешов се крајем јула вратио са одмора. Некљудову је потврдио информацију о закључењу српско-бугарске војне конвенције, чији је текст Романовски послао свом генералштабу. Гешов се руском посланику поверио и у вези тога да су Бугарска и Србија постигла договор са Грчком.⁹¹⁰ Стварао се утисак како су надаље, током августа, Нератов и његови саветници у Министарству губили тло под ногама у вези са балканским питањем. Ово се могло и разумети имајући у виду да су до Петрограда често стизале потпуно опречне информације. Циркуларним писмима Министарство је често скретало пажњу посланицима на Балкану да тамошње владе упућују на уздржавање од непромишљених акција. Крајем месеца је Штрандман српском министру Јовановићу јасно стављао до знања како је недопустиво да балканске владе започну рат против воље Русије, будући да се она није сматрала спремно за

⁹⁰⁸ „По улицама Софије сретао сам све чешће преплануле особе суморног изгледа, понекад наоружане до зуба, који су били предмет велике знатижеље; то су биле вође познатих трупа пристигле из Македоније“, сведочио је о тим данима руски посланик. „Да ли сте читали Некљудовљев хистеријски телеграм?“, запиткивали су се неупућени шефови одељења и млади секретари Сазоновљевог Министарства. „Авај! Овај телеграм се показао као историјски, а не хистеријски!“, констатовао је руски дипломата у својим сећањима (A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 96-97).

⁹⁰⁹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 141-143.

⁹¹⁰ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 98.

евентуални сукоб са Тројним савезом. Сугерисано је да би тиме она „ставила на коцку живот балканских Словена и свег православног становништва на Балкану“.⁹¹¹ Са своје стране је Гешов руском посланику у Софији отворено изјавио да би при спречавању савезника у остварењу њиховог циља „престиж Русије ишчезнуо сасвим у очима целог бугарског народа, почев од Краља па до последњег сељака“.⁹¹²

Романовски је према инструкцијама из Петрограда 10. септембра још једном службено саопштио бугарском Министарству војном како руска влада саветује да се мир не нарушава. Уз то је ишло и упозорење да, ако се и уз ове савете крене у рат, „руска влада не узима на себе никакву одговорност за последице које би могле наступити“.⁹¹³ Сазонов се у догађаје на Балкану поново активно укључио после његовог повратка из Давоса, где се налазио на вишемесечном лечењу. Након ближег упознавања са ситуацијом, одмах је кренуо са новим упућивањем циркуларних писама у посланства ради упућивања на смиривање страсти.⁹¹⁴

Након лечења у Наухајму и Хартвиг се 4. септембра после дужег изостанка вратио у Београд, прикупљајући детаљне информације о приликама у његовом одсуству. На руског посланика је циркуларни телеграм који је истог дана добио из Петрограда, у коме се сугерисало на смиривање тензија и ограђивање од последица које су могле настати уласком у сукоб, оставио снажан утисак. Према Штрандману, руски посланик је по прочитаном допису „почео брзо полугласно да говори“, оштро осуђујући такву руску политику, а посебно Сазонова, кога је наводно тешко опсовао. Свог претпостављеног је Хартвиг надаље вероватно са извесним задовољством обавештавао о томе да су се у септембарским данима шансе за мирни исход знатно смањиле, јер су се према извештајима савезнице „готово неповратно“ одлучиле да започну војна дејства. Руски посланик је иначе био међу ретким оптимистима код страних дипломата који су веровали да ће коалиција балканских земаља поразити Османско царство.⁹¹⁵

⁹¹¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 156-157; *Документи о спољној политици...*, V/2, 473.

⁹¹² АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Јовановићу, № - од 21. августа/3. септембра 1912.

⁹¹³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, Калафатовић Путнику, № 54 од 29. августа/11. септембра 1912.

⁹¹⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IV, Дневна забелешка Пашића у МИД-у, № 3602 од 7/20. септембра 1912; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 162.

⁹¹⁵ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 169, 175-177.

Бугарски посланик у Русији, генерал Паприков, давао је Петрограду на знање да ће уколико велике силе не успеју да убеди Турску у нужност реформи рат постати неизбежан. Свима је било јасно да је у питању добро употребљив повод за сукоб, будући да је за овакву политику одавно било касно. Упутства Сазонова су се без обзира на то поново завршавала поруком да савезници не могу рачунати с тим да ће се Русија умешати у борбу.⁹¹⁶

Хартвиг је 20. септембра послао телеграм свом шефу дипломатије у коме му је саопштио како није успео убедити Пашића у опасност због могућег истовременог српског сукоба са Турском и Аустро-Угарском. Руски посланик је као главни разлог навео тај што влада није била у стању да се одупре све борбенијем расположењу у народу и политичким круговима.⁹¹⁷

Иако је званични Петроград инсистирао да Бугарска не улази у рат, руски министар војни је, како је Данев саопштио Пашићу, њему лично рекао да су Руси заправо спремни и да у рат могу убацити чак 4.000.000 војника. Стога се у Софији на основу ове прилично ексклузивне информације почело сматрати да Петроград избегава рат из страха да Бугари и Срби заправо не отворе питање о Цариграду и Мореузима. Руска неодређеност све више је провоцирала темпераментног Хартвига. Зато је, свакако доста слободно, Сазонову сугерисао да руска влада треба Србији и Бугарској да упути „један категоричан одговор за рат: да или не“.⁹¹⁸ За разлику од Хартвига, руски војни аташе у Београду, генералштабни пуковник Виктор Алексејевич Артамонов је без устезања саопштавао о намерном довођењу јавног мњења о заблуду од стране „личности блиских влади“ по питању односа Русије према Србији. Због овога се, како је истицао, у официрским и друштвеним круговима причало да је Србима обећана подршка и да су јој у читавом подухвату „дате одрешене руке“. Артамонов је Пашићеву владу чак окарактерисао као дволичну, с обзиром на то да се уз истовремено давање мирољубивих изјава организовано и у тајности припремала за ратна дејства.⁹¹⁹

Сазонов је, превентивно размишљајући о потезима Аустро-Угарске на Балкану, при састанку руског и немачког цара у Балтишпорту отворено питао

⁹¹⁶ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 176.

⁹¹⁷ *Документи о спољној политици...*, V/2, 641.

⁹¹⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Дневна забелешка Јовановића у МИД-у, № 3617 од 9/22. септембра 1912.

⁹¹⁹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 181.

канцелара немачког Царства, Теобалда фон Бетман-Холвега, да ли влада у Берлину има намеру да искористи свој утицај у Бечу око неутралисања евентуалних офанзивних акција. На то је добио позитиван одговор, уз изражену наду да ће и Русија контролисати захтеве словенских држава на Полуострву. Руси су, да би додатно нагласили мирољубивост и пријатељске тежње, ближе информисали Немце о актуелним дешавањима код савезника.⁹²⁰

Како су се догађаји на Балкану усложњавали, Сазонов је постајао све више забринут. Вероватно сумњајући у успех савезника, ухватила га је озбиљна малодушност. Зато је даља акција руске дипломатије на Балкану током септембра бринула савезнике, чији се план тиме могао довести у питање. Некљудов је 16. септембра Гешову рекао да би Бугарска по уласку у рат могла остати сасвим усамљена и изолована. Ово је поткрепио тиме што би Русија наводно могла зауставити Србију, док би Грчку поколебала Турска уступањем Крита. Координисани корак је по наредби свог Министарства морао предузети и Хартвиг. Руски посланик је 18. септембра дао на знање Пашићу да би, уколико би Србија кренула у рат, Аустро-Угарска можда запосела њену територију. Због тога је чак и он према упутствима морао сугерисати како би било добро да се Бугарској ускрати подршка. Хартвиг је исто упозорење упутио Пашићу и након два дана. Иако је интервенција руских дипломата оставила тежак утисак у две балканске престонице, није одвратила савезнике од намера.⁹²¹

Сазонов је 16. септембра, пред свој пут у европске престонице, примио на разговор Паприкова. У још једном апелу изјавио му је: „Говорим Вам да ако донесете одлуку о којој ми говорите [рат, прим.], тада на материјалну помоћ од стране Русије не можете да рачунате чак и у случају да будете разбијени. Са дипломатске стране, чинићемо што можемо /.../ Ако победите, у шта сумњам, ништа у смислу територијалног проширења нећете моћи да добијете. Шта више да Вам кажем?“⁹²², поручивао је бугарском генералу.

Руски шеф дипломатије је учинио последњи напор на регулисању прилика отпутовавши за Лондон, а затим и Париз и Берлин. Резултат обављених разговора био је да се балканским владама саопште следећи закључци великих

⁹²⁰ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 150.

⁹²¹ Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 524-525; А. Тошев, *Балканските војни...*, 373.

⁹²² Сазонов амбасадама у Паризу, Лондону, Бечу, Берлину, Риму и Цариграду, № - од 4/17. септембра 1912 (*Балканската војна...*, 3-4).

сила: 1) осуда деловања која могу нарушити мир; 2) Велике силе ће преузети у своје руке реформе у европској Турској на основу чл. 23. Берлинског уговора, не наносећи тиме штету султановој власти ни интегритету турске територије; 3) очување територијалног *status quo*-а по окончању рата. Балкански савезници, међутим, нису поверовали овим обећањима. Бугарски посланик у Берлину, Иван Стефанов Гешов, изјавио је отворено да предложене реформе више не могу задовољити Бугарску, без обзира на било какве гаранције.⁹²³

Приликом састанка који је Сазонов 30. септембра у Лондону имао са тамошњим српским послаником, Славком Грујићем, руски министар је више пута поновио да је решеност на рат „право безумље“ и да је био уверен да се у балканским престоницама рачунало с тим да ће Русија бити приморана на интервенцију.⁹²⁴ Стога је замолио Грујића да и он поручи влади у Београду како ће Србија морати да се без руске помоћи обрачуна са Турском и Аустро-Угарском. Притом је скретао пажњу на то да је положај Србије најопаснији, будући да би се она непосредно суочила са две велике силе, што није био случај код Бугарске или Грчке. Оно што је Сазонов и овде нудио била је искључиво морална и дипломатска помоћ.⁹²⁵ Русија и поред великих настојања није успела да од Бугарске одвоји њене савезнице. Намера је остала нереализована будући да се ниједна чланица није поколебала. Хартвиг је поново истицао како Русија није имала права да тражи одрицање остваривања идеала уједињених балканских држава, када је и сама тежила мореузима. Уз то је наводио да би овакво држање Русије надаље могло да на власт у Софији и Београду доведе аустрофилске владе.⁹²⁶

Када је најављена мобилизација у Петрограду су, као и у свим осталим европским кабинетима, били запањени. За упозорења која су била издата у форми својеврсних ултиматума Софији, Београду, Атини и Цетињу било је касно. Са вишегодишње временске дистанце, Некљудов је покушавао да читав проблем разјасни на следећи начин: руско Министарство спољних послова било

⁹²³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 187.

⁹²⁴ Српски посланик у Бечу, Ђорђе Симић, је у телеграму од 5. октобра пренео вест која је потицала од *Тајмсовог* дописника Стида, о томе да је руски цар извесном амбасадору такође поменуо могућност руске интервенције уколико би рат на Полуострву „кренуо рђаво за балканске државе“ (АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Симић Пашићу, № 2046 од 22. септембра/5. октобра 1912.

⁹²⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Грујић Пашићу, № 187 од 17/30. септембра и № 196 од 20. септембра/3. октобра 1912.

⁹²⁶ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 163.

је сигурно да се без помоћи Србије Бугари никад не би решили на покрет; штавише, нико у Русији није ни сумњао у послушност и добро понашање Срба. Са своје стране, Хартвиг је чинио велике напоре да Министарству не предочи сасвим прецизну слику дешавања у Београду, јер је то могло разбити руске илузије. И поред тога, Некљудов је на крају дошао до закључка да понашање његовог колеге у Београду ипак није представљао толико узрок догађајима, колико је притом дошао до изражаја један од симптома руског манира решавања политичких питања. Наиме, дипломатски шефови у Петрограду су се у много чему површно руководили оним што је Извољски једном приликом у Думи именовао као „здрав оптимизам“, а што је, коначно, одвело Русију на ивицу рата.⁹²⁷

По извршеној мобилизацији, дипломатски представници великих сила су на договорени начин уручили протест балканским владама. Гешову свакако није било нимало забавно да слуша читање строго идентичних говора, поготову што је у питању била сасвим јалова иницијатива. Није било тешко претпоставити да су исто мислили и чланови дипломатског кора.⁹²⁸ Руски посланици су извештавали да је рат готова ствар.⁹²⁹

Оно што је било приметно код Некљудова је да је руски посланик у данима мобилизације прилично променио своје расположење. Свраћајући 3. октобра код Спалајковића још је са врата, како је извештавао српски посланик, почео да плаче срећан од радости „што види да кораци великих сила немају никаква дејства“ према савезницима. Руски посланик је и Гешову саопштио како је ово „једина и права политика“ и да је он подржава срцем и душом. Истицао је да је и сам одувек био за њу, те да је његова заслуга што је Петроград увидео да се другачије не може радити. Своје раније постављање према читавој ствари образлагао је обавезама које је професионално морао прихватати. За грешке руске владе и држање Сазонова кривицу је углавном

⁹²⁷ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 106-107.

⁹²⁸ Када је у договорено време Некљудов био на путу ка канцеларији бугарског Министарства спољних дела, срео је грофа Тарновског, који је управо излазио из зграде свог посланства. Уз размену речи која се односила на сумње око предвиђеног демарша, представник Беча је могао само закључити: „Европа је просто сама себе ставила у комичан положај!“ (A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 108-109).

⁹²⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Поповић Пашићу, № 2013 од 18. септембра/1. октобра 1912.

сваљивао на цариградског амбасадора Гирса и његову погрешну политику у односима између Петрограда и Порте.⁹³⁰

Доста наде су савезници у данима пред рат полагали у Гучкова, који је био познат по настојањима да Русија активно учествује у акцији. По његовом мишљењу су и војни кругови били за сукоб „како би изгладили неуспех у Манџурији“, док је Дума за то такође могла бити заинтересована „нарочито ако би било наде да се после реши питање о Дарданелима, што је за Русију најважније“. Па ипак, Гучков је правилно процењивао нереалност оваквог развоја догађаја. Разлог томе било је стање у руском друштву, које је по њему након последњег рата изгубило веру у себе и постало апатично.⁹³¹

Поповић је из руске престонице 8. октобра известио како је Николај Алексејевич Хомјаков, ранији председник Думе, саопштио специјалном српском изасланику у Петрограду, Радовану Кошутићу, следеће: „Ако велике силе не дају поуздане гаранције за остварење ваших захтева, идите напред и не слушајте наше Министарство иностраних дела, које ће јемчити само за себе да неће рат, али не и за Русију.“ Ако се у време Анексије и налазило да је Русија била неспремна за рат, Хомјаков је додао да „сада ствар стоји друкчије“, као и да се многи политичари у томе са њим слажу. Уредник *Новог времена*, Суворин, је српском посланику такође саопштио да му је руски цар приликом аудијенције рекао да је „анексија највећа срамота за Русију“ и да се она „не сме [...] више поновити“.⁹³²

Иако је Балкански савез Русија сматрала повољним оруђем за рат ширих размера који се приближавао, она је преценила свој утицај на савезнике. Ситуација на Полуострву се постепено отимала контроли неодлучног Петрограда, будући да су савезници покренули акцију пре него што је Русија довршила војне и дипломатске припреме неопходне да би могла потпуније искористити створени савез.⁹³³

Сазонов се са западноевропске турнеје вратио 10. октобра. Поповић је већ сутрадан био код њега на виђење, приметивши још са врата да је шеф руске дипломатије „био љут“. Уз раније примедбе на рачун планиране акције, још једном је навео: „Русија ваше зближење са Бугарском није помагала у циљу

⁹³⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 3706 од 20. септембра/3. октобра 1912.

⁹³¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Поповић Пашићу, № 2059 од 24. септембра/7. октобра 1912.

⁹³² АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Поповић Пашићу, № 2097 од 25. септембра/8. октобра 1912.

⁹³³ *Историја дипломатије*, св. 2, 194-195.

офанзиве и авантура!“ На полеђини извештаја из Петрограда са овог сусрета Пашић је написао: „Примио на знање, с тешким срцем.“ Међугим, наредни дани довели су до неочекиване промене и у ставу руског министра. Као да раније заиста није било вере у снагу савезника, Сазонов је на основу вести о њиховим убедљивим успесима по првим данима рата „потпуно изменио држање“. „Још на вратима пришао ми је сав срећан, загрлио ме, и рекао ми да се искрено радује нашим победама“, наводи у својим мемоарима српски дипломата.⁹³⁴

Сазонов је 31. октобра упутио ново циркуларно писмо посланицима у иностранству. У њему је навео да су сва средства за мирно решење проблема исцрпљена и да је неопходно предузети мере за локализовање рата. Контролисање које би онемогућило ширење сукоба ван граница Балкана био је нови задатак који се постављао пред дипломатијом Петрограда. Ово се имало извршити на основу следећих начела: 1) одсуством интереса великих сила по питању територијалног увећавања и 2) принципом ревносне компензације ослобођених територија између савезника на основу постигнутих договора.⁹³⁵

Један разговор по избијању сукоба, вођен између Сазонова и Стефана Бобчева, новог дипломатског посланика Софије у руској престоници, дао је наслутити велике проблеме са којима се Србија убрзо имала суочити. Наиме, Сазонов је преко посланика упозоравао његов кабинет да „обрати пажњу на Србе“. „Неопходност“, како се изразио руски државник, је налагала да се у даљим догађајима Србији онемогући излазак на Јадранско море. Разлог томе био је притисак Тројног савеза, који се решио да ово никако не допусти, а с чим се Русија по свему судећи сложила. Сазонов је апеловао на бугарског дипломату да Софија обрати пажњу на овај проблем, будући да би он могао имати „ужасне последице“. Министар дипломатије је апеловао да се и из бугарске престонице утиче на Београд да би било „пожељно да српске дипломате престану да говоре о присвајању Северне Албаније до Драча“, јер би „свако српско супротстављање могло да доведе до страшних компликација“. Бобчев је, као што је и обећао руском шефу дипломатије, 9. новембра послао телеграм за

⁹³⁴ Д. Поповић, *Балкански ратови...*, 84.

⁹³⁵ Сазонов дипломатским представницима на страни, циркулар од 18/31. октобра 1912 (*Балканската война...*, 19-21).

Софију. На крају извештаја додао је: „Пре но што ме је Сазонов примио, код њега је био немачки посланик“.⁹³⁶

По свему судећи, изгледа да многи нису били спремни да прихвате на време дату сликовиту и јасну оцену Урусова о кључном савезничком споразуму: „Зора бугарско-српског споразума није зора мира. Овај споразум је чедо рата и рођен је за рат“.⁹³⁷

⁹³⁶ ЦДА, ф. 176-2-1198, Бобчев Гешову, № 677 од 27. октобра/9. новембра 1912.

⁹³⁷ *Историја дипломатије*, св. 2, 194.

Аустро-Угарска

За разлику од Русије која је имала активну улогу у стварању савеза, кораци бечке дипломатије били су усмерени ка томе да се пажљиво и у пуној приправности ослушкују збивања на Балкану. Како су се на Полуострву очекивале компликације, нарочито са избијањем Италијанско-турског рата, отварао се простор за планирано наступање у складу са раније пројектованим планом око „продора на Исток“. Након анексије Босне и Херцеговине, ка даљем путу према Солуну је као највећа препрека стајала Србија. У ишчекивању расплета, вршене су опсежне војне припреме на њеним границама и према Новопазарском санџаку. Због тога су у Црно-жутој монархији најпажљивије анализирали информације из Београда.⁹³⁸

Бугарска према овим тежњама такође није била равнодушна, без обзира на блиске везе с Бечом.⁹³⁹ На опасност са те стране су и овде указивали многи. Тошев, који је пажљиво пратио прилике у српској престоници, извештавао је да би у случају евентуалног продора Аустро-Угарске у долину Мораве тешко шта могло спречити Царство „да се спусти долином Вардара на обале Егејског мора, чиме би одредила судбину Балкана“.⁹⁴⁰

Уз руског посланика, једну од главних улога међу дипломатским кором у Србији имао је управо аустро-угарски представник, увек прецизно биран из редова дипломата са Балхаусплаца. На челу бечког посланства у српској престоници је у ово драматично време био барон Угрон (који је на том месту наследио Форгача) док је Министарство војно представљао капетан Гелинек, аташе великих обавештајних способности.⁹⁴¹

Беч дуго није имао праву представу о озбиљности започетих савезничких преговора. Први извештај у смислу извесног наговештаја послат је 5. јануара 1912. године из Београда. Наиме, Угрон је постао заинтригиран због учесталих Спалајковићевих посета Београду и дугим разговорима које је водио са

⁹³⁸ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 77.

⁹³⁹ О томе да би се евентуалном акцијом узнемирили сви балкански народи био је свестан и ранији министар бечке дипломатије, Агенор Марија Голуховски. Он је још 1898. године изјавио да се овакве политике не би могао прихватити ниједан одговорни аустријски државник, јер би се у том случају Срби, Бугари и Грци ујединили и заједнички супротставили Двојној монархији, чиме би њена дејства била паралисана (Ј. Донеv, „Односот на Австо-унгарија кон намерите на балканските сојузници“, *Македонија во војните*, ур. М. Пандевски и др., Скопље 1991, 311).

⁹⁴⁰ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 148 од 9/22. фебруара 1911.

⁹⁴¹ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 81, 99.

Миловановићем, Хартвигом и краљем Петром. Заинтересован због ових контаката, надао се објашњењу од Тошева. Иако представник Софије у српској престоници није знао детаље споразума, свакако је донекле био упознат са догађајима који су се у том смислу одвијали. Стога је вешто одвлачио Угронову пажњу. Отприлике у исто време је и Данев слично наступао према Тарновском, који је иначе сматрао да је споразум између два суседа немогућ.⁹⁴²

Ако су догађаји промицали дипломатама, нису и војним аташеима, нарочито Гелинеку. Њему су кретања посланика привлачила посебну пажњу. Слично је било и у Софији где су Калафатовић и генерал Фичев улагали велике напоре при уверавањима да од савеза између Бугара и Срба нема ничег.⁹⁴³ Међутим, када је генерал Блазијус Шемуа, начелник аустро-угарског Генералштаба добио наговештаје да се државе са Полуострва спремају за сукоб, спремио је меморандум за цара. У њему је стајало да ће, уколико дође до рата на Балкану, „почети догађајима најиспуњенија епоха историје“.⁹⁴⁴

У насталом врењу дипломатски извештаји из Цариграда и Атине јављали су да Аустро-Угарска чека згодну прилику да нападне Србију, а да затим запоседне Албанију и Македонију. Пуковник Артамонов добио је информацију од Тошева, коме је бечки војни аташе рекао да ће „Аустро-угарска, ако буде потребно, задавити Србију нападом са свих страна, како се она не би могла супротставити“. Намере Монархије свакако су биле познате официрима српске националности у царској војсци, због чега су они „саветовали браћи Србима у Краљевини да не губе време и да се припремају за рат“.⁹⁴⁵

И овде је један неочекивани догађај донекле утицао на развој прилика. Ерентал, који је своју балканску политику заснивао на антагонизму између Србије и Бугарске и који је напетом и забринутим пратио гласине око споразума, 17. фебруара је изненада умро. Његов одлазак с политичке сцене је, према тумачењу руских дипломата, имао значаја на расположење Фердинанда кроз даљи ток преговора.⁹⁴⁶

⁹⁴² E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 59-60.

⁹⁴³ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 131.

⁹⁴⁴ А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011, 138.

⁹⁴⁵ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 147-161.

⁹⁴⁶ Исто, 113.

У исто време, средином фебруара, до Беча су стигле нове гласине о активностима на стварању савеза.⁹⁴⁷ Тамошњи британски амбасадор, Ферфакс Лејтон Картрајт, је у разговору са Берхтолдом чуо „да се воде неки преговори између Србије и Бугарске, али да су ти преговори без значаја“. У много чему прецењени бечки шеф дипломатије је говорећи о овој ствари показивао толико спокојства да је представник Форин офиса стекао уверење „да је Аустрија у том погледу морала добити извесне гаранције од Краља Фердинанда, и да је зато гласови о српско-бугарским преговорима не бацају у велику бригу“.⁹⁴⁸

Берхтолд је након потписивања мартовског уговора за постојање савеза сазнао од краља Карола кога је о томе обавестио Кидерлен писмом 15. априла. Румунски монарх је вест пренео тамошњем бечком посланику, Карл Емилу Фирстенбергу, а овај је потом одмах известио своју владу. За Берхтолда је тек ово био први сигнал за узбуну. О томе да се на Балхаусплацу чуло за споразум известио је тамошњи француски амбасадор, Алфред Думен, тек 10. јуна. Како је тек нешто раније Фердинанд посетио Беч, у француским и руским дипломатским круговима се мислило да су ова сазнања потицала од њега.⁹⁴⁹

Да су сами детаљи преговора, у свакако незавидним околностима, ипак држани у релативно доброј тајности сведочи то што су они за заинтересоване бечке дипломате дуго представљали непознаницу. Ни у епицентру дешавања, бугарској престоници, Тарновски није био упознат са правим приликама. Он је још 3. јула тврдио да је савез „потпуно невероватан“ и да су преговори могли имати карактер само усменог споразума о одржавању постојећег стања. Иако му је Берхтолд јављао да о њему постоје поуздани извештаји, посланик у Софији је и даље остајао при томе да је тако нешто мало могуће, поричући читаву ствар чак и током августа.⁹⁵⁰ Грчко-бугарско приближавање такође је привлачило пажњу. У Бечу су у овом случају остајали задовољни „платонским“ карактером вођених преговора. Међутим, дипломатски представник Балхаусплаца у Атини је овоме прилазио далеко озбиљније. Он је правилно схватао да је политика Порте била таква да је водила зближавању и најнепријатељскије настројених елемената.⁹⁵¹

⁹⁴⁷ Картрајт Греју, № 13 од 12. фебруара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 542).

⁹⁴⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Миловановићу, № 5153 од 1/14. фебруара 1912.

⁹⁴⁹ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 137.

⁹⁵⁰ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 382-383.

⁹⁵¹ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 52.

Аустро-Угарска је за случај повољне прилике гомилала своје трупе ка српским границама, наводно ради редовних маневара. Гелинек је заинтересованом Тошеву објашњавао да се такви послови предузимају сваке године због војничких вежби. Међутим, када је аустријски официр кренуо да говори о односима између Србије и Двојне монархије, изјавио је како је рат међу њима неизбежан, додајући: „Ми морамо учинити крај српским изазивањима и то ћемо учинити једним таквим ударцем да ће се Србија здробити...“. Тошев је о томе одмах известио Софију. Гешов је са узнемиравајућим извештајем упознао српског посланика, који га је одмах проследио свом Министарству.⁹⁵²

Гроф Берхтолд, иако се по снази и утицају није могао поредити са својим претходником, ипак је покушавао да обузда ратоборна стремљења одређених бечких кругова, нарочито оних блиским Францу Фердинанду у којима се све отвореније говорило о рату. Картрајт је из разговора које је водио са аустро-угарским министром иностраних дела о стању на Балкану извештавао како је у ово време Берхтолд, разматрајући могућност оружаног сукоба између савезника и Турске, рекао да би „у том случају конфликт требало локализовати“.⁹⁵³

Почетком августа је скоро сва аустријска штампа већ претпостављала да је савез на Балкану постигнут. Посета Поенкареа Петрограду додатно је поспешила сумње.⁹⁵⁴ Демонстрирајући активнију политику, аустро-угарска дипломатија покренула је иницијативу за решавање настале кризе. Берхтолд је 13. августа изнео план којим су велике силе имале да регулишу нагомилане проблеме на Балкану. Иако су његову суштину на терену представљале очекиване реформе у Турској, у позадини је стајала намера Беча да угрози руководећу улогу Русије у балканским питањима.⁹⁵⁵ Широки план о преуређењу европске Турске (који је следио заветну мисао Ерентала да се од Косовског, Битољског, Јањинског и Скопског вилајета створи аутономна Албанија)⁹⁵⁶ природно је био одбијен од стране четири балканске државе.⁹⁵⁷

⁹⁵² АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Стевановић Павловићу, № 906 од 12/25. јула 1912.

⁹⁵³ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 149.

⁹⁵⁴ „Балкански савез“, *Политика*, бр. 3068 од 1. августа 1912, 2.

⁹⁵⁵ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 441; М. Војводић, „Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912. године“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, књ. X, 1/1968, 414.

⁹⁵⁶ У својим мемоарима Гешов је у вези с овим планом поставио логично питање: Ако је Аустрија увиђала да је увођење радикалних мера постало нужност, да ли је било могуће да балканске државе остану равнодушне према судбини својих сународника? При том су уз

Предлог је наишао на разнолики пријем у европској штампи. Док је једино у немачкој примљен релативно добро, у британској је преовладала резервисаност. Извесно негодовање осетило се једино у француским и руским гласилима.⁹⁵⁸ План је својим одјеком пре потврдио чињеницу да на Балкану постоји велико жариште сукоба, него што је указао на могућности да се спречи криза. Из тог разлога он и није донео било какве резултате. Аустро-угарски шеф дипломатије био је због негативног пријема предлога и његове интерпретације по штампи разумљиво био крајње незадовољан.⁹⁵⁹

Према плану су биле скептичне и саме дипломате са Балхаусплаца, попут бечког амбасадора на Порти, Јохана фон Палавичинија. Желећи да верује како „су се Арбанаси смирили и одношаји Турске са балканским државама тј. са Црном Гором и Бугарском знатно поправили“, сматрао је да предлог више није актуелан и да га даље не би требало разматрати.⁹⁶⁰ Да се план могао сматрати пропалим, те да је мање-више код свих примљен с неповерењем, Јовановићу је 26. августа у међусобном разговору отворено потврдио и француски посланик у Београду.⁹⁶¹

Паралелно с мирољубивим изјавама Берхтолда, међу дипломатским круговима кружиле су информације које су изазивале озбиљне недоумице. Једна од њих дошла је до руског посланства у Београду преко извора из Румуније. У њој је садржана злокобна политика Аустро-Угарске на Полуострву, нарочито по питању Србије. При извесним калкулацијама, Србија не да не би добила ништа, већ би у складу са старим намерама Двојне монархије требало да буде збрисана са политичке карте. Фантастичне замисли које су потицале из бечке кухиње огледале су се у следећем: 1) у случају руског припајања Цариграда и мореуза са аустро-угарске стране не би било противдејстава, па чак ни незадовољстава; 2) Бугарска би се увећала припајањем највећег дела Македоније и целе Источне Румелије, изузев дела Једренског вилајета који би Русија укључила у цариградски реон; 3) Грчка би добила сва острва у Егејском мору која је

несношљиви режим додатну стрепњу у Атини и Београду изазивали прохтеви Албанаца на рачун грчких и српских територија (I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 44-45).

⁹⁵⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 153.

⁹⁵⁸ „Предлог графа Берхтолда“, *Политика*, бр. 3071 од 5. августа 1912, 1.

⁹⁵⁹ М. Војводић, „Велике силе и балканска иницијатива...“, 419, 424-425, 427.

⁹⁶⁰ АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 2, Пламенац Мартиновићу, № 234 од 21. августа/3. септембра 1912.

⁹⁶¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Дневна забелешка у МИД-у, № 3469 од 13/26. августа 1912.

освојила Италија; 4) Црна Гора би остала непромењена; 5) новообразована аутономна Албанија била би стављена под протекторат Италије; 6) Румунија би добила компензације на рачун Бугарске; 7) Аустро-Угарска би себи припојила Србију, наводно неспособну за самостални опстанак. Уз то би се Монархији припојио и Новопазарски санџак и солунска лука, која би уместо Цариграда служила као карика нове магистрале багдадске железничке пруге.⁹⁶²

Неповерење у Аустро-Угарску било је скоро опште. Ово осећање било је нарочито изражено код балканских дипломата, који су били итекако свесни опасности од стране свог агресивног суседа. Пламенац је из Цариграда у том смислу с почетка септембра писао: „Моје је тврдо убјеђење да сваки онај код нас који проповиједа пријатељство са Аустријом, тај или је несвјестан и не разумије или је агент аустријски“, сматрајући да није на одмет поновити већ код многих присутно схватање „што се смјерова и пријатељства Аустро-угарске тиче“.⁹⁶³

Вести о сачињеном савезу Берхтолд је као чињеницу први пут јавно саопштио 14. септембра на министарској седници.⁹⁶⁴ Међутим, у Бечу се још увек нису знали сами детаљи о српско-бугарском споразуму,⁹⁶⁵ а потпуније информације су споро пристизале чак и после избијања рата. Стога се није ни могло засигурно знати о бугарском прихватању евентуалног уласка у рат против Аустро-Угарске у случају њеног напада на Србију.⁹⁶⁶ Ипак, Монархија је била забринута. Један лични моменат, одбијање Палавичинијеве молбе за одсуство на шест дана због женидбе сина током истог месеца, речито говори о озбиљности са којом се у Бечу гледало на прилике у европској Турској.⁹⁶⁷

⁹⁶² В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 155.

⁹⁶³ АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 2, Пламенац Мартиновићу, № 234 од 21. августа/3. септембра 1912.

⁹⁶⁴ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 383.

⁹⁶⁵ Берхтолд је 1930. године изјавио да је о појединим тачкама уговора добијао сазнања из пресретаних депеша, за које су знали само он, његов шеф кабинета, цар и Форгач. Након добијених информација дешифроване поруке бивале су одмах уништене, те је то разлог због кога се не појављују у аустријским документима. Међутим, како текст самог уговора никада није слат овим каналима, Беч за њега није могао сазнати, без обзира на ухваћене детаље (Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 64-65).

⁹⁶⁶ Уз касније хлађење међусавезничких односа и растуће могућности за бугарско-аустријским зближавањем, вести су почеле да пристижу слободније. Тако је 23. маја 1913. године, преко Атине, Беч обавештен о томе да је Бугарска обећала да оружаном подржи Србију против Монархије. Берхтолд је ово примио са разумљивом nelaгодношћу. Бугарске дипломате, попут Данева, безуспешно су га настојале разуверити у ово. До избијања Другог балканског рата и трајања савеза, овај моменат је у аустријско-бугарским односима очигледно остао недовољно разјашњен (Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 64-65).

⁹⁶⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Ненадовић Пашићу, № 729 од 9/22. септембра 1912.

У настојањима да не изгуби простора за манипулацију међу савезницама, бечка дипломатија је заиграла на карту Црне Горе. Аустро-угарски посланик на Цетињу наметао се као саветодавац краљу Николи. Гизл је италијанском посланику изјавио како се Беч не би противио територијалном увећању Црне Горе. Са друге стране, био би категорично против увећања Србије на рачун старосрпских територија, због пресецања могућности аустријског трасирања комуникације ка Солуну.⁹⁶⁸

Што се тиче држања Будимпеште према догађајима на Балкану, српски конзул Јован Миланковић је, извештавајући о расположењу тамошње владе крајем септембра, одговорно тврдио како сем неколико истакнутих људи у опозицији (Андраши, Апоњи, Раковски) Мађари нису имали државнике који би се бавили спољном политиком и уопште имали шири видик за ствари ван своје земље. Сама Угарска штампа писала је у том смислу: „Ми не можемо да уредимо наше ствари унутра, а како ћемо водити спољну политику“. У делегацијама су се, међутим, могли чути гласови о томе како се Монархија трудила „баш да стекне непријатеља у Србији својим поступцима према Хрватима и Србима у Угарској, при чему Краљевина Србија, наравно, не може да буде равнодушна“. Такви гласови долазили су и до Бертолда, који није могао да игнорише овакве несугласице.⁹⁶⁹ Мишљење да се угарски државници нису превише оптерећивали спољном политиком, потврђивао је и бугарски генерални конзул у Будимпешти, Спасо Константиновић.⁹⁷⁰

Наредба за мобилизацију савезница произвела је јак утицај на бечке кругове. Аустро-угарски министар иностраних дела тим је поводом истакао да између овог чина и почетка непријатељстава „лежи тешка и пуне одговорности одлука“ те да се морало тежити одржавању мира.⁹⁷¹ Даља честа неупућеност или тежња за свесним пренебрегавањем чињеница које су одударале од интереса влада које су заступали, водила је многе дипломатске представнике погрешним убеђењима. Тако се аустро-угарски конзул Пошвај почетком октобра поверио Спалајковићу да је мобилизација била највеће изненађење за Тарновског. Бечки представник, свакако врло сумњивих способности, поред свих знакова на које су му његови потчињени у посланству указивали није хтео

⁹⁶⁸ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 188.

⁹⁶⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Миланковић Пашићу, № 53 од 17/30. септембра 1912.

⁹⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Миланковић Пашићу, № 49 од 15/28. септембра 1912.

⁹⁷¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Симић Пашићу, № 1558 од 18. септембра/1. октобра 1912.

и да на неколико дана од почетка рата верује у озбиљније зближавање између Бугарске и Србије „него се увек смејао кад год му се о том говорило“.⁹⁷²

У престоници Царства се није крило незадовољство због пасивног става Немачке према догађајима на Балкану и истовременом одвраћању Аустро-Угарске од акције. У мемоару бечког Министарства спољних послова од 7. октобра стоји: „Немачка је, у тренутку кад је дошао историјски моменат, за који се Монархија деценијама дипломатски и војнички спрема, учинила покушај да једном европском акцијом ограничи нашу слободу рада и да нам одузме користи од сукоба на Балканском полуострву, на које смо по природи упућени“.⁹⁷³ Одвраћање од планираних авантура, чињено од стране утицајног Берлина, уродило је плодом након много притисака. Аустро-угарски посланик у немачкој престоници, Ласло Сеђењи-Марић, је по повратку из Беча у Берлин 10. октобра изјавио да ће Монархија остати мирна „са пушком к ноzi“ и да неће предузимати ништа, чак ни према Новопазарском санџаку. Цар Виљем је био задовољан таквим ставом, те је на извештају оставио следећу белешку: „Солун је бољи, него бацати Србе из Санџака, ако га храбро освоје!“⁹⁷⁴

Када је Аустро-Угарска схватила да њено војно ангажовање не би било подржано ни са једне стране, она је решила да привремено пусти да се догађаји развијају сами од себе, да појача трупе у Босни и Херцеговини и да чека прави час за акцију кад се за то стекну одговарајуће прилике. Уосталом, није изостајала нада да би се ствари на терену могле одвијати у њену корист.⁹⁷⁵ У ишчекивању прилике да ситуацију на Полуострву мења према свом уском интересу, Монархија се тако определила да заједно са другим силама чува постојеће стање.⁹⁷⁶ Аргументи против рата нашли су се још и у позним годинама Франца Јозефа, војној и финансијској неспремности, као и у одсуству одговарајућег расположења у народу.⁹⁷⁷

Гласови који су стизали преко дипломатских канала све више су потврђивали коначну решеност да Аустро-Угарска неће војно интервенисати, о чему забринути савезници још увек нису били начисто. Цар је 14. октобра одбио предлог министра војног да се одржи војни савет, тако да су охрабрујуће вести

⁹⁷² АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 3706 од 20. септембра/3. октобра 1912.

⁹⁷³ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 157.

⁹⁷⁴ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 405.

⁹⁷⁵ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 157.

⁹⁷⁶ А. Митровић, *Продор на Балкан...*, 131-132.

⁹⁷⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 154.

потврђивале да Монархија неће предузети никакве војне кораке „баш да српска војска окупира Новопазарски санџак“.⁹⁷⁸

У Бечу се у крајњој линији није много полагало ни на ефикасност и дугорочност Савеза. Сматрало се да ће се, уколико за извесно време не да очекиване резултате, он распасти сам од себе због унутрашњих противречности. Најзад, очекивало се да би у евентуалном сукобу Турска однела победу, што је било преовлађујуће мишљење и у европској дипломатији.⁹⁷⁹ Рат са таквим исходом Аустро-Угарској коначно и не би био толико непријатан.⁹⁸⁰ Бечки војни изасланик у Цариграду је с тим у вези у разговору са бугарским колегом изнео процену по којој је потенцијална акција савезника нерепална замисао. У војним круговима Монархије се сматрало да би Србија по уласку у рат могла помоћи бугарску војску тек са 50-60.000 војника, зато што би сву снагу морала држати према Аустро-Угарској, „а Румунију би Аустрија по сваку цену натерала на Бугарску“.⁹⁸¹ Све се више стварало уверење, засновано на нади, да би повољна последица у случају пораза савезника била та што би се тиме повећана опасност од Србије према интересима Беча, без икаквог напора кабинета на Балхаусплацу, надуже отклонила.⁹⁸²

Сумње које су оптерећивале савезнике у вези са потенцијалним ангажовањем Аустро-Угарске у будућем сукобу сасвим су отклоњење при сусрету бугарског посланика Ивана Салабашева и Берхтолда при самом почетку рата, 18. октобра. Те вечери бугарски дипломата лично је предао грофу усмену ноту о објави војне. Упитан да ли савезници могу рачунати на пријатељску неутралност од стране Аустро-Угарске, Берхтолд је одговорио да се она неће званично прогласити јер то није учињено ни у случају Италијанско-турског рата, али да ће се Монархија ипак држати неутрално. Показало се да је за будуће догађаје од нарочитог значаја била овде поменута конференција⁹⁸³ која се имала организовати од стране великих сила и на којој би била донета решења о Балкану. Иако је сутрадан требао бити примљен и српски посланик Симић, гроф је избегао овај сусрет. Отказивање састанка правдао је тиме што се спремао на

⁹⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. П, Симић Пашићу, № 2161 од 2/15. октобра 1912.

⁹⁷⁹ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 141-142.

⁹⁸⁰ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 395.

⁹⁸¹ *Документи о спољној политици...*, V/2, 530.

⁹⁸² С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 69.

⁹⁸³ Види: Д. Ђорђевић, *Изразак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.

путовање у Италију. На крају извештаја, Салабашев је иначе навео како је још једном стекао угисак да „Берхтолд симпатише Бугарску“,⁹⁸⁴ што је свим упућеним још одраније било врло добро познато.

У дипломатским круговима по свему судећи није било много дивљења на рачун Берхтолдове политичке мудрости. У низу гафова из његове каријере на Балхаусплацу, интересантан је и онај када је пар месеци по избијању рата, 6. децембра, простодушно изјавио немачком амбасадору Хајнриху фон Чиршком: „Кад сам постао министар спољних послова, ја нисам имао ни појма о југословенском питању“. На извештај дипломатског представника Берлина цар Виљем је, свакако затечен једном оваквом изјавом, на крају ставио три знака узвика.⁹⁸⁵

⁹⁸⁴ ЦДА, ф. 176-2-1198, Салабашев Гешову, № 1020 од 6/19. октобра 1912.

⁹⁸⁵ Дobar познавалац ондашњих дипломатских прилика, Поповић, је при разматрању о томе откуда је човек таквог калибра могао доћи на место бечког министра иностраних дела, сматрао да је на постављење Берхтолда по смрти Ерентала (који иначе није пристајао на улогу „бриљантног секунданта“ Берлина) умногоме утицала сама Немачка јер је са њим „могла радити што је хтела“ (Д. Поповић, *Балкански ратови...*, 100).

Немачка

Држање Немачке показало се као веома важно по питању реализације планова савезника. За разлику од већине државника и дипломата из редова великих сила који су настојали да спрече сукоб на Полуострву, немачки цар Виљем лично је био противан одвраћању балканских држава од уласка у рат. Сматрао је да, када су се већ развиле такве околности, он не треба да их спречава. Позадина његовог виђења ствари била је та да се сматрало како је боље да рат избије онда када Русија и Француска за то нису биле спремне, него касније када би прилике биле другачије. Притом је разумевао природну тежњу ових земаља за јачањем и проширењем. Мишљење кајзера је у суштини одговарало духу преговора вођених у Потсдаму 1910. године, уз учешће руског и немачког цара, утврђених на новом састанку Николаја и Виљема јула 1912. године у Балтишпорту.⁹⁸⁶

У вези постављања великих сила након очекиваног сукоба, немачки посланик у Србији, Франц фон Рајхенау, рекао је средином фебруара 1911. године свом бугарском колеги Тошеву „да Немачка не би имала ништа против уступања Цариграда Русији, уз услов да Солун постане аустријски, односно германски“.⁹⁸⁷ Без обзира на напетост стање које је наступило с краја исте године, а које је најпре стајало у вези са Италијанско-турским ратом и нагомилавањем аустро-угарских трупа према Новопазарском санџаку, још тада је код руских дипломатских представника у Бечу било присутно мишљење да Немачка свом савезнику не би одобрила никакву војну авантуру.⁹⁸⁸

У немачкој штампи је, за разлику од времена Анексионе кризе када се она углавном критички односила према Краљевини Србији и њеним тежњама, у новонасталим околностима при стварању савеза дошло до одређеног позитивнијег заокрета у представљању Србије и Срба уопште.⁹⁸⁹ При таквом ставу, немачки посланик у Београду је био у недоумици због чега српско Министарство иностраних дела очекује напад на Србију. Гизингер се на основу информација из Берлина држао сасвим супротног мишљења. Разлог је свакако лежао у томе што Немци у том тренутку нису желели заоштравање односа са

⁹⁸⁶ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 397.

⁹⁸⁷ ЦДА, ф. 176-2-673, Тошев Малинову, № 148 од 9/22. фебруара 1911.

⁹⁸⁸ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 94.

⁹⁸⁹ Б. Младеновић, „Срби у делу немачке штампе...“, 304.

Русијом.⁹⁹⁰ За разлику од Београда, где је међу германским представницима иначе доминирао посланик Беча, у Софији је такву улогу имао немачки дипломата. Овде је аустро-угарски изасланик мање-више морао да прати његове наступе.⁹⁹¹

У осталим престоницама су се врло пажљиво пратиле вести које су стизале из утицајног Берлина, међу којима су многе тумачене као најави очекиваног сукоба на Полуострву. Тако се и један апел немачке владе добротворним друштвима с почетка 1912. године, у вези с тим да буду што штедљивија у својим издацима јер се очекивало да ће Црвеном крсту у наступајућем периоду „требати врло много пара“, у штампи одмах држао за то да „другим речима, немачка влада сматра, да ове године врло лако може доћи до рата“.⁹⁹² Како се међу новинарским сензацијама често знала наћи и оправдана сумња, испоставило се да ова најави није била далеко од истине.⁹⁹³

Немци су већ 15. априла били упознати са постојањем савеза. Ово потврђује поменуто писмо шефа дипломатије Кидерлена упућено краљу Каролу. У њему је румунском монарху саопштено да је споразум сачињен од стране Руса, како би они држали балканске народе под контролом. Испоставило се да је Берлин поседовао обавештења о савезу која су била идентична онима која је руска влада упутила својим савезницима у Лондону и Паризу, када је Сазонов крајем марта обавестио своја посланства о дешавањима на Балкану. Није искључено да је немачка агентура, о чему постоје наводи, успешно пресретала и дешифровала телеграме који су ишли преко руске амбасаде у немачкој престоници.⁹⁹⁴

Проверену информацију немачка влада је, по свему судећи, ипак добила од секретара руског посланства у британској престоници, који је био агент Берлина. Захваљујући овим вестима је Фердинанд и био затечен при његовој

⁹⁹⁰ Према сведочењу секретара руског посланства у Београду, немачки представник није био нарочито цењен у дипломатском кору. За разлику од њега, за знатно виспредијег и друштвенијег важио је конзул Шлибен, који је у српској престоници био на челу конзулата који је Немачка отворила из трговачких интереса (В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 99, 149).

⁹⁹¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 81.

⁹⁹² „Пред ратом?“, *Политика*, бр. 2867 од 11. јануара 1912, 1.

⁹⁹³ Већ по започетом рату, *Локал Анџајгер* је крајем октобра известио да је царски пар приложио 30.000 марака за експедицију Црвеног крста на Балкану. Захваљујући конзулу Шлибену и његовој супрузи, предузета је и иницијатива и заузимање да једно одељење немачког Црвеног крста притекне у помоћ српским рањеницима („Европа за Балкан“, *Политика*, бр. 3145 од 18. октобра 1912, 2).

⁹⁹⁴ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 136.

поменутој посети Немачкој јуна месеца. Када му је немачки државни секретар отворено рекао да су са Србима склопили договор, гости из Бугарске су били толико изненађени, да су остали без одговора.⁹⁹⁵

Добра околност за савезнике била је та што се у Берлину јасно стајало на становишту да један локализовани војни сукоб на Балкану не би ишао на штету његових интереса, чак и ако би у њему победиле савезничке снаге. Међутим, према мишљењу немачког монарха, ипак је било неопходно пажљиво праћење даљег развоја прилика.⁹⁹⁶ О гледању на учешће руске и британске дипломатије на Полуострву, у Немачкој се иначе сматрало да је прва била „кум“ а друга „отац“ створеном савезу.⁹⁹⁷

Када је Сазонов јула при сусрету руског и немачког цара настојао да потврди сазнања о изостанку немачке подршке Аустро-Угарској, добио је одговор да Немачка на Русију преноси одговорност по питању држања држава на Балкану, те да се Берлин неће мешати у тамошње послове и „играти улогу полицајца“.⁹⁹⁸ Оваква оријентација утицајног Берлина била је заиста срећна околност за Балкански савез.⁹⁹⁹

Састанци који су вођени између двојице цара у Балтишпорту, а затим и почетком септембра између немачког канцелара и аустријског министра иностраних дела у месту Бухлау (код Дрездена), били су у непосредној узајамној вези. Немачка је имала велики мотив да учврсти однос са Русијом, пре свега због све очигледнијег неповерења према Великој Британији. Ова околност допринела је да при договору монарха Берлин изађе у сусрет Петрограду и утиче на Аустро-Угарску око њеног немешања у балкански проблем, као и да се тамошњим народима препусти одлука да сами пречисте своје рачуне. Зато је након Балтишпорта то питање било и главни предмет разговора одржаног у Бухлауу 7. и 8. септембра. Берхтолд је при сусрету са Бетман-Холвегом био у прилици да се увери како Немци овога пута нису били за претећу политику на Балкану, макар тамо дошло и до сукоба.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁵ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 148.

⁹⁹⁶ Б. Младеновић, „Слика другог: Срби у огледалу немачке штампе за време Балканских ратова 1912-1913“, *Други о Србима, Срби о другима*, прир. Д. Поповић Срдановић, Ниш 2012, 41-42.

⁹⁹⁷ А. М. Петровић, *Европа и Балкански савез*, 26.

⁹⁹⁸ Д. М. Ковачевић, „Дипломатија царске Русије...“, 110.

⁹⁹⁹ В. Поповић, *Европа и српско питање: у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд 1938, 155.

¹⁰⁰⁰ А. Митровић, *Продор на Балкан...*, 158-159; „Балтишпорт и Бухлава“, *Политика*, бр. 3096 од 30. августа 1912, 1.

Дипломатски инциденти, попут „истрчавања“ српског посланика у Берлину Богићевића, били су корисни немачком Министарству спољних послова. Немци су овакве вести иначе радо прослеђивали у град на Босфору, сугеришући Порти што раније закључивање мира са Италијом.¹⁰⁰¹ Евентуална пропаст Турске могла се сматрати као својеврстан пораз спољне политике Берлина. Ипак, без обзира на то што се још увек држало до наводног пријатељства према Турској, с обзиром на непоправљиво стање у Царству се још доста раније реално предвиђала његова пропаст у Европи.¹⁰⁰²

Попут Беча, и у немачкој престоници се потајно веровало да ће при евентуалном сукобу савезници на Балкану доживети пораз, због чега се ствар уголико пре препуштала свом току. У разговору који је немачки државни подсекретар Артур Цимерман крајем јула водио с Богићевићем, српском посланику је изнео виђење Берлина према коме би Турска, уколико би Бугарска и Србија кренуле са војним операцијама, ударила на њих свом силом „и вероватно би их смрвила“.¹⁰⁰³

Богићевићу је у Берлину и надаље сугерисано да би Србија у случају заједничке акције „вршила само послове Бугарске“, те да би вероватно најгоре прошла. На Берхтолдов план се, према сазнањима српског дипломате, ни овде није нарочито рачунало. Оно што је ипак истицано било је то да велике силе нису могле дозволити „да мале државице на Балкану поремете европски мир“. Да ће савезничка ствар нужно пропасти, овде се сматрало и почетком септембра. Конструисано је становиште како у читавој ствари Црна Гора не би могла играти никакву озбиљнију улогу, да је Грчка неспособна за акцију, Србија сувише слаба да на своју руку поремети мир, док је Бугарска и поред ратног расположења имала владара за кога се држало да ни најмање није ратоборан и који би, наводно, био срећан да велике силе спрече акцију савезника.¹⁰⁰⁴ У немачкој штампи су се догађаји на Полуострву у време пред ратове пратили са

¹⁰⁰¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Јовановићу, № 348 од 27. јула/9. августа 1912.

¹⁰⁰² Један од важнијих учесника у турским реформама, Колмар Фрајхер фон дер Голц (у Турској због заслуга ослобљаван добијеном титулом Голц-паша), још је 1897. године предосећао историјски развој пропасти Турске у њеном европском делу, као нужну меру за ојачање и потпунију реорганизацију азијског дела Царства. Ово мишљење делиле су и многе друге немачке дипломате (А. М. Петровић, *Европа и Балкански савез*, 28, 33-34).

¹⁰⁰³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. V, Спалајковић Јовановићу, № 312 од 16/29. јула 1912.

¹⁰⁰⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Богићевић Јовановићу, № 3504 од 27. августа/9. септембра 1912.

великом пажњом. Уз дипломатске активности, нарочито занимање стајало је у вези са војним питањима (маневри, мобилизација).¹⁰⁰⁵

При координисаном наступању дипломата великих сила ради одвраћања од све извеснијег сукоба, немачки представник у Београду је 29. септембра посетио Пашића. У усменом саопштењу изнео му је савет да би „Србија требало да мирује“. Исто је Пашићу саветовао и аустро-угарски посланик, који је у одвојеном састанку истог дана посетио српског председника владе. Очување мира било је, како су нагласили, изузетно важно, о чему су њихове владе у договору са Петроградом имале пуну сагласност.¹⁰⁰⁶

Немци су пажљиво пратили и понашање Цетиња. На изостанак реакције из руске престонице у вези са проблемом око црногорско-турског разграничења гледало се као на извесно охрабривање Црне Горе са те стране, о чему је говорио и тамошњи представник Берлина.¹⁰⁰⁷ У Берлину су се све чешће чуле критике на рачун Русије. Сматрало се да је она крива „што су ствари тако далеко дошле“, односно да је Петроград Србе и Бугаре најпре „пресирио на споразум“, а онда, будући да није био расположан за сукобе, није био у стању да их задржи од акције.¹⁰⁰⁸

Хладнокрвни цар Виљем је, без много галаме, развијао своју идеју о уређењу тамошњих прилика. Праве разлоге наводне мирољубивости изнео је почетком октобра у једном документу, у коме је навео да балканске државе треба пустити да се обрачунају са Турском. Источно питање се, према њему, требало решити крвљу и челиком, али у повољном моменту.¹⁰⁰⁹ Бугарски посланик у Берлину, брат од стрица председника кабинета у Софији, извештавао је 5. октобра да и немачки министар дипломатије „изгледа прилично хладнокрвно и равнодушно по питању стања на Истоку“.¹⁰¹⁰

Став Берлина морао се нужно уважити. Да Рајх не би подржао Монархију уколико би се оружаном ангажовала, поново је за сваки случај

¹⁰⁰⁵ Б. Младеновић, „Војска Краљевине Србије за време Балканских ратова – у огледалу немачке штампе“, *Баштина*, 22/2007, 163.

¹⁰⁰⁶ А. Тошев, *Балканските войни...*, 386-387; АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Богичевић Пашићу, № 2008 од 14/27. септембра 1912.

¹⁰⁰⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 172.

¹⁰⁰⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Богичевић Пашићу, № 2011 од 16/29. септембра 1912.

¹⁰⁰⁹ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 158. О проблему Источног питања детаљније у: В. Поповић, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, (фототипско издање из 1928), Београд 2007.

¹⁰¹⁰ ЦДА, ф. 176-2-1198, Гешов Гешову, № 974 од 22. септембра/5. октобра 1912.

Берхтолду нагласио немачки амбасадор у Бечу непосредно пред почетак рата.¹⁰¹¹ Кидерлен сада није имао намеру да „следује слепо као приликом анексије, сваком захтеву Аустрије“. Зато је опредељење Немачке снажно утицало на ратоборне аустро-угарске војне кругове. Уосталом, по вестима о мобилизацији, немачки државник је Богићевићу отворено и прилично сигурно рекао да ће се савезници по успешно свршеном рату међусобно завадити.¹⁰¹²

¹⁰¹¹ А. Митровић, *Продор на Балкан...*, 158-159; В. Н. Шtrandман, *Балканске успомене*, 165.

¹⁰¹² АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Богићевић Пашићу, № 2136 од 25. септембра/8. октобра 1912; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 156.

Велика Британија

Политика Лондона, према којој је сукоб на Балкану требало избећи по сваку цену, била је заснована на основним постулатима спољне политике шефа Форин офиса. Греј је рат сматрао као средство коме у политици није требало да буде места. У овом случају је конкретно био забринут због мишљења да он на Полуострву не би могао бити локализован, те да би са собом носио опасност од избијања европског, па и општег светског сукоба.¹⁰¹³ Настала криза оптерећивала је многе. Сматрајући правим чудом како се овај велики пожар није догодио још одмах, добри познавалац прилика у Лондону, Чедомиљ Мијатовић, то приписује управо државничком умећу британског министра иностраних дела.¹⁰¹⁴

Из британске престонице су се пажљиво пратиле прилике на Балкану, посебно у Османском царству. Однос са Цариградом нарочито је био оптерећен Мисирским (Египатским) питањем, које је уочи Балканских ратова поново постајало актуелно. Било је приметно да се у граду на Босфору стрепи од британске политике, односно да се „Турска више плаши енглеског ћутања него највеће галаме од стране Аустрије или Бугарске“.¹⁰¹⁵ Утицај Цариграда на преко сто милиона муслимана, поданика британске Империје, али и немачко економско освајање Царства, заиста су биле околности које се нису могле тек тако игнорисати. Зато се кроз снажење младих држава гледало као на могуће стварање новог поља против немачког продирања, а могуће и руског утицаја. У том циљу је и основан *Балкански комитет* под председништвом Ноела Едварда Ноел-Бакстона.¹⁰¹⁶

Тактични Греј није желео да превише дубоко улази у решавање ове кризе, али се његова стратегија надаље огледала у томе да се на Полуострву интереси Русије ограничавају помоћу Аустро-Угарске и обрнуто, без фронталног наступа према овим силама. Зато извесна резервисаност према стварању самог савеза није истовремено значила и изричито противљење таквој

¹⁰¹³ А. Растовић, „Два британска погледа на Србију у Првом балканском рату“, *Зборник Матице српске за историју*, 77-78/2008, 102.

¹⁰¹⁴ Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, прев. и прир. С. Г. Марковић, Београд 2008, 186.

¹⁰¹⁵ Архив Српске академије наука и уметности, фонд Историјска збирка (даље: АСАНУ, ф. ИЗ), Извештаји из Цариграда, инв. бр. 7898, Илић Миловановићу, недатирано из 1910.

¹⁰¹⁶ А. М. Петровић, *Европа и Балкански савез*, 27.

комбинацији.¹⁰¹⁷ Без обзира на овакав приступ, Велика Британија је у односу на друге силе била прилично детаљније информисана о вођеним активностима. Она је преко Стида током 1911. године утицала на Миловановића по питању српско-бугарског споразумевања. О истом је Сид саветовао и Гешова приликом боравка у Софији августа исте године. Разлог отворенијег наступања лежао је у томе што се временом више рачунало с тим да би јака унија балканских држава користила Тројној алијанси у њеном све извеснијем судару са чланицама Тројног савеза.¹⁰¹⁸

Почетком октобра исте године из Форин офиса су стигле нове оптимистичне најаве. Николсон је саопштио да би британска влада „симпатично поздравила закључење српско-бугарског споразума“. Међутим, уз ово је ишла напомена да Лондон не би желео да врши дипломатске кораке које би требало да преузме „која више интересована сила“. Из истог центра долазила су и охрабрења да Србији у новонасталој кризи није претила опасност од стране Аустро-Угарске. Британски државник је са приличним инсистирањем тврдио да Србија нема „стварних факата“ којим би се њена страховања могла оправдати.¹⁰¹⁹ Међутим, ово мишљење није делио Картрајт, врсни познавалац балканског питања. Британски амбасадор у Бечу се иначе негативно односио према планираном стварању српско-бугарског савеза, у доба када је оно било у највећем жеку. За њега је била „права несрећа“ што је ова радња имала подршку руске дипломатије. Он је сматрао да Србија, будући да Русија није била спремна да за њу учини нешто више, засигурно није била спремна за отпор Монархији. Зато је говорио како би било жалосно да се „та земља, онако мала каква је, излаже одмазди Аустро-Угарске“.¹⁰²⁰

У ослушкивању догађаја, заинтересована штампа почела је да пише о удруживању држава на Балкану. Угледни *Пал Мал Газет* је почетком новембра 1911. године објавио вест о томе да је Паџет допутовао у Лондон на позив свог министра. Као битно је истакнуто да је пре поласка имао дужи разговор са Миловановићем и Хартвигом. Зато је конкретно било закључено да његов пут „стоји у вези са радом на остварењу балканског савеза“. У нагађању даљег

¹⁰¹⁷ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 515-516.

¹⁰¹⁸ А. Раствојић, *Велика Британија и Србија 1903-1914*, Београд 2005, 148.

¹⁰¹⁹ АСАНУ, ф. ИЗ, Заоставштина Јована Јовановића Пижона (даље: ЗЈП), инв. бр. 12040,

Ђорђевић Миловановићу од 20. септембра/3. октобра 1911.

¹⁰²⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 514.

сценарија, на истом месту се предвиђало да би Македонија и Стара Србија добиле аутономију, док би Турска, Србија, Бугарска и Црна Гора образовале савез који би се налазио под протекторатом Русије и Велике Британије.¹⁰²¹ Од стране руских посланика, Паџет¹⁰²² није иначе сматран далековидим дипломатом, поготову због тога што је био мишљења да би Србија коначно морала ући у састав Аустро-Угарске монархије. Како је према Аустријанцима и Мађарима гајио очигледне симпатије, представници Петрограда су у разговорима са њим биле изузетно опрезне.¹⁰²³

Са активностима око рада на савезу у Форин офису је било упознато свега неколико људи. И овде је међу њеним дипломатским агентима на терену било оних који су пажљиво ослушкивали сваки корак, али и оних који ни по чему нису примећивали крупне догађаје. Док је у бугарској престоници вешти Бакс-Ајронсајд био један од најупућенијих страних дипломата у читаву ствар, његове колеге, попут Колвила Барклија у Београду, били су врло слабо обавештавани. Зато је крајем ове године Баркли и могао послати допис Греју о томе како на Балканском полуострву нити једна држава нема озбиљне намере о приближавању којој другој, „макар у пријатељском маниру“.¹⁰²⁴

Оно што није знао Баркли, знао је његов колега у суседној престоници. Бакс-Ајронсајд је преко приватних писама, које је углавном слао Николсону, држао своје претпостављане одлично информисаним. Овим писмима иначе „није допуштено да уђу у Депарتمان“, ради држања тајности. Тако је, на пример, након састанка у возу између Миловановића и Гешова Бакс-Ајронсајд био у стању да пошаље прилично детаљан опис сусрета.¹⁰²⁵

Посланик у Софији одударао је од својих британских колега још у нечему. За разлику од отвореног скептицизма према намерама савезника од стране Форин офиса, Бакс-Ајронсајд је лично био веома наклоњен стварању алијансе. Он је у овом делу налазио гаранцију мира на Полуострву. У догађаје је бивао директно упућен од стране Гешова и Спалајковића, будући да је био

¹⁰²¹ „Балкански савез“, *Политика*, бр. 2789 од 23. октобра 1911, 2.

¹⁰²² О Паџетовој дипломатској активности види: Џ. Антић, *Ralph Paget: a diplomat in Serbia*, Belgrade 2006.

¹⁰²³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 95.

¹⁰²⁴ Напомена на крају Барклијевог извештаја Греју, № 81 од 21. децембра 1911 (*British Documents...*, IX/1, 524).

¹⁰²⁵ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 60-61; Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 133.

спреман да им укаже сваку врсту помоћи која није излазила из сфере датих му овлашћења. Драгоцену помоћ долазила је до изражаја у ситуацијама попут оне када је разуверавао Портиног посланика у бугарској престоници од његових примедби на рачун вођених антитурских активности, затим када је намерно омаловажавао значај учесталих Спалајковићевих одлазака за Београд како би ублажио сумње аустро-угарског посланика, када је преносио вести Гешову о аустро-руском споразумевању што је овај користио око неутралисања Фердинандовог колебања и слично. Званични Лондон је, насупротив ентузијазму свог представника, настојао да што више стоји по страни. Свом агилном посланику је зато сугерисано да се уздржи од мешања у читаву ствар и да своје деловање ограничи тек на прикупљање информација.¹⁰²⁶

Приликом једног сусрета између Миловановића и Барклија из средине јануара 1912. године, српски премијер је, свакако оптерећен догађајима, британском дипломати деловао суморно због брига око развоја будућих догађаја. Како је Баркли изјавио да су проблеми сигурно прилично далеко, забринути српски премијер му је одговорио да нико не може чак ни да предвиди колико би брзо они могли напредовати, додајући: „Хоризонт је таман, далеко тамнији него што би он [Баркли, прим.] то икада могао знати“.¹⁰²⁷

Бакс-Ајронсајд је добро схватао незавидну ситуацију у којој се тада налазио Фердинанд. Због притиска који је на њега вршен у бугарској престоници ради потписивања српско-бугарског споразума, каже како је коначно био „сатеран уз зид“. У личном писму Николсону од 18. јануара известио је како се краљ морао определити о овој ствари у наредне три недеље, о чему га је известио Некљудов. Ово је већ унеколико сугерисало да се потписивање уговора пројектовало за наредни месец. Британски представник је додао и да се читава ствар око споразума држала у великој тајности, те да француско посланство са њом није било упознато.¹⁰²⁸

Велику дипломатску сензацију с почетка фебруара изазвао је изненадни одлазак британског државног секретара војног у Берлин. Иако се говорило да је Ричард Халден у немачку престоницу отишао приватним послом, јасно се наслућивало да је у питању била важна политичка мисија. У Лондону је с тим у

¹⁰²⁶ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 512, 516-517.

¹⁰²⁷ Баркли Греју, № 2 од 16. јануара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 534).

¹⁰²⁸ Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 18. јануара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 537).

вези одржана седница Министарског савета која је трајала три и по сата. Примећивало се да тако дугу седницу британска влада није држала још од Бурског рата.¹⁰²⁹

Бакс-Ајронсајд је још пред потписивање споразума између Србије и Бугарске детаљно извештавао о нацрту уговора који се имао склопити. Посланик је 26. фебруара извештавао да се дипломатске активности воде у Гешовљевој приватној кући и то „врло активно“, будући да су привођене крају.¹⁰³⁰ Са друге стране, Баркли је из српске престонице три дана касније послао извештај тек о томе како је у „добро обавештеним круговима“ чуо за тенденције ка зближењу између две државе, али да су сви о томе „врло нејасни“. Додавао је и то да му је Тошев „у поверењу“ указао на апсурдност такве могућности. Бугарски посланик је ово образлагао већ устаљеним изговором у виду великог размимоилажења суседа.¹⁰³¹

Непосредно по потписивању уговора Гешов је позвао британског дипломату у свој дом, где га је упознао са овим чином. Уверавајући посланика да се тиме на Балкану осигурава мир, озбиљно му је скренуо пажњу на потребу тајности. Док руска влада не би решила да својој савезници открије споразум, бугарски премијер је молио да се у Лондону о томе обавесте још само Греј и Николсон.¹⁰³² Бакс-Ајронсајд је, уз Некљудова, тако био први страни дипломата који је добио ова сазнања. Он је успео чак и да види оригиналне верзије документа: једну на бугарском језику код Гешова, а другу на српском код Спалајковића. Већ сутрадан, 14. марта, о томе је известио Николсона. Уз то му је послао и грубу верзију нацрта. Лондону, међутим, није предочен текст тајног анекса, како се још увек не би могла назрети потпуна намера савезника. Ово је било важно због тога да Велика Британија, због своје специфичне политике према Цариграду, евентуално не би заузела негативан став према савезу. У Софији су оваквом политиком са једне стране придобијали Лондон поверљивим односом, док су са друге вешто скривали коначне намере.¹⁰³³ Министарство иностраних дела у Петрограду, пред којим у овој фази активности савезника готово да није било тајни, убрзо је било извештено о томе да су Гешов и

¹⁰²⁹ „Халден у Берлину“, *Политика*, бр. 2884 од 28. јануара 1912, 2.

¹⁰³⁰ Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 26. фебруара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 551-552).

¹⁰³¹ Баркли Греју, № 11 од 29. фебруара 1912 (*British Documents...*, IX/1, 553).

¹⁰³² Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 28. марта 1912 (*British Documents...*, IX/1, 563-564).

¹⁰³³ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 133; Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 60-61; А. Раствоић, *Велика Британија и Србија...*, 150.

Спалајковић са споразумом упознали британског посланика у бугарској престоници.¹⁰³⁴ Истина, и Баркли је крајем марта штуро известио о склопљеном уговору. Информацију о томе добио је од свог италијанског колеге.¹⁰³⁵

Представник Порте у Софији, Наби-бег, је по налогу свог министра иностраних дела, Асим-бега, имао задатак да прикупља информације у вези гласина о споразуму. Међутим, као што је поменуто, посланик Лондона је развејавао сумње турског дипломате, убеђујући га у најчистије намере суседних влада према Турској.¹⁰³⁶

Иако је Лондон према склопљеном уговору изнео своју сагласност,¹⁰³⁷ то није значило и одсуство забринутости у вези даљег развоја прилика.¹⁰³⁸ Оно што је сада нарочито бринуло Форин офис био је раст руског утицаја на Полуострву, до кога је дошло кроз реализовање политике савезништва. Како би се тај утицај унеколико смањило, у Британији се радило на подстицању зближавања Бугарске и Грчке. Сматрало се да би укључивање Атине у пројектовану алијансу словенских држава ослабило утицај Петрограда и утицало на решавање проблема разграничења у Македонији.¹⁰³⁹

У односу на резервисаност око преговора између Србије и Бугарске, разлика у ставу према бугарско-грчком зближавању била је очигледна. Од самог почетка конкретнијих разговора између Атине и Софије, британска дипломатија била је незванично ангажована у њима, константно појачавајући напоре у циљу склапања споразума. Ово је до изражаја дошло нарочито након потписивања српско-бугарског уговора.¹⁰⁴⁰ Бакс-Ајронсајд је очекивао да би се преговори врло брзо могли закључити не само са Грчком, већ евентуално и са Црном Гором. Такву могућност није искључивао чак ни по питању Румуније.¹⁰⁴¹

Штампа на Острву и даље је брижљиво пратила догађаје на Балкану. Иако је било листова који су повољно гледали на намере савезника, било је и

¹⁰³⁴ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 128.

¹⁰³⁵ Баркли Греју, № 18 од 28. марта 1912 (*British Documents...*, IX/1, 563).

¹⁰³⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Миловановићу, № 5153 од 1/14. фебруара 1912.

¹⁰³⁷ *Историја дипломатије*, св. 2, 194.

¹⁰³⁸ О пажњи с којом су у Лондону праћене активности савезника на Балкану види више у објављеној дипломатској преписци тамошњег бугарског представника с Гешовим: М. И. Маджаровъ, *Дипломатическа подготовка на нашите војни: спомени, частни писма, ишифровани телеграми и поверителни доклади*, Софија 1932.

¹⁰³⁹ Р. Распоповић, „Велике силе и стварање савеза...“, 11.

¹⁰⁴⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 518; S. Skoko, „Stvaranje i raspad Balkanskog saveza...“, 98.

¹⁰⁴¹ Бакс-Ајронсајд Николсону, писмо од 14. марта 1912 (*British Documents...*, IX/1, 557).

оних који су бранили позицију Турске. Углавном, постојала је сагласност око тога да је у Царству нужно спровођење озбиљних реформи, при чему се од великих сила тражило њихово реализовање. При евентуалном рату преовладавао је став о потреби за локализацијом конфликта.¹⁰⁴² Почетком августа лондонски *Тајмс* је објавио вест како у политичким круговима влада уверење да је између Србије и Бугарске, као и између Грчке и Бугарске склопљен споразум, односно „дефинитиван савез“. Исти лист је недељу дана касније ово потврдио на основу информација из Петрограда. Овакве вести су преко лета бивале све учесталије по европској штампи, што је редовно наилазило на деманте балканских влада.¹⁰⁴³

Из британске престонице су до краја уверавали кабинете савезница да би било каква енергична акција, колективна или одвојена, наишла на осуду.¹⁰⁴⁴ Паџет је 23. септембра по налогу Форин офиса о истом лично известио Пашића. Лондон је преко свог посланика сада скретао пажњу и на то да би могући упад Аустро-Угарске „бацио Србију за 30 година уназад“. Паџет је сматрао да је такав став био резултат договора између Сазонова и Греја, а да је прави разлог одвраћања Србије заправо био неспремност Русије.¹⁰⁴⁵ Попут осталих центара, и из Лондона се иначе скретала пажња балканским дипломатама да би војна акција савезница била неуспешна, сматрајући да је Турска у војном погледу јача чак и од удружених држава са Полуострва.¹⁰⁴⁶

Шкотски замак Балморал заузео је једно од посебних места у историји Савеза. Крајем септембра, уочи самог рата, овде је одржан састанак британско-руских савезника. На њему је рат за ослобођење балканских народа добио својеврстан благослов. Краљ Џорџ V, који је ових дана боравио у замку заједно са својом породицом и виђенијим политичарима, примио је у посету Сазонова. Министар је овде боравио у пратњи свог амбасадора у Лондону, Александра Константиновича Бенкендорфа. Са руском делегацијом разговарали су још и Греј, Хенри Асквит, Артур Балфур и други водећи британски политичари.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴² А. Растовић, „Србија у огледалу британске штампе током Балканских ратова“, *Историјски часопис*, L/2003, 131-132.

¹⁰⁴³ „Балкански споразум“, *Политика*, бр. 3054 од 20. јула 1912, 2; „Опет савез!“, *Политика*, бр. 3062 од 28. јула 1912, 2.

¹⁰⁴⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Грујић Јовановићу, № 151 од 29. августа/11. септембра 1912.

¹⁰⁴⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Дневна забелешка у МИД-у, № 3622 од 10/23. септембра 1912.

¹⁰⁴⁶ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Михаиловић Пашићу, № 129 од 15/28. септембра 1912.

¹⁰⁴⁷ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 59; Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, 192.

Грчки, бугарски и српски посланик су Николсону 1. октобра пренели вест о мобилизацији. Ово симултано саопштење створило је огромну сензацију у лондонским владиним и дипломатским круговима. Код неупућених у Форин офису се сматрало да савезници до тада нису били „у збиљи“.¹⁰⁴⁸ Резервисаност Министарства дошла је узбрзо до посебног изражаја у ситуацији када су велике силе доносиле одлуку о заједничком кораку у саопштењу Порти око реформи. Одавде се дуго одупирало намери да се према Цариграду наступи колективно, сматрајући да би се свака сила требало обратити засебно.¹⁰⁴⁹ У дипломатским круговима владало је уверење да је Лондон до почетка рата настојао да „штеди“ Турску и да је тек на инсистирање осталих сила био принуђен да узме учешћа у притиску према Царству. Британска влада је у овим односима заиста водила доста рачуна, пре свега због евентуалних реперкусија које су могле настати у муслиманским областима под њеном контролом. У вези с тим је један члан Доњег дома, у данима пред рат, изјавио Грујићу како је чак и лорд Чарлс Хардинг, вице-краљ Индије, слао алармирајуће телеграме „о врењу међу мухамеданцима“ због догађаја на Балканском полуострву.¹⁰⁵⁰

Бакс-Ајронсајд се у бугарску престоницу почетком октобра вратио са одсуства из Лондона. По доласку је у поверењу саопштио Спалајковићу како је Николсон ипак био уз савезнике, али да је деловање Сазонова сматрао сасвим погрешним. С таквим убеђењем је британски државник, у вези руског шефа дипломатије, предвиђао да се „неће одржати ни он, ни његова политика“.¹⁰⁵¹

Балкански комитет је у Лондону константно указивао на неприлике у европској Турској. Почетком истог месеца издао је проглас у британској штампи у коме је изложена актуелна ситуација на Полуострву. Указујући на страхоте које би се у рату могле одвијати, Комитет је одговорност за сукоб у потпуности пребацивао на велике силе, а највише на званични Лондон.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Грујић Пашићу, № 1537 од 18. септембра/1. октобра 1912.

¹⁰⁴⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Богићевевић Пашићу, № 1652 од 26. септембра/9. октобра 1912.

¹⁰⁵⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Грујић Пашићу, № 206 од 24. септембра/7. октобра 1912.

¹⁰⁵¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 2075 од 25. септембра/8. октобра 1912.

¹⁰⁵² „Од 1880. до 1902. европски концерт седео је скрштених руку, а међутим несрећно стање потлачених народности бивало је све горе /.../ Затим је настала младотурска револуција и Европа је имала право што је новом покрету оставила одрешене руке. Али, изопачавање устава, напади на цркве, на школе, на заједнице хришћанских народности, бојкотовање грчке трговине, укидање албанског језика, насиља разна и најзад покољи – све то доказало је да је младотурски режим, и поред нада које је он уливао, ипак неспособан да спонтано заведе реформе“, наводило се између осталог у прогласу, уз закључак да је „последња фаза турске тираније створила то

На дан црногорске објаве рата Турској, у вечерњим часовима, британски министар иностраних дела упутио је званичну телеграфску изјаву Порти у којој је било саопштено како је рат између Турске и Балканског савеза неизбежан, и да је једино на чему велике силе у таквој ситуацији могу настојати јесте да се сукоб просторно ограничи.¹⁰⁵³ С избијањем рата су по британској штампи изношена разна очекивања о даљем расплету. Било је оних који су се надали томе да ће Турска успети да „добро истуче балканске државе и да им да заслужену лекцију“ (*Стандард*), преко неутралних, до оних који су отворено подржавали савезнике. У смислу подршке сједињеним балканским државама нарочито се истицао угледни конзервативни илустровани недељник *Бајстандер*.¹⁰⁵⁴

чудо – балканско уједињење“ (АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Грујић Пашићу, № 216 од 29. септембра/12. октобра 1912).

¹⁰⁵³ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 79.

¹⁰⁵⁴ У овом листу је 9. октобра на једној целој страни објављена слика српских, бугарских, црногорских и грчких војника с натписом: „Напред, војници хришћански!“ (почетне речи једне познате енглеске црквене химне, прим.). У чланку под насловом *Најбоље жеље за успех балканских народа* лист је навео разлоге због којих је подржао савезнице, уз отворено изражавање наде да ће оне једном за свагда „отрести Европу од Турске и пребацили Турке у Малу Азију“. Тамо је, како је стајало у чланку, за њих било сасвим довољно места. Сматрало се да би тиме коначно с дневног реда било скинуто ово „мучно питање европске политике“, након чега би се тек могло разговарати о миру. Лист је иначе нападао званичну политику енглеске владе и сер Едварда Греја (АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Грујић Пашићу, № 217 од 29. септембра/12. октобра 1912).

Француска

За разлику од Велике Британије, француска дипломатија је око планова савезница имала нешто више разумевања, иако ни она није предузимала конкретније кораке у њиховом удруживању.¹⁰⁵⁵ Дипломате из Ке д'Орсеја су, попут већине других, дуго биле прилично неупућене у сам развој догађаја. Извештаји из балканских престоница дуго нису потврђивале постојање било каквог савеза. Попут свог колеге из Беча, и француски посланик у бугарској престоници је одбијао да верује у зближавање Србије и Бугарске, жалећи се чак 6. новембра 1911. године својој влади како је Русија потпуно неактивна у Софији [sic!], за разлику од Аустро-Угарске, чије су дипломате по њему овде биле знатно ангажованије.¹⁰⁵⁶

Париз је у почетку, бар док још увек није схватао праву суштину пројектоване алијансе, подржавао процес који је у основи имао антиаустријски карактер. Стога су представници француске владе приликом новембарске посете краља Петра и Миловановића Паризу исте године изјавили како би њихова земља била спремна да у том смислу пружи значајну подршку.¹⁰⁵⁷ Тамошњи државници су уверавали Миловановића да је идеја *Балкан балканским народима* у Француској гледана са највећим симпатијама. Уз то се изјављивало како је примећено да су српска и бугарска нација у последњој деценији показале „необичну живост и неспорне способности“ ка културном унапређењу. Оно што је српског дипломату нарочито обрадовало било је то да се у Паризу, за разлику од српско-бугарског зближавања, на пројекат балканске федерације на челу с Турском гледало као на организам који би био подложен постепеном распадању.¹⁰⁵⁸

Миловановић је по доласку с пута обавестио Хартвига о позитивним утисцима које је стекао након разговора са тамошњим државницима, нарочито са министром Теофилом Делкасеом. Путовањем је био задовољан и краљ, који је у Француској био обасут великом пажњом, нарочито од стране војних кругова. Српски монарх је, имајући у виду своје успомене на боравак у овој

¹⁰⁵⁵ V. Petrović, „Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića...“, 433.

¹⁰⁵⁶ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 130-131.

¹⁰⁵⁷ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 67; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 348.

¹⁰⁵⁸ Хартвиг Наратову, № 68 од 20. новембра/3. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 126); Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 518-519.

земљи, уз Русију природно симпатисао и Француску, уздајући се у њу у случају критичних догађаја.¹⁰⁵⁹

Париски посланик у Београду, Леон Деко, био је иначе једини Хартвигов колега с којим је овај одржавао пријатељске везе, будући да су се познавали још са службе из Техерана. Сматрало се да њихова блискост потиче од узајамног обавештавања о текућим збивањима. Међутим, Хартвиг је и у овом односу био веома опрезан, будући да је мислио како његов француски колега није на прави начин схватао замршене прилике на Полуострву.¹⁰⁶⁰ Слично је било и у Софији. У поменутом извештају Бакс-Ајронсајда из јануара 1912. године, наглашено је да француско посланство и овде није било упознато са крупним догађајима који су се развијали.¹⁰⁶¹

Један од важнијих момената у коме је улога Париза дошла до изражаја стајао је у вези давања зајма који је Софија тражила од Француске. Поенкаре је био изричит у томе да се финансијска помоћ ставља на располагање само државама „које у политичком погледу иду истим путем као и она“. Зато је посланик у Софији средином фебруара изјавио да његова влада неће одобрити кредит од тражених 200 милиона франака, све док спољнополитичка оријентација Бугарске не буде стајала у блиској сагласности са француском. Панафије је стекао утисак да је ова изјава видно узбудила Гешова. На колебљивог краља је ова околност такође имала знатног утицаја.¹⁰⁶²

Када је Петроград био обавештен од Некљудова да је у Софији споразум потписан, те да је о њему информисан и тамошњи британски посланик, сматрало се да би о томе ваљало известити Поенкареа. Ово је учињено најпре преко француског посланика у Петрограду, Жоржа Луја. Потом је Сазонов 30. марта писао Извољском у Париз да са истим упозна тамошњег министра председника, уз напомену да је од великог значаја да Французи држе до тајности. Руски амбасадор налог је извршио 1. априла.¹⁰⁶³ Поенкаре је био изненађен сазнањем око темпа којим су преговори вођени, као и неочекивано великим ангажовањем Петрограда у читавој радњи. Узбуђен, одмах је обавестио дипломатске представнике на страни да провере ове информације и да покушају

¹⁰⁵⁹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 96.

¹⁰⁶⁰ Исто, 98.

¹⁰⁶¹ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 66-67.

¹⁰⁶² Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 523; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, 81.

¹⁰⁶³ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 130-131; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 128.

да сазнају што више детаља. Панафије је убрзо послао опширан извештај из Софије, након разговора који је имао са Некљудовим, а који му је открио извесне појединости. Иако је и француски посланик у Београду још раније пријавио како „расте интимност између Бугарске и Србије“, он је такође додао нешто нових информација. Миловановић је пред њим порицао постојање споразума, али је признао да је дошло до зближавања две земље. Из осталих балканских престоница није било значајнијих вести. Поенкаре је дефинитивну потврду постојања уговора добио из Лондона, уз откривање извесних сазнања од стране Николсона, која су Паризу била сасвим непозната. У руској престоници је француски амбасадор био увераван од Сазонова да је споразум био строго одбрамбеног карактера, базиран на одржавање *status quo* стања. Руски шеф дипломатије је додао још и то да споразум није био искључив према евентуалном прилажењу Турске.¹⁰⁶⁴

Француска дипломатија била је затечена због тога што је она у савезу до тада гледала инструмент који је требало бити уперен искључиво против Аустро-Угарске, а не и против Османског царства и нарушавања *status quo* положаја. Када су се почеле наслућивати истинске намере савезника, у Ке д'Орсеју су постали озбиљно забринути. Поенкаре није радовало и то што вести најпре није добио од бугарске владе, већ од руског амбасадора. Тиме је на површину избило незадовољство и забринутост да се и за будуће намере савезника не сазнаје само од Русије, односно да се алијанса не претвори у њено оруђе. Извештаји дипломата из Софије и Београда нису сведочили о поверавању тамошњих влада посланицима Париза, што је ове бојазни додатно подгревало.¹⁰⁶⁵ Амбасадор у Цариграду, Бомпар, 16. априла је такође налазио да дипломатске комбинације на Балкану не би биле узнемирујуће да су савезници препуштени сами себи, али да савез „у рукама једне од две [турској, прим.] непријатељске силе у суседству постаје опасност за светски мир“.¹⁰⁶⁶

Французи су зато постали активнији. У другој половини априла, у вишедневној посети Бугарској, боровио је Пол Дешанел, председник француског парламентарног одбора за спољне послове. Са њим се у Пироту незванично састао и Миловановић, који је у ово место наводно дошао из неких

¹⁰⁶⁴ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 67-68.

¹⁰⁶⁵ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 523-524.

¹⁰⁶⁶ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 130.

сасвим других политичких разлога.¹⁰⁶⁷ Миловановић је, међутим, у очувању тајности остајао доследан. Све до смрти одлучно је пред Французима порицао постојање савеза, износећи тек да је терен за његово евентуално склапање припремљен и да се може формирати онда када за то буде постојала потреба.¹⁰⁶⁸

Поенкаре више није могао да мирује. У првој половини августа посетио је Петроград, с циљем да се Русија спречи у томе да без сагласности Француске предузима даље кораке у вези балканске кризе. Сазонов је био принуђен да госту предочи текст уговора и тајног додатка. Када је Поенкаре ово видео узвикнуо је: „Па ту лежи клица не само за рат против Турске, него и против Аустрије!“ Француски премијер имао је довољно основа да споразум назове „ратна конвенција“ и да крене у вођење активне политике за локализацију припремљеног сукоба. У наредном периоду је француска штампа објавила мноштво широј јавности непознатих детаља о уговору балканских савезника. Извор информација новинарима је остао непознат, док су публиковани подаци својом занимљивошћу изазвали велико интересовање.¹⁰⁶⁹

Париз је на балканске догађаје гледао као на извор компликација које је најбоље било избећи. Међутим, скоро нико у Европи, па ни у Паризу, није искрено веровао у радикално и брзо разрачунавање савезника са Турком.¹⁰⁷⁰ Иако је Пеонкаре већ био обавештен о детаљима договора, српски посланик у Паризу је средином августа и даље, маниром свог покојног министра председника и шефа дипломатије, доследно уверавао Французе у то да између Србије и Бугарске не постоји никакав писани уговор, већ „прост усмени споразум“.¹⁰⁷¹ Ипак, став према политици савезника сада је био прилично измењен. „Ми смо чинили све што је зависило од нас да смиримо балканске државе и декуражирамо њихове амбиције“, писао је у својим сведочанствима Поенкаре. Француска је у вези с овим имала и посебан мотив, и то економске природе. Наиме, балканско тржиште је овој земљи било нарочито важно, јер је по извозу француског капитала са 6 милијарди франака заузимало друго место, одмах после Русије.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁷ „Дневне вести. Г. Миловановић у Пироту“, *Политика*, бр. 2957 од 12. априла 1912, 2.

¹⁰⁶⁸ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 524.

¹⁰⁶⁹ Ц. П. Гуч, *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, прев. Ј. М. Јовановић, Београд 1933, 423; Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 67-68.

¹⁰⁷⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском...*, 545-547.

¹⁰⁷¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Павловић Јовановићу, № 233 од 4/17. августа 1912.

¹⁰⁷² Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска...*, 345, 356.

Француску је могућа акција Аустро-Угарске такође узнемиравала. Смиривање Монархије од стране Немачке зато је донело извесног спокоја Паризу. Бертхолдов план, иако неуспео, овде се чинио корисним. Чим Беч позива на разговор велике силе „значи да не жели чинити ништа изоловано, а то је добро и умирујуће“, држало се у Ке д’Орсеју.¹⁰⁷³

Почетком септембра је главни начелник у Министарству иностраних дела изјавио српском посланику, Миленку Веснићу, да Париз са великом забринутостју прати догађаје. Кабинет је наводно још и могао да разуме намере Бугарске, колико год се оне сматрале непромишљеним, али улажење Србије у такву авантуру по њему је било потпуно неразумљиво.¹⁰⁷⁴ Овакве изјаве свакако су биле део ширег договора у вези дистанцирања осталих чланица од Бугарске. Међутим, савезнице ни на наговарање Француске нису одустајале. Након извршене мобилизације, револтирани Поенкаре је на дипломатском пријему изразио велико негодовање. Протествовао је због закључених уговора између балканских држава, чији је крајњи циљ, како је говорио, био деоба Турске без знања „пријатељски наклоњених сила“.¹⁰⁷⁵

У погледу војне спремности савезница ни овде није било превише очекивања. Владало је мишљење да је с тим у вези једино Бугарска значајнији фактор. Овакав став био је присутан и у тројном разговору у Форин офису 1. октобра између дипломатских представника Русије, Француске и Британије. Амбасадор Камбон изнео је притом претпоставку да „српска војска не долази много у обзир, грчка још мање, и да оне не би имале друге задаће до да, и једна и друга, забаве Турке, и присиле их да растуре своју снагу, а да је озбиљни нападни елемент бугарска армија“.¹⁰⁷⁶

Дипломате на терену, директније упознате са приликама у односу на своје кабинете, нису увек у мишљењима пратиле званичну линију својих често неупућених влада. Тако је и француски посланик у Софији сматрао да је грешка код великих сила била та што су се заводиле обећањима Порте, којој се наивно веровало при изјавама о намераваном поправљању стања у Царству. Панафије је

¹⁰⁷³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 155; АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Павловић Јовановићу, № 249 од 16/29. августа 1912.

¹⁰⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Веснић Јовановићу, № 271 од 25. августа/7. септембра 1912.

¹⁰⁷⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Веснић Пашићу, № 1570 од 19. септембра/2. октобра 1912.

¹⁰⁷⁶ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска: Србија и Југославија 1901-1999*, Београд 2010, 61.

зато био уверен да је рат неизбежан, јер се на други начин нису могле поправити прилике тамошњег становништва.¹⁰⁷⁷

Поенкаре је непосредно пред покретање акције, настојећи да још једном утиче на савезнике, изјавио да Француска никако не би упутила војну помоћ на Балкан уколико би дошло до напада од стране Монархије. Војни савез са Русијом у вези Аустро-Угарске и Немачке поштовао би се само код раније договорених прилика, како је изјављивао министар председник, али не и овде. Поенкаре је саопштио Веснићу да су велике силе чврсто решене да подрже мир. „Србија би се изложила најопаснијој авантури уколико би са Бугарском ушла у рат са Турском“, понављао је још једном српском посланику.¹⁰⁷⁸

Камбон је из британске престонице уочи рата, 14. октобра, извештавао Париз о разговору који је имао са Николсоном и Сазоновим приликом његове посете Лондону. У извештају је навео да се кроз разматрање хипотеза око рата код двојице државника као „најсрећније решење“ имао држати успех Турске, и поред њихових симпатија за хришћански живаљ на Полуострву[!]. Разлог оваквом гледишту био је тај што би се Царство, како се сматрало, увек могло зауставити кад би ситуација то налагала након чега би се поново успоставио „нешто поправљен“ *status quo*. У супротном, очекивало се да би се по евентуалној победи „малих држава“ ситуација могла „јако искомпликовати“.¹⁰⁷⁹

Попут осталих земаља, и штампа у Француској је ревносно пратила ова дешавања. С почетком војних дејстава нашироко се писало о дискретном начину на који је сачињен Савез. „Балкански споразум је тако вешто и дискретно створен, да више личи на заверу него на споразум!“, могло се читати тих дана у париским листовима.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Пашићу, № 3706 од 20. септембра/3. октобра 1912.

¹⁰⁷⁸ А. Тошев, *Балканските войни...*, 376.

¹⁰⁷⁹ Д. С. Калафатовић, *Закључење Савеза...*, 2, ф. 1.

¹⁰⁸⁰ F. M. Anderson, A. S. Hershey, *Handbook for the Diplomatic History...*, 421; „Балкански споразум“, *Политика*, бр. 3119 од 22. септембра 1912, 1.

Италија

Реализовање италијанских интереса на Истоку пажљиво је планирано годинама уочи рата са Османским царством. Анексиона криза неминовно је подстакла зближавање италијанских и руских антитурских наступа, прве према Либији, друге према Мореузима. Тајни договор постигнут у Ракониђију 24. октобра 1909. године, био је од огромног значаја и за народе на Полуострву, будући да је њиме по први пут подржано начело *Балкан балканским народима*.¹⁰⁸¹ Рат је Италији био од значаја и због тога што би изградњом сопственог колонијалног царства потврдила свој статус велике силе.¹⁰⁸² Непосредно пред почетак сукоба, италијански шеф дипломатије Антонино ди Сан Ђулијано упутио је 26. септембра 1911. године телеграм посланствима у Атини, Београду, Букурешту, Софији и Цетињу, као и осталим конзулатима на Балкану и Криту. У њему је наглашено да је Италија била приморана да на сваки могући начин рашчисти са „триполиским питањем“ сходно њеним интересима и достојанству. Уз то је Рим прокламовао да се и даље залаже за очување *status quo* позиције на Балкану, па чак и за консолидовање европске Турске! Очекивало се чак да у том смислу неће доћи до „непријатног развоја догађаја“, уз препоруку да би их у супротном требало одмах неутралисати.¹⁰⁸³

Италијанска ратна авантура могла се од стране осталих сила толерисати једино ако би била строго контролисаног карактера. Зато је Италија дала изјаву како ће респектовати стање на Балкану и да својом акцијом неће давати повода за ремећење односа. Међутим, она је већ првог дана сукоба, 29. септембра, напала једну турску лађу својом флотом код Превезе. Како је акција на албанској обали нарочито узнемирила Беч, Ерентал је већ 1. октобра Риму упутио отворену опомену да би овакве активности „могле довести до тешких последица“. Иако је Италија привремено попустила, она је и поред ранијих изјава и примљених опомена 7. новембра своје савезнике и Русију обавестила о томе како је принуђена да предузме извесна дејства на простору европске Турске (Самос, Родос, Дарданели), с образложењем да тако мора извршити

¹⁰⁸¹ (Тајни) *rusko-italijanski sporazum za „status quo“ na Balkanu* од 24. октобра 1909 (*Balkanski ugovorni odnosi...*, 278).

¹⁰⁸² Р. Клог, *Историја Грчке...*, 81.

¹⁰⁸³ „Окупација Триполиса“, *Политика*, бр. 2752 од 16. септембра 1911, 2.

притисак Порту да се одрекне Триполиса и да престане са помагањем тамошњем отпору.¹⁰⁸⁴

Гласовима који су упозоравали да би започети сукоб могао изазвати компликације на Балкану убрзо се придружио и Ватикан. Света Столица се најпре одрекла ставова епископа и свештеника који су ношени патриотским жаром отворено подржавали непријатељство према Цариграду, на које су гледали као на „свети рат“. Ватикан није имао намеру да дели одговорност, чак ни да се сложи са ратном политиком, али је имао разумевања и није осуђивао оне који су прижељкивали успех италијанског оружја. Монсињор Сарди, апостолски посланик у граду на Босфору, и званично је обавестио Порту да Света Столица није умешала руке у сукоб, те да се у потпуности држи на дистанци од деловања италијанске владе.¹⁰⁸⁵

Брзо се схватило да је овај рат „пробио лед“ у деловању балканских влада.¹⁰⁸⁶ Ипак, без обзира на велику узнемиреност духова, отправници послова српске, бугарске, грчке и црногорске владе на Порти дали су изјаве о неутралности својих земаља.¹⁰⁸⁷ Пашић је нови заплет сматрао последицом настављене политике Тројног савеза, која је отпочела са ранијим гажењем међународних уговора анексијом Босне и Херцеговине.¹⁰⁸⁸

Италија је своје активности надаље уносила и у унутрашњост Балкана. Француски посланик Бомпар је у вези инцидента у Штипу из 4. децембра извештавао не само о узбуђењу које је овај догађај произвео, већ и о „великодушној дистрибуцији бомби“. Како је извештавао Париз, проносиле су се гласине да је бугарско-македонски комитет примио од Италије два милиона франака за оружане акције. Ова чињеница је изнета у полицијским извештајима који су из Софије стигли и до Министарства спољних послова у Цариграду. Након овога се тамо више није сумњало око учешћа Рима у „непријатељским дејствима бугарских банди“.¹⁰⁸⁹ Италија је, међутим, званично водила наводно „брижну“ политику према Турској, свакако због притисака осталих сила. Стога је још крајем ове године било познато да би у случају оружаног покрета

¹⁰⁸⁴ В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, 147-148; исти, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 374.

¹⁰⁸⁵ „Vatican Neutral in War on Turks“, *The New York Times*, (е-архива) од 29. октобра 1911.

¹⁰⁸⁶ R. C. Hall, *The Balkan Wars...*, 11.

¹⁰⁸⁷ „Неутралност балканских држава“, *Политика*, бр. 2758 од 22. септембра 1911, 2.

¹⁰⁸⁸ „Г. Н. Пашић о спољној политици“, *Политика*, бр. 2927 од 11. марта 1912, 1.

¹⁰⁸⁹ Бомпар де Селви, № - од 7. децембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 10).

савезника у року од 24 часа био склопљен мир са Царством, након чега би Рим заузео „благонаклон став према свом дојучерашњем непријатељу“.¹⁰⁹⁰

Италија је током овог сукоба вршила извештај притисак на Србију, захтевајући од ње да затвори транзит војне опреме у Турску испоручиване од стране Немачке и Аустро-Угарске, а што је Бугарска раније учинила. Положај Србије је био прилично незавидан, те је Миловановић одговарао да би Рим пре требало да инсистира на томе да две германске државе прекину лифровања. Уз то се, са друге стране, Србија у целини снабдевала преко солунске луке, па би у случају одбијања транзита Порта природно одговорила истом мером.¹⁰⁹¹

Како је Либијски рат наговештавао несагледиве последице по нарушавање међународних прилика, руска влада је чинила страховите напоре да убеди Порту и Рим у прекид сукоба. Покушај Сазонова да у исто укључи Немачку и Аустрију био је узалудан. Ипак, у Риму је марта 1912. године дошло до споразума сила у том смислу. Тако су Аустро-Угарска, Велика Британија, Немачка, Француска и Русија учинили колективни корак који је имао карактер пријатељског посредовања или интервенције (*intervention amicale*). Посланици су појединачно, један за другим, чинили посету италијанском Министарству иностраних послова, износећи предлоге за склапање мира. Међутим, овај наступ није довео до очекиваних резултата.¹⁰⁹²

Италија је о преговорима међу савезницама била прилично упућена, што свакако стоји у вези са настојањима балканских влада, пре свега Софије, да са њом склопе савез на рачун заједничког непријатеља. Из тог разлога је и Рим био поверљив. Информације је понајвише обезбеђивао посланик у Београду, Бароли, који је Тошеву приватно сугерисао о могућој војној сарадњи. На ову тему водио је разговоре и са Пашићем и Миловановићем. Како је и Гешов за ово био прилично заинтересован, позвао је италијанског дипломату у Софију, где је овај дошао 28. марта пре свог одласка за Рим. За разлику од Баролија, представник у Софији, Босдари, је по свему судећи био слабо упознат са развојем ситуације. До реализације балканско-италијанске сарадње коначно није дошло, будући да се италијанска влада у овом односу ипак држала прилично резервисано.¹⁰⁹³

¹⁰⁹⁰ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 174.

¹⁰⁹¹ Исто, 129.

¹⁰⁹² Исто, 117.

¹⁰⁹³ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 65-66.

Понуде о заједничкој акцији стизале су и из осталих савезничких престоница. И поред силних наговарања, у Риму је преовладало мишљење да би ризик од балканске авантуре био већи од користи, јер се са разлогом сматрало да би нарушавање *status quo* позиције највише одговарало Аустро-Угарској. Италија би добила само просторе на северу Африке, док на Балкану, како се италијански посланик у Софији поверавао свом британском колеги, вероватно не би добили ништа.¹⁰⁹⁴ Италија је иначе одувек имала аспирације према разним територијама Балкана. Имајући ову околност у виду занимљива је чињеница да у разним варијантама сачињених споразума између држава које су чиниле Савез, а у којима се разматрала потенцијална интервенција Аустро-Угарске, Румуније или Турске, у клаузулама нигде није поменута могућност италијанске инвазије на Полуострво.¹⁰⁹⁵

Једна од ствари које је руски посланик у Софији приметио током летњих месеци ове године, биле су појачане активности италијанског војног аташеа. Пуковник Енрико Мероне је постепено успоставио блиско пријатељство са руским војним агентом. Некљудов сведочи да су двојица колега убрзо били на *per tu*, што је био неуобичајен начин комуникације у дипломатском кору. Преко Романовског, као и преко генерала Фичева (бившег италијанског ђака), вешти пуковник је успео да се упозна и створи пријатељски однос са још неколико високих бугарских официра. Од њих је прикупљао корисне информације, све док није открио постојање српско-бугарског споразума и његов садржај, о чему је известио свој Генералштаб. Босдари је ова сазнања добио доста касније.¹⁰⁹⁶

Када је дојава Меронеа примљена, у Риму се разматрало шта би се могло добити из ове ситуације. Иако је могућност заједничког деловања била примамљива, од ње се због великог ризика и незадовољства осталих сила одустало. Донета је одлука да се информација не проследи Берлину и Бечу, јер је то могло угрозити интереса Рима, поготову што је германски свет имао своје планове са Турском. Решено је и да се при овом сазнању Бугарској и Србији остави потпуна слобода деловања, уз строго држање пажње према њиховим даљим активностима. Ако би уследио балкански рат, рачунало се с тим да би Porta одмах морала или да прихвати италијанске услове при закључењу сукоба

¹⁰⁹⁴ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 134-135.

¹⁰⁹⁵ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 54.

¹⁰⁹⁶ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 83-84.

или би се указала каква нова, још повољнија могућност. Стога је Меронеу поручено да и надаље само пажљиво прати напоре његових „пријатеља по оружју“. Некљудов хвали способност и коректност италијанског пуковника, који је своју мисију, како каже, испунио са великом вештином и савршеним тактом.¹⁰⁹⁷

Рим је и убудуће преко својих проверених извора, дипломатског из Београда и војног из Софије, примао корисне информација са дипломатске позорнице суседног полуострва.¹⁰⁹⁸ Међутим, иако се рашчистило са могућим прикључивањем коалицији, бугарска дипломатија није губила наду у том смислу. Гешов, Данев и Теодоров су тако 13. јуна организовали тајни сусрет са Ризовим у једној празној венецијанској кафани. Том приликом су тражили од свог искусног посланика да направи нови покушај споразумевања, будући да је постојала прикривена бојазан „да би савез три балканске државе био недовољан у сламању Турске“. Иако се Ризов прихватио налога, још одмах је и сам стављао до знања да је такав аранжман тешко остварив.¹⁰⁹⁹ Упорни Гешов и поред овог није одустајао, али је Рим изговоре за одбијање доследно налазио у томе што је био везан уговорима и датим изјавама да неће реметити *status quo*.¹¹⁰⁰

Италији нагомилане наприлике на Полуострву искрено нису сметале, будући да се очекивао повољнији свршетак преговора о миру, уколико је положај Турске бивао тежи.¹¹⁰¹ Међутим, у европским дипломатским круговима се упоредо са нараслим тензијама током септембра све више настојало на окончању рата. Преговори нису били лаки, будући да су обе стране исувише држале до питања престижа. Важна околност је била та што је Берлин, који је увек имао посебна интересовања и жеље у погледу Турске, према склапању мира сада био оптимистичан.¹¹⁰² Сан Ђулијани је потврдио српском посланику Михаиловићу у Риму 28. септембра да преговори теку нормалним током и да ће ускоро бити приведени крају, иако се тачан рок још увек није могао знати.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁷ A. V. Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences...*, 84-85.

¹⁰⁹⁸ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 66.

¹⁰⁹⁹ Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 44-45.

¹¹⁰⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Спалајковић Јовановићу, № 348 од 27. јула/9. августа 1912 и № 5159 од 19. августа/1. септембра 1912.

¹¹⁰¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Михаиловић Јовановићу, № 126 од 14/27. септембра 1912.

¹¹⁰² АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Богићевић Пашићу, № 3530 од 31. августа/13. септембра 1912.

¹¹⁰³ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Михаиловић Пашићу, № 129 од 15/28. септембра 1912.

Ризик који су савезнице предузеле уласком у рат при обустављању непријатељства између Италије и Турске, био је огроман. Било какав савет или подршка, коју су ретко добијали са стране, био је у таквим околностима драгоцен. Један од њих стигао је, можда и очекивано, од стране италијанског посланика у Берлину. Он је свом бугарском колеги јасно сугерисао да би савезници ради остварења циља требало да изврше брз, смео и одлучан удар „који би сломио Турску“.¹¹⁰⁴

¹¹⁰⁴ ЦДА, ф. 176-2-1198, Гешов Гешову, № 997 од 3/19. октобра 1912.

Сједињене Америчке Државе

Као нова велика колонијална сила, Сједињене Америчке Државе (даље: САД) су се на светској позорници појавиле с краја XIX века, иако се њихово интересовање за одређена подручја (Далеки исток, Карипско море) јавило и раније. Разлози за експанзију САД ван своје територије били су вишеструки. Међу њима су главни били они који су се тicali трговачких интереса (пласман индустријских производа, инвестиција капитала) и стратегијске безбедности. Било је још и тада оних који су сматрали да је присуство САД у појединим земљама „знак судбине“, дужност које је „провиђење“ дало тамошњем народу да шири западну цивилизацију и њене тековине.¹¹⁰⁵

Вашингтон је пажњу према Балкану више почео усмеравати у времену након Анексионе кризе. Чињеница да је архивска грађа из тог периода далеко обимнија у односу на оне раније сведочи о озбиљнијем статусу Полуострва у спољној политици САД. Како каже Богдан Поповић, који је однос САД према приликама на Балкану око рата са Турском истраживао на основу докумената Стејт департамента, „има се утисак да су САД већ у то време предосећале велику светску буру која се спремала у Старом свету“.¹¹⁰⁶

САД нису имале директног утицаја на развој прилика на Балкану, али су догађаје такође пажљиво пратиле преко својих дипломатских посланика на Полуострву и другим центрима Европе.¹¹⁰⁷ Крајем октобра 1911. године, представник Вашингтона у Атини, Џорџ Мозес, сугерисао је Хацимишеву на неопходност зближавања између Грчке и Бугарске. Кроз разговоре с престолонаследником и Венизелосом, амерички дипломата је стекао утисак јасног опредељења Атине за споразум, иако му је премијер саопштио да му ово питање није приоритет због ангажовања на унутрашњој стабилизацији Краљевства и недостатка борбене готовости земље. Интересантно је то да је Мозес Венизелосу јасно предочио како ће се криза настала по Италијанско-

¹¹⁰⁵ D. R. Živojinović, *Dokumenti o američkoj istoriji (1606-1955)*, Beograd 1971, 224.

¹¹⁰⁶ В. Поповић, „Prvi balkanski rat i SAD“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3/1964, 361.

¹¹⁰⁷ Извештаје са Полуострва Вашингтон је редовно добијао од посланика у Букурешту Цексона (истовремено акредитованог код румунске, српске и бугарске владе), амбасадора у Цариграду Рокхила, амбасадора у Петрограду Гилда, отправника послова у Петрограду Вилсона, амбасадора у Бечу Керенса, отправника послова у Бечу Груа и Фрејзера, амбасадора Лајшмана у Берлину, представника у Француској Блиса, отправника послова у Лондону Филипса, посланика у Атини Шермана и Мозеса, конзула у Солуну Кела (В. Поповић, „Prvi balkanski rat i SAD“, 361-387).

турском рату сручити и на Балкан. У том случају тамошње државе требале су спремно да иду у сусрет догађајима и да раде заједнички „на протеривању Турске из Европе“, саветовао је амерички дипломата. Пажљиво праћење развоја прилика уочи Балканских ратова, јасно показује иницијално започињање агилнијег наступања америчке дипломатије према догађајима у Европи. Томе у прилог говори недвосмислена изјава америчког посланика у Атини Хацимишеву да ће се у случају кризе „Сједињене Државе такође умешати у општу расправу“.¹¹⁰⁸ Веома интересантан моменат јесте и тај да је приликом договарања савезништва између Црне Горе и Бугарске предвиђано да се, уколико руски цар не буде био спреман да учествује у арбитражи поводом евентуалног спора, решавање тог проблема повери председнику САД.¹¹⁰⁹

У говору који је председник Вилијам Хауард Тафт одржао у конгресу о спољнополитичким приликама 7. децембра 1911. године, међу осталим важним питањима било је речи и о ситуацији на Балкану. Како је истакнуто, настали проблеми у Европи и на Блиском истоку (везани за Мароканско питање, немире у Албанији, Либијски рат, унутрашње сукобе у Персији и забрињавајућу напетост у Грчкој и другим суседним балканским земљама) били су узрок нелагодности европске дипломатије, „али до сада без директног политичког интереса за САД“. Будући да у актуелном италијанско-турском сукобу влада у Вашингтону није имала директан политички интерес, председник је сматрао за сходно да изда проглашење о неутралности. Оно што је сматрано као реални проблем за америчке интересе било је то што су неприлике могле утицати на све интензивније наступање њених произвођача и извозника у регион Турске, са којом је у ранијем периоду била успостављена доста добра економска и трговачка сарадња.¹¹¹⁰

Повремене вести са Балкана у америчкој штампи из овог времена обично су се односиле на честе инцидентне ситуације и кризу која је владала на Полуострву. Још с почетка 1912. године најављиван је могући сукоб између Турске и њених суседа. *Њујорк тајмс* је почетком марта пренео утиске једног

¹¹⁰⁸ Е. Стателова, „Българо-гръцките политически отношения...“, 54-55.

¹¹⁰⁹ Овај предлог налази се у два пројекта о црногорско-бугарском споразумевању: у *Уговору о ратном савезу између Бугарске и Црне Горе* из списка Јована Пламенца (чл. 4) и у нацрту споразума који је по свему судећи настао на основу договора између Колушева и краља Николе (чл. 9) (Р. Распоповић, „Велике силе и стварање савеза...“, 20-22); Г. Марков, „За спорното и безспорното...“, 45.

¹¹¹⁰ „Taft Discusses our Foreign Relations“, *The New York Times*, (е-архива) од 8. децембра 1911.

добро обавештеног професора универзитета који је дошао из Грчке. Према његовим утисцима, закључио је да је рат у скорије време био врло извештан, а очекивао се изненадним ударом на Турску од стране Грчке и других држава с Полуострва. У вестима се могло сазнати још и то да су у Грчкој француски официри били „врло заузети“ обуком војске, док су остале државе „напрезале сваки мишић“ у сакупљању наоружања и опреме.¹¹¹¹

Џон Џексон, који је и у ранијим годинама био дипломатски представника САД-а на Балкану, јануара 1912. године поново је акредитован као изванредни посланик и опуномоћени министар у Румунији, Србији и Бугарској, са седиштем у румунској престоници. Џексон се при путу на Полуострво, где је имао заменити дотадашњег посланика Џона Картера,¹¹¹² задржао неколико дана у Берлину. Податак да му је том приликом указана неубичајено велика част да у Потсдаму руча са царским паром,¹¹¹³ сам по себи говори колико је дипломатија САД-а добијала на значају. Џексон, који је иначе био директан потомак једног од потписника Декларације независности, спадао је међу угледније америчке дипломате на овим просторима. Његово значајно искуство са ранијег службовања на Балкану, које је започело пар дана по убиству краљевског пара у српској престоници 1903. године, свакако је значајно допринело да се при овако бурним приликама поново именује за овдашњег дипломатског представника.¹¹¹⁴

Нарочито је активан био и поменути дипломатски представник у Грчкој. Мозесу је Венизелос јануара саопштио да он лично потпуно одобрава идеју о балканском начелу, те да при заједничком деловању савезника пристанак Грчке сигурно не би изостао. Како је премијер посланику ипак износио сумњу у остварење овог подухвата, услед непотпуног поверења у држање Бугарске, Мозес је нашао за сходно да у том смислу пише Баучеру у Софији, кога је молио да прати расположење тамошње владе.¹¹¹⁵

У извештајима које су америчке дипломате слале Вашингтону јасно је избијала узнемиреност настала на Полуострву, али и широм Европе, око евентуалног сукоба. Оно што је додатно бринуло САД биле су последице које

¹¹¹¹ „Greece to Strike at Turkey“, *The New York Times*, (е-архива) од 4. марта 1912.

¹¹¹² Б. Љ. Поповић, „Дипломатски представници Сједињених Америчких држава у Србији“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1-4/2006, 137.

¹¹¹³ Кратка белешка без наслова у: *The New York Times* (е-архива), од 13. децембра 1911.

¹¹¹⁴ Б. Љ. Поповић, „Дипломатски представници...“, 135.

¹¹¹⁵ АЈ, 80-47-34, Бошковић Миловановићу № - од 10/23. јануара 1912.

су могле наступити око могућег затварања Дарданела за неутралне бродове. У том смислу су се током 1912. године Вашингтону обратиле разне америчке бродске компаније које су овим мореузима одржавале везу са црноморским лукама.¹¹¹⁶ Вест о томе да је и заиста успостављен савез објављена је у *Њујорк тајмсу* 21. септембра. У њој стоји да је формирана „четворострука војна алијанса“ која, као офанзивна комбинација, представља опасност за мир.¹¹¹⁷

Уочи почетка ратних дејстава апели дипломата савезница, као и дипломата Порте, усмерени на придобијање помоћи или бар каквог-таквог разумевања за свој положај, стизали су и до Вашингтона. Грчки отправник послова у америчкој престоници, Лисимахос Кафтацоглу, уочи рата је образлагао Стејт департменту разлоге због којих је Грчка са своје три савезнице имала водити рат. Молба представника Атине сводила се на позив влади САД да савезницима не одбије благонаклону неутралност у будућој војни. У исто време Стејт департмент је посећивао и турски амбасадор, Зиа-паша, који је са своје стране тражио издавање прогласа о строгој неутралности. Разлика у захтевима за неутралност односила се на то што је Порта од САД тражила нечињене у наступајућим догађајима (негативни став), док су савезници очекивали извесно чињење (позитиван став). Међутим, тадашњи помоћник државног секретара, Хантингтон Вилсон, био је мишљења да америчка влада не треба чинити ништа што не би учинила већина сила „које су најнепосредније заинтересоване да то учине“.¹¹¹⁸

У Цариграду се потајно још пре рата стрепело од сопственог неуспеха. Вишеструки апели Порте код тамошњег америчког амбасадора, Вилијема Рокхила, за америчком интервенцијом око смиревања кризе говорили су о крајњем песимизму и самоспознаји о тешком моралном и материјалном стању у турској војсци. Како се у владајућим круговима знало да се све у Царству држи „помоћу чиода“ покушавало се све да се рат избегне, иако се пред домаћом и страном јавности Цариград јуначио. Имајући ово у виду, било је сасвим јасно да се рат у који су кренули савезници није могао повести под повољнијим околностима него што су биле оне у јесен 1912. године.¹¹¹⁹

¹¹¹⁶ В. Поповић, „Prvi balkanski rat i SAD“, 369.

¹¹¹⁷ „Four Unite against Turkey“, *The New York Times*, (е-архива) од 21. септембра 1912.

¹¹¹⁸ В. Поповић, „Prvi balkanski rat i SAD“, 374-375.

¹¹¹⁹ Исто, 376-378.

Свега неколико дана пред почетак дејстава, велики везир Ђамил-паша покушао је да искористи приватан канал да би ступио у везу са председником Тафтом, ради америчке интервенције у корист Турске. Веза је био Семјуел Бертрон, председник предузећа из Њујорка *Bertron, Griscom & Co*, које је одраније сарађивало са Портом. Иако је у питању био угицајан трговац са доста личних веза,¹¹²⁰ интервевција Турака ни преко ове линије није уродила плодом. Мишљење Вилсона, које је делио са шефом Одељења за послове Блиског истока, било је „да не би било мудро да влада САД учини било шта у вези са посредовањем у овом рату“.¹¹²¹

У једном сведочењу мајора Клајда Форда који је као официр војске САД прокрстарио Балканом током ратних година, крећући се међу увек добро обавештеним војним аташеима, помиње се интересантан случај који говори о виђењу улоге балканских владара код дипломата. Наиме, из времена када су гласине о све извеснијем рату увелико кружиле Цариградом, Форду је пажњу привукао сусрет двоје неименованих дипломата, турског и српског. Званичник са Порте је упитао свог колегу из Београда да ли мисли да је изводљиво да неко из европске дипломатије утиче на његовог краља у смислу повлачења из Балканског савеза. Вероватно сматрајући да се тако нешто ни под каквим околностима не би смело десити, српски дипломата му је на постављено питање, наводно врло значајно, одговорио: „У Србији ми убијамо краљеве!“¹¹²²

Позиција САД у балканској кризи сасвим јасно је окарактерисана при обраћању Тафта Конгресу 3. децембра 1912. године: „Сједињене Америчке Државе срећом нису биле умешане ни непосредно ни посредно у ствари или питања са овим непријатељствима и одржале су у односу на њих став апсолутне неутралности и потпуне политичке незаинтересованости“. Међутим, иако је између САД и Европе још увек стајала Монроова доктрина, актуелни догађаји су показали да она више није била неприкосновена као у ранијем времену. Ова

¹¹²⁰ Бертрон је заиста с почетка рата посетио Београд и Софију, где се лично сreo са Пашићем и Гешовим. Пашић је притом у низу поверљивих састанака, како је Бертрон у једном свом писму известио америчког државног секретара Филандера Кнокса, изјавио да би Србија јако ценила америчко посредовање у случају када се спорна питања не би могла усагласити у непосредном договору с Цариградом. Бугарски министар председник такође је Бертрону изнео сличне предлоге (В. Поповић, „Први балкански рат и САД“, 379).

¹¹²¹ В. Поповић, „Први балкански рат и САД“, 378-379.

¹¹²² С. С. Ford, *The Balkan Wars*, 23.

сила у успону је и поред формалне незаинтересованости, заправо била веома забринут посматрач балканских збивања.¹¹²³

Америчко јавно мњење ни тада није било нарочито заинтересовано за спољно-политичка дешавања, па ни за сукоб на Балкану. „Задржите ратне вести. Почине првенство у бејзболу!“, нешто у шали, а нешто у збиљи, поручивао је један немачки дописник из САД својим уредницима. Међутим, Стејт департамент је био итекако заинтригиран око расплета догађаја. Без сумње, првенствено економских интереса ради.¹¹²⁴ Стога не изненађује што је за новог дипломатског представника на Полуострву с почетка 1913. године постављен Чарлс Волицка, трговац, индустријалац и банкар.¹¹²⁵

¹¹²³ В. Поповић, „Prvi balkanski rat i SAD“, 388.

¹¹²⁴ „America's Interest in the Balkan War“, *The New York Times*, (е-архива) од 13. октобра 1912.

¹¹²⁵ Б. Љ. Поповић, „Дипломатски представници...“, 137-138. Види и Волицкине мемоаре о његовој служби на Балкану: Џ. ДŽ. Волицка, *Tajne Balkana. Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, prev. i pril. О. Potežica, Beograd 2009.

5. ОСМАНСКО ЦАРСТВО И СТВАРАЊЕ САВЕЗА

Босанско-херцеговачка и бугарска криза из 1908. године значајно су утицале на међународни положај Царства. Независност Бугарске поспешила је страховања на Порти, због чега се почело разматрати стварање једне шире алијансе. Већ крајем октобра исте године, Цариград је упутио предлог за савез Румунији, Грчкој и Србији. Румунија је на ово остала суздржана, док је у Грчкој предлог повољно прихваћен. Излазећи у сусрет Турској, министар председник Јорјиос Теодокис гајио је наду да ће тиме Атина поправити прилике око Крита. Србија се такође изразила повољно, али онда када је Порта почела разматрати поделу територија које би се задобиле након могућег рата против Бугарске, Србија је предлог одбила. Због тога, али и због изостанка руске подршке оваквим плановима, ове намере су пропале.¹¹²⁶

На различитим комбинацијама савеза радило се и у наредном периоду. Серија посета и разговора балканских државника на највишем нивоу у јесен и зиму током 1909. године изазивала је прилично интересовање. Одлазак краља Фердинанда за Петроград и Цариград, путовање краља Петра у исте престонице, топао пријем румунског министра војног од стране Великог везира на Босфору, доприносили су да се међу страним дипломатама отворе разне спекулације.¹¹²⁷ Оно што је долазило до изражаја било је то да су све организованију форму добијали антитурски покрети, будући да новостворени поредак у Царству није могао створити чуда и решити нагомилане проблеме.¹¹²⁸

У спољнополитичком погледу се Царство све више везивало за Немачку. Зближавање је симболично почело посетом цара Виљема Дамаску, 1898. године. Ово је био врло значајан дипломатски моменат у даљем животу Турске, будући да је Берлин на прелазу векова овде учинио значајан стратешки продор, и то у сфери економије, финансија, војске, полиције, царине, поште, железничког саобраћаја. Са превратом из 1908. године је германофилска политика дошла до још већег изражаја. Младотурци су се све више почели ослањати на ову државу, која је вршила важне реформе, посебно у армији и наоружању. Упоредо с тим почеле су припреме за све извеснији обрачун са незадовољним балканским

¹¹²⁶ H. G. Katsiadakis, *Greece and the Balkan...*, 41-42.

¹¹²⁷ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation...*, 160.

¹¹²⁸ J. von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, 519.

државама код којих се све јасније осећао дух солидарности, иако је Porta настојала да се овај сценарио избегне.¹¹²⁹ Турска војска била је оптерећена бројним проблемима који су долазили изнутра и од споља. У њену спремност за наступајуће догађаје донекле се веровало једино у Берлину, будући да су је немачки официри обучавали на основу њихових егзерцирних правила. Немачки војни писци су обасипали хвалама њене врлине сматрајући да ће, под управом генерала фон дер Голца и Имхофа, на Босфору избити све врлине пруске војне гарде и да ће њен значај у потоњим догађајима изаћи на видело.¹¹³⁰

Османски Генералштаб је уочи рата имао пет сачињених планова војних операција, спремљених током 1909. и 1910. године, за време мандата генерал-мајора Ахмед Изет-паше на месту начелника. Сваки план је имао другачију комбинацију потенцијалних непријатеља: план бр. 1 – против Бугарске; бр. 2 – против алијансе Бугарске и Грчке; бр. 3 – против Грчке; бр. 4 – против алијансе Бугарске, Србије и Црне Горе и бр. 5 – против алијансе Бугарске, Србије, Црне Горе и Грчке. Код детаљно разрађених планова било је јасног утицаја немачке стратешке мисли.¹¹³¹

Осавремењивање османских конзервативних институција и друштвеног уређења, спровођењем реформи по угледу на европски модел, није ипак било од велике користи архаичном Царству коме су поједине реформе чиниле још и већу штету. Прокламована начела Младотурака у односу државе према хришћанском становништву такође нису имала упоришта у реалности. Један од вођа покрета, Талат-бег, је августа 1910. године јавно говорио да је једнакост „муслимана и ђаура“ недостижан идеал без обзира на Устав којим се то предвиђало. Идеја да Младотурци претворе „ђауре у лојалне Османлије“ није могла бити реализована због, како је Талат-бег истицао, суседних балканских држава које су шириле пропаганду међу становништвом Македоније.¹¹³²

Око деловања страних дипломата у Цариграду у ово доба корисне извештаје оставио је српски војни изасланик, пуковник Стеван Илић, врсни

¹¹²⁹ А. М. Петровић, *Европа и Балкански савез*, 30-31; Д.Ž. Након, *Istorija savremene Turske*, прев. и пред. В. Виријевић, Призрен 2011, 26; Ј. М. Јовановић, „Др Милован Ђ. Миловановић...“, 1.

¹¹³⁰ О. Бауер, *Балкански рат и немачка светска политика*, прев. Д. Симоновић, Београд 1913, 68-69.

¹¹³¹ Ф. А. К. Јасама, „Отомански ратни планови и Први балкански рат: октобар-децембар 1912“, прев. Д. Зеленовић, *Војноисторијски гласник*, 1/2013, 80.

¹¹³² Е. Љ. Миљковић, „Крај 'Најдужега века империје': Османско царство уочи Првог балканског рата“, *Први Балкански рат 1912/1913: друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1, прир. А. Раствојић, Ниш 2013, 29-30.

познавалац турских прилика и језика. У исцрпним и касније углавном потврђеним анализама, износио је своја слободна виђења не само страних, већ и српских представника на Босфору. Министру војном писао је да правилно опхођење у политици са Турском умногоме лежи у избору правих дипломатских личности, критикујући истовремено тамошње српско посланство о коме није имао нарочите речи хвале.¹¹³³

Политичке неприлике и неприпремљеност војске били су горући проблеми Царства и с почетка 1911. године, чега су турски лидери били итекако свесни. Ретки су били они са оптимистичним претпоставкама око евентуалног сукоба са балканским државама, одакле је претња долазила и пре избијања Италијанско-турског рата. Зато је генерал Изет-паша, један од последњих великих везира и задњи министар иностраних дела Царства, који се од фебруара налазио у Јемену настојећи да покори тамошње побуњенике, био апсолутно против рата на Полуострву.¹¹³⁴

Амбасадор Чариков је при својим напорима у очувању Турске с јесени ове године заговарао образовање савеза, кога би у првом реду чиниле ова држава и Бугарска, а затим и друге балканске земље, и то у први мах на планираних десет година. Амбасадор је упорно саветовао посланике из осталих балканских престоница о пожељности стварања таквог споразума.¹¹³⁵ При оваквим настојањима у Цариграду је у згради парламента 30. октобра одржана и прва конференција *Лиге за балканску конфедерацију*. Чланови су били разни народни посланици, публицисти, новинари и политичари из разних крајева европске Турске. Том приликом је констатовано да будућност Балкана и његових народа лежи у искреном споразуму и заједници, те да рад на овако пројектованом савезу наводно не може нико омести. На првом састанку

¹¹³³ „Треба бити овде, па видети како запињу Немци, а како сметено раде Руси. Како су заступљени Бугари и Румуни, а како мизерно ми. Да видите само, какви су људи њихови посланици, а какав изгледа наш Јаша [Јаков Ненадовић, опуномоћени српски посланик у Цариграду, прим.]; да видите њихово држање према нашем Чохацићу [службенику српског посланства, прим.]“ (АСАНУ, ф. ИЗ, Извештаји из Цариграда, инв. бр. 7898, Илић Миловановићу, недатирано из 1910).

¹¹³⁴ *Историја османског царства*, прир. Р. Мантран, прев. Е. Миљковић-Бојанић, Београд 2002, 729. У својим мемоарима Изет-паша накнадно је писао: „Како је могло доћи до тога да надлежни, добронамерни и честити људи који су били чланови владе не предузму адекватне кораке према предстојећој опасности? До данашњег дана нисам био у стању да објасним овај пропуст. У сваком случају, неспорна је чињеница да су они одбили да предузму одлучније напоре којим би се можда избегао рат.“ (наведено у: Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 100).

¹¹³⁵ Хартвиг Нератову, № 171 од 20. октобра/2. новембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 42-43); В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 52, 90, 92.

формиран је одбор чији су сви чланови уједно били и парламентарци. Они су имали задатак да организују даљи рад и окупљање чланова из суседних земаља ради формирања Балканске лиге.¹¹³⁶

Да су европске дипломате гајиле илузије према стварању искреног савеза, говори и став Хусеин Хилми-паше, Портиног амбасадора у Бечу. Наиме, представник Цариграда је отворено изнео да би се Турска придружила Балканској лиги једино ако би велике силе подржале Царство у тој мери да му обезбеде војну супериорност на читавом Балкану. Имајући у виду оваква расположења Порте, јасно је да су остале државе надаље зазирале од овог пројекта.¹¹³⁷ Како је примећивао Хартвиг, политичка комбинација у виду федерације на челу са Турском истицана је сваки пут када би се Цариград нашао у каквим спољним неприликама.¹¹³⁸

Напад Италије створио је огорчење у Турској. Оно је дошло до снажног изражаја у писању штампе, држању одговорних чиниоца и уопште у расположењу читавог народа. Посебно незадовољство осетило се у војсци која је због немоћи турске флоте и претрпљеног неуспеха значајно губила на престижу. Све ово допринело је да се створи и снажна антихришћанска психоза.¹¹³⁹ У таквој атмосфери је на место новог министра дипломатије постављен Мустафа Асим-бег.¹¹⁴⁰ Истовремено су предузете превентивне мере заштите према Бугарској и Грчкој, при чему су мобилисане дивизије у Јањини, Битољу, Солуну и Кочанима. Гомилање турских трупа према бугарској граници натерало је узнемиреног Гешова да преко свог дипломатског представника уложи протест. Иако је војни министар, Махмуд Шефкет-паша, уверавао Сарафова да Софија нема разлога за бригу, ове активности су додатно подстакле активности на стварању српско-бугарског савеза.¹¹⁴¹

Бугарски премијер апеловао је и код представника великих сила, тражећи да Порта да гаранцију о мирољубивој политици. Његово инсистирање уродило је плодом. Изасланик Цариграда је 17. октобра дао Гешову званично саопштење

¹¹³⁶ „Балкан Балканцима“, *Политика*, бр. 2787 од 21. октобра 1911, 1; „За балканску конфедерацију“, *Политика*, бр. 2813 од 16. новембра 1911, 1.

¹¹³⁷ К. Nikolaides, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen...*, 29.

¹¹³⁸ Хартвиг Нератову, № 63 од 23. октобра/5. новембра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 45).

¹¹³⁹ В. Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, 146-147.

¹¹⁴⁰ „Нов министар спољних послова“, *Политика*, бр. 2764 од 28. септембра 1911. године, 2.

¹¹⁴¹ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 428.

Софији у том смислу, на шта је узвраћено истом изјавом.¹¹⁴² Стране дипломате сматрале су забринутост бугарског кабинета претераном. Неки од њих, попут Бакс-Ајронсајда, су у објави Гешовљевог апела видели сасвим непотребан дипломатски корак.¹¹⁴³

Турску у ово време нису потресале само неприлике које су долазиле са стране Европе. Истовремено су настављене и побуне у Арабији. Устанак је захватио Сирију, али и Јемен у коме је објављен свети рат против Османског царства.¹¹⁴⁴ Због свега је почетком децембра дошло до занимљиве понуде Цариграда о турско-бугарском споразуму. Асим-бег је предложио Гешову договор по следећим основама: 1) уступак Турске бугарским жељама у односу на Кумановску линију, трговачки договор и друго; 2) строго обострано немешање по питању унутрашњих послова; 3) најповољнији однос Порте према правима и жељама турских Бугара и 4) десетогодишње узајамно гарантовање неприкосновености територија. Гешов је на ово изнео један уопштено повољан одговор, без суштинског значаја. Сумњао је да је понуда била уређена како би Цариград проверио бугарску повезаност са Србијом и да ли је Софија спремна да гарантује неприкосновеност Македоније. Зато се Гешов према њој односио скептично.¹¹⁴⁵

Крајем године у Цариграду су се могли чути и предлози о формирању лиге под покровитељством Беча. Међутим, ова напредна и нереална идеја се и самом Еренталу чинила утопијском, као и слична планирана лига под руским руководством. Са друге стране, њу је срдечно подржавао амбасадор Палавичини.¹¹⁴⁶

Лист *Јени Асир* је с почетка 1912. године донео нимало ведру, али прилично реалну слику даљег развоја догађаја: „Политички хоризонт над Балканским полуострвом поново почиње да се мрачи мутним облацима. Изјаве виђених политичара, писање штампе и размештај војске на границама јасно показује да се на Балкану спрема бура /.../ Цео Балкан пун је ратоборних елемената. Мале балканске државе спремиле су се толико да могу да се нарогуше и да у сваком моменту уђу у сваку авантуру /.../ Има већ подоста

¹¹⁴² Урусов Нератову, № 74 од 5/18. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 36).

¹¹⁴³ Некљудов Нератову, № 38 од 17/30. октобра 1911 („Дипломатическая подготовка...“, 41).

¹¹⁴⁴ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 62.

¹¹⁴⁵ Некљудов Нератову, № 96 од 28. новембра/11. децембра 1911 (*Международные отношения...*, 177); В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 97.

¹¹⁴⁶ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 59-60.

времена како у Бугарској, најсилнијој држави после Турске [на Балкану, прим.] влада силно врење /.../ Црна Гора такође се рогуши, а из изјаве г. Миловановића може да се разабере, да ће и Србија учествовати у догађајима ако они наступе на Балкану. Аустрија је догурала 200 хиљада војника на нашу границу, како би што пре могла да узме новопазарски санџак, јер она сматра санџак за кључ Старе Србије и Маћедоније“.¹¹⁴⁷

Због нагомиланих проблема Турска је у ово време, посматрана са стране, личила на „један велики војнички логор“. У њој није било правог социјалног живота, већ је цела држава била подређена потребама армије. Утицај војних кругова на прилике у земљи био је огроман. „Свака партијска борба може се у час преобратити у војну револуцију, јер је војска највиша народна инстанција“, прослеђивао је утиске својим претпостављеним српски војни аташе.¹¹⁴⁸

Почетак године већ је наговештавао крупне догађаје. Средином јануара се у Цариграду могло чути како Порта жели да стекне благонаклону неутралност Аустро-Угарске уступањем Новопазарског санџака. Сматрало се да је ово био главни разлог скоро свакодневног састајања Палавичинија и Асимбега.¹¹⁴⁹ Велику пажњу турске штампе и јавног мњења привукла је ових дана и поменута размена посета између грчког патријарха и Сарафова. На овај сусрет се гледало као на нешто још невиђено у дотадашњим напетим грчко-бугарским односима.¹¹⁵⁰ Како је извештавао Живојин Балугџић, српски конзул у Солуну, Порта је била врло забринута знаковима пријатељства између две земље, док су у штампи изношене свакојакe комбинације које су се сводиле на страховање. Сличне манифестације, праћене непосредним сусретима на највишем нивоу (попут оног у Софији код прослављања пунолетства престолонаследника), за Турску нису слутиле ништа добро. Прослава је привукла велику пажњу младотурске владе, која је на овај догађај гледала као на својеврстан изазов.¹¹⁵¹ Асим-бег је, међутим, био прилично сумњичав према грчко-бугарском

¹¹⁴⁷ „Ситуација на Балкану“, *Политика*, бр. 2854 од 30. децембра 1911, 1.

¹¹⁴⁸ АСАНУ, ф. ИЗ, Извештаји из Цариграда, инв. бр. 7898, Илић Степановићу, № 3 од 3/16. јануара 1912.

¹¹⁴⁹ „Аустрија узима Санџак!“, *Политика*, бр. 2859 од 3. јануара 1912, 2.

¹¹⁵⁰ А. Тошев, *Балканските войни...*, 327.

¹¹⁵¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. IX, Балугџић Миловановићу, № 28 од 26. јануара/8. фебруара 1912; *Историја османског царства, 729-731*; Е. Стателова и др., *Историја на бугарската дипломатија...*, 433.

споразумевању. Он је сматрао да између два народа постоје несугласице које се никако не би могле изравнати.¹¹⁵²

Како су последице Триполитанског рата током пролећа све више почеле да се манифестују и на Полуострву, Русија је изашла са предлогом да се сукоб оконча дипломатским средствима. Иако је овај корак наишао на подршку осталих великих сила, у Цариграду је марта месеца понуда ипак одбијена.¹¹⁵³ Истовремени опозив Чарикова довео је до извесног узнемирења на Порти. Сазонов је уверавао Туркан-пашу да би се на овај чин требало гледати у смислу још и веће искрености, будући да је за новог амбасадора био именован Михаил Николајевич Гирс, који је уживао реноме мирољубивог дипломате. Ова околност је, по уверењу руског министра, имала бити „довољна гаранција“.¹¹⁵⁴

Турска све до пролећа ове године није сасвим уочила крупне промене до којих је током протекле зиме дошло на Балкану. Софија и Београд успешно су успевали да демантују наводе о склапању споразума који су се провлачили кроз штампу. Српска влада је са истог скретала пажњу тако што је преко дипломатских канала чак указивала на спремност за што већим зближавањем са Царством.¹¹⁵⁵ Портин посланик, Фуад-бег, је зато будно пратио догађаје у Београду. У том смислу је посећивао Хартвига, не би ли открио какве појединости. Међутим, руски посланик није имао намеру да на било који начин удовољи његовој радозналости, већ би након кратког уобичајеног и куртоазног разговора углавном почео да му говори (и то „под условом очувања потпуне тајности“) о гласинама попут споразума између Русије и Турске.¹¹⁵⁶

Стање у Царству бивало је све лошије због унутрашњег раздора код младотурака и феудалних кругова, немира поробљених народа, тешке економске и друштвене заосталости, рата са Италијом. Споразуми који су се истовремено стварали по Балкану били су за Цариград при таквим околностима врло злослутни. Уз све то, насупротив увреженом мишљењу да је великим силама нарочито стало до Турске, реалност је била сасвим супротна. Без обзира на другачије изјаве великог везира Саид-паше, Царство није излазило из међународне пасиве. Реакције турске штампе из априла поново нису биле благе.

¹¹⁵² АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Ненадовић Миловановићу, № 20 од 28. јануара/10. фебруара 1912.

¹¹⁵³ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 135.

¹¹⁵⁴ „Турци о рату“, *Политика*, бр. 2928 од 12. марта 1912, 1.

¹¹⁵⁵ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 148.

¹¹⁵⁶ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 104.

Теминат је у жучном чланку примећивао да односи Турске са европским државама не само што се нису поправили, већ судећи према понашању сила у сукобу са Италијом они изгледају гори него што су били. Узвик *Темината* несумњиво је био израз nelaгодног осећања целог народа. Младотурски лист *Хак* правилно је резонувао да се све европске силе, без изузетка, не руководе осећањем правде: „Код Сила не треба рачунати ни на реч, ни на обећање, па ни на уговор, а најмање на право. Све се то ништи пред силном жељом њиховом за отимачином.“ Чак и Аустро-Угарска, „тај полупријатељ“ како се о њој све више говорило, исту жељу према Турској није показивала само из разлога јер „још није сварила Босну и Херцеговину“.¹¹⁵⁷

Порта је после пропалих покушаја прилажења Бугарској, кренула да поново разрађује евентуално стварање грчко-турског савеза. Овим се настојала остварити својеврсна противтежа у односу на српско-бугарски блок. Због тога је у Атину априла упућен делегат из Цариграда. Међутим, показало се да је и овај потез Портине дипломатије стигао прилично касно.¹¹⁵⁸ Грчка се у исто време увелико приближавала савезничком двојцу. Турска историографија сагласна је око тога да државници Царства, преокупирани унутрашњеполитичким догађајима и борбом за власт, заправо и нису имали јасну представу о вођеним тајним преговорима. Дипломате по страни такође су деловале у својеврсном стању поспаности, без обзира што је, на пример, париски *Л Темп* већ 7. маја изнео вест о склапању српско-бугарског уговора.¹¹⁵⁹

Иако је Порта договоре наслућивала, углавном је наилазила на зид ћутања који није било лако пробити. Узнемирени Асим-бег је, по новим сазнањима, крајем маја дао налог турском посланику у Софији да покуша да дође до нових информација. Шефа Портине дипломатије унеколико је храбрило сазнање да је уговор склопљен у циљу очувања *status quo* позиције, не знајући, по свој прилици, за сачињен тајни додатак. Турски дипломата у бугарској престоници се заиста распитивао на све стране, између осталог и код Спалајковића, знајући за његову меродавну улогу. Српски посланик се, међутим, представљао сумњичавим по питању постојања споразума. Наби-бега је и овом приликом уверавао у тежњу српске владе за одржање постојећег

¹¹⁵⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Балугџић Миловановићу, № 171 од 8/21. априла 1912; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 132.

¹¹⁵⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Миловановићу, № 3124 од 9/22. априла 1912.

¹¹⁵⁹ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 68.

стања. Стекавши погрешну представу, Наби-беј је јављао да би један такав споразум, уколико је заиста потписан, био и у интересу Турске.¹¹⁶⁰

И Тефтик-паша је у Лондону 1. јуна питао Николсона да ли он има каквих сазнања о савезу, што је овај такође негирао. Британски дипломата је већ 12. јуна поново био у ситуацији да убеђује Порту како његова влада нема никакве везе са том радњом. Међутим, да је Porta добила поузданије информације, известио је 15. јуна аустро-угарски саветник посланства у Софији, барон Митаг. Он је јавио Бечу да је Рифат-паша у француској престоници о томе обавештен од високог функционера Ке д'Орсеја. Изненађеном Рифат-паши је српско посланство у Паризу одмах демантовало ову вест, у шта турски дипломата са разлогом није веровао.¹¹⁶¹ Извесне турске дипломате (попут Наби-бега) држале су вести из француске престонице за гласине. Сви остали дипломатски центри Европе су, осим Париза, влади на Босфору такође одрицали постојање Савеза. Код све присугнијих гласина једна ствар нарочито је бринула Порту. Наиме, све се више схватало да балканске државе, уколико савез заиста није био уперен против Турске, нису имале разлога да је о томе и не обавесте. Овако, уколико је савез заиста постојао, било је сасвим логично да је усмерен управо ка њој.¹¹⁶²

Стање у Турској средином године било је крајње нестабилно. Све је указивало на то да су околности биле више него повољне да савезници искористе шансу која им се тиме отварала.¹¹⁶³ Сматра се да ни влада Саид-паше, која је 16. јула поднела оставку, нити влада Гази Ахмет Мухтар-паше која је преузела кабинет, нису потпуно схватале да су се савезнички односи у смислу удруживања против Царства развили до крајности. Министар иностраних дела у Саид-пашиној влади је у парламенту чак изјављивао да је „спокојан што се тиче ситуације на Балкану“. Норадунгијан се ослањао и на руска уверавања да рата неће бити, без обзира на то што је Петроград и сам у тајности учествовао у припреми Савеза.¹¹⁶⁴ Мишљење страних дипломата у ово време се углавном

¹¹⁶⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. III, Спалајковић Миловановићу, № 204 од 18/31. маја 1912.

¹¹⁶¹ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 139.

¹¹⁶² Лоудер Греју, № 509 од 17. јуна 1912 (*British Documents...*, IX/1, 1009); Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 143; Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 68.

¹¹⁶³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 139.

¹¹⁶⁴ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 69.

сводило на то да је старотурски режим ствар прошлости, да нови показује неспособност за владањем, те да земља иде „од лошег ка горем“.¹¹⁶⁵

Након инцидента у Кочану Порта је предузела низ корака да би унеколико поправила стање. У месту је проглашена војна управа с циљем да ствар регулише војни суд. Министар иностраних дела уверавао је руског амбасадора да ће суд бити брз и прек „чак и ако би требало да се обесе војници“. Упоредо с тим, Порта је предала генералном гувернеру 1.000 лира које би се као помоћ поделиле пострадалима. Међутим, овако изнуђене мере ради поправљања прилика више нису биле довољне.¹¹⁶⁶

Норадунгијан се, услед све већих проблема до којих је преко лета долазило на граници између Црне Горе и Царства, обраћао руској влади како би утицала на Цетиње. Са друге стране, краљ Никола је такође оштро захтевао да Петроград својим ауторитетом по истом питању утиче на Цариград.¹¹⁶⁷ Када је представник Порте на Цетињу 5. августа поводом инцидента код Мојковца уручио протест црногорској влади уз претњу раскида дипломатских односа, у Цариграду су се оградиле од самоиницијативног поступка свог посланика, без обзира на незадовољавајући одговор Црногораца. Рустем-бег је, без обзира на наређење да се задржи у црногорској престоници, ипак остао при своме и напустио посланство.¹¹⁶⁸

Погранични спор довео је до хаотичног стања на терену, али и у ширим дипломатским круговима. Са овим дешавањима били су без сумње повезани и црногорско-бугарски преговори. Гранично питање је временом ескалирало, што је краљу Николи коначно послужило као згодан повод за ступање у рат.¹¹⁶⁹ Уз ратоборне Црногорце, на Порти се сматрало да највећа опасност заправо лежи у агресивним намерама Бугарске. За доказ да су Софија и Цетиње током августа правили озбиљне планове о сукобу са Турском, министар иностраних дела у Цариграду је узимао динамично кретање бугарског посланика на релацији Цетиње-Софија, али и блискији однос између представника две земље у граду на Босфору.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁵ Баркли Греју, № 67 од 11. јула 1912 (*British Documents...*, IX/1, 587).

¹¹⁶⁶ Гирс Сазонову, № - од 13/26. августа 1912 (*Балканската война...*, 3).

¹¹⁶⁷ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 156.

¹¹⁶⁸ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 97.

¹¹⁶⁹ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 138.

¹¹⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VII, Ненадовић Јовановићу, № 683 од 14/27. августа 1912.

У Турској су такође, попут земаља из суседства, у годинама пред рат деловале разне војне организације, које су имале снажан утицај на политичке одлуке. Да би се томе супротставила, младотурска влада је успела да се усвоји закон који је официрима и војницима бранио политичко ангажовање. Међутим, пракса је била другачија. Не само да се одлука није поштовала, већ су се у појединим градовима у Македонији официри званично изјашњавали како не признају младотурску владу.¹¹⁷¹ Тајно официрско друштво *Халаскар* (*Спаситељи*), чији је председник био Назим-паша, залагало се за смену владе и постављање „праведне управе“ која би спасила земљу од пропасти. Њиховим деловањем умногоме се допринело да се 8. августа парламент распусти. Нови избори због наступајућег сукоба нису ни били одржани, тако да је управљање државом у потпуности било препуштено влади.¹¹⁷² Према мишљењу појединих турских историчара, у време ових судбоносних дешавања државу је водила најслабија влада у периоду уставности. Највећа грешка која јој се приписује била је управо та што није адекватно пратила догађаје око стварања савеза.¹¹⁷³

Покрет Албанаца, који је Порти задавао све веће проблеме, морао је у оваквим околностима бити окончан. Примљени захтеви истакнути од вођа устаника 9. августа били су побројани у четрнаест тачака. Дванаест захтева односило се на локалне интересе: судство, служење војне обавезе, постављање чиновника, реформа школе, настава на локалном језику, буџет, проширење и развој јавних радова, трговина и сеоска привреда, железничка мрежа, очување муслиманског морала и обичаја, општа амнестија и исплата обештећења за рушење током нереда. На Порти се сматрало да би се овоме и могло изаћи у сусрет. Оно што се није хтело доводити у питање тичало се тражења да се на суд изведу велики везири Хаки-паша и Саид-паша, као и да се становништву изда савремено наоружање. Приметно је да устаници овом приликом нису инсистирали на аутономији, нити посебном инспекторату.¹¹⁷⁴

¹¹⁷¹ DŽ. Након, *Istorija savremene Turske*, 46.

¹¹⁷² Пашић је у једном писму, упућеном српском посланику у Паризу, изнео виђење ондашњих прилика у Царству: „Дисциплина је у војсци ишчезла, владе се смењују путем тајних организација, не постоје закони и поредак на чврстој основи. Све је заљуљано и нема у држави ауторитета који би могао државну управу извући из тог хаоса.“ (Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 522).

¹¹⁷³ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 64-65.

¹¹⁷⁴ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 154.

Берхтолдов предлог је у свим турским круговима изазвао велику узрујаност, нарочито у војсци. Без обзира на то што је изнет у релативно благој форми према интересима Порте, он је ипак разматрао интервенцију сила код унутрашњих послова Турске чиме је знатно угрожавао ауторитет владе у османском свету. Домаћи политичари били су свесни да је зато предлог неостварив. Они се такође нису заваравали декларативним циљевима који су се тобоже односили на то да се балканске земље држе у миру док турска влада не изврши децентрализацију. Како је предлог долазио из Беча, са правом се сматрало да иза тога стоји скривена намера о остварењу аутономије Албаније, која би била озбиљан фактор у даљем регулисању прилика на Полуострву.¹¹⁷⁵ „Тражење аутономије и независности наших области представљало би осигурање краја Отоманске империје“, отворено је изјавио Хилми-паша кореспонденту париског *Матена*. Одбијање предлога од стране Порте примљено је иначе у балканским престоницама са нескривеним задовољством.¹¹⁷⁶ Колико је у Цариграду предлог неозбиљно схваћен, говори и извештај црногорског представника на Порти у коме каже да већ пар недеља касније „о предлогу грофа Берхтолда овдје скоро више нико и не говори“.¹¹⁷⁷

У исто време кренули су гласови о припремању конференције у режији великих сила у Цариграду, ради предузимања заједничких мера ка очувању мира. Међутим, већина утицајних влада (изузев Француске која се са таквом идејом слагала) није била превише вољна да узме учешћа у овом подухвату. Греј се изјаснио против конференције. Овакав однос и деловање великих сила према Турској водило је Царство у безнадежан положај.¹¹⁷⁸

Војни кругови у Турској били су све више узнемиравани вестима које су стизале из Софије. Правилно се сматрало да у даљој радикализацији догађаја ни Србија не би стајала „скрштених руку“. Иако су ове сумње у Турској демантовале тамошње дипломате, помоћник великог везира, Алил-бег, истицао је да има довољно знакова по којима се види „да Србија иде раме уз раме са Бугарском, коју ће напустити тек онда кад буде уверена да ју је Бугарска

¹¹⁷⁵ АС, МИД, ППО, 1912, ф. X, Балугцић Јовановићу, № 457 од 13/26. августа 1912.

¹¹⁷⁶ А. Тошев, *Балканските војни...*, 358; М. Војводић, „Велике силе и балканска иницијатива...“, 417-421.

¹¹⁷⁷ АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 2, Пламенац Мартиновићу, № 234 од 21. августа/3. септембра 1912.

¹¹⁷⁸ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 167-168.

преварила“. Узевши све у обзир, страни дипломатски кругови у турској престоници већ су и сами предвиђали рат за месец октобар.¹¹⁷⁹

Порта се и надаље колебала између предузимања превентивних енергичних мера и попустљивости. Разлог томе био је тај што се и овде надало да ће несугласје спречити савезнике у заједничком наступању.¹¹⁸⁰ У том смислу је месец дана пред наредбу за мобилизацију савезничких војски Назим-паша провоцирао српског посланика на Босфору: „Срећа је и ваша и наша, што се не можете погодити са Бугарском и огласити нам рат, јер би тиме ви [Србија, прим.] створили Велику Бугарску с једне стране, а са друге стране помогли Аустрији да окупира Санцак“.¹¹⁸¹

Ахмет Мухтар-паша и његова влада сматрали су да је, због неповољних прилика по Турску, главни задатак добијање на времену. Наде су се полагале на то да ће велике силе у међувремену успоставити контролу око дешавања на Полуострву или да ће се војска адекватније спремити за рат. Зато је највећи број изнетих захтева Албанаца 4. септембра прихваћен, чиме је њихов устанак био окончан.¹¹⁸² Оптимистичка претпоставка Порте у даљем следу догађаја заснивала се и на обустави ратних дејстава са Италијом.¹¹⁸³ Гласине у дипломатским круговима око измирења бивале су све гласније почетком септембра. Аустро-угарски амбасадор, за кога се држало да „то сигурно најбоље знати може“, сматрао је да не би био изненађен када би се до примирја дошло „кроз који дан“.¹¹⁸⁴

Поводом све учесталијих гласова у Београду који су позивали на обрачун са Турском, Норадунгијан је изјавио Ненадовићу како су „непријатељске манифестације у Београду“ и „непријатељско држање српске штампе“ оставиле мучан утисак у Цариграду, те да су такве појаве биле претња односима између Турске и Србије.¹¹⁸⁵ На месец дана пред почетак сукоба, без обзира на

¹¹⁷⁹ АСАНУ, ф. ИЗ, Извештаји из Цариграда, инв. бр. 7898, Илић Путнику, № 51 од 24. августа/6. септембра 1912; АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Ненадовић Јовановићу, № 707 од 28. августа/10. септембра 1912.

¹¹⁸⁰ С. Станојевић, „У очи рата 1912...“, 7.

¹¹⁸¹ АСАНУ, ф. ИЗ, Извештаји из Цариграда, инв. бр. 7898, Илић Божановићу, ивештај „Балкански рат по турским изворима“ од 15/28. новембра 1913.

¹¹⁸² J. von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, 524.

¹¹⁸³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 174-175.

¹¹⁸⁴ АОНМЦГ, ф. Никола I, 1912, к. 2, Пламенац Мартиновићу, № 234 од 21. августа/3. септембра 1912.

¹¹⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Ненадовић Јовановићу, № 710 од 29. августа/11. септембра 1912.

манифестације на којима се и у Турској исказивало расположење за рат, примећивало се да је у турским војним круговима ентузијазам сплашњавао. До сада се радикални сценарио сматрао још и пожељним, али се због мноштво међусобних трвења и сукоба у војсци све више сматрало да би једна оваква акција само убрзала распадање земље. Званични кругови су се зато све више ослањали на помоћ Европе, пре него на своју војну надмоћност.¹¹⁸⁶

О крајњем „нервном растројству“ код Бугара након догађаја у Кочану, Сазонов је обавестио Портиног дипломату, Турхан-пашу. Руски шеф дипломатије поручио је преко њега Цариграду да избегава озбиљније компликације, неодложно спроведе реформе у Македонији, гарантује хришћанском становништву личну и имовинску сигурност и остало што би у том смислу унапредило ситуацију на терену. Осим што је Сазонов ово лично изнео Портином изасланику, циркуларно је средином септембра обавестио амбасадоре у Паризу, Лондону, Бечу, Берлину, Риму и Цариграду да тамошњим представницима Порте изнесу саопштења у истом смислу.¹¹⁸⁷

Порта, великим делом неупућена у координисано деловање балканских држава, сматрала је у ово време да Бугарска ради споразумно са Аустро-Угарском и Црном Гором. Што се тиче Србије, на деловање аустријских агената „у Арнаутлуку“ гледало се као на настојање да се изазову нереди у Старој Србији, чиме би се и она подстакла на сукоб.¹¹⁸⁸ Међутим, до напетог стања у односима са Србијом дошло се већ у жеку савезничких припрема за наступајући рат, средином септембра, због тридесет вагона војног товара нарученог у фабрици Шнајдер-Крезе. Турске војне власти задржале су вагоне у Солуну. Порта је била изненађена реакцијом српске владе, која је оставила Цариграду рок од два дана за решавање проблема.¹¹⁸⁹ Па ипак, убрзо је издата наредба о пропуштању товара. Дато је чак и обећање да ће се преко исте луке пропустити још сто очекиваних вагона војног терета. Без обзира на то што је убојит терет спреман за српску артиљерију (која је тек нешто касније њиме тукла Вардарску армију Царства), ово је уједно била повратна услуга Београду који је претходне

¹¹⁸⁶ R. C. Hall, *The Balkan Wars...*, 14; АС, МИД, ППО, 1912, ф. XVIII, Балугџић Јовановићу, № 483 од 29. августа/11. септембра 1912.

¹¹⁸⁷ Сазонов амбасадама, № - од 4/17. септембра 1912 (*Балканската война...*, 4).

¹¹⁸⁸ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Ненадовић Пашићу, № 1431 од 6/19. септембра 1912.

¹¹⁸⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Ненадовић Пашићу, № 1535 од 17/30. септембра 1912.

зиме пропустио кроз територију Србије превоз мина које су турској војсци онда биле неопходне за одбрану мореуза.¹¹⁹⁰

Порти су забрињавајући гласови почели да из Софије пристижу све чешиће и отвореније. Паприков је 16. септембра у Петрограду отворено изјавио да би, уколико велике силе не допринесу спровођењу реформи, рат са Турском постао неизбежан. Исто је саопштио и Гешов лично Портином представнику у бугарској престоници, додајући да његова влада скида са себе одговорност за последице које би могле наступити уколико Царство не би извршило тражене реформе.¹¹⁹¹

Аустро-Угарска је тек ових дана обавестила Цариград о плану њених суседа на заједничку акцију. Циљ прослеђивања ове информације био је тај да Турска евентуално предухитри савезнице у њиховим намерама. Ненадовићу је 22. септембра Норадунгијан саопштио да је Порти познат текст споразума са Бугарском, коме је, како је речено, приступила и Црна Гора „а који је наперен противу Турске“. Српски посланик је овакве наводе категорично демантовао. Турска је ипак 24. септембра, наводно с образложењем да врши маневре у једренској области, наредила мобилизацију десет дивизија. Оваква одлука додатно је убрзала догађаје. Бугарска влада је сматрала да се мора што пре кренути у акцију, како би се царској војсци онемогућила предност.¹¹⁹² Са друге стране, мобилизација коју је Турска вршила представљала је одличан повод балканским савезницима за рат.¹¹⁹³

Многи нису били задовољни политиком коју је Порта водила ових судбоносних дана. Назим-паша, нови министар војни, био је тип „ратног генералисима“. Од ратних прохтева успешно га је задржавала само дипломатија коју је он лично потцењивао и мрзео. Сматрао је да је Царство, и онда када је успешно водило ратове, губило области „благодарећи рђавој дипломатији“.¹¹⁹⁴ Шериф-паша, ранији турски представник у Штокхолму а уочи рата уредник *Меширутијета*, тврдио је резигниран стањем крајем септембра да је Турска „у

¹¹⁹⁰ Некљудов Гирсу, № - од 11/24. септембра 1912 (*Балканската война...*, 7); В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 174.

¹¹⁹¹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Ненадовић Пашићу, № 731 од 9/22. септембра 1912.

¹¹⁹² АС, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, Ненадовић Пашићу, № 1412 од 9/22. септембра 1912; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 163-164; Д. Ђорђевић, „Како су велике силе...“, 143.

¹¹⁹³ В. Н. Шграндман, *Балканске успомене*, 182.

¹¹⁹⁴ АСАНУ, ф. ИЗ, Извештаји из Цариграда, инв. бр. 7898, Илић Путнику, № 60 од 12/25. септембра 1912.

исти мах и једна велика мучионица и један велики казамат“ у коме „већ нема више него милион душа правих Турака“. Његова огорченост тичала се незадовољства због ситуације где је Царство, према његовим речима, изгубило само себе и спало на то „да је ’бране’ и да је ’спасавају’ Јевреји и Јермени, за које је то постао врло рентабилан посао“. Његове алузије свакако су се односиле на личности попут Габријела Норадунгијан-ефендију, турског министра спољних послова, Јерменина по рођењу.¹¹⁹⁵

Војска се крајем септембра налазила у изузетно тешком положају. Снаге су биле делимично разасуте због сукоба са Италијом, који се одужио мимо очекивања. Додатну компликацију представљала је и нешто раније донета одлука о демобилизацији једне целе генерације редовних војника, заједно са резервистима, који су били позвани у Либијски рат.¹¹⁹⁶ У оваквим околностима, према договору, Бугарска и Србија званично су објавиле мобилизацију 30. септембра. Црна Гора и Грчка учиниле су исто 1. октобра, а Турска дан касније, 2. октобра.¹¹⁹⁷ Хитра мобилизација савезница је Турке изненадила и пренерзила. Порта је била убеђена да ће ранијом делимичном мобилизацијом утицати на њихов морал, те да од заједничке војне акције због узајамних несугласица неће бити ништа. Са друге стране, организовање и прикупљање царске војске текло је споро и хаотично. Главни узроци лежали су у растурености формација из ранијих ангажовања, побунама у извесним јединицама,¹¹⁹⁸ те слабог одзива.¹¹⁹⁹

Будући да се велике силе дуго нису могле сложити око стратегије према избегавању рата, почетком октобра се искристалисао Поенкареов предлог. Он се огледао у томе што би се извршио притисак на Порту у смислу реформи, док би се балканске земље убедиле како би гарант за њихово спровођење биле чланице европског концерта. Међутим, понуда је изнета када су већ све војске биле мобилисане и спремне за акцију. Надајући се да је спречавање рата, а нарочито очување *status quo* стања у европској Турској још увек могуће, аустро-угарски и

¹¹⁹⁵ „Један изрод“, *Политика*, бр. 3111 од 14. септембра 1912, 1.

¹¹⁹⁶ Ф. А. К. Јасами, „Отомански ратни планови...“, 85.

¹¹⁹⁷ *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 164.

¹¹⁹⁸ Побуну су вршили углавном војници из Анадолије, као што је то био случај код припадника 13. и 15. артиљеријског пука, 3. чете 26. кавалеријског пука, те код 5. нишанцијског батаљона. Ове јединице тражиле су преко својих изасланика подофицира да им се одобре привилегије које су дате Албанцима, као и службе у областима у којима живе (АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Балугџић Пашићу, № 1 од 20. септембра/3. октобра 1912).

¹¹⁹⁹ АС, МИД, ПО, 1912, ф. XI, Балугџић Пашићу, № 1500 од 19. септембра/2. октобра 1912.

руски представници у савезничким престоницама су у име сила проследили упозорење које је садржало следеће тачке: 1) Велике силе сеprotиве свакој појави која би могла да наруши мир; 2) Велике силе, у корист османских народа, у сагласности са чл. 23 Берлинског мировног уговора, предузеће спровођење реформи у административном систему. Ове реформе неће нарушавати султанова суверена права и територијални интегритет Османског царства; 3) уколико и покрај свега избије рат између балканских земаља и Османског царства, велике силе након сукоба неће прихватити никакве промене у територијалном статусу европске Турске.¹²⁰⁰

Турска је пажљиво наступала, не желећи да пренагли у одлукама које би иритирале центре европске дипломатије. Информацију се о границама допуштеног, Турхан-паша је од Нератова настојао сазнати да ли би се силе сложиле са мерама ограничених дејстава, попут морске блокаде и концентрисање војске ка границама балканских држава ради евентуалног одвраћања од покретања сукоба. Нератов је на ово само могао изнети већ присутан став о избегавању било каквих насилних мера.¹²⁰¹

Са огромним закашњењем, Порта је 6. октобра издала саопштење о примени закона о вилајетима. Он је био сачињен пре више од три деценије, 1880. године, у сагласју са одредбом Берлинског уговора.¹²⁰² Турски министар иностраних дела донео је ову одлуку након сусрета са руским и француским послаником у Цариграду.¹²⁰³ Међутим, настали догађаји узбуркали су Цариград. На митингу од 7. октобра у престоници су се очекивано чули непријатељски повици на рачун Балканског савеза, уз изражавање незадовољства за спровођењем било каквих реформи. Тражио се рат против „неверника“. Студенти у граду на Босфору гласно су протествовали по улицама узвикујући: „Живео рат! Доле Берлински договор!“ Редари су били присиљени да растерују окупљене.¹²⁰⁴ Демонстранти, иза којих је стајао Комитет за јединство и напредак а које су у првом реду чинили студенти и софте (ђаци медреса), разлупали су прозоре на Порти. Чак су насилно ушли и у просторије владе, тражећи објаву рата. До краја дана се стање некако смирило, а у наредним

¹²⁰⁰ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 76-77.

¹²⁰¹ Нератов Сазонову, тел. од 21. септембра/4. октобра 1912 (*Балканската война...*, 12).

¹²⁰² ЦДА, ф. 176-2-1191, Сарафов Гешову, № 520 од 23. септембра/6. октобра 1912.

¹²⁰³ ЦДА, ф. 176-2-1198, Сарафов Гешову, № 523 од 25. септембра/8. октобра 1912.

¹²⁰⁴ А. Тошев, *Балканските војни...*, 403-404.

данима донета је забрана одржавања митинга. Влада је била принуђена да у престоници заведе тродневну војну управу, док је преко узнемираних амбасадора одговорила да ће се тражене реформе спровести.¹²⁰⁵

Немачки амбасадор на Порти, умногоме заслужан за склопљени мир између Италије и Турске, је у опису политичке ситуације изнео како је склоност кабинета цариградског кабинета да изађе у сусрет балканским државама и жељама великих сила по питању реформи резултирала протестима и контра-притиску од стране војске и униониста, који су га теретили за издају отаџбине. Додатно забринут због уличних демонстрација, велики везир је притом морао обећати да се неће повући из сукоба.¹²⁰⁶ Турска је уочи рата, како би додатно поправила позицију, чинила нове покушаје у Букурешту и Бечу ради активног учешћа Румуније и Аустро-Угарске у догађајима. Ипак, у таквим настојањима није имала успеха. У дипломатским круговима се могло чути да је аустро-угарски министар иностраних дела изјавио како о томе „неће ни да дискутује“.¹²⁰⁷ Румунска влада се држала по страни, у очекивању да се по завршетку рата одржи конференција по питању Балкана. На њој је планирала да пред Бугарском и њеним савезницама изнесе своја потраживања. Краљ и влада у Букурешту су сматрали да би се, због немешања, свакако требало имати у виду „лојално и коректно држање Румуније, као и њена заслуга“.¹²⁰⁸ Турска је због оваквог држања била посебно револтирана, будући да се у данима пред рат надала макар објави делимичне мобилизације румунске војске.¹²⁰⁹ Порти, која је све више полагала на разна нереална очекивања, наду су уливале још и гласине међу дипломатским круговима о томе да Грчка наводно „није била чврсто решена да ратује“, те да ће Бугарска ипак сама понети читаву тежину рата.¹²¹⁰

Поенкаре је 7. октобра потврдио Станчеву како му је турски посланик званично саопштио да је Порта решила да оствари реформе на бази закона о вилајетима. Међутим, бугарски дипломата се отворено пред француским министром председником питао зашто се на томе толико инсистира, када се на

¹²⁰⁵ ЦДА, ф. 176-2-1198, Сарафов Гешову, № 526 од 25. септембра/8. октобра 1912; И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 78.

¹²⁰⁶ Е. С. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars...*, 100-101.

¹²⁰⁷ АС, МИД, ПО, 1912, ф. II, Ристић Пашићу, № 2080 од 24. септембра/7. октобра 1912.

¹²⁰⁸ ЦДА, ф. 176-2-1198, Калинков Гешову, № 1440 од 23. септембра/6. октобра 1912.

¹²⁰⁹ ЦДА, ф. 176-2-1198, Гешов Гешову, № 992 од 1/14. октобра 1912.

¹²¹⁰ ЦДА, ф. 176-2-1198, Сарафов Гешову, № 523 од 25. септембра/8. октобра 1912.

то више ниједна балканска држава није хтела обазирати.¹²¹¹ Истог дана из Цариграда су за савезнике стигле дуго очекиване вести, које су изазивале и радост и стрепњу. Будући да су Турци опструирали телеграфску комуникацију између тамошњег српског посланства и Београда, Ненадовић је јавио преко Букурешта и тамошњег посланика Ристића да је црногорски отпражник послова добио налог да суградан, 8. октобра, објави рат Турској. Пашић је на то обавестио свог посланика да општењем преко Букурешта прати даља упутства која ће добити заједно са бугарским и грчким послаником, као и да се све спреми за одлазак и прекид односа са Царством.¹²¹² Црна Гора је најављеног дана објавила рат, тако што је Пламенац предао ноту Норадунгијану. Министар иностраних послова ово је одмах саопштио на седници владе. На заседању је донета одлука о прихватању сукоба, док је у току дана одржана и седница Високог војног одбора о доношењу потребних мера.¹²¹³

У последњим напорима да одврате завађене стране од сукоба, велике силе су 10. октобра преко својих дипломатских представника на Босфору уручиле колективну ноту и Порти.¹²¹⁴ Уз раније захтеве око реформи, Цариграду се налагало давање општих и културних права, проширење верских права, слобода штампе и коришћења језика. Од султана се тражило да именује регионалног валију на рок од пет година, који би имао по једног хришћанског и муслиманског саветника и под чијом би управом биле жандармерија и полиција.¹²¹⁵

У наредним данима уследио је нови шок. Остале савезнице (Бугарска, Србија, Грчка) су у својим престоницама 13. октобра уручиле припремљену ноту¹²¹⁶ посланицима Порте. За разлику од Софије и Београда, посланик у

¹²¹¹ ЦДА, ф. 176-2-1198, Станчов Гешову, № 1043 од 24. септембра/7. октобра 1912.

¹²¹² АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Ристић Пашићу, № 2067 од 24. септембра/7. октобра 1912.

¹²¹³ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 77-79.

¹²¹⁴ Текст ноте великих сила гласио је: „Потписани посланици Аустро-угарске, Енглеске, Француске, Русије и Немачке, овлашћени су од својих надлежних влада да саопште Високој Порти да пет Великих сила доносе овај акт у складу са јавно изнетом жељом да турска влада спроведе реформе и у вези којих ће се оне консултовати са Високом Портом, у духу чл. 23 Берлинског уговора и на основу закона од 1880. г., реформе, које изискује ситуација у Европској Турској, и мере које би могле да осигурају потпуну реализацију задовољења интереса тамошњих народности, подразумевајући истовремено да те реформе неће нарушити територијалну целовитост Империје.“ (А. Тошев, *Балканските војни...*, 407-408).

¹²¹⁵ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 77.

¹²¹⁶ Текст ноте савезника гласио је: „И ако су Силе обећале балканским Државама да узимају у своје руке административне реформе у европској Турској, српска, бугарска и грчка влада обраћају се непосредно Турској с изјавом да само радикалне реформе искрено и интегрално изведене могу побољшати судбину хришћана у европској Турској и обезбедити солидан мир

Атини, Мухтар-бег, није желео да прими демарш, вративши га назад грчкој влади. Како је нота била написана у оштром стилу, реакција Цариграда била је жустра. Примајући званично само бугарску и српску ноту, Порта је 15. октобра донела одлуку да се прекину дипломатски односи са две земље. О томе су обавештени њени представници који су добили наређење се повуку у Цариград. Сутрадан, 16. октобра, турско посланство је због нарушених односа између Атине и Цариграда добило наредбу да напусти и грчку престоницу. На седници владе истог дана, при званичном разлогу који се тичао узнемиравања границе, наложено је да се представницима Софије и Београда у Министарству иностраних дела уруче пасоши. Ово је спроведено сутрадан, 17. октобра, истог дана када су две балканске земље објавиле рат Османском царству.¹²¹⁷ Истог дана и Порта је узвратила нотама у истом смислу.¹²¹⁸ За ово одлука већ била донета на седници од 16. октобра, иако је датирање извршено сутрадан. Како је Норадунгијан накнадно изјављивао, намера да се нота Београду и Софији упути

између отоманске царевине и Балканских држава. Жалећи што Црна Гора не може због рата учествовати у овоме кораку – владе српска, бугарска и грчка позивају Порту да приступи одмах, договорно са Силама и Балканским државама, изради и увођење у европској Турској реформама које предвиђа чл. 23 Берлинског Уговора, оснивајући их на начелима етничких националитета (административне аутономије области, гувернери Белгијанци или Швајцарци, обласне изборне скупштине, жандармерија, слободна настава, народна војска) и поверавајући извођење њихово врховном савету састављеном од хришћана и муслимана у једнакоме броју, а под контролом Амбасадора Сила и Посланика четири државе балканске у Цариграду. Владе српска, бугарска и грчка надају се да ће Турска примити овај захтев обвезујући се да у року од пола године изведе реформе изложене засебно, и да ће у знак пристанка опозвати наредбу о мобилизацији своје војске“ (АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Пашић циркуларно посланствима у Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Букурешту, № 1941 од 30. септембра/13. октобра 1912).

¹²¹⁷ Турској су савезници објавили рат саопштењем попут овог који је уручио тамошњи српски посланик: „Пошто Висока Порта није одговорила на идентичну ноту коју су Владе Бугарске, Грчке и Србије имале част да јој поднесу 30. септембра [13. октобра] ове године и ситуација која је већ била врло озбиљна услед заплене српске муниције и грчких бродова, коју је учинила Турска презирући Међународно право, постајући још више претећа услед напада на бугарска и српска истурена одељења од стране отоманских трупа и прекида дипломатских односа изазваног од Високе Порте у кршењу међународних принципа, Влада Његовог величанства краља Србије осећа се обавезном на њену велику жалост да прибегне сили оружја, остављајући отоманској влади сву одговорност за прекид односа између Србије и Отоманске империје. Имам част да обавестим Царску владу да од овог тренутка Србија се сматра у ратном стању са Турском и да, сматрајући своју мисију завршеном, напустићу Цариград у најкраћем року. Отомански поданици који станују у Србији а који би желели да напусте земљу слободни су да то учине, али они који више воле да у њој остану могу да рачунају на заштиту закона.“ (Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 527).

¹²¹⁸ Порта је упутила Софији образложење о објави рата са следећом садржином: „Мобилизација бугарске војске и нагомилавање трупа на османлијској граници, свакодневно понављање напада на војне циљеве, мешање у унутрашње послове Турске и несхватљива и неприхватљива тражења од стране бугарске владе не оставља могућност очувања мира који је османлијска влада увек настојала да одржи између Турске и Бугарске“. Пола часа након што је ова објава упућена Софији, нота сличног садржаја достављена је и Београду (И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 82); АС, МИД, ПО, 1912, ф. XII, Бошковић Пашићу, № 2238 од 3/16. октобра 1912; *Документи о спољној политици...*, V/2, 906.

након њихове објаве рата била је донета да би се избегла евентуална одговорност према ономе ко би први донео одлуку за улазак у рат.¹²¹⁹ Порта је у међувремену, 14. октобра, негативно одговорила и на ноту великих сила, одбијајући њихову намеру за мешањем у унутрашње ствари Турске. Истовремено је дато обећање да ће она сама извршити тражене реформе, што је у динамичном развоју догађаја наредних дана сасвим изгубило на значају.¹²²⁰

Турска је пред почетак рата била свесна да не би могла издржати битку на два фронта. Према ранијем договору Италија је пристала на мир, наравно, под њеним условима. Након мукотрпних преговора вођених у дворцу Уши крај Лозане, мир је закључен 18. октобра, у време објаве непријатељства између савезника и Царства. Италија је добила вилајете Триполи и Бенгази (Либију) који су дошли под њену колонијалну управу, у замену за отплату великог дела османског дуга. За Додеканеска острва и Родос било је договорено да их Италија након новог сукоба врати Турској, али их је ипак задржала под својом окупацијом. Порта је на овакве услове пристала под великим притиском Немачке и Велике Британије, „од којих је прва била отворена и готово брутална /.../, док је друга радила најенергичније у истом смислу, али врло дискретно“.¹²²¹

По истовременом закључењу овог рата и почетка новог, влада Гази Ахмед Мухтар-паше поднела је оставку. На чело новог кабинета дошао је Ћамил-паша. За разлику од младотурака, који су се ослањали на Берлин, нова влада се при започетом сукобу све више оријентисала ка Лондону.¹²²² Порта је поново, на своју иницијативу, упутила понуду Бечу да запоседне Новопазарски санџак и тиме се укључи у догађаје. Међутим, аустро-угарска дипломатија је морала поново да да негативан одговор, одбијајући ово велико искушење.¹²²³

Попут владара са супротне стране, пред полазак у сукоб су и турски борци позвани у одбрану земље и части од стране врховног команданта, султана Мехмеда V. Војсци је ратне покличе у име господара објавио његов заступник и

¹²¹⁹ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 80-82.

¹²²⁰ АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Ненадовић Пашићу, № 2229 од 1/14. октобра 1912; I. E. Guechoff, *The Balkan League*, 51.

¹²²¹ С. К. Павловић, *Историја Балкана*, 289; И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 83; DŽ. Načkov, *Istorija savremene Turske*, 46; Гирс Сазонову, № - од 20. септембра/3. октобра 1912. (*Балканската война...*, 11); АС, МИД, ПО, 1912, ф. X, Веснић Пашићу, № 322 од 3/16. октобра 1912.

¹²²² DŽ. Načkov, *Istorija savremene Turske*, 46-47

¹²²³ В. Поровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске...*, 406.

министар војни, Назим-паша.¹²²⁴ Без обзира на њих, међу турским историчарима присутно је мишљење да су прилике у Царству у ово време биле упоредиве са агонијом из последњих дана Византије.¹²²⁵

¹²²⁴ Назим-паша је војнике храбрио следећим речима: „Уздајући се у снаге Његовог султанског величанства и главног команданта копнених и поморских снага, обраћам се вама, храброј османлијској армији. Официри и војници, наша отаџбина вековима уназад није преживљавала овако значајне моменте. Суседне владе од којих нисмо тражили ништа друго осим суживот у миру и пријатељству, како би изјаловили наше напоре за мир, прекршиле су све законе правде и права. Не узимајући у обзир савете и одлуке великих сила, осмелиле су се на изазов да нам се супротставе. Овај њихов смели поступак народ је примио са омразом и вама се предаје дужност да ударите шамар онима који су се осмелили на овакав поступак.“ (И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 86-87).

¹²²⁵ И. Кочан, *Битка за Македонија...*, 61. О даљим приликама у Царству види: В. Стојанчевић, „Слом турске власти на Балканском полуострву, ослобођење балканских народа и увођење европских културних и цивилизацијских установа“, *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, ур. В. Стојанчевић, Београд 2007.

ЗАКЉУЧАК

Вишедеценијска и како се показало сасвим неуспешна политика европског концерта према балканском питању, убедила је тамошње државе да коректним наступањима не могу остварити ништа. „Више вреди сила“, била је девиза која је провејавала у данима пред избијање рата, на кога је државе са Полуострва својим (не)чињењем упутила управо сама Европа. Свесни слабости за улазак у самосталне и изоловане авантуре, оне су биле принуђене да се ради остварења заједничког циља удруже у савез који је својим потенцијалом омогућио ефикасну акцију. Међутим, пут до његове реализације није био једноставан. Многобројне иницијативе нису давале резултата све до 1911. године, када је започети сукоб између Италије и Турске нарушио до тада пажљиво чувани *status quo*. Овим се указала прилика која се није смела пропустити. Истовремено су међусобне дипломатске активности појачане до крајњих граница, како би се кроз компромисе пронашло јединствено решење.

Бугарска влада на челу са Гешовим усмерила је деловање најпре на споразумевање са Београдом, који је на томе иначе инсистирао још од Анексионе кризе. Иако су се паралелно водиле припреме за стварање ширег савеза, у који су требале бити укључене и Грчка и Црна Гора, настојало се да се најпре склопи политички и војни споразум између ове две земље. Након мукотрпних напора дипломата, до овога се дошло 13. марта 1912. године. Затим се прешло на израду војне конвенције која је склопљена 12. маја исте године.

Упоредо са вођењем завршне фазе ових преговора, Софија је своје снаге усмерила на договор са Атином. Уговор о одбрамбеном савезу склопљен је 29. маја, док је војна конвенција потписана непосредно уочи почетка рата, 6. октобра. Током јуна су интензивирани и преговори с Цетињем, у којима је дошло до склапања усменог споразума између Бугарске и Црне Горе. Овим је од стране Софије заокружено постизање договора са свим осталим чланицама. Имајући ову околност у виду, Бугарска се с правом сматрала својеврсним центром при вођењу дипломатских активности у формирању Савеза.

Што се тиче Србије, она је након склопљеног уговора са Бугарском постигла договор још са Црном Гором. Између две државе је такође пред почетак сукоба, 6. октобра, склопљена политичка и војна конвенција. Иако су вођени преговори и између Београда и Атине, до почетка рата није се дошло до

склапања споразума. Он је сачињен тек наредне године, али у сасвим другачијим околностима везаним за Други балкански рат. Црна Гора, уз постигнуте споразуме са Бугарском и Србијом, такође није направила формални савез са Грчком, мада су извесни преговори вођени и у том смислу.

Склопљеним билатералним уговорима током ове године заокружено је формирање Балканског савеза. Иако постоје наводи, попут оног код Николаидеса да је „30. септембра потписан војни савез четири балканска краљевства“, овај податак нема адекватну потврду у доступним изворима или литератури.

Пажњу при вођеним активностима нарочито привлачи често присутно сујеверје, које у дипломатији иначе не би смело имати места. Оно је до изражаја дошло у више наврата, а тицало се „несрећног“ броја 13, уторка као „баксузног дана“ или „малерозног“ преступног 29. фебруара. На сујеверје очигледно нису биле имуне ни крунисане главе, председници кабинета, па и читави колективи министарских савета. Њихове црне слутње су им се, вероватно, накнадно могле сматрати потврђеним чињеницом да се Балкански савез брутално распао управо године тринаесте.

Велике силе су око стварања алијансе на различите начине имале свог доприноса. Колико је била важна активна улога Русије, не мали значај имало је и својеврсно пасивно посматрање и нечињење осталих европских центара, првенствено Берлина. Оваква ситуација није остављала много наде Цариграду, узнемиреном због мрачних облака који су се надвијали са Балкана.

Сложеним дипломатским активностима дошло се у стање из кога се могло кренути у коначно ослобођење, у сукоб симболично називан и „рат крста и полумесеца“. Без обзира на то што није постојао јединствен савезнички ратни план у коме би били дефинисани оперативни задаци за сваку чланицу савеза, склопљеним уговорима и конвенцијама регулисана су сва битнија војна питања. Тако је уз политички створен и капитални оружани потенцијал, због чега је савез у ондашњој европској штампи и понео назив „седма велика сила“.

Четворни савезници су успешном акцијом допринели стварању преломног догађаја у историји балканских народа, при чему је за ослобођене територије и становништво наступио слободан и потпун приступ тековинама нововековне цивилизације. Оно што концерт великих сила по питању решавања Источног питања није успео да реши у прилично дугом настојању, почев од

Бечког конгреса па до Мирцштетског споразума, учиниле су чланице Савеза успешно вођеним ратом и то уз огромне притиске (дипломатско-политичке, војно-техничке, па и економске природе) вршене са свих страна ради очувања Османског царства и *status quo* стања.

Пажљиво анализирајући дипломатске активности балканских држава око склапања савеза може се приметити да нити једној од влада није могуће коначно приписати примарну одговорност за преузимање вођства у комплексним преговорима. Савез је настао као последица потребе за решавањем заједничког проблема, многобројних ранијих иницијатива и велике спремности на узајамне компромисе. Међутим, уз исконску потребу за ограђивањем од неуспеха, тако и код сваког успешног дела долази до тежње за присвајањем заслуга. С тим у вези се и око формирања Балканског савеза по бројним радовима и нарочито мемоарском грађом може наћи прегршт тврдњи о искључивој и највећој заслуги одређеног појединца (или државе) без чијег се учешћа, ето, савез никако не би могао саставити. Од субјективних приступа није била имуна ниједна страна. Зато су код извесних аутора присутне тврдње како је истински креатор савеза био баш Гешов, или Миловановић, Венизелос, краљ Никола, Хартвиг, Спалајковић, Баучер. Судајући по свему изнетом, тешко би се усудили да, с обзиром на огромну количину енергије и напоре које је у читав процес унео свако од њих, меримо количину одговорности. Формирање Савеза без сумње је колективно дело, у коме су се одраније пројектоване жеље многих поклопиле при идеалним условима за деловање.

О Балканском савезу и успешном заједничком наступању многи светски угледници изнели су позитивне судове. Утицајни британски политичар и историчар Ситон-Вотсон је, на пример, акцију савезника означио као највеће раскршће у модерној историји Балкана којом је одређен и одлучујући правац за просперитет континента у целини. Уверења да је овим отворено ново поглавље светске историје били су чак и лидери попут Лењина, Совјетски револуционар је био задивљен делом савезника. О њиховој акцији изјавио да је без обзира на то што се овде формирао савез монархија а не република, и без обзира на то што је савез остварен захваљујући рату а не револуцији, њоме учињен велики корак у рушењу средњовековних остатака у овом делу Европе.

Узевши све у обзир, мишљења смо да Балкански савез без икакве сумње представља јединствен пример успешне сарадње народа са Полуострва. Због

тога и остаје жаљење за несрећним епилогом у даљем развоју догађаја, који су уследили у међусобним разрачунавањима при подели ослобођених територија и при незаобилазном утицају великих сила. Савез су, истина, још од почетка пратила велика искушења. Колико је он по питању примарног заједничког циља раније приближио актере, толико их је надаље у вези појединачних интереса и удаљио. Противуречности су стога и допринеле да будући период постане период нове балканске дезинтеграције. У сваком случају, управо на позитивном примеру стварања Балканског савеза из 1912. године показало се да вођење мудре дипломатије има не само огромне потенцијале, већ се њоме, како је на то често у српској Скупштини указивао Стојан Новаковић, могло постићи и оно што је изгледало немогуће.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори

1. Архив Југославије, Београд
ф. 80 Збирка Јована Јовановића Пижона
2. Архив САНУ, Београд
ф. Историјска збирка
3. Архив Србије, Београд
ф. Министарство иностраних дела
4. Архивско одељење Историјског института Црне Горе, Подгорица
ф. 81 Збирка Јована С. Пламенца
5. Архивско одељење Народног музеја Црне Горе, Цетиње
ф. Никола I
6. Централен државен архив, Софија
ф. 176К Министерство на вншните работи и изповеданијата

Објављени извори

1. *Балканската война или Руската оранжева книга: дипломатически документи, издадени отъ руското външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостровъ, августъ 1912 г./юли 1913 г.*, Софија 1914.
2. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, Т. 1 (1876-1918), priredio Momir Stojković, Beograd 1998.
3. *British Documents on the Origins of the War: 1898-1914*, Vol. IX, *The Balkan Wars*. Part 1: *The Prelude; The Tripoli War*; Part 2: *The League and Turkey*, edited by George Peabody Gooch, Harold Temperley, London 1933-1934.
4. „Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912 г.“, *Красный Архив*, 1(8)/1925; 2(9)/1925.
5. *Dokumenti o američkoj istoriji (1606-1955)*, priredio Dragoljub R. Živojinović, Beograd 1971.
6. *Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903-1914*, књ. V, св. 1-2, приредио Михаило Војводић, Београд 1984.
7. *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918. Зборник докумената са коментаром*, приредили Гавро Перaziћ, Радослав Распоповић, Подгорица 1992.

8. *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878-1917*, Серия II (1900-1913), Т. 19/1, Москва 1938.
9. *Н. М. Потапов: руски војни агент у Црној Гори*. Т. 1, *Извештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902-1915*. г., приредила Н. И. Хитрова и др., Подгорица-Москва 2003.
10. *Odabrani izvori za opštu istoriju novog veka*, priredili Marko Atlagić, Zoran Đorđević, Beograd-Niš 2005.

Мемоарска грађа

1. Voricka Čarls DŽ., *Tajne Balkana. Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, preveo i priredio Oliver Potežica, Beograd 2009.
2. Guechoff Ivan Evstatiev, *The Balkan League*, London 1915.
3. Јовановић Јован М., „Др Милован Ђ. Миловановић и српско-бугарски савез“, *Политика*, бр. 8564-8566 од 13-15. марта 1932.
4. Калафатовић Данило С., „Закључење Савеза са Бугарском пред рат 1912. год.“, *Ратник*, IV/1932.
5. Маджаровъ Михаил И., *Дипломатическа подготовка на нашите войни: спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади*, Софија 1932.
6. Мартиновић Митар, *Ратне године 1912-1916*, Београд 1996.
7. Мијатовић Чедомилъ, *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд 2008.
8. Миловановић Милован, „Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, објављено у: С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968.
9. Мишић Живојин, *Моје успомене: поменик*, приредио Иван Ивановић, Београд 2004.
10. Nekludoff Anatoly Vasilevich, *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War, 1911-1917*, New York 1920.
11. Павловић Живко Г., „Моје успомене“, *Политика*, бр. 8567-8568, 16-17. март 1932.
12. Пешић Петар, „Прва војна конвенција између Србије и Црне Горе“, *Време*, бр. 2481 од 18. новембра 1928.
13. Поповић Димитрије, *Балкански ратови 1912-1913*, приредио Душан Т. Батаковић, Београд 1993.
14. Сазонов Сергей Дмитриевич, *Воспоминания*, Минск 2002.
15. Спалајковић Мирослав, „Два краља. Историска цртица“, *Нови живот*, I/1920.

16. Тошевџ Андрей, *Балканскитџ войни*. Т. 1, *Предисторија и причини*, Софија 1929.
17. Фичевџ Иван, *Балканската война 1912-1913. Преживелици, бележки и документи*, Софија 1940.
18. Штрандман Василиј Н., *Балканске успомене*, књ. 1, превео Јован Качаки, Београд 2009.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

1. Алексић-Пејковић Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965.
2. Anderson Frank Maloy, Hershey Amos Shartle, *Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa 1870-1914. Prepared for the National Board for Historical Service*, Washington 1918.
3. Antić Čedomir, *Ralph Paget: a diplomat in Serbia*, Belgrade 2006.
4. Бауер Ото, *Балкански рат и немачка светска политика*, превео Драгутин Симоновић, Београд 1913.
5. Бјелајац Миле, *Дипломатија и војска: Србија и Југославија 1901-1999*, Београд 2010.
6. Vuxton Noel, Leonard Leese C., *Balkan Problems and European Peace*, New York 1919.
7. Војводић Михаило, *Изазови српске спољне политике (1791-1918): огледи и расправе*, Београд 2007.
8. Војводић Михаило, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1998.
9. Војводић Михаило, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012.
10. Вујовић Димитрије Димо, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971.
11. Вучинић Зоран, *Војни савези од Свете алијансе до НАТО*, Београд 1996.
12. Габрић Ненад П., *Јован Јовановић-Пижон и европска дипломатија Србије 1913-1918*, Београд 2011.
13. Gibbs Philip, Grant Bernard, *The Balkan War: Adventures of War with Cross and Crescent*, Boston 1913.
14. Gibbons Herbert Adams, *Venizelos*, Boston 1923.
15. Гуч Џорџ П., *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, превео Ј. М. Јовановић, Београд 1933.
16. Dakin Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1966.
17. Despot Igor, *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties: Perceptions and Interpretations*, Bloomington 2012.

18. Ђорђевић Димитрије, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.
19. Ђорђевић Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
20. Ђорђевић Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995.
21. Живојиновић Драгољуб Р., *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини: 1903-1914. године*, Београд 2009.
22. *Историја дипломатије*, Т. 2, *Дипломатија новог доба (1872-1919)*, приредили В. М. Хвостов, И. И. Минц, Београд 1949.
23. *Историја османског царства*, приредио Робер Мантран, превела Ема Миљковић-Бојанић, Београд 2002.
24. Јовановић Слободан, *Моји савременици*, Виндзор 1961.
25. Katsiadakis Helen Gardikas, *Greece and the Balkan imbroglio. Greek Foreign Policy 1911-1913*, Athens 1995.
26. Клог Ричард, *Историја Грчке новог доба*, превео Небојша Порчић, Београд 2000.
27. Кочан Исмет, *Битка за Македонија. Турската историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебен осврт за Македонија*, Скопје 2010.
28. Митровић Андреј, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011.
29. Nikolaides Kleanthes, *Griechenlands anteil an den Balkankriegen 1912-1913*, Wien-Leipzig 1914.
30. Опачић Петар, *Војвода Живојин Мишић*, Београд 2002.
31. Павловић Стеван К., *Историја Балкана 1804-1945*, превод Чедомир Антић, Београд 2004.
32. Пападакис Николаос Е., *Елефтериос Венизелос: Грчка, Балкан, Европа*, Београд 2009.
33. Петровић Александар М., *Европа и Балкански савез*, Београд 1913.
34. Поповић Богдан Љ., *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010.
35. Поповић Васиљ, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд 1938.
36. Поповић Васиљ, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, (фототипско издање из 1928), Београд 2007.
37. *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1-2: *Операције српске војске*; књ.3: *Операције црногорске војске*, група аутора, Београд 1959-1960.
38. Ракочевић Новица, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1981.
39. Ракочевић Новица, *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903-1914*, Титоград 1983.

40. Ракочевић Новица Б., *Ратни планови Србије против Турске: од Војвода Карађорђа до Краља Петра*, Београд 1933.
41. Rankin Reginald, *The Inner History of the Balkan War*, London 1914.
42. Распоповић М. Радослав, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996.
43. Растовић Александар, *Велика Британија и Србија 1903-1914*, Београд 2005.
44. Seton-Watson Robert William, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917.
45. Скоко Саво, *Војвода Радомир Путник*, књ. 1, Београд 1990.
46. Скоко Саво, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968.
47. Sloane William M., *The Balkans: a Laboratory of History*, New York 1914.
48. Stavrianos Leften Stavros, *Balkan Federation: a History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden 1964.
49. Станојевић Станоје, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928.
50. Стателова Елена и др, *Историја на българската дипломатија 1879-1913 г.*, Софија 1994.
51. Стојановић Дубравка, *Искушавање начела: Српска социјалдемократска партија и ратни програм Србије 1912-1918*, Београд 1994.
52. Стругар Владо, *Српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића*, Подгорица 2010.
53. Schurman Jacob Gould, *The Balkan Wars 1912-1913*, Princeton 1914.
54. Tejlor A. Dž. P., *Vorba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Sarajevo 1968.
55. Терзић Славенко, *Србија и Грчка (1856-1903): борба за Балкан*, Београд 1992.
56. Томић Јаша, *Политички списи. О Србији, српској политици, Црној Гори; Балкански ратови, стара Србија, албанско питање; Међународни односи, свет, политика*, приредила Љубомирка Кркљуш, Нови Сад 2007.
57. Ћоровић Владимир, *Борба за независност Балкана*, Београд 1990.
58. Ћоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.
59. Ford Clyde Sinclair, *The Balkan Wars*, Kansas 1915.
60. Fox Frank, *The Balkan Peninsula*, London 1915.
61. Наков DŽengiz, *Istorija savremene Turske*, prevod i predgovor Vladan Virijević, Prizren 2011.
62. Hall Richard C., *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, London 2002.
63. Hammer Joseph von, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 3, prijevod Nerkez Smailagić, Zagreb 1979.

64. Helmreich Ernst Christian, *The Diplomacy of the Balkan Wars: 1912-1913*, New York 1969.
65. Campbell Cyril, *The Balkan War Drama*, New York 1913.
66. Cassavetti Demetrius John, *Hellas And The Balkan Wars*, London 1914.
67. Чубриловић Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982.
68. Young George, Courtney Leonard Henry, *Nationalism and War in the Near East*, London 1915.

Чланци

1. Алексић Љиљана, „О српско-црногорским преговорима о савезу 1904-1905. године“, *Историја 20. века*, Београд 1959.
2. Алексић-Пејковић Љиљана, „Савез Србије и Бугарске – окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима)“, *Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи*, уредник Славенко Терзић, Београд 2002.
3. Барболов Георги, „Одношението на Румџнија кџм Балканскија сџюз и Балканските војни (1912-1913 г.)“, *80 години от Балканските војни*, редактори Трендафил Митев, Момчил Ёонов, Софија 1995.
4. Batowski Henrik, „The Failure of the Balkan Alliance of 1912“, *Balkan Studies*, 1/1966.
5. Батовски Хенрих, „Црна Гора и Балкански савез“, *Историјски записи*, 1-2/1957.
6. Војводић Михаило, „Бугарско-црногорски преговори и споразум 1912. године“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, књ. VIII, 2/1964.
7. Војводић Михаило, „Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912. године“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, књ. X, 1/1968.
8. Војводић Михаило, „Идеја балканског савеза у српској политичкој мисли крајем 19. и почетком 20. века“, *Европа и источно питање*, уредник Славенко Терзић, Београд 2001.
9. Војводић Михаило, „Србија и рат 1912. Политички и дипломатски аспекти“, *Србија и балканско питање (1875-1914)*, Нови Сад 2000.
10. Војводић Михаило, „Српско-грчки преговори о савезу 1912. године“, *Balkanica*, XIII-XIV/1982-1983.
11. Војводић Михаило, „Стојан Новаковић о савезу балканских држава“, *Глас*, 15/2010.
12. Вујовић Димитрије Димо, „Француски документи о црногорско-бугарским односима 1879-1912“, *Историјски записи*, 2/1965.
13. Донев Јован, „Односот на Австо-унгарија кон намерите на балканските сојузници“, *Македонија во војните*, уредувачки одбор Манол Пандевски и др., Скопље 1991.

14. Ђорђевић Димитрије, „Италијанско-турски рат 1911-12 и његов утицај на Балкан“, *Историски преглед*, 4/1954.
15. Ђорђевић Димитрије, „Како су велике силе сазнале за склапање Балканског Савеза 1912 године“, *Историјски гласник*, 4/1954.
16. Ђорђевић Димитрије, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912 године“, *Историјски часопис*, 9-10/1959.
17. Ђуришић Митар, „Операције срногорске војске у Првом балканском рату 1912-1913. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1988.
18. Екмечић Милорад, „Албански фактор у избијању Првог балканског рата“, *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 2007.
19. Елдџров Светлозар, „Тайните офицерски братства в бългaрската армия през 1912“, *80 години от Балканските войни*, редактори Трендафил Митев, Момчил Йонов, София 1995.
20. Живојиновић Драгољуб Р., „Дневник мајора Драгомира Николајевића, ађутанта и управника двора 1911-1914. године“, *Нововековне српске династије у мемоаристици*, уредници Петар В. Крестић, Тибор Живковић, Београд 2007.
21. Јагодић Милош, „Белешка Николе Пашића о српско-бугарском Уговору о савезу 10. марта 1912“, *Српске студије*, 4/2013.
22. Јасами Фироз А. К., „Отомански ратни планови и Први балкански рат: октобар-децембар 1912“, превела Дана Зеленовић, *Војноисторијски гласник*, 1/2013.
23. Ковачевић Душко М., „Дипломатија царске Русије у време стварања Балканског савеза и Првог балканског рата (1911-1913)“, *Први Балкански рат 1912/1913: друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш 2013.
24. Марков Георги, „Балканското решение на Източния въпрос 1911-1913 г.“, *Македонски преглед: списание за наука, литература и обществен живот*, 4/2002.
25. Марков Георги, „България и нейните съюзници през Балканската война (1912–1913)“, *Исторически преглед*, 1/1983.
26. Марков Георги, „Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.)“, *Военноисторически сборник*, 1/1989.
27. Марков Георги, „За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912)“, *Известия на държавните архиви*, 63/1992.
28. Марков Георги, „Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911 г.)“, *Военноисторически сборник*, 6/1987.
29. Миладиновић Милан М., „Социолошко-историјски приступ балканским ратовима 1912-1913. године“, *Нишки зборник*, 20/1996.

30. Миљковић Ема Љ., „Крај 'Најдужега века империје': Османско царство уочи Првог балканског рата“, *Први Балкански рат 1912/1913: друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1, приредио Александар Раствовић, Ниш 2013.
31. Michalopoulos Dimitris, „The Salonica Issue and the Balkan Wars“, *Journal of Balkan Research Institute*, 1/2012.
32. Младеновић Божица, „Војска Краљевине Србије за време Балканских ратова – у огледалу немачке штампе“, *Баштина*, 22/2007.
33. Младеновић Божица, „Слика другог: Срби у огледалу немачке штампе за време Балканских ратова 1912-1913“, *Други о Србима, Срби о другима*, приредила Дубравка Поповић Срдановић, Ниш 2012.
34. Младеновић Божица, „Срби у делу немачке штампе 1912-1913. године“, *Историјски часопис*, LIII/2006.
35. Petrović Vesna, „Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića u zaključivanju Srpsko-bugarskog ugovora o savezu 1912. godine“, *Međunarodni problemi*, 3/1988.
36. Petrović Nenad Ž., „Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravnika i diplomate Miloša Bogičevića“, *Republika*, бр. 574-575 од 1-30. јуна 2014.
37. Писарев Ј. В., „Стварање Балканског савеза и Русија (1911-1912)“, *Зборник Матице српске за историју*, 31/1985.
38. Поповић Богдан Љ., „Дипломатски представници Сједињених Америчких држава у Србији“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1-4/2006.
39. Поповић Богдан, „Први балкански рат и САД“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3/1964.
40. Поповић Димитрије, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летопис Матице српске*, 3/1933.
41. Поповић Чед. А., „Рад организације 'Уједињење или Смрт'. Припремање за Балкански рат“, *Nova Evropa*, књ. XVI, 10-11/1927.
42. Ракочевић Новица, „Односи Црне Горе и Србије у периоду 1912-1914. године“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, уредник Васа Чубриловић, Београд 1976.
43. Ракочевић Новица, „Црна Гора у Балканском рату: национални, политички и економски узроци“, *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1991.
44. Распоповић Радослав, „Велике силе и стварање савеза балканских држава 1912. Прилог питању преговора о савезу Црне Горе и Бугарске“, *Историјски записи*, 3-4/2012.
45. Распоповић Радослав, „Дипломатија краља Николе Петровића последице проглашења Црне Горе за краљевину“, *Краљ Никола – личност, дело и вријеме*, Т. 1, уредник Миомир Дашић, Подгорица 1998.
46. Распоповић Радослав, „О дипломатским односима између Црне Горе и Грчке“, *Историјски записи*, 3-4/1999.

47. Raspopović Radoslav, „Pregovori o savezu između Crne Gore i Srbije 1911-1912. godine (Prilog proučavanju Političke i Vojne Konvencije)“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2-3/1990.
48. Растовић Александар, „Два британска погледа на Србију у Првом балканском рату“, *Зборник Матице српске за историју*, 77-78/2008.
49. Растовић Александар, „Србија у огледалу британске штампе током Балканских ратова“, *Историјски часопис*, L/2003.
50. Скоко Саво, „Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година“, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје, 1/1968.
51. Skoko Savo, „Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912-1913“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 2, urednik Živko Avramovski, Beograd 1982.
52. Smith Michael Llewellyn, „Venizelos’ Diplomacy, 1910-1923: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement“, *Eleftherios Venizelos: the Trials of Statesmanship*, edited by Paschalis M. Kitromilides, Edinburgh 2006.
53. Софронић Александра, „Научник на специјалном задатку: др Михаило Гавриловић у дипломатији 1911-1919.“, *Караџић*, 4/2012.
54. Станојевић Саша, „Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду Н. Г. Хартвига“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLIII(2)/2013.
55. Станојевић Станоје, „У очи рата 1912. године“, *Ратник*, III/1927.
56. Стателова Елена, „Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война“, *Известия на института за военна история*, 37/1984.
57. Стателова Елена, „Идея сближения балканских народов в Болгарий в первом десятилетии 20-го века“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, уредник Васа Чубриловић, Београд 1976.
58. Стојанчевић Владимир, „Савремена политика, историја и картографија о балканским ратовима 1912. и 1913. године: методолошко-историографски приступ“, *Историјски часопис*, XXXI/1984.
59. Стојанчевић Владимир, „Слом турске власти на Балканском полуострву, ослобођење балканских народа и увођење европских културних и цивилизацијских установа“, *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 2007.
60. Терзић Славенко, „Идејни садржај и стратегија руске балканске политике (1856-1914)“, *Руска политика на Балкану*, уредник Јелица Курјак, Београд 1999.
61. Ђоровић Владимир, „Преговори о балканским савезима“, *Годишњица Николе Чуџића*, XLVII/1938.
62. Храбак Богумил, „Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910-1912. године“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XXXV/2005.

БИОГРАФИЈА

Саша Станојевић је рођен у Прокупљу (Република Србија) 3. септембра 1977. године. Основну школу завршио је у Прокупљу, средњу у Куршумлији. Након служења војног рока 1997/98. и учешћа у рату 1999., на јесен исте године уписао је Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Катедра за историју. Дипломирао је 2004. године, након чега је школске 2005/06. уписао постдипломске студије. Звање сарадника у настави стекао је 2010. Исте године одбранио је магистарску тезу. У звање асистента за ужу научну област Општа историја изабран је 2013. године, на истом факултету. Изводи вежбе на више предмета основних и мастер студија.

Учествовао је на више научних скупова и објављивао чланке по зборницима радова и стручним часописима. Уз то је приредио једну монографску библиографску публикацију (*Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*) и две јубиларне изложбе на тему Ослободилачких ратова Србије 1912-1918. године (*Ослобођење Старе Србије у Балканским ратовима* и *Косово и Метохија у Првом светском рату*). Учесник је неколико организационих одбора научних скупова. Члан је Српске националне комисије за војну историју.

Ожењен, отац два детета.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. „Балкански ратови у српској историографији“, *Хуманизација универзитета*, књ. 1, уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2013.
2. „Битка код Мердара – почетне борбе за ослобођење Старе Србије у Првом балканском рату“, *Косово и Метохија 1912-2012*, уредници Бранко Јовановић, Урош Шуваковић, Косовска Митровица 2012.
3. „Делатност дубровачких трговаца и њихове насеобине у јужној Србији у научноистраживачком опусу Богумила Храбака“, *Живот и дело академика Богумила Храбака*, уредници Драги Маликовић, Марко Атлагић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2011.

4. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини. Библиографија 1963-2013*, Косовска Митровица 2014.
5. „Из историје руске дипломатије у Старој Србији – почетак рада конзулата у Призрену“, *Српске студије*, 3/2012.
6. „Јубилеји у функцији очувања историјског наслеђа: стогодишњица Балканских ратова“, *Наука и глобализација*, Т. 2/1, уредник Владимир Милисављевић, Пале 2014.
7. „Конфискација имовине након Другог светског рата са посебним освртом на Косово и Метохију 1945-1948. године“, *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 3, уредници Драги Маликовић, Марко Атлагић, Косовска Митровица 2010.
8. „’Народни глас’ о конфискацији имовине у Топличком округу после Другог светског рата“, *Историја 20. века*, 2/2012.
9. *Ослобођење Старе Србије у Балканским ратовима 1912-1913: каталог изложбе*, (коаутор Милутин Милисављевић), Косовска Митровица 2013.
10. „Поводом педесетогодишњице Зборника радова Филозофског факултета (1963-2013)“, *Зборник радова Филозофског факултета*, XLIII(2)/2013.
11. „Превара – прича иза имена. Догађај, сећање, затирање“, *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, књ. 1, уредници Урош Шуваковић и др., Београд-Косовска Митровица 2013.
12. „Суд части Руске армије у избеглиштву (1920-1924)“, *Војно-историски гласник*, 2/2014.
13. „Тежње омладине ка интегрисању Старе Србије у европски друштвени и културни утицајни круг у доба Балканских ратова“, *Научни скуп „Млади и друштвене промене – између националног идентитета и евроинтеграција“*. Књига сажетака, Косовска Митровица 2013.
14. „У славу Гвозденог пука – свечаности поводом откривања споменика Топличанима палим у ослободилачким ратовима и жртвама Топличког устанка у Прокупљу 1934. године“, *Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ – Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912-1918*, уредници Драган Р. Лекић, Саша Станојевић, Прокупље 2014.
15. „Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду Н. Г. Хартвига“, *Зборник радова Филозофског факултета*, XLIII(2)/2013.

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом:

**ДИПЛОМАТСКЕ АКТИВНОСТИ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА У СТВАРАЊУ
ВОЈНО-ПОЛИТИЧКОГ САВЕЗА 1912. ГОДИНЕ**

која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио ауторска права, нити злоупотребио интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 01.09.2015.

Аутор дисертације: Саша Станојевић

Потпис аутора дисертације:

Универзитет у Нишу

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Име и презиме аутора: Саша Станојевић

Наслов дисертације: Дипломатске активности балканских држава у стварању
војно-политичког савеза 1912. године

Ментор: проф. др Божица Младеновић

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан електронском облику, који сам предао за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**.

У Нишу, 01.09.2015.

Потпис аутора дисертације:

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да подвучете само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у Упутству).

У Нишу, 01.09.2015.

Аутор дисертације: Саша Станојевић

Потпис аутора дисертације:

Примљено : 16.05.2015.			
ОРГ. ЈЕД.	Б р о ј	Прилог	Вредност

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ

Одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета у Нишу, донетом 29. априла 2015. године, изабрани смо у Комисију за оцену и одбрану докторске дисертације кандидата мр Саше Станојевића, под насловом **ДИПЛОМАТСКЕ АКТИВНОСТИ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА У СТВАРАЊУ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКОГ САВЕЗА 1912. ГОДИНЕ**. Након прегледа докторске дисертације, Комисија подноси следећи

ИЗВЕШТАЈ

Обим и структура докторске дисертације

Докторска дисертација Саше Станојевића има укупно 306 страница текста. Основни текст је написан на 297 страница, а списак извора и литературе заузима девет

страница. Рукопис дисертације је подељен на предговор, увод, пет поглавља, закључак и списак извора и литературе.

У **Предговору** (1-7), кандидат је дао преглед историјских извора и оцену постојеће литературе на основу којих је написана докторска дисертација, а у **Уводу** (8-21) је приказао предисторију стварања Савеза.

Докторска дисертација се састоји од пет тематских целина, које су хронолошки подељене на више потпоглавља. У првом поглављу **Српско-бугарски преговори** (22-124), колега Станојевић је приказао дипломатске активности вођене између Београда и Софије, као стожера Балканског савеза. Поглавље је подељено на три потпоглавља: Од Анексионе кризе до јесени 1911. године (22-40), Дипломатска бура: јесен 1911. / пролеће 1912. године (41-81) и Од склапања Уговора до избијања рата (82-124). Друго поглавље насловљено је **Грчка дипломатија и савезници** (125-171) и односи се на активности Атине у постизању споразума са осталим балканским државама. Поглавље има две целине: Рад на савезу до потписивања уговора с Бугарском (125-149) и Дипломатске активности од маја 1912. године до почетка сукоба (150-171). Треће поглавље је **Црногорска дипломатија до лета 1912. године** (172-204) и у њему је представљено црногорско учешће у стварању савеза. Поглавље је рашчлањено на два потпоглавља: Деловање црногорске дипломатије до лета 1912. године (172-193) и Период пред ступање у војну (194-204). Четврто поглавље **Савез и велике силе** (205-271), односи се на учешће великих сила у стварању Балканског савеза и њихов однос према Савезу. Оно је подељено је на шест подтема: Русија (207-228), Аустро-Угарска (229-238), Немачка (239-244), Велика Британија (245-253), Француска (254-259), Италија (260-265) и Сједињене Америчке Државе (266-271). Пошто је Савез био директно уперен против Османског царства, пето, завршно поглавље доктората **Османско царство и стварање савеза** (272-293) посвећено је односу Порте према овим активностима.

Закључак (294-297) је кандидат написао као сопствено виђење и оцену значаја Савеза балканских држава и његове улоге у, не само српској, него и балканској и европској историји. **Списак извора и литературе** (298-306) садржи у првом делу списак коришћених необјављених и објављених историјских извора. Списак литературе састоји

се од 130 библиографских јединица и обухвата релевантне радове аутора који су се бавили овом темом у оквиру ширих истраживања.

Анализа докторске дисертације

Балканским ратовима претходила је богата и разноврсна дипломатска предисторија. Стога је колега Станојевић у својој дисертацији значајну пажњу посветио интензивној дипломатској акцији која се развила на Балкану и резултирала склапањем војно-политичког савеза. Филигрански прецизно и детаљно представљено је дипломатско ангажовање четири балканске државе – Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке, усмерено ка стварању Балканског савеза. Хришћанске државе на Балкану започеле су рат за коначно ослобођење од османске вишевековне власти тек након дуготрајних и мукотрпних међусобних преговора. Склапањем низа билатералних уговора, споразума и конвенција, војно-политички савез је и формално уоквирен током 1912. године. Осовину будућег савеза представљао је српско-бугарски савез из фебруара 1912. године, коме су се надаље етапним склапањем конвенција и уговора прикључиле Црна Гора и Грчка.

Свесни слабости за изоловане акције у којима би дошло до ослобођења преосталих територија и сународника под османском окупацијом, четири балканске државе (Србија, Бугарска, Грчка, Црна Гора) биле су принуђене да се ради остварења заједничког циља удруже у савез који би својим потенцијалом омогућио ефикасну акцију. Међутим, пут до његове реализације није био једноставан. Многобројне иницијативе нису давале резултата све до 1911. године, када је оружани сукоб између Италије и Турске нарушио до тада пажљиво чувани *status quo*. Тада се указала јединствена прилика која се није смела пропустити. У исто време су међусобне дипломатске активности појачане до крајњих граница, како би се кроз компромисе пронашло прихватљиво решење.

Бугарска влада на челу са председником владе Гешовим усмерила је деловање најпре на споразумевање са Београдом, који је на томе иначе инсистирао још од Анексионе кризе. Иако су се паралелно водиле припреме за стварање ширег савеза, у који је требало да буду укључене и Грчка и Црна Гора, настојало се да се најпре склопи политички и војни споразум између ове две земље. Након тешких и исцрпљујућих напора

дипломата, корацима пужа се до споразума је дошло 13. марта 1912. године. Затим је започет рад на изради војне конвенције која је склоплена 12. маја исте године. Упоредо са вођењем завршне фазе ових преговора, Софија је своје снаге усмерила на договор са Атином. Уговор о одбрамбеном савезу склопљен је 29. маја, док је војна конвенција потписана непосредно уочи почетка рата, 6. октобра. Током јуна су интензивирани и преговори с Цетињем, у којима је дошло до склапања усменог споразума између Бугарске и Црне Горе. Овим је од стране Софије заокружено постизање договора са свим осталим чланицама. Имајући ову околност у виду, Бугарска се с правом сматрала својеврсним центром при вођењу дипломатских активности у формирању Савеза. Што се тиче Србије, она је након склопљеног уговора са Бугарском постигла договор још са Црном Гором. Између две државе је такође пред почетак сукоба, 6. октобра, склоплена политичка и војна конвенција. Иако су вођени преговори и између Београда и Атине, до почетка рата није био склопљен споразум између Србије и Грчке. Он је сачињен тек наредне године, али у сасвим другачијим околностима који су имали везе са Другим балканским ратом. Црна Гора, уз постигнуте споразуме са Бугарском и Србијом, такође није направила формални савез са Грчком, мада су извесни преговори вођени и у том смислу. Са склапањем билатералних уговора током 1912. године формирање Балканског савеза било је заокружено.

Велике силе су на различите начине доприносиле у стварању алијансе. Колико је била важна активна улога Русије, не мањи значај имало је и својеврсно пасивно посматрање и нечињење осталих европских центара, првенствено Берлина. Оваква ситуација није остављала много наде Цариграду, узнемиреном због мрачних облака који су се над њим надвијали са Балкана.

Сложеним дипломатским активностима дошло се у стање из кога се могло кренути у коначно ослобођење, у сукоб симболично називан и „рат крста и полумесеца“. Без обзира на то што није постојао јединствен савезнички ратни план у коме би били дефинисани оперативни задаци за сваку чланицу савеза, склопљеним уговорима и конвенцијама била су регулисана сва битна војна питања. Тако је уз политички створен и капитални оружани потенцијал, због чега је савез у ондашњој европској штампи и понео назив „седма велика сила“. Четворни савезници су успешном акцијом допринели стварању преломног догађаја у историји балканских народа, при чему је за ослобођене територије и

становништво наступио слободан и потпун приступ тековинама нововековне цивилизације. Оно што концерт великих сила по питању решавања Источног питања није успео да реши у прилично дугом настојању, почев од Бечког конгреса па до Мирцштетског споразума, учиниле су чланице Савеза у успешно вођеним ратним операцијама. При том су трпеле огромне притиске (дипломатско-политичке, војно-техничке, па и економске природе) са свих страна ради очувања Османског царства и *status quo* стања.

С обзиром на то да дисертација обрађује тему у којој је учествовало више држава, широк географски простор на коме су се одвијали сусрети дипломата ангажованих на стварању Савеза (Софија, Београд, Цетиње, Атина, Петроград, Цариград, Париз, Беч, Рим, Берлин, Лондон...), затим деловање кабинета великих сила на развој догађаја, као и то да су последице стварања Балканског савеза конфликти који су представљали својеврстан увод у будући сукоб светских размера, тема дисертације представља важну епизоду из опште историје новијег доба. Анализом необјављених историјских извора, публикованих збирки докумената, мемоарске грађе, литературе, чланака и студија по стручним часописима и зборницима радова, њиховим укрштањем и критичким преиспитивањем, у дисертацији је у мери у којој се то могло (с обзиром на тајност у вођењу преговора) представљена врло јасна представа о сложеној дипломатској игри на Балкану. Зато су главни допринос ове дисертације темељно, критички и научно објективно обрађене релације између држава чланица Савеза, приказани однос великих сила које су биле пажљиви пратиоци (а неке, попут Русије, и активни учесници) дешавања на Полуострву, као и место Османског царства при читавом процесу. Овако спроведена истраживања нуде одговоре који додатно расветљују атмосферу ондашњих прилика на вечито бурном Балкану и пожртвовање државника и дипломата са ових простора у смислу превазилажења нагомилане кризе и остваривања заједнички прокламованих циљева. Подухват припреман од стране балканске дипломатије упоредо је доприносио формирању снажног осећања заједништва међу народима земаља чланица. Без обзира на касније импликације, једна од хипотеза односи се управо на моменат где ова успешна дипломатска мисија, реализована пре свега кроз испуњења главног циља у Првом балканском рату – слома Османског царства на Балкану, својом симболичком представља

нарочито позитиван историјски пример из прошлости балканских народа. Смештена у контекст историјског процеса дугог трајања, ова епизода може послужити као важна смерница у прагматичном приступу и конкретнијој експлоатацији једног историјског искуства. Ради обраде теме кандидат је прегледао море историјских извора, од архивске грађе првог реда до извора другог реда - штампа, мемоари... . Станојевић је своја истраживања базирао највећим делом на необјављеној архивској грађи у фондовима Архива Србије (фонд Министарства иностраних дела), Архива Југославије (Збирка Јована Јовановића Пижона), Архива САНУ (фонд Историјска збирка) , Архивског одељења Историјског института Црне Горе (Збирка Јована С. Пламенца) , Архивског одељења Народног музеја Црне Горе (фонд Никола I), у извесној мери Централног државног архива у Софији. Користио је и објављену архивску грађу и литературу у библиотечким фондовима Народне библиотеке Србије у Београду, Националне библиотеке "Свети Ћирило и Методије" у Софији, Библиотеке Аристотеловог универзитета у Солуну, Библиотеке Историјског института Црне Горе у Подгорици, Библиотеке Матице српске у Новом Саду, Библиотеке Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, Универзитетске библиотеке "Никола Тесла" у Нишу и Библиотеке Филозофског факултета у Нишу.

Саша Станојевић је истраживање спровео у више фаза, у складу са уобичајеним истраживачким методама и постулатима историјске науке. Први корак представљао је преглед и анализирање већ постојеће литературе која се односила на опште и националне дипломатско-политичке историје, како би што правилније позиционирао догађаје који су били предмет истраживања. Даље ангажовање кандидата било је усмерено ка прикупљању релевантне архивске грађе, публикованих извора и мемоаристике. Резултати овако спроведеног истраживања дају одговоре на кључна питања која се тичу вођења тајне дипломатије у циљу формирања Балканског савеза, чиме је у знатној мери употпуњена празнина ове историографске теме. Они говоре у којој је мери стварање савеза из 1912. године представљало дуготрајан и мукотрпан процес, праћен многобројним проблемима. Може се закључити да је овај подухват, поплочан прегалаштвом дипломата, било изузетно тешко привести жељеном крају. Зато је у раду и стављен акценат на многобројна искушења која су пратила овај процес, првенствено у виду међусобних антагонизама, супротстављених интереса, отпора политици компромиса, контрадикторним утицајима

великих сила, недовољној војној припремљености, али и страху од евентуалног неуспеха и могућих последица, што је на моменте водило слабљењу вере и деморализацији. Рад на савезништву је, при коришћењу повољних околности попут Италијанско-турског рата, упоредо доприносио формирању све снажнијег осећања заједништва међу балканским народима. Без обзира на касније импликације, стиче се недвосмислен утисак да је ова успешна дипломатска мисија представљала сасвим јединствен пример позитивне сарадње у њиховој историји.

Балкански савез представља значајну историографску тему. О раду на његовом стварању још увек не постоји засебна студија. Овом дисертацијом нуди се сликовита и интригантна слика тајне дипломатије балканских држава уочи рата 1912. године. Аутор је на основу извршеног истраживања, анализе прикупљеног материјала заснованог на релевантној грађи и литератури, те његове обраде и компарације са раније објављеним радовима, кроз мноштво чињеница и детаља на јасан и прегледан начин употпунио празнину у историјској науци по питању ове теме.

Закључак и предлог

На основу прегледа и анализе докторске дисертације мр Саше Станојевића, Комисија је сагласна у мишљењу да је одабрана тема научно релевантна и методолошки добро урађена. Докторска дисертација је написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме.

Докторска дисертација **Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године** садржи све потребне елементе, задовољава постављене критеријуме и захтеве за израду дисертације и представља оригиналан и значајан допринос науци. Због тога, Комисија предлаже Наставно-научном већу Филозофског факултета у Нишу да прихвати овај Извештај о урађеној докторској дисертацији и одобри њену јавну одбрану.

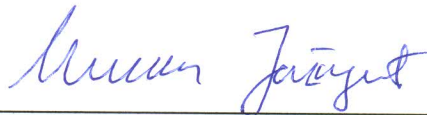
У Београду, 12. маја 2015.

КОМИСИЈА

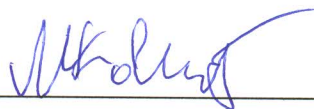
др Божица Младеновић

редовни професор Филозофског факултета у Нишу

др Милош Јагодић

ванредни професор Филозофског факултета у Београду

др Милош Ковић

доцент Филозофског факултета у Београду

др Милић Милићевић

научни сарадник Историјског института у Београду